

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

11.2023

Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan

Urganch – 2023

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent **YO'LDOSHEV Ro'zimboy**

TAHRIR HAY'ATI:

ABDULLAYEV Bahrom, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
ABDULLAYEV Ravshanbek, tibbiyot fanlari doktori, professor (TATU UF),
ABDULLAYEV O'tkir, tarix fanlari doktori (UrDU),
ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DAVLETOV Sanjarbek, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),
DO'SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
ERMETOVA Jamila, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (PhD, UrDU),
IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori, professor (NavDPI),
JUMANAZAROV Doniyor, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
JUMANIYAZOV Maqsud, texnika fanlari doktori, professor (UrDU),
JUMANIYOZOV Otaboy, filologiya fanlari nomzodi, professor (UrDU),
KALANDAROV Aybek, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, mas'ul kotib, UrDU),
KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva universiteti),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OTAMURODOV Sa'dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
PRIMOV Azamat, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (UrDU),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
RUZMETOV Surojbek, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
RO'ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEV Azimboy, fizika-matematika fanlari doktori, akademik (O'zMU),
SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O'zMU),
SALAYEV San'atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SALAYEVA Muxabbat Soburovna, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
SATIPOV G'oiptazar, qishloq xo'jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, dotsent (bosh muharrir o'rinbosari, UrDU),
YAKUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O'zDJTU),
O'ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori (UrDU),
O'ROZBOYEV G'ayrat, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
G'AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU).

**JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN•JURNAL
OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI• 2023 11 (198)**

MUASSIS: Urganch davlat universiteti•Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro'yxatdan o'tgan•**GUVOHNOMA № 1131.**

Iskandarov Sarvar Baltabayevich (Urganch davlat universiteti “Matematik tahlil” kafedrası o‘qituvchisi; e-mail: sarvar.i@urdu.uz)

**KATTA SONLAR FUNKSIYASI USULINING ASIMPTOTIK ANALIZDAGI TATBIQLARI.
LAPLAS USULI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada asimptotik formula shuni tasdiqlaydiki, funksiyaning katta sondagi darajasi integralining qiymati ko‘paytuvchilar soni ortib borishi bilan funksiya maksimumining shu sondagi darajasiga proporsional ravishda o‘zgarib boradi.

Аннотация. В данной статье асимптотическая формула подтверждает, что значение интеграла от степени большого числа функций изменяется пропорционально степени максимума функции по мере увеличения числа множителей.

Annotation. In this article, the Asymptotic formula confirms that the value of the integral of the degree of a large number of functions changes proportionally to the degree of the maximum of the function as the number of multipliers increases.

Kalit so‘zlar: katta sonlar funksiyasi, Laplas usuli, katta sonlar funksiya uzuksizligi, asimptotik analiz, Stirling-Lejandr formulasi, Vallis formulasi.

Ключевые слова: функция больших чисел, метод Лапласа, колецевые функции больших чисел, асимптотический анализ, формула Стирлинга-Лежандра, формула Валлиса.

Key words: function of large numbers, Laplace’s method, continuity of function of large numbers, asymptotic analysis, Stirling-Legendre formula, Vallis formula.

Ushbu ish Laplasning katta sonlar funksiyasi usuliga bag‘ishlangan. Mazkur holatda

$$\int_a^b \varphi(x)[f(x)]^n dx$$

ko‘rinishdagi integralning asimptotik qiymatini o‘rganamiz. Bunda ushbu lemma muhim ahamiyat kasb etadi.

Lemma. Biror haqiqiy a va b sonlar va musbat k o‘zgarmas sonlar berilgan bo‘lsin. U holda ixtiyoriy $c \in (a, b)$ soni uchun $n \rightarrow \infty$ da ushbu

$$\int_a^b e^{-kn(x-c)^2} dx \sim \sqrt{\frac{\pi}{kn}} \quad (1)$$

asimptotik formula o‘rinli.

Ishimizning asosiy natijasini quyidagi teoremda keltiramiz:

Teorema 1. Biror chekli $[a; b]$ oraliqda aniqlangan $\varphi(x)$, $h(x)$, $f(x) = e^{h(x)}$ funksiyalar berilgan bo‘lib, bu funksiyalarga nisbatan quyidagi shartlar bajarilsin:

- 1) $\varphi(x)$ – chegaralangan, $h(x)$ – uzluksiz;
- 2) biror $c \in (a; b)$ nuqtada $h(x)$ funksiya maksimumga erishsin;
- 3) c nuqtaning biror atrofida $h''(x)$ uzluksiz va $h''(c) < 0$;
- 4) $\lim_{x \rightarrow c} \varphi(x) = \varphi(c) \neq 0$.

U holda $n \rightarrow \infty$ da ushbu

$$\int_a^b \varphi(x)[f(x)]^n dx \sim \varphi(c)[f(c)]^{n+\frac{1}{2}} \sqrt{-\frac{2\pi}{nf''(c)}}$$

$$\sim \varphi(c)e^{nh(c)} \sqrt{-\frac{2\pi}{nh''(c)}}$$

asimptotik formula o'rinli.

Isbot. Ixtiyoriy istalgancha kichik $\varepsilon > 0$ sonni olaylik. Bu tanlangan songa ko'ra, $\delta > 0$ sonni shunday kichik tanlash mumkinki, $a < c - \delta < c + \delta < b$ tengsizliklar bajarilishi bilan birga $|x - c| < \delta$ shartga bo'ysunuvchi barcha x qiymatlar uchun ushbu

$$\begin{aligned} |\varphi(x) - \varphi(c)| &< \varepsilon \\ |h''(x) - h''(c)| &< \varepsilon \end{aligned}$$

tengsizliklar o'rinli bo'lsin. Yuqoridagi tengsizliklar c nuqtada $\varphi(x)$ va $h''(x)$ funksiyalarning uzluksiz bo'lish shartiga ko'ra o'rinli bo'ladi.

Yuqorida tanlangan $\delta > 0$ soni bo'yicha $[a; b]$ oraliqni quyidagicha ikki qismga bo'lamiz:

$$[a; b] = \{x : |x - c| < \delta\} \cup \{x : |x - c| \geq \delta\}.$$

Endi esa ushbu

$$\varphi(x) \exp\{n[h(x) - h(c)]\}$$

funksiyaning $[a; b]$ oraliq bo'yicha olingan aniq integralini quyidagicha ikki qo'shiluvchiga ajratib olamiz:

$$\begin{aligned} \int_a^b \varphi(x) e^{n[h(x) - h(c)]} dx &= \int_{|x-c| < \delta} \varphi(x) e^{n[h(x) - h(c)]} dx + \\ &+ \int_{|x-c| \geq \delta} \varphi(x) e^{n[h(x) - h(c)]} dx =: I_n^{(1)} + I_n^{(2)}. \end{aligned} \quad (2)$$

Dastlab, $I_n^{(2)}$ integralni baholaymiz. Buning uchun ushbu

$$W(x) := h(x) - h(c)$$

funksiyani qaraylik. Teorema shartiga ko'ra, $h(x) \in C[a; b]$. Shu sababli $W(x)$ funksiya $\{x : |x - c| \geq \delta\} \cap [a; b]$ yopiq to'plamda ham uzluksiz. Yana teorema shartiga ko'ra, $h(c) = \max\{h(x)\}$. Bundan esa $W(x)$ funksiyaning nomanfiy ekanligi kelib chiqadi, ya'ni

$$W(x) = h(x) - h(c) \leq 0.$$

U holda deyarli ravshanki,

$$\sup\{W(x) : |x - c| \geq \delta\} = W < 0.$$

Oxirgi baho $W(x)$ funksiyaning $\{x : |x - c| \geq \delta\} \cap [a; b]$ to'plamdagi eng yuqori chegarasi manfiy ekanligini bildiradi. Ikkinchi tomondan, $W(x)$ funksiya uzluksiz ekanligidan, Veyershtstrasning ikkinchi teoremasiga ko'ra, $\{x : |x - c| \geq \delta\} \cap [a; b]$ to'plamda o'zining eng katta qiymatiga erishadi. Bu qiymat

$$W = \max\{W(x) : x \in \{x : |x - c| \geq \delta\} \cap [a; b]\}.$$

Shunday qilib, har doim $h(x) - h(c) < W$ va eksponensial funksiyaning xususiyatiga ko'ra,

$$0 < e^{n[h(x) - h(c)]} < e^{nW}. \quad (3)$$

Agar $\alpha := e^W$ belgilash kiritsak, $W < 0$ ekanligidan $0 < \alpha < 1$ va

$$e^{nW} = \alpha^n \rightarrow 0, \quad n \rightarrow \infty.$$

U holda (3) tengsizliklarga ko'ra, $x \in \{x : |x - c| \geq \delta\} \cap [a; b]$ uchun ushbu

$$\sup_x \left\{ e^{n[h(x) - h(c)]} \right\} = O(\alpha^n), \quad n \rightarrow \infty \quad (4)$$

asimptotik bahoni olamiz.

Teorema shartiga ko'ra, $\varphi(x)$ funksiya yopiq $\{x : |x - c| \geq \delta\} \cap [a; b]$ to'plamda uzluksiz. U holda o'rta qiymat haqidagi teorema ko'ra, quyidagi tengliklar zanjirini hosil qilamiz:

$$\begin{aligned} I_n^{(2)} &= \int_{|x-c| \geq \delta} \varphi(x) e^{n[h(x) - h(c)]} dx \\ &= \int_a^{c-\delta} \varphi(x) e^{n[h(x) - h(c)]} dx + \int_{c+\delta}^b \varphi(x) e^{n[h(x) - h(c)]} dx \\ &= \varphi(\tau_1) \int_a^{c-\delta} e^{nW(x)} dx + \varphi(\tau_2) \int_{c+\delta}^b e^{nW(x)} dx, \end{aligned}$$

bu yerda τ_1 va τ_2 oraliq qiymatlar bo'lib, $a < \tau_1 < c - \delta$ va $c - \delta < \tau_2 < b$. Bu qiy-matlarda $\varphi(x)$ funksiya, umuman olganda, turli qiymatlarga erishadi. Shuning uchun ushbu

$$\varphi(\tau) := \max \{ \varphi(\tau_1), \varphi(\tau_2) \}$$

belgilashni kiritib olamiz (agar $\varphi(\tau_1) = \varphi(\tau_2)$ bo'lsa, $\varphi(\tau) := \varphi(\tau_1)$ deb olamiz). U holda $I_n^{(2)}$ integralning oxirgi ifodasidan dan quyidagi tengsizlikka kelamiz:

$$\begin{aligned} I_n^{(2)} &\leq \varphi(\tau) \int_a^{c-\delta} e^{nW(x)} dx + \varphi(\tau) \int_{c+\delta}^b e^{nW(x)} dx \\ &\leq \varphi(\tau) \int_{|x-c| \geq \delta} e^{nW(x)} dx. \end{aligned} \quad (5)$$

Endi (3)–(5) munosabatlarni birgalikda qarasaq, ushbu

$$\begin{aligned} I_n^{(2)} &\leq \varphi(\tau) \int_{|x-c| \geq \delta} e^{nW(x)} dx < \varphi(\tau) \int_{|x-c| \geq \delta} e^{nW} dx \\ &< \varphi(\tau) e^{nW} \int_{|x-c| \geq \delta} dx < \varphi(\tau) e^{nW} \int_a^b dx \\ &< \varphi(\tau) (b - a) e^{nW} = O(\alpha^n), \quad n \rightarrow \infty \end{aligned}$$

munosabatlarni hosil qilamiz, bu yerda, ma'lumki, $0 < \alpha < 1$. Shunday qilib,

$$I_n^{(2)} = O(\alpha^n) \rightarrow 0, \quad n \rightarrow \infty. \quad (6)$$

Endi $I_n^{(1)}$ integralni baholash bilan shug'ullanamiz. Yana o'rta qiymat haqidagi teoremdan foydalanamiz. Bu teorema ko'ra, $(c - \delta; c + \delta)$ oraliqda shunday γ miqdor topiladiki,

$$I_n^{(1)} = \int_{|x-c|<\delta} \varphi(x) e^{n[h(x)-h(c)]} dx = \varphi(\gamma) \int_{|x-c|<\delta} e^{n[h(x)-h(c)]} dx. \quad (7)$$

Teorema shartiga ko'ra, $h(x)$ funksiya $[a; b]$ sigmentda ikkinchi tartibli uzluksiz differensiallanuvchi. Shuning uchun uni $c \in [a; b]$ nuqtaning $|x - c| < \delta$ atrofida Teylor formulasi yordamida ushbu

$$h(x) = h(c) + h'(c)(x - c) + \frac{1}{2} h''(\xi)(x - c)^2$$

ko'rinishda yozib olamiz, bu yerda $c - \delta < c < \xi < x < c + \delta$. Ikkinchi tomondan shartga ko'ra, $h(c) = \max \{h(x) : x \in [a; b]\}$, ya'ni Ferma teoremasiga ko'ra, $h'(c) = 0$. U holda

$$h(x) - h(c) = \frac{1}{2} (x - c)^2 h''(\xi).$$

Oxirgi tenglikni (7) formulaga olib borib qo'ysak, ushbu

$$I_n^{(1)} = \varphi(\gamma) \int_{|x-c|<\delta} e^{n(x-c)^2 h''(\xi)/2} dx \quad (8)$$

munosabatni olamiz. Topilgan (8) tenglikning o'ng tomonidagi integral, $\int_a^b e^{-kn(x-c)^2} dx \sim \sqrt{\frac{\pi}{kn}}$ assimptotaga ko'ra, $n \rightarrow \infty$ da yaqinlashuvchidir.

Dastlabki mulohazalarimizga ko'ra, $|x - c| < \delta$ to'plamda ixtiyoriy $\gamma \in (c - \delta; c + \delta)$ qiymatlar uchun ushbu

$$\begin{aligned} \varphi(c) - \varepsilon &< \varphi(\gamma) < \varphi(c) + \varepsilon \\ h''(c) - \varepsilon &< h''(\xi) < h''(c) + \varepsilon \end{aligned}$$

tensizliklarning bajarilishi ravshan. U holda (8) tenglikka ko'ra, $I_n^{(1)}$ integral quyidan va yuqoridan mos ravishda

$$[\varphi(c) - \varepsilon] \int_{|x-c|<\delta} e^{n(x-c)^2 [h''(c)-\varepsilon]/2} dx \quad (9)$$

va

$$[\varphi(c) + \varepsilon] \int_{|x-c|<\delta} e^{n(x-c)^2 [h''(c)+\varepsilon]/2} dx \quad (10)$$

integrallar bilan chegaralangan. Oxirgi mulohazalarimizda eksponensial funksiyaning monoton o'suvchi ekanligi e'tiborga olinadi. Shunday qilib, $I_n^{(1)}$ integral uchun biz

$$I_n^{(1)} > [\varphi(c) - \varepsilon] \int_{|x-c|<\delta} e^{n(x-c)^2[h''(c)-\varepsilon]/2} dx \quad (10a)$$

va

$$I_n^{(1)} < [\varphi(c) + \varepsilon] \int_{|x-c|<\delta} e^{n(x-c)^2[h''(c)+\varepsilon]/2} dx \quad (10b)$$

baholarga ega bo'lamiz.

Shartga ko'ra, $\varepsilon > 0$ soni ixtiyoriy. Shunga ko'ra, bu sonni yetarlicha kichik tanlash hisobiga (9) va (10) integrallarni bir-biriga istalgancha aniqlikda yaqinlashtirishimiz mumkin. Ikkinchi tomondan,

$k = -[h''(c) - \varepsilon]/2$ uchun $\int_a^b e^{-kn(x-c)^2} dx \sim \sqrt{\frac{\pi}{kn}}$ asimptotik formuladan

foydalansak, (10a) tengsizlikdan quyidagi asimptotik baho kelib chiqadi:

$$I_n^{(1)} - [\varphi(c) - \varepsilon] \sqrt{\frac{2\pi}{n[h''(c) - \varepsilon]}} > K_n^{(-\varepsilon)},$$

bunda $\lim_{n \rightarrow \infty} K_n^{(-\varepsilon)} = 0$. Xuddi shu kabi $\int_a^b e^{-kn(x-c)^2} dx \sim \sqrt{\frac{\pi}{kn}}$ va (10a)

munosabatlardan quyidagi bahoni hosil qilamiz:

$$I_n^{(1)} - [\varphi(c) + \varepsilon] \sqrt{-\frac{2\pi}{n[h''(c) + \varepsilon]}} < K_n^{(+\varepsilon)},$$

bunda $\lim_{n \rightarrow \infty} K_n^{(+\varepsilon)} = 0$. Bu munosabatlardan, $\varepsilon > 0$ sonini nolga istalgancha yaqin tanlash hisobiga quyidagi baholarni olamiz:

$$\varphi(c) \sqrt{-\frac{2\pi}{nh''(c)}} + K_n^{(-\varepsilon)} \leq I_n^{(1)} \leq K_n^{(+\varepsilon)} + \varphi(c) \sqrt{-\frac{2\pi}{nh''(c)}}$$

yoki

$$K_n^{(-\varepsilon)} \leq I_n^{(1)} - \varphi(c) \sqrt{-\frac{2\pi}{nh''(c)}} \leq K_n^{(+\varepsilon)}.$$

Oxirgi munosabatlarni hosil qilishda tengsizliklarda limitga o'tish qoidalaridan foydalandik. Shunday qilib, $\lim_{n \rightarrow \infty} K_n^{(\pm\varepsilon)} = 0$ ekanligidan, ushbu

$$\left| I_n^{(1)} - \varphi(c) \sqrt{-\frac{2\pi}{nh''(c)}} \right| \longrightarrow 0, \quad n \rightarrow \infty \quad (11)$$

asimptotik formulani hosil qilamiz.

Endi (2), (6) va (11) munosabatlarni birgalikda qarajak, ushbu

$$\int_a^b \varphi(x) e^{n[h(x)-h(c)]} dx \sim \varphi(c) \sqrt{-\frac{2\pi}{nh''(c)}}, \quad n \rightarrow \infty$$

asimptotik formulaga ega bo'lamiz. Oxirgi formuladan

$$\int_a^b \varphi(x)e^{nh(x)} dx \sim \varphi(c)e^{nh(c)} \sqrt{-\frac{2\pi}{nh''(c)}}, \quad n \rightarrow \infty$$

munosabat kelib chiqadi. Bu esa teorema tasdig'iga teng kuchli.

Tasdiqning $f(x)$ funksiyaga bog'liq qismini hosil qilish uchun esa

$$f''(c) = f(c)h''(c)$$

tenglikning to'g'riligiga ishonch hosil qilish etarli. Teorema to'liq isbot bo'ldi.

1-izoh. 2-teoremaning tasdig'i $[a; b]$ oraliq cheksiz bo'lgan holda ham o'rinli bo'lishiga ishonch hosil qilishimiz mumkin.

2-izoh. Xususiy holda, agar $f(x)$ funksiya teorema 2 shartlarini bajarib, $f(0) = 0$ bo'ls hamda $\varphi(x) = (n+1)f'(x)$ funksiya $f(x)$ ning $(n+1)$ ta yg'indisidan iborat bo'lsa, ya'ni $\varphi(x) = (n+1)f'(x)$ bo'lsa,

$$\int_0^c \varphi(x)[f(x)]^n dx = F'(c) \cdot [f(c)]^n \quad (12)$$

tenglikni hosil qilamiz, bu yerda

$$F(x) = \int_0^x f(t)dt.$$

Demak, 2-teoremada isbotlangan formula esa yuqoridagi (12) tenglikning asimptotik umumlashmasi qaralishi mumkin.

3-izoh. 2-teoremada isbotlangan asimptotik formula shuni tasdiqlaydiki, funksiyaning katta sondagi darajasi integralining qiymati ko'paytuvchilar soni ortib borishi bilan funksiya maksimumining shu sondagi darajasiga proporsional ravishda o'zgarib boradi. Shunday qilib, $\varphi(x)[f(x)]^n$ tipdagi funksiyalar integrallarining asimptotik holatini o'rganish masalasi bu funksiya maksimumini o'rganish masalasi bilan bevosita bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Г.Полиа, Г.Сеге, Задачи и теоремы из анализа. Ч. I, "Наука", Москва, 1978, с. 103.
2. Лаплас П. Опыт философии теории вероятностей. Перевод с фр., Москва, "ЛИБРОКОМ", 2011.
3. Фихтенгольц Г.М. Курс дифференциального и интегрального исчисления. Т. I, II, III, «Наука», М., 1970.
4. R.Engelking, General topology. Moscow, "Mir", 1986, 752 p.
5. I.Juhasz. Cardinal functions in topology—ten years later. Mathematisch Centrum Amsterdam, 1980, 213 p.
6. Боровков А.А. Теория вероятностей. «Наука», Москва, 1982.
7. Abdushukurov A., Zuparov T. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika. T., "Bo'ston". 2015, 416-bet.
8. Кельберт М.Я., Сухов Ю.М. Вероятность и статистика в примерах и задачах. Том 2, Москва, изд-во МЦНМО, 2007, 554 с.

Majidova Gulnoza Nurmuxamedovna (Namangan Muhandislik-qurilish instituti katta o'qituvchisi, PhD) QUYOSH FOTOELEMENTINING XARAKTERISTIKALARINING TASHQI TA'SIRLARGA SEZGIRLIGI

Annotasiya. Ushbu ishda quyosh fotoelementining quvvati va effektivligini elektron, kovak va fonning turli temperaturalardagi o'zgarishi, sirqish va baza qarshiliklarga bog'liqligi tahlil qilingan. Nazariya asosida bajarilgan hisob-kitoblar eksperiment asosida olingan quvvati va foydali ish koeffitsiyenti bilan solishtirilgan. Nazariy xulosalar tajriba natijalarini fizik jihatdan asoslab beradi.

Аннотация. В работе анализируется мощность солнечного фотоэлемента и КПД-фотоэлемента при различных температурах, её зависимость от электронного сопротивления утечек и сопротивления базы. Теоретические расчеты сравниваются мощностью и коэффициентом полезного действия гетероструктур, полученными экспериментально.

Annotation. The paper analyzes the power of a solar photocell and an efficiency photocell at various temperatures, from electrons to leakage resistance and base resistance. Theoretical calculations are compared with the power and efficiency of heterostructures obtained experimentally.

Kalit so'zlar: EYK–elektr yurituvchi kuch, baza qarshilik, sirqish qarshiligi, geteroo'tish, qizigan elektron va kovak, fotoEYK–fotoelektr yurituvchi kuch, termoEYK–termoelektr yurituvchi.

Ключевые слова: ЭДС–электродвижущая сила, сопротивление базы, сопротивление, утечка, горячие электроны и дырки, фотоЭДС–фотоэлектродвижущая сила, термоЭДС–термо электродвижущая сила.

Key words: EMF–electromotive force, base resistance, leakage resistance, hot electrons and holes, photoEMF–photoelectromotive force, thermoEMF–thermoelectromotive force.

Hozirgi kunda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan energiya olish eng keng foydalanilayotgan talablardan biri bo'lib kelmoqda. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari orasida ko'p ishlatiladigani bu quyosh elementidir. Ya'ni, quyosh energiyasini elektr energiyasiga aylantirish ham arzon, ham qulay hisoblanadi.

Bugugi kunga kelib juda ko'p turdagi quyosh elementlari ixtiro qilinmoqda. Quyosh fotoelementini FIKni oshirish uchun fotoelementning quvvatini to'ldirish faktoriga bog'liqligini va VAXni o'rganish muhim rol o'ynaydi. Aynan hozirda geterostrukturali, perovskidli va organik birikmalar asosida olinayotgan fotoelementlarning effektivligini o'rganib solishtirilmoqda.

Biz ushbu ishimizda olinayotgan fotoelementlarning foydali ish koeffitsiyenti va maksimal quvvatini oshirish uchun qizigan elektron, kovak va fononlarning ta'sirini o'rganib chiqdik.

Maksimal quvvatni formulasidan [1,2,3]

$$P = JU \quad (1)$$

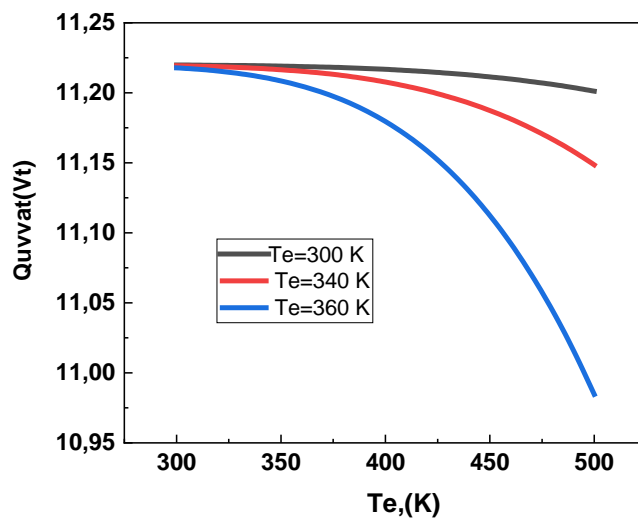
(1) ifodadagi J ni quyidagi ko'rinishda ifodalaymiz: $T \neq T_e = Th$ ga teng deb olsak,

$J = J_s \left(e^{\frac{e\varphi_0}{kT} - \frac{e(\varphi_0 - U - U_1 + JRb)}{kT_e}} - 1 \right) + \frac{U}{R_u}$ ega bo'lamiz. (1) ifodani o'rniga olib borib qo'ysak,

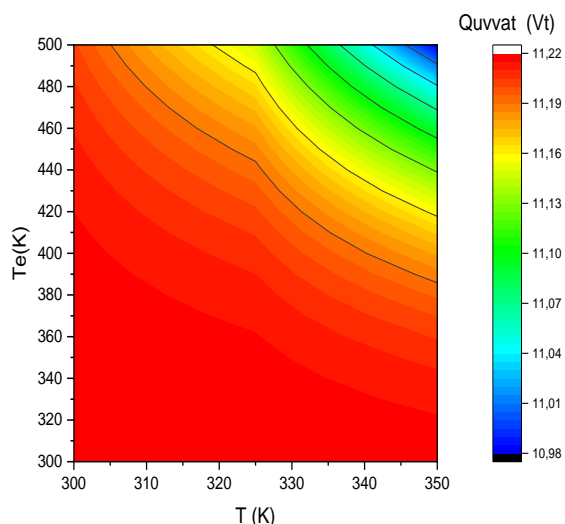
$$P = JU = \left[J_s \left(e^{\frac{e\varphi_0}{kT} - \frac{e(\varphi_0 - U - U_1 + JRb)}{kT_e}} - 1 \right) + \frac{U}{R_u} \right] \cdot U \quad (2)$$

ko'rinishda formula kelib chiqadi. Bu yerda R_b – baza qarshilik, R_u – sirqish qarshiligi, T_e – qizigan elektronning temperaturasi, T – fononning temperaturasi.

Tegishli qiymatlarni qo'yib, quvvatni qizishini grafiklarini olsak, quyidagicha tus olar ekan:

1-rasm. Quvvatni elektron va fononlarni qizishi tasvirlangan.

2-rasm. Quvvatni elektron va fononning qizishini tekislikdagi ko'rinishi.

p-n o'tishli quyosh fotoelementining maksimal quvvatini o'zgarishiga sabab bo'luvchi omillardan biri [4], 1–2-rasmlardan ko'rinadiki, elektron, kovak va fononlarning qizishidir [5.6]. Tok tashuvchilarni qizishi esa maksimal quvvatni kamayishiga olib kelar ekan. p-n o'tishli quyosh fotoelementining maksimal quvvatini oshirish jarayonida bularni qizib ketishini ham e'tibor olinishi kerakligini ko'rishimiz mumkin.

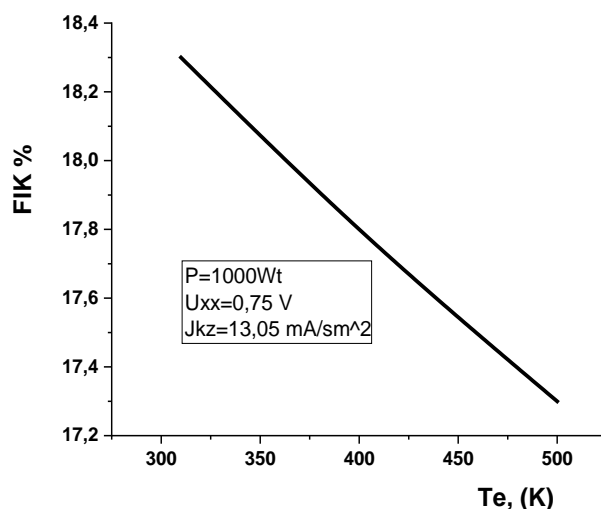
p-n o'tishli quyosh fotoelementining foydali ish ko'effitsiyentining elektronlar, kovaklar va fononlar haroratiga bog'liqligini ko'rib chiqaylik.

p-n o'tishli quyosh fotoelementining foydali ish ko'effitsiyenti (3) ifoda orqali hisoblaymiz.

$$\eta = \frac{J \cdot U}{P} = \frac{J_m U_m}{P}, \quad (3)$$

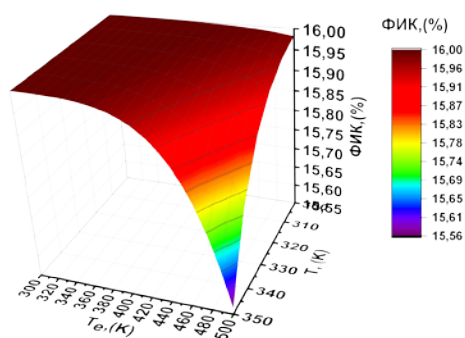
Bu yerda: P – fotoelementda yutilayotgan quyosh energiyasining quvvati, J_m – maksimal quvvatga to'g'ri keluvchi tok kuchi

(3) ifodaga ham mavjud qiymatlarni qo'yib, grafiklarni ko'raylik. FIKni qizigan elektronning temperaturasi bog'liqligi turli holatda ko'rinishi 3-rasmda tasvirlangan. 3 va 4-rasmlarda foydali ish ko'effitsiyenti foizlarda ifoda etilgan. FIKni qizigan elektron va panjarani qizishiga ta'siri ko'rilgan.

$T_0=300K$ $T=310K$ $T_e=310...500K$

3-rasm. FIK va qizigan elektronlar orasidagi bog'lanish grafigi.

4-rasm. p-n o'tishli quyosh fotoelementi FIKni uch o'lchovli fazoda to'ldirish faktori, kuchlanish, elektron gazi harorati T_e ga bog'liqligi.

Panjara haroratini oshirish yo'li bilan foydali ish koeffitsiyentini kamaytirish aksincha haroratni kamaytirish esa FIK oshirish mumkin ekan [7.9].

Harorat ortishi bilan 3–4-rasmlarda foydali ish koeffitsiyenti kamayishini ko'rishimiz mumkin. Harorat ko'tarilganda rekombinatsiya toki ortadi, to'yinish toki ortadi. To'yinish tokining ortishi dioddagi to'g'ri tokni ortishiga va oqibatda volt-amper xarakteristikani musbat kuchlanishlar uchun yuqoriga ko'tarilishiga sabab bo'ladi.

Elektron kovak gazining qizishi ham kristall panjara haroratini ko'tarilishi rekombinatsiya toklari ortishiga va buning oqibatida to'ldirish koeffitsiyentini kamayishiga olib keladi. Bu, o'z navbatida, quyosh fotoelementining foydali ish koeffitsiyenti kamayishiga sabab bo'la oladi [10–11]. p-n o'tishli dioddagi rekombinatsiya toklarining ortishiga olib keluvchi har qanday jarayon fotoelementning to'ldirish koeffitsiyenti va foydali ish koeffitsiyentini kamayishiga sabab bo'la oladi [12].

Xulosa. Quyosh elementi effektivligining kamayishini fizik mohiyati qo'yidagicha: elektron va kovaklar qiziganda rekombinatsiya toklari ortadi, rekombinatsiya tokining ishorasi fototokning ishorasiga teskari. Fototok yorug'lik yordamida generatsiya tokini ortiradi. Generatsiya toki bilan rekombinatsiya toklari qarama-qarshi bo'lganligi sababli elektron va kovaklarning qizishlari natijaviy tokni kamaytiradi. Oqibatda quyosh fotoelementining foydali ish koeffitsiyenti kamayadi. Hozirda tajribalarda olinayotgan fotoelementlarning maksimal quvvatini va effektivligini yanada oshishi uchun fotoelementda elektron, kovak va fononlarni qizib ketishini oldini olish choralarini ko'rish kerakligini taklif etmoqchimiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arjvadhara P.Ali., S.M.Chitralekha J. Analysis of solar PV cell performance with changing irradiance and temperature. *Int. J. Eng. Comput. Sci* 2, 214–220, 2013.
2. Fesharaki V.J., Dehghani. M., Fesharaki J.J. The effect of temperature on photovoltaic cell efficiency. In: *Proceedings of the 1st International conference on Emerging Trends in Energy Conservation. ETEC*”, Tehran, Iran, November, p. 20–22, 2011.
3. Sabry M., Ghitas A.E. Influence of temperature on methods for determining Silicon solar cell series resistance. *J. Sol. Energy Eng.* 129, p. 331–335, 2008.
4. Arjvadhara P.Ali., S.M.Chitralekha. Analysis of solar PV cell performance with changing irradiance and temperature. *Int. J. Eng. Comput. Sci* 2, p. 214–220, 2013.
5. Fesharaki V.J., Dehghani M., Fesharaki J.J. The effect of temperature on photovoltaic cell efficiency. In: *Proceedings of the 1st International conference on Emerging Trends in Energy Conservation. ETEC* Tehran, Iran, November, p. 20–22, 2011.
6. Sabry M., Ghitas A.E. Influence of temperature on methods for determining Silicon solar cell series resistance. *J. Sol. Energy Eng.* 129, 331–335, 2008.
7. Singh P., Ravindra N.M. Temperature dependence of solar cell performance-an analysis. *Sol. Energy Mater. Sol. Cells* 101, p. 36 – 45, 2012.
8. Mengjin Yang, Yuanyuan Zhou, Yining Zeng and other. Square-Centimeter Solution-Planar Perovskite Solar Cells with Efficiency Eceeding 15. *Adv Mater*, 2015, 28 september.
9. В.Л.Бонч-Бруевич, С.Г.Калашников. *Физика полупроводников*. “Наука”, М., 1977.
10. G.Gulyamov, A.G.Gulyamov. On the tensoensitivity of p-n junction under illumination. *Semiconductors*, 2015, vol 49, p. 819 – 822.

11. Г. Гулямов, А.Г. Гулямов, Г.Н. Мажидова. Влияние деформации на фототоки в р-п-переходах. Альтернативная энергетика и экология, 2016, т. 15, с. 24 –30.

12. Г. Гулямов Г.Н., Маджидова О.Р. Мухитдинова А.Х. Суванов. Влияние магнитного поля на фотоэлектрические характеристики PN-переходного диода. Журнал оптоэлектроники лазера, 2022, т.9, № 41, с. 451 – 459.

**Abdikarimov Nabijon Ibadullaevich (UrDU tayanch doktoranti: e-mail: nabijon.88@mail.ru),
Aqmonova Laylo Qurbonboy qizi (UrDU assistent o'qituvchisi; aqmonova@gmail.com),
Begjanov Amirbek Shixnazarovich (UrDU o'qituvchisi, PhD; amirbek_beg@mail.ru)
YASSI KANALDA REOLOGIK MURAKKAB SUYUQLIKLARNING TEBRANMA
OQIMIDAGI GIDRODINAMIK QARSHILIKNI MATEMATIK MODELLASHTIRISH**

***Annotatsiya.** Maqolada bosim gradientining garmonik tebranishi ta'siridagi reologik murakkab suyuqlikning yassi kanalidagi tebranma harakati masalasi qaralgan bo'lib, bunda qo'yilgan masalani yechish natijasida tezlik profillari taqsimlanishini aniqlovchi formulalar keltirib chiqarilgan. Hisob natijalari asosida tebranish chastotasi parametrining kichik qiymatlarida, reologik murakkab suyuqliklarning tebranma oqimida gidrodinamik qarshilik Nyuton suyuqligi tebranma oqimidagi gidrodinamik hususiyatlari o'rganilgan.*

***Аннотация.** В статье рассматривается проблема колебательного движения реологически сложной жидкости в плоском канале под действием гармонических колебаний градиента давления, в результате решения поставленной задачи получены формулы, определяющие распределение профилей скоростей. По результатам расчетов исследовано гидродинамическое сопротивление в колебательном потоке реологически сложных жидкостей при малых значениях параметра частоты колебаний, гидродинамические свойства ньютоновской жидкости в колебательном потоке.*

***Annotation.** The article deals with the problem of oscillatory motion of a rheologically complex fluid in a flat channel under the influence of harmonic oscillations of the pressure gradient, as a result of solving the problem, formulas determining the distribution of velocity profiles are obtained. Based on the calculation results, the hydrodynamic resistance in the oscillatory flow of rheologically complex fluids at low values of the oscillation frequency parameter and the hydrodynamic properties of a Newtonian fluid in an oscillatory flow were studied.*

***Kalit so'zlar:** elastik, yopishqoq, Nyuton modeli, aksioma, gipoteza, yassi kanal, silindrik quvur.*

***Ключевые слова:** упругий, вязкий, модель Ньютона, аксиома, гипотеза, плоский канал, цилиндрическая труба.*

***Key words:** elastic, viscous, Newton's model, axiom, hypothesis, flat channel, cylindrical pipe.*

Kirish. Yurtimiz va xorij olimlari tomonidan Nyuton suyuqligining yassi kanal va quvurlardagi tebranma oqimlariga ko'plab ilmiy va amaliy tadqiqotlar bag'ishlangan. Jumladan, [1.3] tadqiqot ishlari-da tebranuvchi qovushoq suyuqliklarning kanal va quvurlardagi statsionar tebranma oqimlari yetarli darajada tadqiq qilingan. Keyingi yillarda qovushoq suyuqligi sifatida qaralgan qonning laminar pulslanuvchi oqimiga bag'ishlangan biomexanik tadqiqotlar inson organizmining ishlash mexanizmini tashhislashda va davolashda dori-darmonlarni tomirlarga maqsadli yetkazib berishda muhim omil bo'lib kelmoqda [3.5]. Ayniqsa, bu tadqiqotlar tibbiyot sohasida ishlatiladigan mikrochip va pnevmatik mikronasos qurilmalarini samarali ishlatishda ahamiyatlidir [4].

Kanal va quvurlardagi tebranma oqimlar Nyuton suyuqligi sifatida qaralgan holatlari yetarlicha tadqiq qilinishiga qaramasdan, reologik murakkab suyuqliklarning bu sohadagi oqimlariga juda kam tadqiqot ishlari bag'ishlangan.

Bu sohada reologik murakkab suyuqliklarning tebranma oqimiga Maksvellning umumlashgan modellari-ni qo'llash orqali olib borilgan tadqiqot ishlari yetarli darajada emas. Ma'lumki, Maksvellning umumlashgan modellari suvda eritilgan polimer eritmalari, loyqa suv aralashmalari, neft mahsulotlari va boshqa shunga o'x-shash suyuqliklarning tebranma harakatini xarakterlashda muhim rol o'ynaydi.

1. Masalaning qo'yilishi va yechish metodikasi. Masalani shakllantirishda yassi kanal devorlar orasi-dagi masofa $2h$, kanal uzunligi L deb belgilanadi. Kanal o'qlari esa quyidagicha aniqlanadi, X o'qi kanal o'rtasi bo'ylab, gorizontal yo'nalish bo'yicha yo'naltiriladi va bo'ylama o'q deb ataladi, y o'qi esa X o'qiga perpendikular qilib vertikal yo'nalishda olinadi va vertikal o'q deb yuritiladi.

Bunda bosim gradientining vaqt bo'yicha sinusoidal ko'rinishda o'zgarishi orqali aniqlanadi:

$$\left(-\frac{\partial p(t)}{\partial x}\right) = \left(-\frac{\partial p_0}{\partial x}\right) + \left(-\frac{\partial p_1}{\partial x}\right) \cos \omega t. \quad (1)$$

Reologik murakkab suyuqlikning tebranma harakat differensial tenglamalari sistemasi, soddalashtirilgan harakat differensial tenglamalar sistemasi ko‘rinishda quyidagicha ifodalanadi [4.7]:

$$\begin{cases} \frac{\partial u}{\partial t} = -\frac{1}{\rho} \frac{\partial p}{\partial x} + \frac{1}{\rho} \frac{\partial \tau}{\partial y}, & \frac{\partial p}{\partial y} = 0, \\ \tau = \tau_s + \tau_p, \tau_s = \eta_s \frac{\partial u}{\partial y}, \lambda \frac{\partial \tau_p}{\partial t} + \tau_p = \eta_p \frac{\partial u}{\partial y} \\ \eta_0 = \eta_s + \eta_p \end{cases} \quad (2)$$

Oqim yassi kanal bo‘ylama o‘qi bo‘yicha simmetrik bo‘lganligi uchun chegaraviy shartlar quyidagicha shakllantiriladi:

$$y = h \text{ da } u = 0, \quad y = 0 \text{ da } \frac{\partial u}{\partial y} = 0. \quad (3)$$

Ushbu masalada suyuqlikning stabillashgan tebranma oqimi qaralayotganligi uchun boshlang‘ich shartlar talab qilinmaydi.

Tenglamalarning birinchi hadlari statsionar oqimdagi tezliklarni, urunma kuchlanish va bosim o‘zgari-shini, ikkinchisi esa tebranma oqimdagi tezliklarni va urunma kuchlanish va bosim gradienti o‘zgarishini ifoda qiladi

$$u = u_0(y) + u_1(y)e^{i\omega t}, \quad \tau = \tau_0(y) + \tau_1(y)e^{i\omega t}, \quad \frac{\partial p(t)}{\partial x} = \frac{\partial p_0}{\partial x} + \frac{\partial p_1}{\partial x} e^{i\omega t}. \quad (4)$$

Reologik murakkab suyuqliklarning tebranma oqimlari, (4) almashtirishlardagi noma‘lumlarining ikkin-chi hadlariga mos keluvchi (2) differensial tenglamalar sistemasi quyidagi ko‘rinishga keladi:

$$\begin{cases} i\omega u_1 = -\frac{1}{\rho} \frac{\partial p_1}{\partial x} + \frac{1}{\rho} \frac{\partial \tau_1}{\partial y}, \quad \tau_1 = \tau_s + \tau_p, \quad \tau_s = 2\eta_s D_{21}, \\ i\lambda \omega \tau_p + \tau_p = 2\eta_p D_{21}, \quad D_{21} = \frac{1}{2} \frac{\partial u_1}{\partial y}, \quad \eta = \eta_s + \eta_p \end{cases} \quad (5)$$

Chegaraviy shartlar esa quyidagicha aniqlanadi:

$$y = h \text{ da } u_1 = 0, \quad y = 0 \text{ da } \frac{\partial u_1}{\partial y} = 0. \quad (6)$$

Hosil qilingan (5) tenglamalar sistemasidagi ikkinchi tenglamadan beshinchi tenglamagacha bo‘lgan tengmalardan foydalanib urunma kuchlanishni aniqlash uchun ushbu ko‘rinishdagi tenglamani hosil qilamiz:

$$\tau_1(y) = \eta \left(\frac{\eta_s}{\eta} + \frac{\eta_p}{\eta} \frac{1}{1 + i\omega\lambda} \right) \frac{\partial u_1}{\partial y}. \quad (7)$$

Urunma kuchlanishning topilgan (7) qiymatini (5) tenglamalar sistemasining birinchi tenglamasiga qo‘yish natijasida ushbu tenglama hosil qilinadi:

$$\frac{\partial^2 u_1}{\partial y^2} - \frac{\rho i\omega}{\eta \eta^*(i\omega)} u_1 = \frac{1}{\eta \eta^*(i\omega)} \frac{\partial p_1}{\partial x}. \quad (8)$$

Bu yerda

$$\eta^*(i\omega) = \left(\frac{\eta_s}{\eta} + \frac{\eta_p}{\eta} \frac{1}{1 + i\omega\lambda} \right) = \left(X_1 + Z_1 \frac{1}{1 + i\omega\lambda} \right)$$

Aniqlangan (8) tenglamaning bir jinsli qismining umumiy yechimi quyidagi ko‘rinishda topiladi:

$$u_1(y) = C_1(x) \cos(i^{\frac{3}{2}} \alpha_0 \sqrt{\frac{1}{\eta^*(i\omega)} \frac{y}{h}}) + C_2(x) \sin(i^{\frac{3}{2}} \alpha_0 \sqrt{\frac{1}{\eta^*(i\omega)} \frac{y}{h}}). \quad (9)$$

Tenglamaning bir jinsli bo‘lmagan qismi o‘zgaras bo‘lganligi sababli, uning yechimi ushbu ko‘rinishda axtariladi:

$$u_1(y) = C_1(x) \cos(i^{\frac{3}{2}} \alpha_0 \sqrt{\frac{1}{\eta^*(i\omega)} \frac{y}{h}}) + C_2(x) \sin(i^{\frac{3}{2}} \alpha_0 \sqrt{\frac{1}{\eta^*(i\omega)} \frac{y}{h}}) + \frac{1}{\rho i \omega} \left(-\frac{\partial p_1}{\partial x}\right) \quad (10)$$

Topilgan (10) yechimdagi noma‘lum integral koeffitsiyentlar (6) chegaraviy shartdan topiladi. (10) yechimning xar ikkala tomonidan y bo‘yicha hosila olib uni nolga tenglasak $C_2 = 0$ ekanligi kelib chiqadi. $y = h$ bo‘lganda esa $u_1(x, h) = 0$ bo‘lib, bu shartdan C_1 koeffitsiyent topiladi.

$$C_1 = -\frac{1}{\rho i \omega} \left(-\frac{\partial p_1}{\partial x}\right) \frac{1}{\cos(i^{\frac{3}{2}} \alpha_0 \sqrt{\frac{1}{\eta^*(i\omega)} \frac{y}{h}})} \quad (11)$$

C_1 va C_2 -koeffitsiyentlarning qiymatlarini (10) yechimga qo‘yish natijasida, ushbu yechim hosil qilinadi:

$$u_1(y) = \frac{1}{\rho i \omega} \left(-\frac{\partial p_1}{\partial x}\right) \left(1 - \frac{\cos(i^{\frac{3}{2}} \alpha_0 \sqrt{\frac{1}{\eta^*(i\omega)} \frac{y}{h}})}{\cos(i^{\frac{3}{2}} \alpha_0 \sqrt{\frac{1}{\eta^*(i\omega)} \frac{y}{h}})} \right) \quad (12)$$

Topilgan (12) yechim uchun (4) dan foydalanib, quyidagicha yakuniy yechim aniqlanadi:

$$u_1(y, t) = \frac{h^2}{\eta} \left(-\frac{\partial p_1}{\partial x}\right) \left[\text{real} \left[\frac{1}{i \alpha_0^2} \left(1 - \frac{\cos\left(i^{\frac{3}{2}} \alpha_0 \left(\frac{1}{\eta^*(i\omega)}\right)^{\frac{1}{2}} \frac{y}{h}\right)}{\cos\left(i^{\frac{3}{2}} \alpha_0 \left(\frac{1}{\eta^*(i\omega)}\right)^{\frac{1}{2}}\right)} \right) \right] e^{i\omega t} \right] \quad (13)$$

Tezlik uchun hosil qilingan (13) yechimni, uning statsionar holatdagi maksimum tezligiga bo‘lish natijasida, ushbu ko‘rinishdagi o‘lchamsiz holdagi yechim topiladi:

$$\frac{u_1(y, t)}{u_{1 \max}^0} = 2 \left(-\frac{\partial p_1(x)}{\partial x}\right) \text{real} \left[\frac{1}{i \alpha_0^2} \left(1 - \frac{\cos\left(i^{\frac{3}{2}} \alpha_0 \left(\frac{1}{\eta^*(i\omega)}\right)^{\frac{1}{2}} \frac{y}{h}\right)}{\cos\left(i^{\frac{3}{2}} \alpha_0 \left(\frac{1}{\eta^*(i\omega)}\right)^{\frac{1}{2}}\right)} \right) \right] e^{i\omega t} \quad (14)$$

2. Sonli hisob natijalari va tahlili. Hidrodinamik qarshilik (impedans) Nyuton suyuqligi oqimida hamda reologik murakkab suyuqlik oqimida tadqiq etishning xarakterli xususiyati shundan iboratki, bunda oqimdagi gidrodinamik qarshilikning o‘zgarishi aniqlanib, uning ortishi yoki kamayishi orqali oqimdagi suyuqlik sarfi-ning oshishi yoki kamayishi aniqlanadi. Odatda, gidrodinamik qarshilik bosim gradientining suyuqlik sarfiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$Z = \frac{\left(-\frac{\partial p}{\partial x}\right)}{Q} = \frac{1}{\frac{1}{i \alpha_0^2} \left(1 - \frac{\sin(M_1 - i\bar{M}_1)}{(M_1 - i\bar{M}_1) \cos(M_1 - i\bar{M}_1)} \right)} = \bar{R} + i\bar{L}. \quad (15)$$

Aniqlangan (15) formulaning arifmetik belgilashlar orqali haqiqiy va mavhum qismlarini ajratib, gidravlik qarshilikni uning haqiqiy qismiga mos keluvchi $\bar{R}$ kattalik orqali va mavhum qismiga mos keluvchi induktivlikni $\bar{L}$ kattalik orqali aniqlaymiz. Ya’ni:

$$\frac{\bar{R}}{3} = \frac{\alpha_0^2 (A_1^2 + B_1^2)}{3(A_2^2 + B_2^2)} B_2, \quad \frac{\bar{L}}{\alpha_0^2} = \frac{(A_1^2 + B_1^2)}{A_2^2 + B_2^2} A_2,$$

bu yerda

$$A_1 = \bar{A}\bar{M}_1 + \bar{B}M_1, \quad B_1 = \bar{A}M_1 - \bar{B}\bar{M}_1, \quad A_2 = (A_1^2 + B_1^2) - A_1C - B_1D, \quad B_2 = (B_1C - A_1D),$$

$$C = \sin M_1 ch \bar{M}_1, \quad D = -\cos M_1 sh \bar{M}_1, \quad \bar{A} = \sin M_1 sh \bar{M}_1, \quad \bar{B} = \cos M_1 ch \bar{M}_1, \quad M_1 = \frac{\alpha_0}{\sqrt{2}} \bar{G}_1,$$

$$\bar{M}_1 = \frac{\alpha_0}{\sqrt{2}} \bar{G}_2, \quad \bar{G}_1 = \bar{G}_1 + \bar{G}_2, \quad \bar{G}_2 = \bar{G}_1 - \bar{G}_2, \quad \sqrt{\frac{1}{\eta^*(i\omega)}} = \sqrt{G_1 + G_2 i} = \bar{G}_1 + \bar{G}_2 i,$$

$$\bar{G}_1 = \sqrt{\sqrt{G_1^2 + G_2^2}} \cos \frac{\varphi + 2n\pi}{2}, \quad \bar{G}_2 = \sqrt{\sqrt{G_1^2 + G_2^2}} \sin \frac{\varphi + 2n\pi}{2}, \quad n = 0, 1; \quad \varphi = \arctg \frac{G_2}{G_1},$$

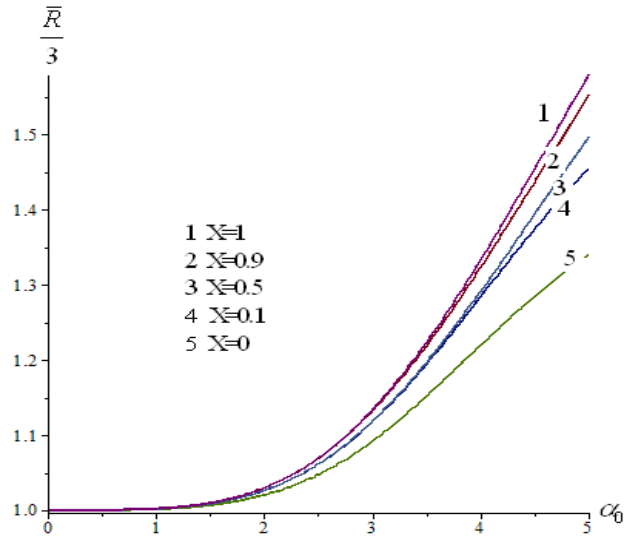
$$\frac{1}{\eta^*(i\omega)} = \frac{1 + De^2 X_1 \alpha_0^4 + iDe \alpha_0^2 (1 - X_1)}{1 + De^2 X_1^2 \alpha_0^4} = G_1 + G_2 i, \quad G_1 = \frac{1 + De^2 X_1 \alpha_0^4}{1 + De^2 X_1^2 \alpha_0^4}, \quad G_2 = \frac{De \alpha_0^2 (1 - X_1)}{1 + De^2 X_1^2 \alpha_0^4},$$

$$\eta^*(i\omega) = \left(\frac{\eta_s}{\eta} + \frac{\eta_p}{\eta} \frac{1}{1 + iDe \alpha_0^2} \right) = (X_1 + Z_1 \frac{1}{1 + iDe \alpha_0^2}) = \frac{1 + iDe X_1 \alpha_0^2}{1 + iDe \alpha_0^2},$$

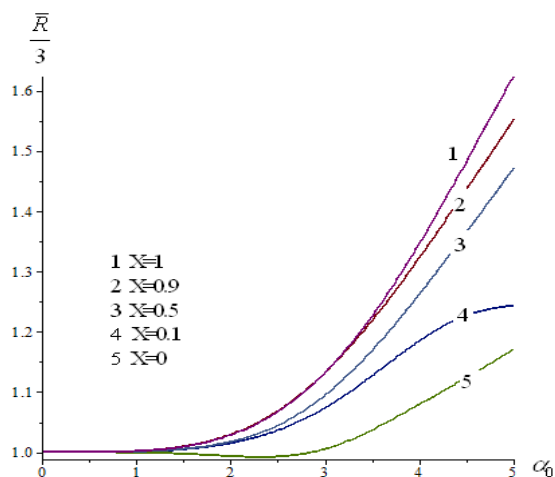
$$\frac{\eta_s}{\eta} + \frac{\eta_p}{\eta} = 1, \quad X_1 = \frac{\eta_s}{\eta}, \quad Z_1 = \frac{\eta_p}{\eta}, \quad X_1 + Z_1 = 1, \quad De = \frac{\lambda \eta}{\rho h^2}, \quad \alpha_0^2 = \frac{\omega}{\nu} h^2.$$

Nyuton suyuqligi uchun gidrodinamik qarshilik (impedans)ni tadqiq etish natijalari [6.7] ishlarda keltirilgan. Reologik murakkab suyuqlik uchun u birinchi marta ushbu ishida tadqiq etilmoqda. Yuqorida impedans uchun topilgan (15) formula yordamida sonli hisob amallarini bajarib, Nyuton va reologik murakkab suyuqliklarning tebranma oqimlari uchun gidravlik qarshilikning tebranish chastotasi parametriga bog'liq ravishda o'zgarishini tadqiq qilamiz.

Elastiklik koeffitsiyentining kichik qiymatlarida reologik murakkab suyuqliklarning tebranma oqimlaridagi gidrodinamik qarshilikning o'zgarishi Nyuton suyuqligidagi kabi o'zgaradi (1-rasm):

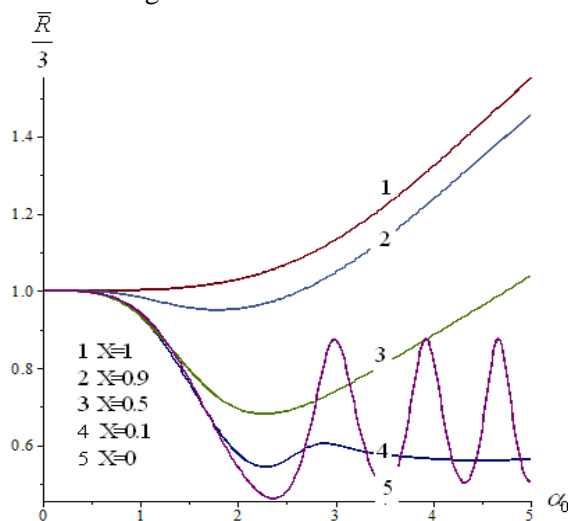

1-rasm. Reologik murakkab suyuqlik aralashmasi tebranma oqimida gidrodinamik qarshilik $\bar{R}$ ning elastiklik koeffitsiyenti $De = 0,05$ bo'lgandagi qiymatida tebranishlar chastotasi parametri α_0 ga bog'liq ravishda o'zgarishi.

2-rasm. Reologik murakkab suyuqlik aralashmasi tebranma oqimida gidrodinamik qarshilik $\bar{R}$ ning elastiklik koeffitsiyenti $De = 0,1$ bo'lgandagi qiymatida tebranishlar chastotasi parametri α_0 ga bog'liq ravishda o'zgarishi.

2-rasmda Debor soni $De = 0.1$ ga teng bo'lganda gidrodinamik qarshilikning sezilarli o'zgarishlari Nyuton suyuqligining $X=0.5$; 0.1 va 0 konsentratsiya qiymatlarida aks eta boshlaydi. Debor sonining $De = 0.5$ ga teng bo'lgan qiymatida aralashma oqimidagi $X=0.5$; 0.1 va 0 konsentratsiya qiymatlarida gidrodinamik qarshilikning keskin kamayishini kuzatish mumkin (3-rasm). Reologik murakkab suyuqlikning ng'yuton suyuqligi aralashma hosil qilmagandagi holatida maksimal kamayishi tebranish chastotasi parametrining ikki va uch sonlari orasida bo'lib, bu qiymat Nyuton suyuqligining statsionar holatdagi qiymatidan bir yarim barobariga kam bo'lishligini kuzatish mumkin.

3-rasm. Reologik murakkab suyuqlik aralashmasi tebranma oqimida gidrodinamik qarshilik $\bar{R}$ ning elastiklik koeffitsiyenti $De = 0,5$ bo'lgandagi qiymatida tebranishlar chastotasi parametri α_0 ga bog'liq ravishda o'zgarishi.

Bunday holatning ro'y berishi Debor sonining kattalashgan qiymatlarida yanada oshadi. Xususan, bu kamayishning sodir bo'lishi bir va ikki sonlari oralig'ida bo'lib, u bir yarim barobardan ham kamayishi kuzatiladi.

3. Xulosa. Tebranish chastotasi parametrining kichik qiymatlarida, reologik murakkab suyuqliklarning tebranma oqimida gidrodinamik qarshilik Nyuton suyuqligi tebranma oqimidagi gidrodinamik qarshilikdan, deyarli farq qilmasligi aniqlandi.

Tebranish chastotasi parametrining birga yaqin va undan katta qiymatlarida reologik murakkab suyuqliklarning tebranma oqimida gidrodinamik qarshilik o'zgarishida kamayish holati sodir bo'lishi kuza-

tildi. Hidrodinamik qarshilikning maksimal kamayishi, tebranish chastotasi parametrining $1 \leq \alpha_0 \leq 3$ oralig'idagi qiymatlarida ro'y berishi aniqlandi. Bu kamayish holati Nyuton suyuqligining statsionar oqimidagi gidravlik qarshilik kamayishidan bir yarim-ikki baravar kam sodir bo'lishligi ko'rsatildi. Nyuton suyuqligining aralashmada qatnashishi gidrodinamik qarshilik o'zgarishlaridagi tebranishlarni hosil bo'lmasligini ta'minlashi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lambossy P. Oscillations foresees dun liquids incompressible et visquulux dans un tube rigide et horizontal calculi de IA force de frottement. Helv. Physiol. Acta. 25 (1952), p. 371 – 386).
2. Womersly I.R. Oscillatory flow in arteries. The reflection of the pulse wave at junctions and rigid inserts in the arterial system. Phys. Biol., 1958, p. 313 – 323.
3. Inman W., Domanskiy K., Serdy J., Ovens B., Trimper D., Griffith L.G. Dishing modeling and fabrication of a constant flow pneumatic micropump. J.Micromech. Microeng. 2007, vol. 17, p. 891 – 899.
4. Валуева Е.П., Пурдин М.С. Гидродинамика и теплообмен пульсирующего ламинарного потока в каналах. Теплоэнергетика, 2015, № 9, с. 24 – 33.
5. Колесниченко В.И., Шарифулин А.Н. Введение в механику несжимаемой жидкости. Перм, изд. Пермского нац. иссл. полит. университета, 2019, 127 с.
6. Наврузов К. Биомеханика крупных кровеносных сосудов. Т., "Fan va texnologiya", 2011, 144 с.
7. Наврузов К., Хакбердиев Ж.Б. Динамика неньютоновских жидкостей. Т., "Фан", 2000, 246 с.

Абдуллаев Рустамбай Зайирович (д.ф.-м.н., профессор, Ташкентский университет информационных технологий; e-mail: arustambay@vandex.ru)
СВЯЗЬ МЕЖДУ ИЗОМОРФИЗМАМИ КОММУТАТИВНЫХ И НЕКОММУТАТИВНЫХ LOG-АЛГЕБР

Annotatsiya. Ushbu maqolada aniq normal yarim chekli izdan tuzilgan kommutativ va nokommutativ log-algebralarning izomorfizmlarini o'rganilgan. Bu izomorfizmlar o'rtasida boglanish o'rnatiladi.

Аннотация. В работе изучаются изоморфизмы коммутативных и некоммутативных log-алгебр, построенных по точному нормальному полуконечному следу. Устанавливается связь между этими изоморфизмами.

Annotation. In this paper, we study isomorphisms of commutative and noncommutative log-algebras constructed from an faithful normal semifinite trace. A connection between these isomorphisms is established.

Kalit so'zlar: izomorfizmlar, log-algebralar, σ -cheklangan o'lchovlar, fon Neyman algebralari, aniq normal yarim chekli iz, Radon-Nikodim hosilasi, Boole algebra, bir jinsli Boole algebralari, Boole algebra og'irligi, Boole algebra pasporti.

Ключевые слова: изоморфизмы, log-алгебры, σ -конечные меры, алгебры фон Неймана, точный нормальный полуконечный след, производная Радона-Никодема, булева алгебра, однородные булевы алгебры, вес булевой алгебры, паспорт булевой алгебры.

Key words: isomorphisms, log-algebras, σ -finite measures, von Neumann algebras, faithful normal semifinite trace, Radon-Nikodim derivative, boolean algebra, homogeneous boolean algebras, boolean algebra weight, boolean algebra passport.

Введение. В работе [1] были введены коммутативные и некоммутативные log-интегрируемые алгебры и изучены их алгебраические и топологические свойства. В частности было показано, что такая алгебра является полным метрическим пространством, при этом алгебраические операции непрерывны по совокупности переменных. В работах [2], [3] рассматриваются коммутативные log-алгебры, построенные по конечной и σ -конечной мерам соответственно, изучаются их алгебраические и топологические свойства. Устанавливаются необходимые и достаточные условия изоморфности коммутативных log-алгебр. Для этих алгебр изоморфность сводится к ограниченности числовых последовательностей, составленных с помощью паспортов соответствующих булевых алгебр.

В настоящей работе устанавливается критерий изоморфности log-алгебр, построенных на некоммутативных алгебрах Фон Неймана по различным точным нормальным полуконечным

следам. В частности, для алгебр фон Неймана типа I_n изоморфизм $\log$ -алгебр сводится к ограниченности соответствующих последовательностей.

Рассмотрим некоммутативные $\log$ -алгебры, построенные на алгебрах фон Неймана. Все необходимые определения, обозначения и результаты теории алгебры фон Неймана взяты из [4], теории некоммутативного интегрирования из [5]. Пусть M алгебра фон Неймана с точным нормальным полуконечным следом τ . Через $L_0(M, \tau)$ обозначим измеримые операторы, присоединенные к M . Рассмотрим прос-транство

$$L_{\log}(M, \tau) = \left\{ T \in L_0(M, \tau) : \tau(\log(1 + |T|)) < \infty \right\}$$

в смысле [1]. $L_{\log}(M, \tau)$ является F -пространством относительно F -нормы

$$\|T\|_{\log} = \int_0^1 \log(1 + \mu_x(T)) dx$$

в случае конечного τ и

$$\|T\|_{\log} = \int_0^{\infty} \log(1 + \mu_x(T)) dx$$

в случае полуконечного τ , где $\mu_x(T)$ перестановка оператора T [5].

Следующая лемма доказана в работе [1]

Лемма 1. Пусть $S, T \in S(M, \mu)$. Тогда

- а) Из $\|T\|_{\log} > 0$, следует $T \neq 0$;
- б) $\|\alpha T\|_{\log} \leq \|T\|_{\log}$ для всех чисел α , $|\alpha| \leq 1$;
- в) Если $T \in L_{\log}(M, \mu)$, то $\lim_{\alpha \rightarrow 0} \|\alpha T\|_{\log} = 0$;
- г) $\|S + T\|_{\log} \leq \|S\|_{\log} + \|T\|_{\log}$;
- д) $\|S \cdot T\|_{\log} \leq \|S\|_{\log} \cdot \|T\|_{\log}$.

Из свойств а), б), в), г) следует, что функция $\|\bullet\|_{\log}$ является F -нормой на F -пространстве $L_{\log}(M, \mu)$, а из свойства д) получаем, что F -пространство $L_{\log}(M, \mu)$ является топологической алгеброй относительно топологии, порожденной метрикой $\rho(S, T) = \|S - T\|_{\log}$.

2. Критерий изоморфности некоммутативных $\log$ -алгебр.

Определение 1. Следы μ и ν назовем α -эквивалентными, если существует *-изоморфизм $\alpha : M \rightarrow N$ такой, что выполнено одно из следующих эквивалентных условий:

- (i) $L_{\log}(N, \nu) = L_{\log}(N, \mu \circ \alpha^{-1})$;
- (ii) $\frac{d\nu}{d\mu \circ \alpha^{-1}}, \frac{d\mu \circ \alpha^{-1}}{d\nu} \in N$.

Очевидно, что функционал $\mu \circ \alpha^{-1}$ является точным нормальным полуконечным следом на алгебре фон Неймана N . Из следствия 1 следует, что (i) и (ii) эквивалентны.

Теорема 1. Алгебры $L_{\log}(M, \mu)$ и $L_{\log}(N, \nu)$ изоморфны тогда и только тогда, когда μ и ν α -эквивалентны.

3. Изоморфизмы некоммутативных log-алгебр, сводящиеся к изоморфизмам соответствующих коммутативных log-алгебр

Утверждение 1. Если log-алгебры $L_{\log}(M; \mu)$ и $L_{\log}(M; \nu)$ *-изоморфны, то log-алгебры $L_{\log}(Z_M; \mu')$ и $L_{\log}(Z_M; \nu')$ также *-изоморфны. Обратное утверждение не всегда верно.

Теорема 2. *-Изоморфность log-алгебр $L_{\log}(Z_M; \mu')$ и $L_{\log}(Z_M; \nu')$ влечет *-изоморфность log-алгебр $L_{\log}(M; \mu)$ и $L_{\log}(M; \nu)$ тогда и только тогда, когда хотя бы один *-автоморфизм из $Aut Z_M(\mu'; \nu')$ продолжается до *-автоморфизма на M .

Пусть X – произвольная полная булева алгебра, $e \in X$, $X_e = \{g \in X : g \leq e\}$. Через $\tau(X_e)$, обозначим минимальную мощность множества, плотного в X_e . Бесконечная полная булева алгебра X называется однородной, если $\tau(X_e) = \tau(X_g)$ для любых ненулевых $e, g \in X$. Мощность $\tau(X)$ называется весом однородной булевой алгебры X .

Пусть ∇ полная неатомическая булева алгебра и μ – строго положительная счетно аддитивная σ -конечная мера на ∇ . Тогда разложение ∇ на однородные компоненты не более чем счетно.

Определение 2. Обозначим через $\{\nabla_{s_i}\}$ однородные компоненты булевой алгебры ∇ , для которых

$$\tau_{s_i} = \tau(\nabla_{s_i}) < \tau_{s_{i+1}}, \mu(s_i) = \infty,$$

а через $\{\nabla_{u_i}\}$ обозначим однородные компоненты булевой алгебры ∇ , для которых

$\tau_{u_i} = \tau(\nabla_{u_i}) < \tau_{u_{i+1}}, \mu(u_i) < \infty$. Здесь s_i и u_i единицы булевых алгебр ∇_{s_i} и ∇_{u_i} , соответственно. Тогда однозначно определена матрица

$$\begin{pmatrix} \tau_{s_1} & \tau_{s_2} & \dots \\ \tau_{u_1} & \tau_{u_2} & \dots \\ \mu_1 & \mu_2 & \dots \end{pmatrix},$$

которую назовем *паспортом* булевой алгебры ∇ с σ -конечной мерой μ . Понятие паспорта для конечных мер введено в [6].

В следующей теореме устанавливается необходимое и достаточное условие изоморфности коммутативных log-алгебр.

Теорема 3. [7] Пусть μ и ν строго положительные σ -конечные меры на неатомических полных булевых алгебрах X и Y соответственно. Пусть

$$\begin{pmatrix} \tau_{s_1} & \tau_{s_2} & \dots \\ \tau_{u_1} & \tau_{u_2} & \dots \\ \mu_1 & \mu_2 & \dots \end{pmatrix} \text{ и } \begin{pmatrix} \tau_{t_1} & \tau_{t_2} & \dots \\ \tau_{v_1} & \tau_{v_2} & \dots \\ \nu_1 & \nu_2 & \dots \end{pmatrix} - \text{паспорта булевых алгебр } (X, \mu) \text{ и } (Y, \nu).$$

Тогда следующие условия эквивалентны:

(i) $L_{\log}(X, \mu)$ и $L_{\log}(Y, \nu)$ *-изоморфны;

- (ii) а) первые и вторые строки паспортов булевых алгебр (X, μ) и (Y, ν) совпадают;
 б) последовательности $\mu_n \nu_n^{-1}$ и $\nu_n \mu_n^{-1}$ ограничены, где μ_n и ν_n числа из третьей строки паспортов булевых алгебр (X, μ) и (Y, ν) соответственно.

3. Критерий изоморфности log-алгебр, построенных на алгебрах фон Неймана типа I_n

Определение 3. Алгеброй фон Неймана типа I_n называется алгебра фон Неймана M_X , имеющая представление $M_X = L_\infty(X) \otimes B(H_n)$, где $B(H_n)$ – алгебра $n \times n$ матриц [8]. Центр алгебры M_X отождествляется с $L_\infty(X)$.

Пусть M_X и M_Y алгебры фон Неймана типа I_n с точными нормальными полуконечными следами φ и η соответственно.

Из ([8] Theorem 2.3.3, Corollary 2.3.4, p. 89) следует

Утверждение 2. Пусть M_X и M_Y алгебр фон Неймана типа I_n . Тогда любой изоморфизм их центров $Z(M_X)$ и $Z(M_Y)$ продолжается до изоморфизма из M_X на M_Y .

Обозначим через μ и ν сужения следов φ и η на соответствующие центры алгебр M_X и M_Y . В силу конечно мерности $B(H_n)$ имеют место равенства

$$L_{\log}(M_X, \varphi) = L_{\log}(X, \mu) \otimes B(H_n),$$

$$L_{\log}(M_Y, \eta) = L_{\log}(Y, \nu) \otimes B(H_n).$$

Теорема 4. Следующие условия эквивалентны:

- (i) Log-алгебры $L_{\log}(M_X, \varphi)$ и $L_{\log}(M_Y, \eta)$ изоморфны;
 (ii) Log-алгебры $L_{\log}(X, \mu)$ и $L_{\log}(Y, \nu)$ изоморфны;
 (iii) а) первые и вторые строки паспортов булевых алгебр (X, μ) и (Y, ν) совпадают;
 б) последовательности $\mu_n \nu_n^{-1}$ и $\nu_n \mu_n^{-1}$ ограничены, где μ_n и ν_n числа из третьей строки паспортов булевых алгебр (X, μ) и (Y, ν) соответственно.

Доказательство. Эквивалентность (i) $\leftrightarrow$ (ii) следует из теоремы 2 и утверждения 1 и 2. Эквивалентность (ii) $\leftrightarrow$ (iii) следует из теоремы 3.

Использованная литература:

1. Dykema K., Sukochev F., Zanin D. Algebras of log-integrable functions and operators. Journal Complex Anal. Oper. Theory 10, 8. 2016, с. 1775 – 1787.
2. Abdullaev R.Z., Chilin V. Isomorphic Classification of Algebras of log-Integrable Measurable Functions. Algebra, Complex Analysis, and Pluripotential Theory. Springer Proceedings in Mathematics and Statistics, 264. USUZCAMP 2017, с. 73 – 83.
3. Р.Абдуллаев, Б.Мадаминов. Критерий изоморфности log-интегрируемых алгебр. Узбекский математический журнал. –2017. №1. С. 3-9. (01.00.00; №6).
4. Takesaki M. Theory of operator algebras. I. New-York, Heidelberg Berlin: Springer, 1979, XII+415.
5. Yeadon F.J. Non-commutative L_p spaces. Math. Proc. Cambridge Phil., Soc., 1975, v. 77, n. 1 p. 91–102.
6. Vladimirov D.A. Boolean Algebras in Analysis. Mathematics and its applications, 2002.
7. Abdullaev R.Z., Chilin V. Isomorphic Classification of *-Algebras of log-Integrable Measurable Functions. Algebra, Complex Analysis, and Pluripotential Theory. Springer Proceedings in Mathematics and Statistics, 264. USUZCAMP 2017, с. 73 – 83.

8. Sakai S. C*- Algebras and W* - Algebras. Springer – Verlag Berlin Heidelberg New York, 1971.
 9. Abdullaev R., Madaminov B. Isomorphisms and isometries of F -spaces of log-integrable measurable functions. Uzbek Mathematical Journal. 2022. Vol. 66(1), p. 5–13. (01.00.00; №6).
 10. Abdullaev R., Chilin V., Madaminov B. Isometric F -spaces of log-integrable function. Siberian Electronic Mathematical Reports. 2020, том 17, с. 218 – 226.

Балтаева Умида Исмаиловна (Хорезмская Академия Маъмуна, Ургенчский государственный университет),
 Бабажанова Юлдуз Икромбоевна (Хорезмская Академия Маъмуна, Ургенчский государственный университет)

АНАЛОГ ЗАДАЧИ БИЦАДЗЕ ДЛЯ НАГРУЖЕННОГО УРАВНЕНИЯ ПАРАБОЛО-ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО ТИПА

Annotatsiya. Maqolada parabolik-giperbolik tipdagi uchinchi tartibli yuklangan differensial tenglama uchun qo‘yilgan chegaraviy masala yechimining bir qiymatli yechilishi ko‘rsatilgan.

Аннотация. В статье доказана однозначная разрешимость краевой задачи для нагруженного дифференциального уравнения с парабола-гиперболическим оператором.

Annotation. In this paper unique solvability is proved for the solution of boundary value problem of a loaded differential equation with a parabolic-hyperbolic operator.

Kalit so‘zlar: yuklangan tenglama, parabolik-giperbolik operator, integral tenglama.

Ключевые слова: нагруженное уравнение; парабола-гиперболический оператор; интегральное уравнение.

Key words: loaded equation, parabolic-hyperbolic operator, integral equation.

Рассмотрим уравнение

$$0 = \frac{\partial}{\partial x} \begin{cases} L_1 u \equiv u_{xx} - u_y - \lambda_1 u - \mu_1 u(x, 0), & \text{при } y > 0, \\ L_2 u \equiv u_{xx} - u_{yy} + \lambda_2 u - \mu_2 u(x, 0), & \text{при } y < 0, \end{cases} \quad (1)$$

где λ_k, μ_k ($k = 1, 2$) – действительные числа.

Пусть D_1 – область, ограниченная отрезками AB, BB_0, AA_0, A_0B_0 прямых $y = 0, x = 1, x = 0, y = h$, соответственно, при $y > 0$. D_2 – характеристический треугольник, ограниченный отрезком AB оси OX и двумя характеристиками $AC: x + y = 0, BC: x - y = 1$ уравнения $L_2 u = 0$ при $y < 0$

Введем следующие обозначения:

$$I = \{(x, y) : 0 < x < 1, y = 0\}, \quad D = D_1 \cup D_2 \cup I.$$

$$E_k(\varepsilon_k, 0), (k = 1, 2, \dots, n), 0 < \varepsilon_1 < \dots < \varepsilon_n < 1$$

$$A_k\left(\frac{\varepsilon_k}{2}, -\frac{\varepsilon_k}{2}\right), \quad B_k\left(\frac{\varepsilon_k + 1}{2}, \frac{\varepsilon_k - 1}{2}\right) \quad k = 0, 1, \dots, n + 1 \quad (\varepsilon_0 = 0, \varepsilon_{n+1} = 1)$$

Задача Бицадзе. Требуется найти функцию $u(x, y)$, удовлетворяющую условиям:

1) $u(x, y)$ является всюду регулярным решением уравнения (1) в области D , кроме точек отрезка AB и характеристик $E_k A_k, E_k B_k$;

2) непрерывна в замкнутой области D , а частные производные u_x и u_y непрерывно склеиваются по всем точкам отрезка AB , кроме быть может, точек $A, E_1, \dots, E_m, B$, и которых они могут иметь разрывы первого рода;

3) принимает заданные значения

$$u(0, y) = \varphi_1(y), \quad u(1, y) = \varphi_2(y), \quad 0 \leq y \leq h, \quad (2)$$

$$\int_0^{\chi(y)} g(x, y)u(x, y)dx = E(y), \quad 0 < \chi(y) \leq 1, \quad 0 \leq y \leq h, \quad (3)$$

$$\begin{cases} u|_{A_k A_{k+1}} = \psi_k(x), & \text{при четных } k \\ u|_{B_k B_{k+1}} = \psi_k(x), & \text{при нечетных } k \end{cases} \quad (4)$$

$$\left. \frac{\partial u(x, y)}{\partial n} \right|_{AC} = \psi(x), \quad 0 \leq x \leq \frac{1}{2}, \quad (5)$$

где n – внутренняя нормаль, $\varphi_1(y), \varphi_2(y), \chi(y), E(y), \psi_k(x) (k = 0, 1, \dots, m), \psi(x)$ и $g(x, y)$ – заданные непрерывные функции, причем

$$g(x, y) \neq 0, \quad \int_0^{\chi(y)} g(x, y)dx \neq 0,$$

$\chi', E', \psi', g_y \in C, \psi_k \in C^2$; если m – нечетное число, то дополнительно потребуем выполнения условия

$$\lim_{x \rightarrow +0} u_y(x, 0) = \varphi_1'(0) \quad (6)$$

Уравнение (1) эквивалентным образом представим в виде

$$u_{xx} - u_y - \lambda_1 u - \mu_1 u(x, 0) = \omega_2(y) \quad \text{в } D_1 \quad (7)$$

$$u_{xx} - u_{yy} + \lambda_2 u - \mu_2 u(x, 0) = \omega_2(y) \quad \text{в } D_2, \quad (8)$$

где $\omega_2(y)$ – произвольные непрерывные функции, а $\lambda_j > 0 (j = \overline{1, 2})$.

$$u(x, -0) = \tau(x), \quad (x, 0) \in \bar{I}, \quad (9)$$

$$u_y(x, -0) = \nu(x), \quad (x, 0) \in I_\varepsilon \quad (10)$$

Решение задачи Коши-Гурса с условиями (4) и (10) для уравнения (8) в D_2 имеет вид:

$$u(x, y) = \int_0^{x+y} \nu(\xi) J_0 \left[\sqrt{\lambda_2(\xi - x - y)(\xi - x + y)} \right] d\xi + \psi_{2k}(0) J_0 \left[\sqrt{\lambda_2(x^2 - y^2)} \right] + \frac{1}{2} \int_0^{x-y} \psi_{2k} \left(\frac{\eta}{2} \right) B(0, \eta; x + y, x - y) d\eta + \frac{1}{4} \int_0^{x+y} d\xi \int_\xi^{x-y} B(\xi, \eta; x + y, x - y) \left(\omega_2 \left(\frac{\xi - \eta}{2} \right) + \mu_2 \tau \left(\frac{\xi + \eta}{2} \right) \right) d\eta, \quad (11)$$

где

$$B(\xi, \eta; x + y, x - y) = \begin{cases} J_0 \left[\sqrt{\lambda_2(\xi - x - y)(\eta - x + y)} \right], & \eta > x + y, \\ J_0 \left[\sqrt{\lambda_2(\xi - x - y)(\eta - x + y)} \right] + J_0 \left[\sqrt{\lambda_2(\eta - x - y)(\xi - x + y)} \right], & \eta < x + y \end{cases} \quad (12)$$

$J_0[x]$ – модифицированная функция Бесселя [3].

Удовлетворяя (11) второму краевому условию (5), с учетом свойств функции Римана-Адамара, получим следующее функциональное соотношение

$$\int_0^{2x} (\omega_2(-t) + \mu_2 \tau(t)) dt = \sqrt{2} \psi(x) + \frac{\lambda_2}{4} \int_0^{2x} (2x - \eta) \psi'_{2k} \left(\frac{\eta}{2} \right) d\eta + \lambda_2 x \psi_{2k}(0) - 2v(0). \quad (13)$$

Дифференцируя (13) по x и меняя $-x$ на y , подставляя $v(0) = \frac{1}{\sqrt{2}} \psi_2(0)$, находим $\omega_2(y)$:

$$\omega_2(y) = -\mu_2 \tau(-y) + \sqrt{2} \psi'(-y) + \lambda_2 \psi_{2k}(0) + \frac{\lambda_2}{2} \int_0^{2x} \psi'_{2k} \left(\frac{\eta}{2} \right) d\eta, \quad -\frac{1}{2} \leq y \leq 0. \quad (14)$$

т.е

$$\omega_2(y) = f(y) - \mu_2 \tau(-y), \quad (15)$$

где

$$f(y) = \sqrt{2} \psi'(-y) + \lambda_2 \psi_{2k}(0) + \frac{\lambda_2}{2} \int_0^{2x} \psi'_{2k} \left(\frac{\eta}{2} \right) d\eta, \quad -\frac{1}{2} \leq y \leq 0$$

Запишем решение задачи Коши (8)-(10) в следующем виде:

$$\begin{aligned} u(x, y) = & \frac{1}{2} [\tau(x+y) + \tau(x-y)] + \frac{\lambda_2}{2} y \int_{x+y}^{x-y} \tau(\xi) \bar{I}_1 \sqrt{\lambda_2 (\xi - x - y)(x - y - \xi)} d\xi - \\ & - \frac{1}{2} \int_{x+y}^{x-y} v(\xi) I_0 \sqrt{\lambda_2 (\xi - x - y)(x - y - \xi)} d\xi - \\ & - \frac{1}{4} \int_{x+y}^{x-y} d\xi \int_{\xi}^{x-y} I_0 \sqrt{\lambda_2 (\xi - x - y)(\eta - x + y)} (\omega_2 \left(\frac{\xi - \eta}{2} \right) + \mu_2 \tau \left(\frac{\xi + \eta}{2} \right)) d\eta \end{aligned} \quad (16)$$

Применяя первое условие (4) к (16) и выполняя некоторые преобразования, находим:

$$\begin{aligned} \tau(x) - \frac{\lambda_2}{2} x \int_0^x \tau(\xi) \bar{I}_1 \left[\sqrt{\lambda_2 \xi (x - \xi)} \right] d\xi - \int_0^x v(\xi) I_0 \left[\sqrt{\lambda_2 \xi (x - \xi)} \right] d\xi - \\ - \frac{\mu_2}{2} \int_0^x d\xi \int_{\xi}^x I_0 \left[\sqrt{\lambda_2 \xi (\eta - x)} \right] \tau \left(\frac{\xi + \eta}{2} \right) d\eta = f_{2k}(x), \end{aligned} \quad (17)$$

здесь

$$f_{2k}(x) = 2\psi_{2k} \left(\frac{x}{2} \right) - \varphi_1(0) + \frac{1}{2} \int_0^x d\xi \int_{\xi}^x I_0 \left[\sqrt{\lambda_2 \xi (\eta - x)} \right] \omega_2 \left(\frac{\xi - \eta}{2} \right) d\eta.$$

С другой стороны, из (7) в области D_1 , учитывая обозначения (9) и (10), получим следующее отношение между функциями $\tau(x)$ и $v(x)$:

$$\tau''(x) - v(x) - (\lambda_1 + \mu_1) \tau(x) = \omega_1(0), \quad (18)$$

где $\omega_1(0)$ — неизвестная константа, подлежащая определению. Далее, это неизвестное определяется согласно условию (3).

Находим функцию $v(x)$ из (18). Подставляя найденную функцию в (17) и выполняя некоторые преобразования, получим следующее интегральное уравнение

$$\tau'(x) - \int_0^x K(x,t)\tau'(t)dt = \tilde{\Phi}_{2k}(x) + \frac{1}{2} \int_0^x d\xi \int_{\xi}^x I_0 \left[\sqrt{\lambda_2 \xi (\eta - x)} \right] \omega_2 \left(\frac{\xi - \eta}{2} \right) d\eta, \quad (19)$$

здесь

$$K(x,t) = 1 + \frac{\lambda_2}{2} x \int_t^x I_1 \left[\sqrt{\lambda_2 \xi (x - \xi)} \right] d\xi + (\lambda_1 + \mu_1) \int_t^x I_0 \left[\sqrt{\lambda_2 \xi (x - \xi)} \right] d\xi - \mu_2 \int_t^x A^*(t,s) ds + \frac{\partial}{\partial t} I_0 \left[\sqrt{\lambda_2 t (x - t)} \right], \quad (20)$$

$$\tilde{\Phi}_{2k}(x) = f_{2k}(x) - \tau'(0) - \varphi_1(0) + (\lambda_1 + \mu_1) \varphi_1(0) \int_0^x I_0 \left[\sqrt{\lambda_2 \xi (x - \xi)} \right] d\xi - \frac{1}{2} \int_0^x d\xi \int_{\xi}^x I_0 \left[\sqrt{\lambda_2 \xi (\eta - x)} \right] \omega_2 \left(\frac{\xi - \eta}{2} \right) d\eta.$$

Исключая функцию $\omega_2(x)$ из функциональных соотношений (15) и (19),

$$\tau(0) = \varphi_1(0), \quad \tau(1) = \varphi_2(0), \quad \tau(x) = \varphi_1(0) + \int_0^x \tau'(t) dt, \quad (21)$$

и используя формулы интегрирования по частям, имеем интего-дифференциальное уравнение относительно $\tau'(x)$:

$$\tau'(x) - \int_0^x K(x,t)\tau'(t)dt + \frac{\mu_2}{2} \int_0^{x/2} \tau'(t)dt \int_0^{x-2t} d\xi \int_{2t+\xi}^x I_0 \left[\sqrt{\lambda_2 \xi (\eta - x)} \right] d\eta = \tilde{\Phi}_{2k}(x). \quad (22)$$

Разрешимость интегрального уравнения (22), согласно теории интегральных уравнений [1], [2], можно доказать методом, представив его в виде

$$\tau'(x) - \int_0^x K^*(x,t)\tau'(t)dt = \tilde{\Phi}_{2k}(x), \quad (23)$$

где

$$K^*(x,t) = \begin{cases} K(x,t) - \frac{\mu_2}{2} \int_0^{x-2t} d\xi \int_{2t+\xi}^x I_0 \left[\sqrt{\lambda_2 \xi (\eta - x)} \right] d\eta, & \text{при } 0 < t \leq \frac{x}{2}, \\ K(x,t), & \text{при } \frac{x}{2} \leq t < x, \end{cases}$$

$$\tilde{\Phi}_{2k}(x) = \Phi_{21}(x) + \omega_1(0)\Phi_{22}(x),$$

$\Phi_{21}(x)$ и $\Phi_{22}(x)$ – известные функции.

Итак, с учетом постановки задачи, а также [3], заключаем, что $\tilde{\Phi}_{2k}(x) \in C[0,1]$, а также

$$K^*(x,t) \in C([0,1] \times [0,1]), \quad |K^*(x,t)| \leq \text{const}. \quad (24)$$

Таким образом, из теории интегральных уравнений Вольтерра с учетом (21) заключаем, что уравнение (23) однозначно и безусловно разрешимо относительно $\tau'(x)$ в классе C , и его решение имеет вид

$$\tau'(x) = \tilde{\Phi}_{2k}(x) + \int_0^x R^*(x,t)\tilde{\Phi}_{2k}(t)dt, \quad (25)$$

где $R^*(x,t)$ – резольвента ядра уравнения (23).

Отсюда, с учетом (21), (23), решение интегродифференциального уравнения (22) имеет вид

$$\tau(x) = \varphi_1(0) + \int_0^x \left(\tilde{\Phi}_{2k}(t) + \int_0^x R^*(x,t)\tilde{\Phi}_{2k}(t) \right) dt \quad (26)$$

После нахождения $\tau(x)$ из условия

$$\int_0^{\chi(0)} g(x,0)u(x,0)dx = E(0), \quad 0 < \chi(0) \leq 1 \quad (27)$$

определим постоянную $\omega_1(0)$.

Пользуясь соотношениями (14), (18), с учетом гладкости заданных функций однозначно определим функции $\omega_2(y)$ и $v(x)$.

После нахождения $v(x)$ и $\omega_2(y)$ решение задачи Бицадзе в области D_2 находим по формуле (11), а в области D_1 приходим к задаче (2), (3), (9), аналогично в работе [2], которая приведена как задача Г.¹¹

Использованная литература:

- [1]. Nakhushiev, AM. Loaded Equations and Their Applications. Moscow, “Nauka” (2012).
 [2]. Umida Baltaeva, Pedro J. Torres Analog of the Gellerstedt problem for a loaded equation of the third order. Mathematical Methods in the Applied Sciences. Volume 2019, 42, pp. 3865–3876. <https://doi.org/10.1002/mma.5617>.
 [3]. Baltaeva U., Babajanova Y., Agarwal P., Ozdemir N. Solvability of a mixed problem with the integral gluing condition for a loaded equation with the Riemann–Liouville fractional operator. June 2023 Journal of Computational and Applied Mathematics 425(11):115066 DOI:10.1016/j.cam.2023.115066.

O‘ktamova Muniraxon Komiljon qizi (Namangan Muhandislik-qurilish instituti «Fizika» kafedrasida katta o‘qituvchisi (PhD); umk9391@gmail.com)

THE ACTION OF MICROWAVE AND MAGNETIC FIELDS CALCULATION OF THE TOTAL CURRENT GENERATED IN A TUNNEL DIODE UNDER

Annatsiya. Ushbu ishda o‘ta yuqori chastotali maydon ta’sirida tunnel diodasida hosil bo‘lgan umumiy tokni hisoblash uchun formula hisoblab chiqilgan. Bundan tashqari, tunnel diodining umumiy tokining o‘ta yuqori chastotali maydon tomonidan induksiya qilingan umumiy quvvatga bog‘liqligi nazariy jihatdan taqdim etiladi va eksperimental ma’lumotlar bilan taqqoslanadi. Tunnel diodidagi umumiy oqim uchun qo‘shimcha tok hisobga olmagan holda, o‘ta yuqori chastotali maydonning ta’siri bo‘lgan va ta’sirisiz holatlar uchun oqim kuchlanish xususiyatlari olingan.

Аннотация. В данной работе выведена формула для расчета полного тока, генерируемого в туннельном диоде под действием СВЧ-поля и магнитного поля. Кроме того, теоретически представлена и сопоставлена с экспериментальными данными зависимость полного тока туннельного диода от полной мощности, наведенной СВЧ-полем. Для полного тока в туннельном диоде без учета избыточного тока получены вольт-амперные характеристики для случаев с влиянием СВЧ-поля и без него.

Annotation. In this paper, a formula was derived for calculating the total current generated in a tunnel diode under the action of a microwave field and a magnetic field. In addition, the dependence of the total current of the tunnel diode on the total power induced by the microwave field is theoretically presented and compared with experimental data. For the total current in the tunnel diode, without taking into account the excess current, volt-ampere characteristics was obtained for cases with and without the influence of a microwave field.

Kalit so‘zlar: chaynovet modeli, Tsu-Esaki modeli, o‘ta yuqori chastotali maydon, potensial to‘siqning shaffoflik koeffitsiyenti, qo‘shimcha tok.

Ключевые слова: модель Тсу-Эсаки, микроволновое поле, магнитное поле, коэффициент прозрачности барьера, избыточный ток.

Key words: Tsu-Esaki model, microwave field, magnetic field, barrier transparency coefficient, excess current.

Introduction. Tunnel diodes are widely used in the manufacture of various modern devices, such as nuclear weapons guiding installations, the creation of aerospace equipment, microwave ovens, etc. This indicates that the study of the properties of tunnel diodes and their wide application has great scientific and practical meaning. From the works presented above and from the available literature data, it can be seen that the effect of a magnetic field and an electromagnetic field with an ultrahigh frequency on a tunnel diode has not been studied enough. Based on this, the purpose of this work is to develop a new model for calculating the total current for a tunnel diode, taking into account the impact on the tunnel diode of a magnetic field and a microwave electromagnetic field [1,4].

The effect of a heating microwave field on the shape of the current-voltage characteristic of a tunnel diode is studied. If we express the density of electronic states in the conduction band of the n-field and in the valence band of the p-field in terms of the Landau levels under the action of a magnetic field in a tunnel diode, we get the following:

$$\rho_C(\varepsilon) = \frac{1}{4\pi^2} \left(\frac{2m}{\hbar^2} \right)^{\frac{3}{2}} \hbar \omega_H^C \sum_0^{N_C} \frac{1}{\sqrt{\varepsilon - \varepsilon_C - \left(n + \frac{1}{2} \right) \hbar \omega_H^{N_C}}} d\varepsilon \quad (1)$$

$$\rho_V(\varepsilon) = \frac{1}{4\pi^2} \left(\frac{2m}{\hbar^2} \right)^{\frac{3}{2}} \hbar \omega_H^{N_V} \sum_0^{N_V} \frac{1}{\sqrt{\varepsilon - \varepsilon_V - \left(n + \frac{1}{2} \right) \hbar \omega_H^{N_V}}} d\varepsilon \quad (1a)$$

The density of states in expression (1) and the dependence of the density of states under the action of a magnetic field can be expressed through (1) and (1a) expressions as follows:

$$I = AT \int_0^{\mu_n + \mu_p - qV} \frac{1}{4\pi^2} \left(\frac{2m}{\hbar^2} \right)^{\frac{3}{2}} \hbar \omega_H^{N_V} \sum_0^{N_C} \frac{1}{\sqrt{\varepsilon - \varepsilon_C - \left(n + \frac{1}{2} \right) \hbar \omega_H^{N_C}}} d\varepsilon \times$$

$$\times \frac{1}{4\pi^2} \left(\frac{2m}{\hbar^2} \right)^{\frac{3}{2}} \hbar \omega_H^{N_V} \sum_0^{N_V} \frac{1}{\sqrt{\varepsilon - \varepsilon_V - \left(n + \frac{1}{2} \right) \hbar \omega_H^{N_V}}} d\varepsilon \left(\frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n}{kT}\right) + 1} - \frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n + qV}{kT}\right) + 1} \right) d\varepsilon \quad (2)$$

Using these formulas, in two-dimensional (Fig.2) and three-dimensional (Fig.1) spaces, the CVC of a tunnel diode of various temperatures are given under the influence of various magnetic fields.

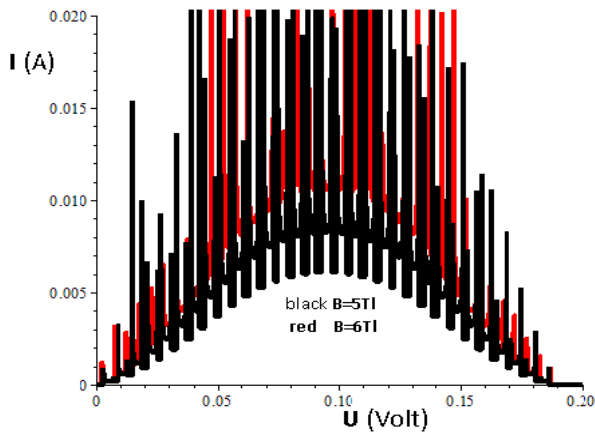

Fig.1. CVC for a tunnel diode of different temperatures when the expression (19) is executed $T_1=200$ K, $T_2=300$

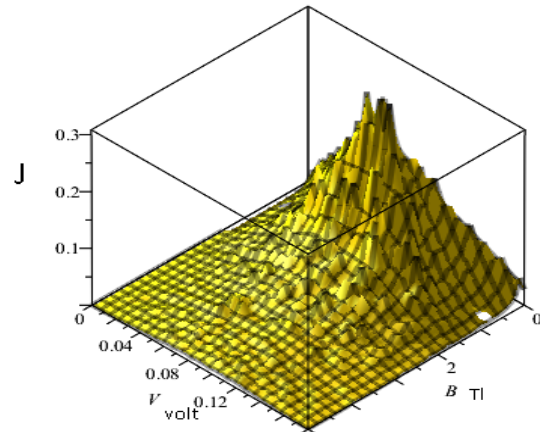

Fig.2. Three-dimensional CVC of a tunnel diode under the action of various magnetic fields.

K.

Type of dependence of the transparency coefficient of the barrier under the action of microwave fields:

$$P = \exp\left(\frac{\alpha E_G^{\frac{3}{2}}}{E + E_X}\right) = \exp\left(-\frac{\alpha E_g^{\frac{3}{2}}}{E + \sqrt{\frac{P_1 - P_0}{Nq\mu}}}\right) \quad (3)$$

$$I_{CH} = DP = \exp\left(\frac{\frac{4\theta\sqrt{2m_{eff}}}{3q\hbar}(E_g - qV + \mu_n + \mu_p)^{\frac{3}{2}}}{\frac{V_K - V + V_{CBq}}{d}}}\right) \quad (4)$$

If we summarize all current expressions based on the diffusion current of a heated electron and the excess current in the tunnel diode under the action of the microwave field, to expression (3), and the transparency coefficient in expression (3) according to formula (4), then for the total current of the tunnel diode we get the expression:

$$I = TA \exp\left(-\frac{\alpha E_g^{\frac{3}{2}}}{E + \sqrt{\frac{P_1 - P_0}{Nq\mu}}}\right) \times \int_0^{\mu_n + \mu_p - qV} \left(\frac{1}{\sqrt{\varepsilon(\mu_n + \mu_p - \varepsilon - qV)}} \left(\frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n}{kT}\right) + 1} - \frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n + qV}{kT}\right) + 1} \right) \right) d\varepsilon + I_0 \left(\frac{T}{T_0}\right)^3 \exp\left(\frac{E_g q}{kT_0} \left(1 - \frac{T_0}{T}\right)\right) \left(\exp\left(\frac{q\phi}{kT} - \frac{q(\phi - V)}{kT_e}\right) - 1 \right) \quad (5)$$

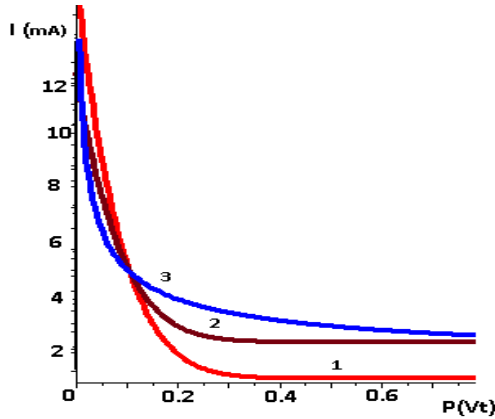

Fig.3. Dependency graph full current tunnel full power diode microwave fields (Calculated from exp-22).

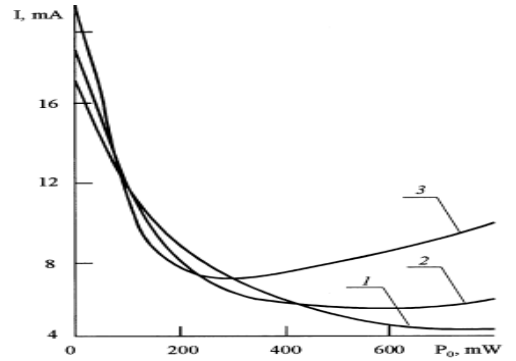

Fig.4. Graph of the dependence of the total current of the tunnel diode on the total power induced by the microwave field.

Compare the dependency graph of the total current of the tunnel diode, calculated according to the theoretical dependence proposed above on the total power induced by the microwave field (Fig. 3) with the experimental graph given in the works of K.Aliyev, I.Kamilov (Fig.4). It can be seen from these compared plots that the theoretical data and experimental results are qualitatively comparable. Expression (5) written for the total current in the tunnel diode under the action of a microwave field under the action of a magnetic field and microwave will have the following form:

$$I = I_T(E_X, B) + I_X(E_X, B) + I_d(E_X, B) \quad (6)$$

Here,

$$\begin{aligned}
I_T(E_X, B) &= AT \exp\left(-\frac{\alpha E_g^{\frac{3}{2}}}{E + \sqrt{\frac{P_1 - P_0}{Nq\mu}}}\right) \int_0^{\mu_n + \mu_p - qV} \frac{1}{4\pi^2} \left(\frac{2m}{\hbar^2}\right)^{\frac{3}{2}} \hbar\omega_H^{N_V} \sum_0^{N_C} \frac{1}{\sqrt{\varepsilon - \varepsilon_C - \left(n + \frac{1}{2}\right)\hbar\omega_H^{N_C}}} d\varepsilon \times \\
&\times \frac{1}{4\pi^2} \left(\frac{2m}{\hbar^2}\right)^{\frac{3}{2}} \hbar\omega_H^{N_V} \sum_0^{N_V} \frac{1}{\sqrt{\varepsilon - \varepsilon_V - \left(n + \frac{1}{2}\right)\hbar\omega_H^{N_V}}} d\varepsilon \left(\frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n}{kT}\right) + 1} - \frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n + qV}{kT}\right) + 1} \right) d\varepsilon \\
I_X(E_X, B) &= \exp\left(-\frac{\alpha E_g^{\frac{3}{2}}}{E + \sqrt{\frac{P_1 - P_0}{Nq\mu}}}\right) \int_0^{\mu_n + \mu_p} \left[\frac{1}{4\pi^2} \left(\frac{2m}{\hbar^2}\right)^{\frac{3}{2}} \hbar\omega_H^{N_V} \sum_0^{N_C} \frac{1}{\sqrt{\varepsilon - \varepsilon_C - \left(n + \frac{1}{2}\right)\hbar\omega_H^{N_C}}} d\varepsilon \times \right. \\
&\times \left. \frac{1}{4\pi^2} \left(\frac{2m}{\hbar^2}\right)^{\frac{3}{2}} \hbar\omega_H^{N_V} \sum_0^{N_V} \frac{1}{\sqrt{\varepsilon - \varepsilon_V - \left(n + \frac{1}{2}\right)\hbar\omega_H^{N_V}}} d\varepsilon \times \left(\frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n}{kT}\right) + 1} - \frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n + qV}{kT}\right) + 1} \right) \right] d\varepsilon \\
I_d(E_X, B) &= I_0 \left(\frac{T}{T_0}\right)^3 \exp\left(\frac{E_g q}{kT_0} \left(1 - \frac{T_0}{T}\right)\right) \left(\exp\left(\frac{q\varphi}{kT} - \frac{q(\varphi - V + U_{XX})}{kT_e}\right) - 1 \right)
\end{aligned} \quad (7)$$

here is U_{XX} the Hall voltage: $U_{XX} = \frac{I_d BR}{d}$

This means that the total current in the tunnel diode is the sum of the tunnel current according to the Tsu-Esaki model, as well as diffusion and excess currents. If the excess current is not taken into account here, then the total current consists of tunnel and diffusion currents. For this case, the corresponding graphs I-V characteristics of the tunnel diode were presented with and without taking into account the influence of the magnetic field and microwave (Figs. 5 and 6).

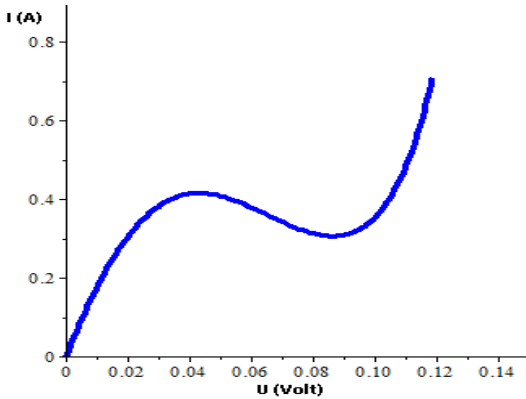

Fig. 5. I-V characteristics full current without the influence of the microwave field and magnetic field and without taking into account excess current.

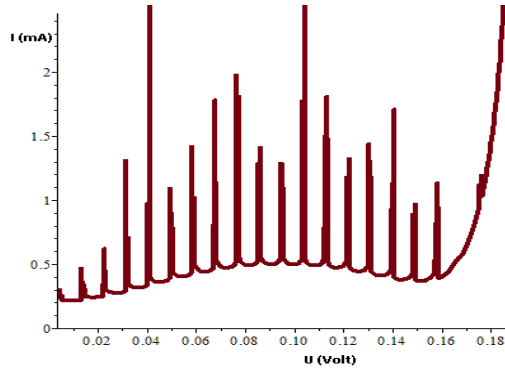

Fig.6. I-V characteristics full current under exposure to the microwave field and magnetic field and without taking into account excess current.

A three-dimensional spatial view of the current-voltage characteristic of the above tunnel diode under the influence of a magnetic field is presented in two forms – in fig. 7 on the change in the magnetic field induction, in fig. 8 – by temperature change.

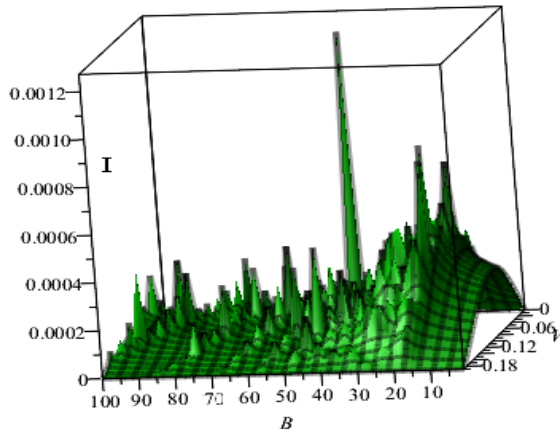

Fig. 7. Three-dimensional view of the UHF of a tunnel diode under the influence of various magnetic fields.

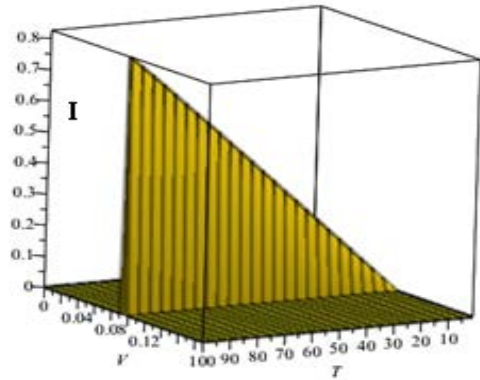

Fig. 8. Three-dimensional spatial representation of the change in the UHF at different temperatures for a tunnel diode under the influence of a magnetic field.

Conclusion. An expression volt-ampere characteristics for the excess current of a tunnel diode under the action of a microwave field is obtained, as well as a formula for calculating the total current generated in a tunnel diode under the action of a microwave field and a magnetic field. In addition, the dependence of the total current of the tunnel diode on the total power induced by the microwave field is theoretically presented and compared with experiments in the available literature. For the total current in the tunnel diode, without taking into account the excess current, the volt-ampere characteristics were obtained for the affected and unaffected states, respectively.

References:

1. S.M.Sze, Physics of Semiconductor Devices. John Wiley & Sons, Inc. 3, 418(2007). <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/9780470068328.fmatter>.
2. T.A.Growden, Zh.Weidong, E.R.Brown, D.F.Storm, K.Hansen, P.Fakhimi, D.J.Meyer and P.R.Berger, Applied physics letters. 112, 033508 (2018). <https://doi.org/10.1063/1.5010794>.
3. G.Gulyamov, M.G.Dadamirzaev and M.K.Uktamova. Guangdianzi Jiguang. Journal of Optoelectronics Laser. 9(41), 419(2022). <http://gdzjg.org/index.php/JOL/article/view/1144>.
4. A.G.Chynoweth, W.L.Feldman and R.A.Logan. Phys. Rev. 121, 684(1961). <https://doi.org/10.1103/PhysRev.121.684>.
5. M.K.Uktamova and Sh.Nazarov. Web of scientist. International scientific research journal. 10(3), 800 (2022).<https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/view/2601/2475>.
6. G.Gulyamov, M.G.Dadamirzaev, M.K.Uktamova and B.Z.Mislidinov. AIP Conference Proceedings. 2700, 050007(2023).<https://aip.scitation.org/doi/abs/10.1063/5.0126516>.
7. I.K.Kamilov K.M.Aliev, Kh.O.Ibragimov and N.S.Abakarova J. Phys. Condens. Matter. 148, 171(2008). <https://doi.org/10.1016/j.ssc.2008.06.017>
8. G.Gulyamov, U.I.Erkaboev and N.Y.Sharibaev, Semiconductors. 48, 1287(2014). <https://doi.org/10.4236/ojapps.2015.512073>.
9. G.Gulyamov, G.Majidova and F.Muxitdinova. AIP Conference Proceedings. 2700, 050008(2023). <https://doi.org/10.1063/5.0126385>.
10. G.Gulyamov, M.G.Dadamirzayev and M.O.Qosimova. AIP Conference Proceedings. 2700, 050013 (2023). <https://doi.org/10.1063/5.0124926>.

Qudratov Laziz Farxodovich (Samarqand davlat Chet tillar instituti “Ingliz tili leksikologiyasi va stilistikasi” kafedrası o‘qituvchisi)

MATNNING MAKRO VA MIKROVAZIYATLARI XUSUSIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada makrovaziyat – denotativ darajasini shakllantirish–superfrazga birliklarini og‘zaki nutq darajasida bir-biri bilan izchil aloqasini ta‘minlashi, makrovaziyatlarning chegaralarini belgilashda har xil mezonlar qo‘llanilishi tushuntiriladi. Tema yoki mikrotemaning almashinuvi, matndagi makro yoki mikrovalentlarning o‘zgarishi, bir-biri bilan bog‘lanishida gapda ishtirok etadigan predikatlarning semantikasi muhim ahamiyat kasb etishi haqida ham ma‘lumotlar keltirilgan.

Аннотация. В данной статье объясняется, что макроситуация – формирование денотативного уровня – обеспечивает согласованную связь суперфразовых единиц друг с другом на уровне устной речи, при установлении границ макроситуаций применяются различные критерии. Приводятся также сведения о смене темы или микротемы, изменении макро- или микровалентности в тексте, о том, что семантика предикатов, участвующих в предложении в связи друг с другом, приобретает важное значение.

Annotation. This article explains that the formation of macrosituation – denotative level – ensures the consistent connection of superphrase units with each other at the level of oral speech, various criteria are used in determining the boundaries of macrosituations. Information is also provided that the semantics of predicates involved in the sentence become important in the exchange of a theme or micro-theme, the transformation of macro or micro valents in the text, their connection with one.

Kalit so‘zlar: predikatema, diskursiv ifoda, kontinuum, mikrosituatsiya, enonsema, superfrazga, makrovaziyat.

Ключевые слова: предикатема, дискурсивное выражение, континуум, микроситуация, энонсема, суперфраза, макроситуация.

Key words: predicatema, discursive expression, continuum, micro-situational, enonsema, superphrase, macrosituation.

Lingvistik materialni tahlil qilish har doim ma‘lum bir lisoniy darajadagi birlik bilan ishlashni o‘z ichiga oladi, ular: fonema, morfema, leksema, gap, fraza birligi va matn kesimida ishlashdir. Tadqiqotimizda biz “vaziyat” tushunchasi ustida ish olib boramiz. U ham eng kichik operatsion birlik – mikrosituatsiya, ham maksimal – makrosituatsiyani qamrab oladi. Makrovaziyat – denotativ darajasini shakllantirish – superfrazga birliklarini og‘zaki nutq darajasida bir-biri bilan izchil aloqasini ta‘minlaydi. Shuning uchun makrovaziyatlarning chegaralarini belgilashda har xil mezonlar qo‘llaniladi, jumladan, tema yoki mikrotemaning almashinuvi, tema-rematik progressiyaning almashinuvi, predikatlarning o‘ziga xos va zamon ma‘nosi bo‘yicha foydalanishning nisbiyligi hamda pronominalizatsiya zanjirining uzluksizligini keltirib o‘tish mumkin. Matnning rematik komponentlarini ifodalash usuli nuqtayi nazaridan ifoda vositalari turli shakllarga ega bo‘lishi mumkin. Ular harakatning u yoki bu tarzda faol namoyon bo‘lishi, biror harakatning boshqasiga o‘tish belgilari bilan namoyon bo‘ladi.

Van Deyk matndagi vaziyatlarning qator ko‘rsatkichlarini keltirib o‘tadi. Jumladan:

1) ehtimoliy ma‘lumotlarning o‘zgarishi (bunda til ko‘rsatkichi sifatida modallik semantik kategoriya ishtirok etadi);

2) vaqt yoki davr o‘zgarishi (til ko‘rsatkichi sifatida temporallik semantik kategoriya ishtirok etadi);

3) makon o‘zgarishi (til ko‘rsatkichi sifatida lokativlik semantik kategoriya ishtirok etadi);

4) yangi ishtirokchilar kiritilishi;

5) mazmun ishtirokchilarning qayta obrazlanishi;

6) turli qarashlar, maqsad va imkoniyatlar o‘zgarishi (ligvistik ko‘rsatkich sifatida matnning kommunikativ imkoniyati, shaxsning semantik kategoriyasi);

7) turli tildagi predmetlar to‘plami.¹

Ta‘kidlash joizki, matndagi makro yoki mikrovalentlarning o‘zgarishi, bir-biri bilan bog‘lanishida gapda ishtirok etadigan predikatlarni semantikasi muhim ahamiyat kasb yetadi. Ushbu predikatlar voqea-

¹ Дейк Т.А. Ван. Язык познание коммуникация. Переводы с англ., М., «Прогресс», 1989, с. 62 – 63.

hodisalar kechimini turli darajalarini ochib beradi. Bu kabi predikatlar anglatadigan ma'nolar darajalashlar bevosita aspektuallik integratsiyasi doirasida o'rganiladi.

Matnni tarkiblantiruvchi birliklarining referensial (murojaat) jihatlarini hisobga olgan holda, matnning asosiy supersintaktik birliklarini bog'lab turuvchi lisoniy vositani makrosituatsiya sifatida belgilash taklif etiladi. Boshqa so'z bilan aytadigan bo'lsak, tildan tashqari faktlarga nisbatan murakkab denotatsiyalarning iyerarxik ketma-ketlikda tartibga solingan to'plami sifatida qabul qilishimiz mumkin.

Matnni chegaralash va kichik semantik birliklarini ajratib ko'rsatishda, diskursga murojaat qilishlar kuzatiladi. Shuning uchun ham matn va diskurs birgalikda tahlilga tortiladi. G'.Mirsanov diskurs real nutq ifodasi jarayoni bilan aloqador bo'lsa, matn mazkur jarayonning natijasida hosil bo'ladigan yozma va og'zaki nutqiy hodisa tarzida baholaydi.¹ Diskursiv ifodanutqning chegaralangan ifoda bo'lagi bo'lib, tizimli ravishda o'zgarma xususiyatga ega sanaladi hamda hech qanday strukturaviy sxemaga tayanmaydigan barqaror leksik ifodalar sifatida mavjud bo'lishi mumkin. Masalan: *Aytganday, plash kiygan edi. Kulrang plash. Charos u yog'ini eslay olmadi. Anchagacha shu alfozda yotdi. Tashqarida it g'ing-shirdi* (O'tkir Hoshimov.18). *There only five left now. Five, what, dear? Leaves. On the ivy vine.*

Bundan tashqari, kommunikativ axborot vazifasini bajarish uchun xizmat qiladigan ma'lum turdagi gap, jumla yoki birikmalar tarzida ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *"What were you doing on the wrong side of the road? You mad man"* (Grahamm Lynne. 7). – *Necha yoshda edilar? Men aytaman... . Aytamanu o'ylayman: Onaning yosh qarisi bo'ladimi?* (O'tkir Hoshimov. 3).

Matn tarkibida alohida so'z birikmalari, iboralar barqaror leksik vositalar sifatida ishtirok etishi mumkin. Masalan: *Please, ok, yes, no, go ahead, of course, for instance* (*Iltimos, mayli, xo'p bo'ladi, jim, yetarli va hokazolar*). Mazkur leksik ifoda birliklari turli tipdagi matnlar doirasi va har xil sintaktik, semantik vazifalarni bajarib keladi. Ta'kidlash joizki, sodda gaplar bu gal mazmunga ega bo'lganda matnning alohida tarkibi sifatida ishtirok etadi. Masalan: *He has done the task.*

Faqat oxirgi keltirilgan iborada enonsema ishtirok etgan. U tuzilishi jihatdan sodda gapga to'g'ri keladi. Chunki u nominal va verbal sintagmadan (SN+SV) iborat. Biz uchun oxirgi keltirilgan vaziyat muhim ahamiyatga ega, chunki fe'l sintagma asosida gapning o'ziga xos parametrlarini – jarayon xarakterini–harakatning globaligini aniqlashi mumkin. Ammo enonsema zamon formalarini o'zida aks ettirmaydigan so'z birikmalari, iboralarda, turg'un leksik ifodalarda tarkibida aniqlanishi mumkin. Aynan shu jihatlar tufayli biz tadqiqotimizda matnning eng kichik birligi sifatida "enonsema" tushunchasidan voz kechamiz. B.S.Kandinskiy matn segmentatsiyasi uchun "predikatema" atamasidan foydalanadi va uni bit-ta predikatsiya akti bilan tavsiflangan matn qismi sifatida belgilaydi.² Tadqiqotchining fikriga ko'ra, og'zaki nutq darajasida predikatema quyidagi turdagi jummalarga mos keladi: *A man entered the room.*

Predikatemani bunday mazmunda tushunish e'tirozlarni keltirib chiqaradi, chunki S.D.Katsnelson konsepsiyasida bir predikatli gap (taklif mazmuni bitta predikatsiya akti bilan tavsiflanadi) atributlar (aniqlovchilar) va holni ifodalovchi so'zlarni o'z ichiga olmaydi.³ *Is a whim enter the room* jumlasida ko'proq ikkita predikatdan iborat: birinchi predikat *see* fe'li orqali, ikkinchisi esa o'rin holi – *enter the room* orqali amalga oshiriladi. Ushbu vaziyatda qaysi gapda predikatema mavjudligini aniqlab bo'lmaydi: Chunki gap mazmuni ikkinchi predikat *enter the room* iborasiga yuklatilgan. Ushbu holatda, L.A.Chernyaxovskayaning fikriga qo'shilish, ehtimol, to'g'riroq bo'lar. Unga ko'ra, yuqorida keltirilgan misollarda, matnning eng kichik birligi sifatida olingan, bir predikatli ifoda namunasi ikkita lingvistik belgi vositasida verballashadi.⁴

Predikatsiya akti haqida gap ketganda, B.S.Kandinskiy, eng avvalo, gapning predmetiga ma'lum xususiyatlarni kiritishni nazarda tutadi. O.S.Axmanova esa "berilgan ma'no obyektini gapda aks ettirilgan voqelikga olib kirish"ni predikat orqali amalga oshirishni anglagan holda, ushbu atamaga boshqa mazmunni joylaydi.⁵ Shubhasiz, predikatsiyaning ikkala turi ham gaplarga xosdir. Gap faqat matnning minimal semantik birligini aniqlashda ularning qaysi biriga urg'u berish haqida bormoqda.

¹ Mirsanov G'. Diskurs tarkibida aspektual va temporallik mazmun ifodasi. Toshkent, "Navruz", 2018, 156-bet.

² Кандинский Б.С. Перспектива текста и фоностилистические исследования. В ин.. Лингвостилистические проблемы текста. Сб. научн. трудов. им. М.Тореза. М., 1980, вып. 158, с. 167 – 176.

³ Кацнельсон С.Д. О категории субъекта предложения. В кн. Универсалии и типологические исследования. М., 1974, с. 104 –125.

⁴ Черняховская Л.А. Способы введения сегментов отображении экстралингвистической ситуации в тексте. Коммуникативные и прагматические особенности текстов разных жанров. М., 1981, вып.178, 147 с.

⁵ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., "Сов. энциклопедия", 9, с. 346.

B.S.Kandinskiy predikatsiya xususiyatini ajratib ko'rsatadi. "Mikrosituatsiya" tushunchasini kiritishda biz nafaqat predikatsiya xususiyatini, balki eng kichik semantik birlikning referent jihatini ham hisobga oladi.¹ Uni ekstralingvistik voqelikka munosabatidagi denotatlar majmuyi sifatida belgilaymiz. Til darajasida mikrosituatsiya oddiy jumlagacha mos keladi, unga quyidagilar kiradi: bitta nominal va bitta verbal guruh. Gapda holni ifodalovchi so'zlarning ishtirok etish yoki etmasligi muhim ahamiyat kasb etmaydi.

Matnning til elementlari semantikasini tahlil qilish quyidagi vositalar yordamida amalga oshiriladi, ya'ni, kontekst, keng kontekst (makrokontekst), qisqa kontekst (mikrokontekst) yordamida amalga oshiriladi. Matn komponentlari semantikasini tahlil qilishda kontekstli semantikaning ishtiroki tasodifiy emas, chunki matndagi nafaqat so'zlarning, balki gaplarning ham semantikasi hamisha kontekstga asoslangan bo'ladi. Bu kontekst tushunchasi faqat lisoniy birliklarning ma'nosini ochish tartib-taomili ekanligini anglatmaydi. Agar gap lingvistik yoki verbal kontekst haqida ketayotgan bo'lsa, kontekst tushunchasi lingvistik voqelikning o'zidir. Tor kontekst deganda, ibora yoki gap ichidagi til elementlarining denotativ va ishoraviy ma'nolari o'rtasidagi bog'lanish tushuniladi. Keng kontekst – bu matn elementining leksik yoki grammatik polisemiyasini olib tashlashga imkon beradigan verbal darajada bir nechta ifodalar bilan bog'liq bo'lgan murakkab denotatsiyalarni birlashtirishdir. Matn semantikasini aniq tahlil qilish uchun tuzamon shakllarining vazifalarini belgilash muhim sanaladi. Matnda ifodalanadigan vaziyatlar, voqea-hodisalar kechimini ta'minlanishi zamon, temporallik, aspektuallik kategoriyalarining qo'llanilishiga bog'liq.² Bu matnning grammatik kategoriyalarning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida yuzaga keladigan, bir mavzuga birlashgan keng qamrovli lisoniy hodisa sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Ma'lumki, har qanday keng qamrovli lisoniy hodisa o'z funksional kategoriyalariga yega bo'ladi. Jumladan, Zemskaya Y.N. va boshqalar matnning quyidagi kategoriyalarini ko'rsatishadi:

- 1) xronotop kategoriya-temporal hamda konativ birliklar ishtiroki muhim o'rin tutadi;
- 2) koordinat kategoriya-shaxs, son, zamon, makon kategoriyalarining birgalikda faollashuvi mahsuli sifatida baholanadi;
- 3) deysik kategoriyasi – bu ham koordinat kategoriyasidagi singari shaxs, son, zamon, makonni anglatuvchi birliklarning referentsial xususiyatlarini nazarda tutadi;
- 4) nuqtai nazar kategoriyasi modallik, temporallik, shaxs, kategoriyalarining amaliy vazifalarini namoyish etuvchi kategoriya sifatida ko'rsatiladi.³

Matnning ushbu kategoriyalari uni o'ziga xos tartibga ega hodisa sifatida talqin qilishga imkon beradi. Ta'kidlash joizki, tarkibning murakkabligi matn orqali yetkazilayotgan ma'lumotning murakkabligiga bog'liq bo'ladi. Shuningdek, matn tarkibining o'zaro mazmunan bog'liqligi muhim o'rin tutadi. Xususan, matn obyektining yoritilishi, semantik belgilarning uyg'unligi, tasviriy ifoda vositalar qo'llanilishi, voqea-hodisalar va jarayonlarning dinamikasi diqqat-e'tiborda bo'ladi. Ta'kidlangan hodisalarni yoritishda fe'llarning ishtirokisiz amalga oshirishning iloji yo'q. Shu sabab matnni mazmunan, grammatik jihatdan bog'liqligini ta'minlashda fe'l semantikasi muhim ahamiyat kasb etadi. Fe'l semantikasi matnning dinamikligini ta'minlash uchun xizmat qiladi. Bu matnda ifodalanayotgan voqea-hodisalarning biridan ikkinchisiga o'tishi, ularning takrorlanishi, voqea-hodisalarning bog'liqligi, harakatlarning kechimi, lahzaligi, davriyligi kabilarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Matn tahlili turli sathlarda olib boriladi: diskurs, sintaktik, semantik, pragmatik va stilistik. Buning natijasida matn sintaksisi, matn semantikasi, matn pragmatikasi, matn stilistikasi kabi turlarga ajratib tadqiq qilish ommaviy tusga kirdi.

Ko'proq yangi matn hosil qiluvchi omillarning aniqlanishi ularning iyerarxik tartibi, matnni shakllantirishda ishtirok etish darajasi masalasini ko'taradi. Matnni tashkil etuvchi asosiy omillarga quyidagilar kiradi: matnlarning temporal-lokal tuzilishi, kontinuum, modallik, havola atributi, tus, zamon shakli tuzilishi. Ushbu toifalarsiz biron-bir matnning mavjudligini tasavvur qilib bo'lmaydi, ba'zi matnlar esa sarlavhasiz, kontrast – stilistik vosita sifatida bo'lishi mumkin. Matn yasovchi funksiyada har doim ham fra-

¹ Кандинский Б.С. Перспектива текста и фоностилистические исследования. В ин.. Лингвостилистические проблемы текста. Сб. научн. трудов. им.М.Тореза. М., 1980, вып. 158, с. 167 – 176).

² Мирсанов Ф. Дискурс таркибида аспектуал ва темпораллик мазмун ифодаси. Т., "Навруз", 2018, 156-бет.

³ Земская Ю.Н., Качесова И.Ю., Комиссарова Л.М., Паченко Н.В., Чувакин А.А. Теория текста. Учеб пособие, "Наука", М., 2010, с. 132.

zeologik birliklar va soʻz tartibi, abzatsdagi chekinish va substantiv infinitiv koʻrinavermaydi. Ushbu matn hosil qiluvchi omillarni marginal (chegara belgilovchi) deb atash mumkin.¹

Abdurazoqov Boburjon Sobirjon oʻgʻli (Samarqand davlat Chet tillar instituti “Ingliz tili nazariy aspektlari” kafedrasida assistent oʻqituvchisi)

FRAZEOLOGIK-EMOTSIONAL KONSEPTLAR

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada frazeologik-emotsional konseptlar, yaʼni, verbal va noverbal vositalari yordamida amalga oshirilishi. Zamonaviy tilshunoslikda konseptning verballashuvining tarkibiy-semantik, strukturaviy, funksional xususiyatlari, emotsiyalarning leksik va frazeologik verbalizatsiyasida dominant, frazeologik nominatsiyalar va birikmalar haqida fikr misollar bilan ochib berilgan.*

***Аннотация.** В данной статье на примерах раскрыта мысль о том, что фразеологические эмоциональные понятия реализуются с помощью вербальных и невербальных средств, говорится о структурно-семантических, структурных, функциональных особенностях вербализации понятия в современном языкознании, доминанте в лексико-фразеологической вербализации эмоций, фразеологических номинациях и сочетаниях.*

***Annotation.** In this article, the implementation of phraseological emotional concepts using verbal and non-verbal means, the structural-semantic, structural, functional properties of verbalization of the concept in modern linguistics, the dominant of emotions in lexical and phraseological verbalization, phraseological nominations and combinations are revealed with examples of ideas.*

***Kalit soʻzlar:** emotsional konsept, frazeologizm, frazeologik birliklar, mikromatnlar, neytral, frazeologik birikmalar.*

***Ключевые слова:** эмоциональное понятие, фразеологизм, фразеологизмы, микротексты, нейтральные, фразеологические сочетания.*

***Key words:** emotional concept, phraseologism, phraseological units, micro texts, neutral, phraseological compounds.*

Maʼlumki, emotsional konseptlar koʻp oʻlchovli madaniy konsept tarkibiga kiradi. Ularning tildagi vositalarni—verbal va noverbal turli xil mimika, yuz, tana ifodasi birliklar yordamida amalga oshiriladi. Ayniqsa, emotsiyaning tarkibi murakkab, turli tizimda amalga oshiriladigan murakkab belgilar shaklidir. Ular anʼanaviy ravishda nafaqat tilshunoslarning, balki ularning sohadoshlari, birinchi navbatda, semiotika, mantiqshunoslar va kognitiv psixologlarning tadqiqot obyekti hisoblanadi. Xususan, maʼlum noverbal emotiv belgi barcha tillarda bir xil ifoda yoki maʼnoga ega ekanligi maʼlum. Shuning uchun ham emotsiyaning noverbal ifoda vositalari murakkab, barqaror, milliy-madaniy xususiyatga ega, baʼzan bir yoki bir necha tushunchani namoyish etishi mumkin, D.S.Lixachev milliy tilning konseptual sohasining mavjudligi, rivojlanishi yoki borishida shaxsning roli muhim ekanligini taʼkidlaydi. Muallifning qayd etishi-cha, soʻz, fraza va ularning maʼnolari oʻz-oʻzidan paydo boʻlmaydi, balki maʼlum bir inson “ideosfera”-sida mavjuddir.² Maʼlumki, har bir insonning oʻziga xos individual madaniy nutq, soʻz boyligi, bilim va koʻnikmalari, soʻz maʼnolari boyligi va ushbu maʼnolardagi farq va noaniqlikni aniqlash imkoniyati mavjud.

Shuning uchun ham kognitivistlar oʻrtasida maʼlumot inson miyasida shartli ravishda maʼlum belgi shaklida saqlanishi yoki uni saqlashni yanada kengaytirish mumkinligi borasida qarama-qarshiliklar uchraydi. Tilshunoslikda konseptning verballashuvining tarkibiy-semantik, strukturaviy, funksional xususiyatlari [Kasevich. 1996; Lixachev. 1994; Teliya. 1999] konseptlarning tasnifi borasida [Stepanov. 1997; Varkachev. 2002; Korasin. 2002; Saveshini. 2000, Voldirev. 2009] ularning milliy-madaniy xususiyatlarini, ularni modellashtirish vazifalari, shakllanish usullari va sabablari va boshqalar bilan bogʻliq masalalar koʻrib chiqilgan. Frazeologlar oʻrtasida esa milliy-madaniy konseptlarni shakllantiruvchi frazeologizmni murakkab turgʻun soʻz birikmalariga, frazeologik birlik, sintez, yaʼni, idiomalar, frazeologik iboralar, aforizmlar, klishealar, shuningdek, tuzilish va semantik jihatdan ularga yaqin boʻlgan maqol iboralarini tahliliga eʼtibor qaratiladi. Chunki ular tahlil uchun muhim material boʻlib, uni oʻrganish nafaqat filologlar, balki barcha gumanitar fanlar vakillari uchun ham zarurdir.³ Frazeologik birliklar, maqollar va matallar-

¹ Мирсанов Ф. Шу манба.

² Лихачев Д.С. Очерки по философии художественного творчества. 2-е изд., СПб., “Блиц”, 1999, 191 с.

³ Добовольский Д.О., Караулов Ю.Н. Идиоматика в тезаурусе языковой личности. “Вопр. языкознания”, 1993, № 2, с. 5 – 15

ning madaniy ahamiyati ko‘plab taniqli xorijiy va mahalliy tilshunoslar [Arnoldov. 1987; Gurevich. 1989; Klakxon. 1998; Noymann. 1998; Stefanenko. 1999; Bushuy, B.Yo‘ldashev, A.Mamatov, N.Nasrullayeva] tomonidan bot-bot qayd etilgan. Bugungi kunda tadqiqotchilarning.¹ Ko‘pchilik frazeologik birliklarning konseptual jihatlarini o‘rganish o‘ta dolzarb deb e‘tirof etilgan, ularning qarashlarida ma‘lum bir jamiyat vakillarining lingvomadaniy lingvistik tafakkurining o‘ziga xosligi qayd etiladi. Ular orasida frazeologik birliklar, maqollar va maqollar muayyan etnik guruhlarning o‘ziga xos xususiyatlarini konseptuallashuvini izlash nuqtayi nazaridan eng istiqbolli hisoblanadi. Chunki bu murakkab birikmalar ma‘lum bir milliy jamiyatning milliy taraqqiyotida shakllangan frazeologizmlar, ularning kognitiv tajribasining o‘ziga xos xususiyatlarini, ya‘ni dunyoqarashini yaqqol aks ettiradi.

So‘nggi o‘n yillikda olimlar tomonidan olam manzarasining frazeologik shakliga katta e‘tibor qaratilishi, asosan, ko‘plab masalalarni, ya‘ni, yangi paradigmalardagi yangi muammolarni (birinchi navbatda, lingvistik konseptualizm va lingvokulturologiyada) uslubiy jihatdan yechish zarurati bilan bog‘liqdir.

Frazeologik birikmalar leksemik nominatsiyalarga nisbatan ancha murakkab belgi tuzilishiga ega, ularning ko‘pchiligi, xususan, maqol va matal, iboralar, ko‘pincha, tilshunoslikda mustaqil (mikro) matnlarning bir turi sifatida qaraladi. Ular matnning eng muhim rasmiy va mazmunli xususiyatlari bilan tavsiflanadi.² Ushbu turdagi frazeologik birikmalarda juda katta miqdordagi ma‘lumotlar o‘rin olgan. Bundan tashqari, ushbu ma‘lumotlar madaniy jihatdan ajralib turadi. Chunki ko‘rib chiqilayotgan nominatsiya turi, qoida tariqasida, etnos rivojlanishining muayyan bosqichida eng muhim ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan hodisalarni aktuallashtiradi. Ma‘lumki, inson uchun chinakam ahamiyatga ega bo‘lgan insoniyat sivilizatsiyasi va madaniyati hodisalari so‘z bilan ifodalanadi.³

Frazeologik birikmaning lingvistik jihatdan muhim ahamiyatga ega emasligi haqidagi ba‘zida tilshunoslikda aytilgan fikrga qo‘shilib bo‘lmaydi. Shu o‘rinda, Sinyukning – “Tilning asosiy birligi so‘zdir, frazeologik birliklar esa tilning ortiqcha vositalaridir”,⁴ degan fikrini keltirish mumkin. Ekspressiv frazeologik birliklarga yana ma‘lum darajada, boshqa ko‘p sonli umumiy til funksiyalari (kommunikativ, kognitiv, kumulativ va boshqalar) ham xarakterlidir.

Fikrimizcha, ba‘zi olimlarning nuqtayi nazarlari e‘tiborga molik. Ularning ta’kidlashicha, bizning miyamizda ma‘lumotlar faqat “kommunikativ fragmentlar”– “tilning mnemonik bilimlari asosidagi birliklari” sifatida saqlanadi.⁵ Ular, biz anglaganimizdek, so‘zlovchi tomonidan belgilanadi va tinglovchi tomonidan esa ma‘lum bir vaziyat tasvirining yaxlitligi sifatida tan olinadi. Bularga, jumladan, verbal ifoda vositalari (iboralar, nutq klisheolari, klisheolar, idiomalar va boshqalar, ya‘ni murakkab, tayyor iboralar va boshqalar) kiradi. B.M.Gasparov insonning lingvistik xotirasi xususiyatlarini, xususan, axborotni saqlash usullarini ko‘rib chiqadi. Uning ta’kidlashicha, “Aynan kommunikativ bo‘laklar lingvistik materiyaning birlamchi, yaxlit, to‘g‘ridan to‘g‘ri tanib bo‘ladigan zarralari bo‘lib, til bilan ishlash jarayonida bu kabi iboralar tarkibidagi alohida so‘zlar emas, balki lingvistik borliq asosini tashkil qiladi”.⁶ U o‘zining keyingi mulohazalarida alohida so‘zlarning mnemonik imkoniyatlarini to‘liq inkor etmaydi va o‘z bayonotlarini ko‘pchilik hollarda kengaytirishga harakat qiladi.⁷ Ma‘nolarni saqlab qolish va ulardan odam tomonidan muloqot jarayonida foydalanishning kognitiv jarayoni ko‘plab tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, turli xil belgilar bilan shakllangan ham murakkab tuzilishga ega jummlalar hamda bir so‘z orqali amalga oshiriladi.

Frazeologik kompleks belgilanishlar, odatda, obrazlarga va ularni tashkil etuvchi komponentlarni obrazli baholovchi sifatida qayta ko‘rib chiqishga asoslanganligi sababli, konseptlarning turi turli madani-

¹ Virovka M. Badiiy nutqda frazeologik sinonimlardan foydalanish. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 2003, 2-son, 88-bet; Yo‘ldashev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. Samarqand, SamDU nashri, 1999, 200-bet; Mamatov A. Hozirgi zamon o‘zbek tilida leksik va frazeologik norma muammolari. Toshkent, “Fan”, 1991, 276-bet; Nasrullayeva N. Ingliz va o‘zbek tillarida olamning frazeologik manzarasida gender konseptlarining shakllanishi haqida avtoreferat, T., 2018, 71-bet.

² Рождественский Ю.В. Образ предмета науки. Общая филология. М., “Новое тысячелетие”, 1996, с. 27 – 59.

³ Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания. Он же. Избр. произв. М., “Прогресс”, 1990, с. 374 – 375;

⁴ Синюк В.Б. Фраzeологизмы как выразитель эмоций в языке. Разноуровневые характеристики лексических единиц. Сб. науч. ст. Ч. 2, Смоленск, изд-во СГПУ, 1999, с. 164.

⁵ Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. М., Нов. лит. обозрение, 1996, с. 118

⁶ Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. М., Нов. лит. обозрение, 1996, с. 123 – 124.

⁷ Shu manba. С. 133 – 134.

yatlarida emotsional frazeologik-semantik birikmalariga katta qiziqish uyg'otadi.¹ Belgi makonini tashkil etishning murakkab shakli sifatida, frazeologik birikma insonning ham aqliy faoliyati yo'llarini va uning natijalarini o'zini ham belgilaydi.

Frazeologik shakllangan emotsional konseptning lingvomadaniy xususiyati leksik tushuncha arxitektonikasiga o'xshaydi: u uchta komponentni, ya'ni tushuncha, baho va tasvirni o'z ichiga oladi. Emotsiyalarning leksik va frazeologik verbalizatsiyasida dominant maqomini ushbu komponentlarning har biriga berish mumkin. Ta'kidlanganidek, kontekstdan tashqari lingvistik belgi tarkibida majoziy baholovchi komponent – so'z yetakchi bo'lib chiqsa, unda biz emotiv nutq bilan shug'ullanamiz. Agar so'z tarkibida mantiqiy komponent dominant bo'lsa, u holda biz neytral verbal belgi haqida so'z boradi.

Tadqiqotchilar² neytral so'z qo'llanilgan emotsional kontekst uning semantikasiga emotsional semalar “induksiya qilishi” mumkinligini aniqladi. Bunda neytral so'z ma'nosining mantiqiy komponenti uning sirtida aks etadi, uning markazida esa baholovchi-obrazli semantik komponentlar turadi. Leksik vositalardan farqli o'laroq, mos tushunchalarni tashkil etuvchi frazeologik birikmalar o'zining uch o'lchovli tuzilishi va semantikasiga ko'ra, kommunikativ jihatdan ko'proq mustaqil, ba'zan esa o'zini-o'zi ta'minlaydi (frazeologizm o'ta ixcham matndir). Bu esa filologlarning muvaffaqiyatli lingvokulturologik tadqiqotlariga binoan, kontekstdan tashqari faolligiga sabab bo'ladi.³ Frazeologik birliklarning, ayniqsa, maqol maqol va matallarning, ularga yaqin turg'un gaplarning katta kommunikativ ahamiyati va nisbiy mustaqilligi ularning kontekstdan tashqari sterilligini kafolatlamaydi.

Shu bilan birga, frazeologik birlik–eksplikantlar emotiv bo'lib, ularning semantik tarkibida baholovchi-majoziy komponentlar mutlaq ustunlik qiladi. Eksplikant frazeologik birliklarning paydo bo'lishi, ishlatilishi va idrok etilishi so'zlovchilarning kommunikativ niyatlari bilan belgilanadi, ular bir-biri bilan muloqot qilishda “so'z haqidagi diasistematik ma'lumotlarni – stilistik belgilarni, konnotatsiyalarni hisobga oladi” (“kesatish”, “avaylamaslik”, “haqorat”, “qo'pollik”, “vulgar”).⁴ Stilistik jihatdan belgilangan belgilangan so'zlarning eksplikant frazeologik birliklar tarkibiga zaruriy komponentlar sifatida kirishi ikkinchisining emotivligining eng muhim sabablaridan biridir.

Frazeologik nominatsiyalar o'zining uch o'lchovli tuzilishiga ko'ra, odatda, leksemik nominatsiyalarga qaraganda ko'proq ma'lumot yukini ko'targanligi sababli, ularda batafsilroq, tafsilotli obrazli baholovchi yuklamaga ega bo'lish imkoniyati bo'lishi mumkin. Maqollar va matallar, xususan, ma'lum bir rivoyatga ega bo'lib, unda lingvistik jihatdan obyektivlashtirilgan olamning u yoki bu bo'lagining aniq ifodalangan bahosi taklif etiladi. Frazeologik emotsional tushunchaning tarkibiy qismi sifatida baholash, shu jumladan, frazeologik jihatdan rasmiylashtirilgan, uning aniq axloqiy va didaktik yo'nalishi bilan bog'liq bo'ladi. Kozpgina verbal vositalarda bevosita yoki aniq mavjud bo'lgan baholash kategoriyasi tasvir orqali yaratiladi. Baholash oqilona va emotsional bo'lishi mumkin.⁵ Muloqotda u yoki bu turdagi tasvirlardan foydalanish – ratsional (tasavvur bilan idrok etilgan), emotsional (hissiyot orqali qabul qiligan) yoki hissiz (ong tomonidan idrok etilgan) bo'lishi mumkin va qabul qiluvchining verbal bayonotga munosabatini oldindan belgilaydi.⁶

Frazeologik birikmalar (turlu aforizmlar, maqollar, xikmatli so'zlar va boshqalar) o'ziga xos matn sifatida majoziy semantik-pragmatik xususiyatlarga ega bo'lgan holda, bir tomondan, til soxibi tomondan ma'lum bir chuqur ma'noga ega bo'lgan konsept sifatida tilda refleksiyalashadi, ikkinchi tomondan, muloqot maydonida psixolingvistik xarakterni o'zida shakllantiradi.

Misol tariqasida voqelikni ifodalovchi frazeologik shakllangan emotsional konseptning baholovchi va qiyoslovchi xususiyatlariga g'azab ma'nosini anglatuvchi ingliz tilidagi frazeologik birikmalarni keltirib o'tamiz: *hot under the collar*, *hot and bothered*, *burst a blood vessel*, *blind with rage*, *filled with anger*, *blood boil*, *steamed up*, *burst with anger* va hokazo.

Bu yerda keltirilgan mikromatnlarda g'azab, *jahl* emotsiyalari o'ziga xos metaforalashtirilgan. Har qanday emotsional-frazeologik birikma o'xshatishga xos ifoda bo'lib, ingliz madaniyatining asl, xilma-xil xususiyatlarini o'zaro qiyoslashga asoslanganligi sababli, ingliz tili madaniyatida ko'rib chiqilayotgan tu-

¹ Кожин А.Н. Образные сравнения и фразеологизмы. “Рус. яз. в школе”, 1980, № 3, с. 73 – 76.

² Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе (на материале английского языка). Дис. д-ра филол. наук, М., 1988.

³ Бабаева Е.В. Культурно-языковые характеристики отношения к собственности (на материале немецкого и русского языков). Автореф. дис. ... канд. фил. наук, Волгоград, 1997.

⁴ Schaefer V. Germanistische Lexikographie. Tuebingen: Max Niemeyer Verlag, 1987, p. 104.

⁵ Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М., “Наука”, 1985, 226 с.

⁶ Балли Ш. Французская стилистика. М., “Иностранная литература”, 1961, с. 104 – 105.

shunchaning asotsiativ xususiyatlarini ko'rsatish uchun ahamiyatlidir. Ingliz etnosida g'azab qon ko'tarishi, olovga qiyoslanishi, issiqlik oshishi bilan bog'liq bo'lib, majoziy ma'noga ega bo'lgan qondagi ishqilikning oshishi va oxir-oqibat portlash bilan qiyoslanadi. Masalan: *to breath fire; burn up; explode with anger*. Binobarin, odamni chulg'ab olgan g'azab undagi o'zini-o'zi boshqarishdan mahrub qiladi: *When he gave her a ticket, she got all hot and bothered. When I found out, I almost burst a blood vessel.*

Bizni qiziqtirgan tushuncha uni majoziy ma'noda anglagan boshqa frazeologik birikmalarda rang bilan (qizil) bog'liq: *Scarlett with rage; rat with anger; flushed with anger*. Ushbu frazeologik birliklardagi *Scarlet, red, flush* bilan bir sintagmatik qatorda *rage, anger* qo'llanishi uning baholovchi xususiyatlarini obrazli tarzda yorqin tasvirlaydi. Ingliz tilining ona tilida so'zlashuvchilar g'azab tushunchasini obyektiv voqelik sifatida emotsiyani insonni ruhiy va jismoniy holatiga psixosomatik ta'srini yorqin va ifodalay tasvirlaydi. Ular bir vaqtning o'zida tanlagan tasvirlar ko'pgina hollarda *qaltirash*, "titrash"ni anglatuvchi *shake with anger; quiver with rage* kabi birikmalar bilan chegaralanadi. Ingliz lingvistik ongi g'azabni yumshoqlik fenomeni bilan bog'laydi.¹

Bunda, g'azab issiq suyuqlik singari qaynashni boshlaydi va suyuqlik inson tanasida teriga ko'tarila boshlaydi hamda portlash (g'azabni verbal ifodaga ko'chishi, ya'ni baqirish, o'zini tutib turolmaslik) yuzaga keladi.

E'tibor bersak, ko'p jihatdan shunga o'xshash (har doim ham bir xil bo'lmas-da) assotsiativ-majoziy g'azab belgilari ingliz tilining frazeologik boshqa ko'rinishlarida ham uchraydi, masalan, *he blew up a basket; she erupted; I blew a fuse; She's on a short fuse*.

Inson hayotida emotsional holatni aks ettiruvchi leksik vositalar, frazeologik birikmalarning lingvistik xotirasida turli xil konseptual sohalar bo'laklarining yonma-yon qo'shilishi natijasida ko'plab assotsiativ-majoziy konnotatsiyalar osongina paydo bo'ladi. Bir qator tilshunos olimlarning² dunyoning moddiy obyektlarida (mavhum bo'lmagan) obrazlar borligi haqidagi xulosasi frazeologik birikmalarning emotsionalligiga aloqador xususiyatlari modal munosabatlarini aks ettiradi. Buni quyidagi misollar tasdiqlaydi: *Although they had always been filled with rage and wonder by their daughter's performances in school plays, they were bewildered and outraged at the agent's proposal.*

Ushbu misolda ko'rib chiqilayotgan *filled with rage* emotsional frazeologizmi subyektning "g'azablanish" darajasini ochib berish uchun qo'llanilgan. Ingliz tilidagi "g'azab"lanishni namoyish etuvchi frazeologik birikmalar quyidagi tarkibiy qismlarni qamrab olishi kuzatiladi:

a) inglizlar lisoniy tafakkurida emotsional konseptni ta'minlovchi obrazni ifoda vositalari yorda-mida shakllangan;

b) emotsional tarkibli frazeologik birikmalar izohli, tasvirllovchi xususiyatga ega;

d) emotsional konseptni faollashtiruvchi frazeologik birikmalar etimologik, assotsitiv xarakterga ega;

e) emotsional tarkibli frazeologik birikmalar leksik-grammatik muvofiqlikka ega.

Ingliz lingvomadaniyatlarining frazeologik fondida somatizmlarning ramziy verbalizatsiyaning ham mahsuldorligi aniqlandi.

Bundagi frazeologik birikmalar inson tana a'zolari yordamida "g'azab"lanish darajasini faollashtiradi. Masalan: *to bare one's teeth, don't snap at me! Don't bite my head off! To jump down one's throat*. Zoltan Kovses bu kabi frazeologik birikmalarni hayvon xulq-atvorini namoyish etuvchi emotsional vositalar sifatida qayd etadi,³ xullas, g'azablanganda, qaysi millatdan qat'iy nazar, ularning tana a'zolarida o'zgarishlar yuz beradi, ko'zlar torayadi, qoshlar pir-piraydi, qo'llar musht bo'lib tuguladi, yuz tuzilishi o'zgaradi va hokazo. Ushbu "fiziologik" voqelikda turli tillardan muayyan ma'no kasb etadigan, ko'pincha, tizimli ekvivalent ko'rinishdagi barqaror nutq iboralari mavjudligi bilan ham izohlanadi.

Shadiyeva Shahnoza Sulaymanovna (Toshkent davlat Transport universiteti assistenti;

e-mail:shadiyevashahnoza@gmail.com)

MODALLIKNING TABIATI VA MODAL MA'NOLARNING TIPOLOGIYASI TAHLILI

Annotatsiya. Maqolamizda modallik ma'nolarining tipologik jihatlari ko'rib chiqiladi hamda tahlil qilinadi. Modallik – bu turli darajadagi imkoniyat, zarurat yoki aniqlikni ifodalash uchun ishlatiladigan

¹ Kovses Z. Emotion concepts. Springer. New York, 1990, p. 96.

² Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. Воронеж, изд-во Воронеж. ун-та, 1989, 50 с.

³ Kovses Z. Emotion concepts. Springer. New York, 1990, p. 61 – 62.

lingvistik tushuncha. Bu tilda muhim rol o'ynaydi, chunki u ma'ruzachilarga muhokama qilinayotgan taklifga bo'lgan munosabatlarini yetkazishga imkon beradi. Modallikni o'rganish asrlar davomida tilshunoslar va faylasuflarni hayratda qoldirdi, ko'plab nazariyalar uning tabiati va qadriyatlar tipologiyasini tushuntirishga harakat qildi.

Аннотация. В нашей статье рассматриваются и анализируются типологические аспекты значений модальности. Модальность – это лингвистическое понятие, используемое для выражения различной степени возможности, необходимости или точности. Это играет важную роль в языке, поскольку позволяет говорящим выразить свое отношение к обсуждаемому предложению. Изучение модальности на протяжении веков привлекало лингвистов и философов, и многие теории пытаются объяснить ее природу и типологию значений.

Annotation. Our article examines and analyzes typological aspects of modal meanings. Modality is a linguistic concept used to express varying degrees of possibility, necessity, or precision. It plays an important role in language as it allows speakers to express their attitude towards the proposal being discussed. The study of modality has fascinated linguists and philosophers for centuries, and many theories attempt to explain its nature and typology of values.

Kalit so'zlar: modallik, pragmatik kategoriya, terminologiya, dixotomiya, propozitiv, obyektiv parametrlar, funksional, pragmatik, leksik-grammatik kategoriya, lingvistik atamalar.

Ключевые слова: модальность, прагматическая категория, терминология, дихотомия, пропозициональные, объективные параметры, функциональная, прагматическая, лексико-грамматическая категория, лингвистические термины.

Key words: modality, pragmatic category, terminology, dichotomy, propositional, objective parameters, functional, pragmatic, lexical-grammatical category, linguistic terms.

Kirish. Modallik kategoriya sifatida fanning turli sohalarida – mantiq, falsafa, semantika, sintaksis, diskurs tahlilida ko'plab tushunchalarni qamrab oladi. Tadqiqotning umumiy mavzusiga qaramay, ma'lum bir fan doirasiga qarab, ushbu toifa turli tomonlardan tahlil qilinadi, bu uning turli modulli talqinlari uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu muammoning dolzarbligi bugungi ilm-fanda ham yo'qolmaydi va modallikni tavsiflash hamda tahlil qilishning turli jihatlariga bag'ishlangan ko'plab ishlar shuni ko'rsatadiki, ko'plab savollar hali ham ehtiyotkorlik bilan oshkor qilishni talab qiladi. Xususan, bu modallikning semantik holati va hajmi, uni ifodalash shakllari va tildagi funksiyalar kabi keng tarqalgan muammolardir. Leksik-grammatik va pragmatik kategoriya sifatida modallikning xususiyatlarini tushuntirish zamonaviy tilshunoslikning eng murakkab vazifalariga tegishli.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). F.R.Palmerning ta'kidlashicha, modallik tushunchasi juda noaniq va turli xil talqinlar uchun imkoniyatlar qoldiradi [1]. Lingvistik adabiyotlarda modallikning turli xil ta'riflari taklif qilingan. Oksford lingvistik lug'atida [2] modallik tushunchasining quyidagi ta'rifi keltirilgan: modallik – bu nutq aktining turini yoki biror narsa aytilayotgan aniqlik darajasini qamrab oladigan toifadir. «Lingvistik atamalar lug'atida O.S.Axmanova modalligi «Ma'ruzachining bayon mazmuniga munosabati va bayon mazmunining voqelikka munosabati ma'nosiga ega bo'lgan konseptual kategoriya ...[u] kayfiyat shakli, modal fe'llar va boshqalar kabi turli grammatik va leksik vositalar bilan ifodalanadi» deb ta'riflanadi.

Shuningdek, I.I.Meshchaninovning pozitsiyasi bilan kelishish mumkin, u modallikni tilning o'zida, «uning so'z boyligi va grammatik tuzilishida» aniqlangan va «til yordamida tavsiflanmagan» konseptual toifalarga ajratadi [3].

Modallik turli nazariy istiqbollardan o'rganilgan. Modallikda mantiqiy va lingvistik parametrlar ajralib turadi. Modallikni talqin qilishda modallikning mantiqiy jihatlari fikrlash shakllari sifatida hukmlar bilan bog'liqligi asosiy hisoblanadi [4]. Ushbu an'ana Kantdan kelib chiqadi, u uchta toifali turni o'rnatdi: imkoniyat-mumkin emas, mavjudlik-mavjud emaslik, zarurat-tasodifiylik va shunga mos ravishda hukmlarni muammoli (modallik imkoniyatlari)ga taqsimladi; assertorik (haqiqat usullari) va apodiktik (zarurat usullari) [5]. Mantiqiy tadqiqotlarda modallik deganda tabiiy tilde «maxsus til konstruksiyalari yordamida ifodalangan» bayonotning kontekstual tavsifi tushuniladi. Sh.Ballingning yozishicha, «modallikning mantiqiy vazifasi fikrlovchi subyektning uning vakilligiga munosabatini ifoda etishdir» [6]. Falsafada modallik mantiq va mantiqiy fikrlash toifalarini anglatadi hamda terminologiyaning bir qismi boshqa fanlar tomonidan olingan bo'lsa-da, boshqa sohalaridagi atama bir xil maqom, hajm va foydalanishga ega emas.

P.Sulkunen va Y.Torronena [7], tilshunoslar uchun modallikni mantiqiy ko'rib chiqish tor, chunki u propozitsiyaning haqiqiy qiymatiga qaratilgan. Shunga qaramay, modallikni mantiqiy tushuncha sifatida tushunish bilan cheklangan, hukm bilan cheklangan, ma'ruzachining haqiqiy dunyoga munosabatini

«aloqalar, gapda ko'rsatilgan va ifodalangan faktlar»ning ishonchliligi yoki ishonchsizligi doirasida qayd etadigan tadqiqotlar mavjud [8]. Xususan, G.V.Kolshanskiy imkoniyat, voqelik va ehtiyojning modal ma'nolarini qayd etadi va modallikni leksik, grammatik va intonatsion ifoda vositalari bilan obyektivlash-tirilgan bayonotning voqelikka munosabati (ya'ni, bayon mazmuni va haqiqat faktlari o'rtasidagi munosabatni belgilaydi) sifatida tushunadi [9].

Shu bilan birga, tilshunoslar modallikning mantiqiy-semantik jihatlarini imkoniyat, voqelik, zarurat nuqtai nazaridan hisobga olgan holda, lingvistik va nutq kontekstlarida modallikning lingvistik toifasi kengroq amalga oshiriladi va mantiqdan tashqariga chiqadigan ma'no va semantik soylarning muhim registrini qamrab oladi, degan fikrga qo'shiladilar [10]. Masalan, V.V.Vinogradov modal ma'no har bir jumlagacha xos ekanligini ta'kidlaydi; u voqelikka munosabatni ko'rsatadi. U shunday deb yozgan edi: «fikr, his-tuyg'u, istakning har qanday yaxlit ifodasi, voqelikni bayonotning u yoki bu shaklida aks ettirgan holda, tilning ushbu tizimida mavjud bo'lgan intonatsion jumlar sxemalaridan biriga o'ralgan bo'lib, ular sintaktik ma'nolardan birini ifodalaydi birgalikda modallik toifasini tashkil qiladi» [10]. Bundan tashqari, V.V.Vinogradov nafaqat mantiqiy toifalarni, masalan, imkoniyat va ehtiyojni, balki optik («istak»), qasddan («niyat»), irodani ifoda etish («irodani ifoda etish») kabi kognitiv holatlarni ifodalovchi toifalarni ham modallikka bog'ladi [10]. U «modallik toifasi bilan hissiy ifodaning har xil turlari bilan aloqa qiladi, hatto qisman o'zaro bog'liqdir» deb ishongan [10].

Modallik va baholash nisbati alohida qiziqish uyg'otadi. Baholash—bu gapiruvchi shaxsning voqelikka bo'lgan munosabatini aks ettirishning o'ziga xos subyektiv hissiy-ekspressiv shaklidir [11]. Keng kategorik ma'noda baholashni modal maydonga kiritish mumkin, chunki u nutq ishlab chiqaruvchisining ifoda etilgan tarkibga hissiy-ekspressiv munosabatini belgilaydi [12]. Bundan tashqari, baholash ham hissiy bo'lmagan bo'lishi mumkin. «Modallik, munosabat ifodasi sifatida, tabiatan baholovchi va subyektivdir, chunki u faqat shaxsiyatdan kelib chiqadi... «Modallik – baholash» dixotomiyasi olib tashlanadi. Modallikning mohiyati baholash munosabatlari deb tan olinishi mumkin» [13].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Modallik va baholash bayonotning umumiy pozitsiyasi bilan birlashtirilgan – modus, ya'ni, funksional va pragmatik jihatdan ular propositiv tarkib – diktum uchun malaka rollarini bajaradilar. Bir tomondan, baholash, modallik kabi, ma'ruzachining propositiv bayonotga munosabatini ifodalaydi va subyektiv qatlamga ishora qiladi. Shu bilan birga, shuni ta'kidlashni istardimki, modallik ham, baholash ham bayonotning diktant qismida bo'lishi mumkin va shu bilan tarkibning obyektiv parametrlarini qayd etadi.

I.R.Galperin modallikning eng muhim belgilariga ma'ruzachi tomonidan tavsiflangan faktlarni baholashni kiritdi [14], ya'ni modallikni keng ma'noga ega kategoriya sifatida tushundi, chunki taxminlar har xil bo'lishi mumkin, shu jumladan, propositiv haqiqatini baholash. Bundan tashqari, I.R.Galperin tilshunoslikda birinchi bo'lib modallik maqomini matn toifasi sifatida ochib berdi. U modallik obyektiv ekanligini, bayonotda aktualashtirilganligini, baholovchi xususiyatga ega ekanligini va funksional-semantik vositalar bilan ifodalanganligini ko'rsatdi. Muqobil nuqtayi nazarga ko'ra, subyektiv modallikning lingvistik mohiyati va funksiyalari va ma'ruzachining propositiviyaga bo'lgan munosabatini hissiy-ekspressiv ifodalash jumla tuzilishini qurishda shunchalik farq qiladiki, ularni modallikning bitta grammatik yoki leksik-grammatik kategoriyasi doirasida birlashtirish mumkin emas.

Mazmunli hajm va modallikni til kategoriyasi sifatida tasniflash muammosi uzoq vaqtdan beri mahalliy tadqiqotlarda ko'tarilgan. E.I.Belyaevaning fikriga ko'ra, modallik toifasi semantik jihatdan uch turdagi munosabatlar bilan cheklangan: 1) bayon mazmunining voqelik nuqtayi nazaridan haqiqatga munosabati; 2) ma'ruzachining bayonotga uning ishonchliligi baholash nuqtayi nazaridan munosabati; 3) voqelik objekti va uning belgisi o'rtasidagi munosabat (imkoniyat, ehtiyoj, maqsadga muvofiqlik) [15]. Mahalliy tilshunoslar tomonidan ishlab chiqilgan tushunchalar keng ma'lum. G.A.Zolotova modallikning uchta aspektli rejasini ajratib ko'rsatadi: a) gap mazmunining voqelikka ma'ruzachi nuqtayi nazaridan munosabati; b) ma'ruzachining gap mazmuniga munosabati; d) harakat subyektivining harakatga munosabati. Oxirgi jihat alohida ahamiyatga ega, chunki u modal fe'llar bilan ifodalanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Shuni ta'kidlash kerakki, modallikning eng kam cheklangan lingvistik tadqiqotlarida ham ichki qarama-qarshiliklar mavjud. Masalan, F.R.Palmerning keng tarqalgan nazariyasida [1] modallik semantik-grammatik kategoriya sifatida tushuniladi, ammo modal yordamchi fe'llarning cheklangan sinfiga tegishli, hatto ushbu to'plam ichida semantik va grammatik mezonlar bir-birini to'ldiruvchi emas, balki ziddiyatli bo'lgan holatlar mavjud, bu esa ushbu toifani tushinishda yanada katta qiyinchiliklarga olib keladi. Zamonaviy tadqiqotlarda til birliklarining modalligini nafaqat tor lingvistik kontekstlarda, balki ularning faoliyatining madaniy va ijtimoiy omillarini hisobga

olgan holda, ekstralingvistik keng kontekstlarda ifodalash kabi muammolarga qiziqishning chuqurlashishi va kengayishi kuzatilmoqda. Antropologik paradigmaga burilish tilda modallikning obyektivligi va subyektivligini amalga oshirishda ma'ruzachi hamda tinglovchining rolini ochib beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, modallik ma'ruzachilarga imkoniyatlar, aniqliklar yoki majburiyatlarni ifoda etishga imkon berish orqali tilda muhim rol o'ynaydi. Modal qiymatlarning tipologiyasini keng tasniflash mumkin epistemik va deontik aniqlik yoki ehtimollik nuanslariga asoslangan keyingi farqlar bilan toifalar. Modallikning tabiati va tipologiyasini o'rganish va tushunish til va inson muloqotining nozik jihatlari to'g'risida qimmatli tushunchalarni berishi mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, modal qiymatlar kontekstga bog'liq bo'lishi va tillarda farq qilishi mumkin. Turli xil tillarda modallikni ifodalash uchun turli xil grammatik manbalar yoki strategiyalar bo'lishi mumkin, bu esa ma'ruzachilarning munosabat va imkoniyatlarni qanday yetkazishida o'zgarishlarga olib keladi. Ushbu tipologik farqlarni tushunish lingvistik tadqiqotlar va tarjima maqsadlari uchun juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Palmer F.R. Mood and modality. Cambridge, Cambridge University Press, 1986, 243 p.
2. [CODL] The Concise Oxford Dictionary of Linguistics. 3 edition. P.H.Matthews (ed.). Oxford: Oxford University Press, 2014, 464 p.
3. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л., "Наука", 1978, 387 с.
4. Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения. "Вопросы языкознания", 1977, № 4, с. 37 – 48.
5. Кант И. Критика чистого разума. Сочинения в 6 т. Т. 3, М., "Мысль", 1964, 799 с.
6. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Пер. с фр. Ш.Балли. М., изд-во иностранной литературы, 1955, 416 с.
7. Sulkunen P., Törrönen J. The production of values. The concept of modality in textual discourse analysis. *Semiotica*, 1997, p. 43 – 69.
8. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке. М., изд-во МГУ, 1958, 332 с.
9. Колшанский Г.В. Соотношение объективных и субъективных факторов в языке. М., "Наука", 1975, 229 с.
10. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., "Наука", 1975, с. 53 – 87.
11. Романова Т.В. Модальность. Оценка. Эмоциональность. Нижний Новгород, изд. НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2008, 309 с.
12. Миронова Н.Н. Средства выражения субъективной модальности в научном тексте (на материале немецких лингвистических текстов). Автореф. дис... канд. филол. наук, М., 1991, 25 с.
13. Попова Е.А. Авторская модальность как средство выражения антропоцентричности текста. Дис... канд. филол. наук, Липецк, 1996, 204 с.
14. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд-е 3-е. М., Едиториал УРСС, 2005, 144 с.
15. Беляева Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках. Воронеж, ВГУ, 1985, 180 с.

Jurayev Nurbek Djumanazarovich (Qarshi davlat universiteti)

O'ZBEK TILIDAGI "TIL" KOMPONENTLI IBORALAR HAMDA ULARNING MAQOLLAR BILAN SINONIMIYASI

***Annotatsiya.** Maqolada o'zbek tilidagi "til" komponentli iboralar hamda ularning maqollar bilan sinonimiyasi yoritilgan. Maqollar yillar, asrlar davomida insonlarning aqli, kuzatuvchanligi, atrof-muhitga bo'lgan e'tibori, aql-farosati, ko'p asrlik hayotiy tajribasi va ma'ishiy turmush tarzining bamisoli bir oynasidir. Bu badiiy oynada uning hayot, tabiat, inson, oila va jamiyatga munosabati, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-estetik va falsafiy qarashlari, qisqasi, o'zi va o'zligi namoyon bo'lgan. Yillararo, davrlararo ularning yangilari yaratilib turgan, tilda mavjudlarining esa semantik doirasi kengayib yoki torayib borgan.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются выражения с компонентом "язык" в узбекском языке и их синонимия с пословицами. Пословицы были ярким отражением умов, наблюдений и внимания людей к окружающей среде, интеллекта, многовекового жизненного опыта и образа жизни на протяжении многих лет и столетий. В этом художественном зеркале отразилось отно-*

шение человека к жизни, природе, семье и обществу, его социально-политические, духовные, мораль-ноэстетические и философские взгляды, короче говоря, он сам и его личность. С годами создавались новые, а семантический диапазон существующих расширялся или сужался.

Annotation. *The following article deals with the expressions on “language” in the Uzbek language and their synonymy with proverbs. Proverbs have been a vivid reflection of people’s minds, observations, and attention to the environment, intellect, centuries of life experience, and way of life over the years and centuries. This artistic mirror reflected his attitude to life, nature, man, family and society, his socio-political, spiritual, moral-aesthetic and philosophical views, in short, himself and his identity. Over the years, new ones have been created, and the semantic range of the existing ones has been expanded or narrowed.*

Kalit so‘zlar: *maqol, nutq, milliy, xalq, ma’no, metafora, ta’rif, so‘z, mavzu, til.*

Ключевые слова: *поговорка, речь, национальный, народ, смысл, метафора, описание, слово, тема, язык.*

Key words: *proverb, speech, national, nation, meaning, metaphor, definition, word, theme, language.*

Maqollar so‘z san’ati mahsuli sifatida o‘z ma’nosida, ko‘chma ma’noda va har ikkala ma’noda qo‘llanishi mumkin. Shuning uchun ularda badiiy-tasviriy vositalarning xilma-xil shakllariga duch kelamiz. Maqollarda o‘xshatishning kam ishlatilishini, uning bu janr uchun xarakterli emasligini ham ko‘ramiz. Maqol o‘xshatish bilan o‘zgartirib qo‘llanilsa, odatda, ular o‘z maqollik xususiyatini yo‘qotadi. Masalan, “Bulbul chamanni sevar, odam – Vatanni” maqolini *bulbul chamanni sevganday, odam vatanni sevar* yoki “Dehqon bo‘lsang, shudgor qil, Mulla bo‘lsang, takror qil” maqolini *dehqon shudgor qilganday, mulla bo‘lsang, takror qil* tarzida ifodalansa, mazmun butunlay o‘zgaradi.

Keyingi paytlarda matbuot sahifalarida maqolning ana shu xususiyatini hisobga olmay, o‘zgartirib qo‘llash hollariga duch kelmoqdamiz. Masalan, “Ustoz otangdan ulug‘” maqoli *Ustoz otangday ulug‘* tarzida buzib qo‘llanmoqda. Bunda otani kamsitish holati yo‘q, shunday bo‘lganda “Ota rozi – xudo rozi” degan maqoli yaratilmagan bo‘lardir. Bu yerda ustoz hurmatini bo‘rttirish bor, xolos. Qolaversa, xalqda odamzodning birinchi, yakka-yagona ustozlari Olohdirdir, degan tushuncha qat’iy. Ikkinchidan, ustoz bilan ota tenglashtirib qo‘yilsa, maqol mazmuni butunlay o‘zgarib, xalq qarashlariga zid bo‘lib qoladi. To‘g‘ri, ko‘p variantlilik maqollarga xos, ammo bu maqollarni istagancha o‘zgartirish mumkin degan xulosaga kelishga yo‘l qo‘ymaydi. Variantlilikning ham o‘ziga xos tabiiy qonuniyatlari mavjud. Maqollar ketma-ket kelganda, biri ikkinchisini inkor etgandek, bir-biriga ziddek tuyuladi. Aslida, qo‘llanish vaziyatiga qarab, turli-tuman ma’no-mazmun ifodalinishini unutmashimiz kerak. Maqolning jonli, vaziyatga qarab qo‘llanilishi asosida yana bir xususiyat kelib chiqadi: qatorlar almashuvi, hatto so‘z, iboralarning o‘rin almashuvida ham o‘zgacha ma’no yuzaga keladi. Masalan, so‘z *isrofgar xotin* haqida ketayotgan bo‘lsa, maqolni “Limcha mulla – dinning sho‘ri, Yomon xotin – unning sho‘ri” shaklida, so‘z *challasavod din vakili* haqida ketayotgan bo‘lsa, uni “Yomon xotin – unning sho‘ri, Limcha mulla – dinning sho‘ri” shaklida qo‘llaniladi. Bunday holatda ma’no urg‘usi, odatda, ikkinchi misraga tushadi.

Xalq maqollari va iboralarda sinonimiya va variantlilik masalasi qator maqola va monografik tadqiqotlarning obyekti bo‘lgan. L.I.Selyaninaning ingliz tili maqollarining variantlari,¹ I.L.Fedosovning frazeologik birliklarda funksional-stilistik sinonimiya va variantlilik,² V.Zangligerning maqollarda sinonimiya va variantlilik,³ T.N.Fedulenkovaning maqollar sinonimiyasi,⁴ Y.Ugarova, M.Grexova, Y.Ignatovichlarning ingliz tili “Give” komponentli frazemalar sinonimiyasi,⁵ Y.M.Maklakova, S.O.Magrufova-

¹ Селянина Л.И. Варианты пословиц английского языка. Автореф. канд. дисс., Москва, 1970.

² Федосов И.Л. Вариантность и функционально-стилистическая синонимия фразеологических единиц. “Вопросы языкознания”, 1974, № 6.

³ Занглигер В. Вариантность и синонимия пословиц. Болгарская русистика. 2010, № 3 – 4, с. 12 – 33.

⁴ Федуленикова Т.Н. Синонимия в пословицах. Романо-германские лингвистические исследования и методика преподавания иностранных языков. Материалы междунар. конф., г. Томск, 1 января – 31 декабря 1997 года, Томск, Томск. гос. пед. ун-т, 1997, ч. 2, с. 44 – 46.

⁵ Ugarova Y., Grekhova M., Ignatovich Ya. On Synonymous Relations in the Set of English Verbal Phraseological Units with the Component ‘Give’. URL: <https://www.scienceforum.ru/2015/pdf/18136.pdf> (мурожаат санаси: 20.08.2022).

larning ingliz, fransuz, rus tillarida zoonim komponentli maqollarning sinonimiyasi¹ masalalariga bag'ishlangan maqola hamda qator monografiya, risola va lug'atlarda² ingliz va rus tillaridagi maqol va iboralarning sinonimiyasiga oid masalalar o'z yechimini topgan.

Biz tadqiqotning ushbu bo'limida o'zbek tili leksikasidagi til, so'z, nutq kopponentli iboralar hamda ularning shu mavzuviy guruhga mansub maqollar bilan sinonimiyasi xususida fikr yuritimiz. Aslida, qiyoslanayotgan birliklar umumiy xususiyatlarga ega bo'lishi lozim. Maqol tugal fikr, hukm va xulosani bildiradi. Ular mustaqil gapdir. Ibora esa tugallanmagan fikr ifodalab, ma'lum bir gapni shakllantirishga xizmat qiladi, gapning bir bo'lagi bo'lib keladi. Iboralar ot, sifat, fe'lning so'roqlariga javob bo'lib, gapda ma'lum bir morfologik-sintaktik butunlik sifatida ishtirok etadi. Shunday bo'lsa ham, "jamiyat a'zolari uchun oldin tayyorlik", "nutq vaziyatida yangidan hosil bo'lmaslik" kabi xususiyatlar maqol va iboralar uchun umumiylik hosil qiladi. Quyida til, so'z, nutq kopponentli iboralar, ularning tashkil etuvchi, mazmuni to'g'ridan to'g'ri ifodalash yoki ko'chma ma'no haqida fikr yuritimiz. Buning uchun Sh.Rahmatullayevning o'zbek tilining izohli frazeologik lug'atida³ mavjud iboralarni kuzatamiz.

Aravani quruq olib qochmoq. Uddasidan chiqa olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtanmoq. Varianti: *aravani olib qochmoq; olib qochmoq, aravani olib qochmoq, quruq aravani olib qochmoq.*

Aravani quruq olib qochding, og'ayni. Gapga ham amirkon moyi surtib, g'irchillatvoradigan bo'psan-da (Said Ahmad. Oriyat). *Aravani quruq olib qochish evi bilan-da, avval burningni artsang-chi...* (S.Abduqahhor. Hayotning boshlanishi). *Nima deyishardi?.. "Bo'lmag'ur ish" deb, toza aravani olib qochishdi* (S.Nazar. Yashil boylik). *"O'zing ham rosa olib qochasan-da, – gapga qo'shildi chust do'ppisini qo'lida ushlab o'tirgan yigit, – olinmagan buzoqqa qoziq qoqishingni-chi"* (R.Fayziy. Cho'lga bahor keldi).⁴

Ushbu iborada "so'z", "gap", "til", "nutq" kabi komponentlar mavjud bo'lmasa-da, u nuqt vaziyati, nutqiy harakatni ifodalab keladi. Barcha iboralarda bo'lganidek, so'zlar umumiy holda, ko'chma ma'noda *uddasidan chiqa olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtanmoq* mazmunini ifoda etadi. Ko'rinyaptiki, nutqning bu shakli so'zlovchining maqsadini hamda tinglovchi tomonidan qabul qilinadigan ma'lumot mazmuni shu usulda yuzaga chiqyapti.

Gap bermaslik. So'z bermaslik.

Gapga kirmoq. Gap(i)ga kirmoq.

Gapdan qaytmoq. So'z(i)dan qaytmoq.

Gap(i)ga gap qaytarmoq. Gap qaytarmoq.

Gap(i)ga kirmoq *kim kimning* varianti: **gapga kirmoq** kim; **so'z(i)ga kirmoq; so'zga kirmoq** kim. Sinonimi: **quloq solmoq.** O'xshashi: **tilga kirmoq.**

Roziq hech kimning gapiga kirmasa ham, uning gapiga kiradi (S.Anorboyev. Oqsoy). *Hali kelin ham sizning gapingizga kirib, uydan chiqmay o'tiribdimi?* (A.Qahhor. To'y). *Aqlli, farosatli, gapga kiradigan qiz bo'lganda, dadasiga g'amxo'r bo'lardi* (Sh.Rashidov. Bo'rondan kuchli). *Onangning so'ziga kir, aqlli-hushlisan, ko'nglini og'ritma* (H.Nu'mon. Yoshlikda bergan ko'ngil...) *so'zga kirmagan bolani nima qilish kerak?* (H.Nazir. So'nmas chaqmoqlar).⁵

¹ Маклакова Е.М., Магфурова С.О. Синонимы и структурные варианты паремий с компонентом-зоонимом в английском, французском и русском языках. Вестн. Сев. (Арктич.) федер. ун-та, сер.: гуманитар. и соц. науки, 2018, № 3, с. 99 – 105.

² Адрианова-Перетц В.П. Пословицы и поговорки. Избранные пословицы и поговорки русского народа. М., 1957; Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963; Аникин В.П. О «логико-семиотической» классификации пословиц и поговорок. Русский фольклор. XVI. Л., 1976; Вяльцева С.И. Оказиональное использование английских пословиц. Исследование лексической сочетаемости и фразеологии. Сб. трудов МГПИ, М., 1975; Вяльцева С.И. Оказиональное использование английских пословиц. Исследование лексической сочетаемости и фразеологии. Сб. трудов МГПИ. М., 1975; Norrick N.R. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. Berlin, "Mouton", 1985, p. 213; Martinez F.M. Occasional Phraseological Synonymy IJES, 2006, Vol. 6, № 1, p. 131 – 158; Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., изд-во Ленингр. ун-та, 1963, с. 208; Кюрегян А.Л. Дескриптивные модели английских провербиальных единиц. Филол. науки. Вопр. теории и практики. 2015, № 2(44), в 2 ч, ч. 1, с. 125 – 129.

³ Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Toshkent, "O'qituvchi", 1978, 407-bet.

⁴ Shu manba. 27-bet.

⁵ Ko'rsatilgan manba. 64-bet.

Yuqorida keltirilgan iboralar tarkibida “gap” komponenti mavjud bo‘lib, har biri turli ma’noni anglatadi. “Gap” komponentining *bermoq, kirmoq, qaytmoq, qaytarmoq, kirmoq* fe’llari bilan birikishi bir-biridan tamoman uzoq leksemalar ma’nosini beradi. *Birovga so‘z bermay, faqat o‘zi gapirmoq, birovning maslahatiga, nasihatiga quloq solmoq, aytgan so‘zidan qaytmoq* kabi ma’nolarni bildiradi. Bu iboralar-ning kontekstda kelishi shu mazmundagi ayrim maqollar bilan sinonim bo‘lishini ko‘rish mumkin. Masalan, *gap bermaslik, so‘z bermaslik* iboralari kam gapirib, ko‘p eshitish haqidagi mavollar bilan hamohang: *Oz so‘zla, ko‘p o‘yla. Avval o‘yla, keyin so‘yla. O‘n qatim o‘yla, bir qatim so‘yla. Tez so‘zlagan tez pushaymon bo‘lar. Og‘izga kelgan so‘z arzon, ovulga kelgan bo‘z arzon.*

Yuqorida aytilganidek, maqollarda hukm, xulosa mavjud bo‘lsa, iboralarda nutq vaziyatini yanada aniqroq ifodalash xususiyati kuchli.

Gap(i)da turmoq I *kim* [o‘zining]. Ahdini saqlamoq. Varianti: **so‘z(i)da turmoq I; lafz(i)da turmoq.** Antonimi: **so‘z(i)dan qaytmoq.**

“Ishonmang, Marhamat opa!” – dedi Qudrat, go‘yo vojatiy darrov ishona qoladiganday. – Gapida turmaydi u (H.Nazir. Qo‘qorol chiroqlari). “Ixtiyor o‘zingda, jigaram! – dedi u yig‘lamsiragan bir tovush bilan. – Lekin o‘z so‘zingda turmaganing uchun xafaman” (Oybek. Oltin vodiyan shabadalar). Kecha borganimda yana pishitdim, Xolmat Yunusoviya lafzida turadigan odam (A.Muxtor. Tug‘ilish).¹

Gap(i)da turmoq II. so‘z(i)da qattiq turmoq.

Bu iboralar ham “gap” komponenti ishtirokida tuzilgan. Rim raqami bilan farqlanuvchi **gapida turmoq** iboralari omonimik xususiyat kasb etadi: birinchisi *ahdini saqlamoq*, ikkinchisi so‘zida *qattiq turmoq* ma’nosini bildirib, “yigit so‘zidan qaytmas, arslon izidan” maqoli mazmuniga hamohang.

Gap(i)ni ikki(ta) qilmaslik. Bir so‘z(i) ikki(ta) bo‘lmadi.

Gap(i)ni o‘tkazmoq. So‘z(i) o‘tdi.

Gap(i)ni qaytarmoq. So‘z(i)ni qaytarmoq.

Gap(i) o‘tdi. So‘z(i) o‘tdi.

Gap(lari) bir joydan chiqdi kimlarning. Fikr-o‘ylari mos keldi. Varianti: **so‘z(lari) bir joydan chiqdi; so‘z(lari) bir yerdan chiqdi; fikr(lari) bir yerdan chiqdi.**

“Demak, gapimiz bir joydan chiqibdi-da”, – Zamonning gapini bo‘lib so‘zida davom etdi u (N. Nazarov. Zamon. Ola-g‘ovur boshlandi. Teshaboy akadan boshqa hammaning so‘zi bir joydan chiqdi (S.Abdugahhor. Hayotning boshlanishi). Ularning dilida bir tilak, bir orzu hukmron bo‘lgani uchun, so‘zlari ham bir yerdan chiqd (Sh.Rashidov. Bo‘rondan kuchli). “Fikrimiz bir yerdan chiqyapti”, – deya ko‘nglidan o‘tkazgach, keskin javob berdi (Sh.Rashidov. Bo‘rondan kuchli).²

Mazkur maqollarning izohidan ko‘rinib turibdiki, nutqimizda shunday paremiologik birliklar mavjudki, ular ham maqol, ham ibora sifatida qo‘llana oladi.

Radjabov Nasir Nasimovich (O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti “Tillarni o‘rganish” kafedrası dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

O‘ZBEK TILIDA UNDOHLARNING FONETIK VA GRAFEMIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqola o‘zbek tilidagi undoshlarning fonetik va grafemik xususiyatlariga bag‘ishlangan. Unda undoshlarning artikulyatsiyasi, akustikasi, distributsiyasidagi o‘ziga xosliklari o‘rganilgan. Shuningdek, maqolada undosh fonemalarning grafemik jihatdan o‘ziga xos xususiyatlari aniq misollar bilan izohlangan. Grafemik xususiyatiga ko‘ra, o‘zbek tilida undoshlar “Bir fonema – bir harf” tamoyili asosida voqelanishi ta’kidlangan. Maqolada p, t, f, s, j, tf, ts, k, q, x, h jarangsiz hamda j, g‘ jarangli undoshlari, shuningdek, l, m, n, r sonorlarining so‘zdagi o‘rni cheklanmagan, b, d, v, z, ʒ, dʒ, g jarangli undoshlarining so‘zdagi o‘rni esa cheklangan bo‘lishi ishonarli misollar bilan asoslangan.*

Аннотация. *Статья посвящена фонетическим и графемическим свойствам согласных в узбекском языке. Изучаются особенности согласных в их артикуляции, акустике и дистрибуции. Также в статье на конкретных примерах поясняются графемические особенности согласных фонем. Отмечается, что по графемическому признаку согласные в узбекском языке образуются по принципу «Одна фонема – одна буква». В статье представлены конкретные примеры неограниченной дистрибуции глухих согласных /p, t, f, s, j, tf, ts, k, q, x, h, и звонких согласных j, g‘, а также сонорных звуков l, m, n, r и ограниченной дистрибуции звонких согласных b, d, v, z, ʒ, dʒ, g.*

¹ Ko‘rsatilgan manba. 63 – 64-betlar.

² Ko‘rsatilgan manba. 64-bet.

Annotation. The article is dedicated to the phonetic and graphemic properties of Uzbek consonants. It studies the peculiarities of consonants in their articulation, acoustics, and distribution. Also, the graphemically specific features of consonant phonemes are explained with specific examples in the article. According to the graphemic feature, it is noted that consonants in Uzbek are formed based on the principle of “One phoneme – several letters”. In the article, the unlimited distribution of the unvoiced consonants /p, t, f, s, ʃ, tʃ, ts, k, q, x, h/ and voiced consonants j, gʻ, as well as the sonorants /l, m, n, r/ and the limited distribution of the voiced consonants b, d, v, z, ʒ, dʒ, g have been proved with convincing examples.

Kalit soʻzlar: undosh, fonema, artikulyatsiya, akustika, harf, fonetik xususiyat, grafemik xususiyat.

Ключевые слова: согласный звук, фонема, артикуляция, акустика, буква, фонетический признак, графемный признак.

Key words: consonant, phoneme, articulation, acoustics, letter, phonetic feature, graphemic feature.

Har bir tilning oʻziga xos xususiyatlari uning turli tizimlarida, xususan, tovush tizimida aks etadi. Shu nuqtayi nazardan, oʻzbek tili tovush tizimi ham qator oʻziga xosliklarga ega boʻlib, bu oʻziga xosliklar uning segment va supersegment birliklarida namoyon boʻladi. Jumladan, segment birlik boʻlgan undosh tovushlar ham tizim sifatida oʻzbek tiliga xos tuzilishi bilan boshqa tillardan ajralib turadi. Oʻzbek tilida undoshlarning oʻziga xos jihatlaridan biri ularning fonetik, shuningdek, grafemik xususiyatlarida namoyon boʻladi. Mazkur tilda undoshlarning fonetik xususiyatlari A.F.Syoberg [14], Y.D.Polivanov [9], V.V.Reshetov [10], Sh.Shoabdurahmonov [11], X.Doniyorov [3], A.Mamatov [5], S.Otamirzayeva [8], T.Qudratov [12], A.A.Abduazizov [2], A.Mahmudov [6], Sh.Rahmatullayev [13], M.M.Mirtojiyev [7] kabi tilshunoslar tomonidan oʻrganilgan. Jumladan, oʻzbek tili tovush tizimini alohida obyekt sifatida X.Doniyorov, A.Mamatov, S.Otamirzayeva, T.Qudratov singari tilshunoslar turli shevalar misolida; A.A.Abduazizov, A.Mahmudov kabi tilshunoslar adabiy til misolida; M.M.Mirtojiyev esa oʻzbek tili tovush tizimini ham adabiy til, ham shevalar misolida fonetik eksperiment asosida tadqiq qilishgan.

Oʻzbek tilida undoshlarning fonetik jihatdan oʻziga xosligi ularning artikulyatsion-akustik tasnifi, persektiv (eshitilish) jihati, undoshlarning soʻzdagi distributsiyasida namoyon boʻladi. Oʻzbek tili doirasida undosh tovushlarning fonetik tasnifi V.Reshetov [10.20–22], A.N.Kononov [4.23], Sh.Rahmatullayev [13.9–19], A.Mahmudov [6], M.M.Mirtojiyev [7.87–97], A.Abduazizov [1.40] kabi tilshunoslar tomonidan amalga oshirilgan. V.Reshetov oʻzbek tili undoshlarini: a) tovush paychalarining ishtirokiga koʻra jarangli, jarangsiz; b) nutq organlarining ishtirokiga koʻra *lab, til oldi, til oʻrta, til orqa, chuqur til orqa va boʻgʻiz*; d) hosil boʻlish usuliga koʻra *portlovchi, sirgʻaluvchi, titroq va qorishiq* tovushlarga ajratib tasnif qiladi. A.N.Kononov undoshlarni, dastlab, ovoz va shovqinni ishtirokiga koʻra: 1) shovqinli; 2) sonor tovushlarga ajratib, soʻng ularni: a) hosil boʻlish oʻrniga koʻra, *lab, til oldi, til oʻrta, til orqa, chuqur til orqa va boʻgʻiz*; b) hosil boʻlish usuliga koʻra, *portlovchi, sirgʻaluvchi, titroq va qorishiq*; d) tovush paychalarining holatiga koʻra *jarangli, jarangsiz* kabi kichik guruhlarini farqlaydi. Oʻzbek tili undoshlarining Sh.Rahmatullayev tomonidan berilgan tasnifi mazmun jihatidan V.Reshetov hamda A.N.Kononovlarning tasnifi bilan hamohang boʻlsa-da, nutq tovushlari nomlarining atalishi nuqtayi nazaridan oʻziga xoslik kasb etadi. U “unli, jarangli undosh, jarangsiz undosh, sonor” kabi tovush atamalariga yangicha yondashib, “unli” oʻrnida “ovoz tovushi”, “jarangli undosh” oʻrnida “ovozli tovush”, “jarangsiz undosh” oʻrnida “shovqin tovush”, “sonor” oʻrnida “ovozdor tovush” atamalarini qoʻllaydi va oʻzbek tilida nutq tovushlarini shunday nomlash maqsadga muvofiq boʻladi, degan fikrni ilgari suradi [13.9–13]. Atama nuqtayi nazaridan M.M.Mirtojiyev tasnifi ham oʻziga xos boʻlib, unga koʻra, “undosh”lar “konsonant” atamasi bilan ifodalanadi. Mazkur tasnifning yana bir oʻziga xosligi uning oʻzbek adabiy tili bilan birga, undagi shevalarni ham qamrab olganligi bilan izohlanadi. M.M.Mirtojiyev undoshlarni, dastlab, akustik xususiyatiga koʻra tasnif qilib, ularni: 1) *sonant* hamda; 2) *konsonantlarga*, oʻz navbatida, konsonantlarni *jarangli, jarangsiz* tovushlarga ajratadi. Shuningdek, u undoshlarni artikulyatsiya jihatidan ham tasnif qilib, ularni artikulyatsiya oʻrniga koʻra, *lab-lab, lab-tish, til oldi, til oʻrta, til orqa, chuqur til orqa, boʻgʻiz*, artikulyatsiya usuliga koʻra, *portlovchi, sirgʻaluvchi, qorishiq* kabi guruhlarga ajratadi [7.87–124]. A.Mahmudov undoshlarning akustik xususiyatiga koʻra, *shovqinli va sonor*, artikulyatsiyasi jihatidan hosil boʻlish oʻrni va hosil boʻlish usuliga koʻra tasnif qilgan. U undoshlarning hosil boʻlish oʻrniga koʻra *lab, alveolar, tanglay, til orqa (veliyar, uvular), boʻgʻiz* tovushlariga; hosil boʻlish usuliga koʻra *portlovchi, sirgʻaluvchi, qorishiq, titroq* kabi tovush guruhlariga ajratadi [6.29–41]. A.Mahmudov undoshlar tasnifida til oldi atamasi oʻrnida alveolar atamasini qoʻllaydi. A.Abduazizov bu fikrga qoʻshilmagan holda, alveolar atamasi oʻzbek tilidagi barcha til oldi unlilariga xos emasligini taʼkidlaydi va undoshlarni hosil

bo'lish o'rniga ko'ra lab va til tovushlariga bo'linishi, lab tovushlari o'z o'rnida lab-lab, lab-tish undoshlariga, til tovushlari esa til oldi (tish, tish oralig'i, alveolar-apikal), til o'rta, til orqa, chuqur til orqa, bo'g'iz tovushlariga ajratib tasnif qilish ma'qul bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi [1.40].

Keltirilgan fikrlardan ko'rinadiki, o'zbek tilida undoshlar tasnifi "atama" nuqtayi nazaridan o'zaro u yoki bu darajada farq qiladi. Ba'zi tilshunoslar nutq tovushlari tasnifida "odatiy" atamalardan foydalansha, ba'zilari bu borada "yangicha" yondashuvni afzal ko'rishadi. Bizningcha, undoshlar tasnifida asosiy masala nutq tovushlarining "nomlanishida" emas, balki tasnifning nutq tovushlari xususiyatlarini mukammal darajada aks ettirishidir. Shunday ekan, undoshlar tasnifidagi "atamalar" borasida bir xillikka erishish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz va undoshlarni quyidagicha tasnif qilinishini qo'llab-quvvatlaymiz:

Undoshlar tasnifi						
Undoshlarning akustik tasnifi			Undoshlarning artikulyasion tasnifi			
Undoshlarning akustik tasnifi						
Shovqinli undoshlar			Sonorlar			
Jarangli		Jarangsiz		burun	yon	titroq
/b, d, v, z, ʒ, dʒ, j, g, g' /		/p, t, f, s, ʃ, tʃ, ʂ, k, q, x, h /		/m, n, ŋ /	/l /	/r /
Undoshlarning artikulyasion tasnifi						
1) hosil bo'lish o'rniga ko'ra						
Lab undoshi		Til undoshi			Bo'g'iz undoshi	
lab-lab	lab-tish	til oldi	til o'rta	til orqa	chuqur til orqa	
/r, b, m /	/f, v /	/t, d, s, z, ʃ, ʒ, n, l, r, tʃ, ʂ, dʒ /	/j /	/k, g, ŋ /	/q, x, g' /	
/h /						
2) hosil bo'lish usuliga ko'ra						
Portlovchi		Sirg'aluvchi		Qorishiq	Titroq	
/p, b, t, d, k, g, q, m, n, ŋ, /		/f, v, s, z, ʃ, ʒ, j, x, g', h, l /		/tʃ, dʒ, ʂ /	/r /	
3) kichik tilning holatiga ko'ra						
Og'iz undoshlari				Burun undoshlari		
/b, d, v, z, ʒ, dʒ, g, j, g', p, t, f, s, ʃ, tʃ, ʂ, k, q, x, h, l, r /				/m, n, ŋ /		

/b/ – lab-lab, portlovchi, jarangli, og'iz undoshi bo'lib, distributsiyasiga ko'ra u asosan, so'z boshida: bor /bɒr/ va so'z o'rtasida: obid /ɒ'bit/ uchraydi. O'zbek tilida undoshlarning jarangli – jarangsiz belgisi so'z oxirida neytralizatsiya qilinishi tufayli /b/ fonemasi so'z oxirida deyarli uchramaydi: bob /bɒp/. Grafemik xususiyatiga ko'ra /b/ fonemasi yozuvda "b" harfi bilan ifodalanadi: ber /ber/.

/v/ – lab-tish, sirg'aluvchi, jarangli, og'iz undoshi bo'lib, u so'zdagi o'rniga ko'ra so'z boshida: vaqt /vɑqt/ va so'z o'rtasida: davlat /dɑv'lat/ kelishi mumkin. Undoshlarining jarangli belgisi o'zbek tili tovush tizimining o'ziga xosligi sabab so'z oxirida jarangsizlanishi tufayli /v/ fonemasi so'z oxirida deyarli uchramaydi: suv /sɒv/. Yozma nutqda /v/ fonemasi "v" harfi bilan ifodalanadi: zavq /zɑvq/.

/g/ – til orqa, portlovchi, jarangli, og'iz undoshi bo'lib, u nutqda so'z boshida: gap /gɑp/ va so'z o'rtasida: agar /ɑgɑr/ uchrashi mumkin. O'zbek tili undoshlarining jarangli belgisi so'z oxirida neytralizatsiya natijasida jarangsizlanishi tufayli /g/ fonemasi so'z oxirida deyarli uchramaydi: barg /bɑrg/. Yozuvda /g/ fonemasini "g" harfi ifodalab keladi: borgan /bɒrgɑn/.

/d/ – til oldi, portlovchi, jarangli, og'iz undoshi bo'lib, distributsiyasiga ko'ra, u, asosan, so'z boshida: daraxt /dɑ'rɑxt/ va so'z o'rtasida: odil /ɒ'dil/ uchraydi. O'zbek tilida undoshlarning jarangli – jarangsiz belgisi so'z oxirida neytralizatsiya qilinishi tufayli /d/ fonemasi so'z oxirida deyarli uchramaydi: dard /dɑrd/. Grafemik xususiyatiga ko'ra, /d/ fonemasi yozuvda "d" harfi bilan ifodalanadi: dada /dɑ'dɑ/.

/dʒ/ – til oldi, qorishiq, jarangli, og'iz undoshi bo'lib, u so'zdagi o'rniga ko'ra, so'z boshida: joy /dʒɔj/ va so'z o'rtasida: bajar /bɑ'dʒɑr/ kelishi mumkin. Undoshlarining jarangli belgisi o'zbek tili tovush tizimining o'ziga xosligi sabab so'z oxirida jarangsizlanishi tufayli /dʒ/ fonemasi so'z oxirida deyarli uchramaydi: toj /tɒtʃ/dʒ/. Yozma nutqda /dʒ/ fonemasi "j" harfi bilan ifodalanadi: jo'ja /dʒɔ'dʒɑ/.

/ʒ/ – til oldi, sirg'aluvchi, jarangli, og'iz undoshi bo'lib, u, asosan, ruscha baynalminal va tojik tildan o'zlashgan so'zlarda qo'llanadi. Nutqda u so'z boshida: jurnal /gɑp/ va so'z o'rtasida: gijda /gɑr/ uchrashi mumkin. O'zbek tili undoshlarining jarangli belgisi so'z oxirida neytralizatsiya natijasida jarangsizlanishi tufayli /ʒ/ fonemasi so'z oxirida deyarli uchramaydi: massaj /mɑ'sɑʒ/. Yozuvda /ʒ/ fonemasini "j" harfi ifodalab keladi: goraj /gɑ'rɑʒ/.

/z/ – til oldi, sirg'aluvchi, jarangli, og'iz undoshi bo'lib, distributsiyasiga ko'ra, u, asosan, so'z boshida: zor /zɒr/ va so'z o'rtasida: qoziq /qɒ'zɪq/ uchraydi. O'zbek tilida undoshlarning jarangli-jarangsiz belgisi so'z oxirida neytralizatsiya qilinishi tufayli /z/ fonemasi so'z oxirida deyarli uchramaydi: biroz /bɪ'rɒz/s/. Grafemik xususiyatiga ko'ra, /z/ fonemasi yozuvda “z” harfi bilan ifodalanadi: qirol /qɪ'rɒl/.

/j/ – til o'rta, sirg'aluvchi, jarangli, og'iz undoshi bo'lib, u so'zdagi o'rniga ko'ra, so'z boshida: yemoq /je'mɒq/, so'z o'rtasida: qaysi /qɑjsɪ/ va so'z oxirida: qarag'ay /qɑrɑ'g'ɑj/ uchraydi. Yozma nutqda /j/ fonemasini “e,” “y,” “ya,” “yo,” “yu” kabi harflar ifodalab keladi: elka /jel'kɑ/, yo'q /jo'q/, yarim /jɑrɪm/, yomg'ir /jɒmg'ɪr/, yulduz /jɒl'dɒz/.

/k/ – til orqa, portlovchi, jarangsiz, og'iz undoshi bo'lib, u so'zning turli o'rinlarida, masalan, so'z boshida: karam /kɑ'rɑm/, so'z o'rtasida: aka /ɑ'kɑ/, so'z oxirida: terak /te'rɑk/ kelishi mumkin. Yozuvda /k/ fonemasi “k” harfi bilan talqin qilinadi: kim /kɪm/.

/l/ – til oldi, sirg'aluvchi, yon sonor, og'iz undoshi bo'lib, nutqda u so'z boshida: lola /lɒ'lɑ/, so'z o'rtasida: baliq /bɑ'lɪq/, so'z oxirida: dil /dɪl/ uchrashi mumkin. Grafemik xususiyatiga ko'ra, /l/ fonemasini yozuvda “l” harfi ifodalab keladi: gul /gɒl/.

/m/ – lab-lab, portlovchi, sonor, burun undoshi bo'lib, distributsiyasiga ko'ra, u so'z boshida: mana /mɑnɑ/, so'z o'rtasida: imo /ɪ'mɒ/, so'z oxirida: tom /tɒm/ kelishi mumkin. Yozma nutqda /m/ fonemasi “m” harfi bilan ifodalanadi: mehr /mehr/.

/n/ – til oldi, portlovchi, sonor, burun undoshi bo'lib, u nutqda so'z boshida: non /nɒn/, so'z o'rtasida: ona /ɒ'nɑ/, so'z oxirida: sen /sen/ uchraydi. /n/ fonemasi yozuvda “n” harfi bilan beriladi: nima /nɪmɑ/.

/ŋ/ – til orqa, portlovchi, sonor, burun undoshi bo'lib, u mustaqil fonema sifatida, odatda, so'z oxirida: tong /tɒŋ/ qo'llanadi. O'zbek tilida /ŋ/ fonemasining so'z o'rtasi va boshida kelishi kuzatilmaydi. Singlim, ko'nglim kabi so'zlarning birinchi bo'g'inida uchraydigan /ng/ tovushi bo'g'in chegarasida ikkiga ajralishi mumkinligi tufayli mustaqil fonema hisoblanmaydi. Yozma nutqda /ŋ/ fonemasi “ng” harf birikmasi bilan talqin qilinadi: qarang /qɑ'rɑŋ/.

/p/ – lab-lab, portlovchi, jarangsiz, og'iz undoshi bo'lib, u so'zning turli o'rinlarida, masalan, so'z boshida paxta /pɑx'tɑ/, so'z o'rtasida: upa /ɒ'pɑ/, so'z oxirida qop /qɒp/ kelishi mumkin. Grafemik xususiyatiga ko'ra /p/ fonemasini yozuvda “p” harfi ifodalab keladi: pilla /pɪ'lɑ/.

/r/ – til oldi, titroq, sonor, og'iz undoshi bo'lib, distributsiyasiga ko'ra, u so'z boshida: raqs /rɑqs/, so'z o'rtasida: taroq /tɑ'rɒq/, so'z oxirida: bajar /bɑ'dʒɑr/ qo'llanadi. Yozma nutqda /r/ fonemasi “r” harfi bilan ifodalanadi: ruxsat /rɒx'sɑt/.

/s/ – til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz, og'iz undoshi bo'lib, u nutqda so'z boshida: sariq /sɑ'rɪq/, so'z o'rtasida: qisiq /qɪ'sɪq/, so'z oxirida: asos /ɑ'sɒs/ uchraydi. /s/ fonemasi yozuvda “s” harfi bilan beriladi: sabzi /sɑb'zɪ/.

/t/ – til oldi, portlovchi, jarangsiz, og'iz undoshi bo'lib, u so'z boshida: tarvuz /tɑr'vɒz/, so'z o'rtasida: ota /ɒ'tɑ/ va so'z oxirida: soat /sɒ'ɑt/ uchrashi mumkin. Yozuvda /t/ fonemasi “t” harfi bilan talqin qilinadi: taroq /tɑ'rɒq/.

/f/ – lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz, og'iz undoshi bo'lib, u so'zning turli o'rinlarida masalan, so'z boshida: fan /fɑn/, so'z o'rtasida: zafar /zɑ'fɑr/, so'z oxirida: sharaf /ʃɑ'rɑf/ qo'llanadi. Grafemik xususiyatiga ko'ra /f/ fonemasini yozuvda “f” harfi ifodalab keladi: farq /fɑrɒq/.

/x/ – chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz, og'iz undoshi bo'lib, distributsiyasiga ko'ra u so'z boshida: xafa /xɑfɑ/, so'z o'rtasida: taxir /tɑ'xɪr/, so'z oxirida: mix /mɪx/ qo'llanadi. Yozma nutqda /x/ fonemasi “x” harfi bilan ifodalanadi: xalq /xɑlɒq/.

/ts/ – til oldi, qorishiq, jarangsiz, og'iz undoshi bo'lib, u rus tili va u orqali o'zlashgan so'zlarda so'z boshida: sirk /tsɪrk/, so'z o'rtasida: evolutsiya /evɒ'ljutsɪjɑ/ va so'z oxirida: abzats /ɑb'zɑts/ uchraydi. /ts/ fonemasi yozuvda “ts” harfi bilan beriladi: sement /tse'ment/.

/tʃ/ – til oldi, qorishiq, jarangsiz, og'iz undoshi bo'lib, nutqda u so'z boshida: chertmoq /tʃert'mɒq/, so'z o'rtasida: sachiq /sɑ'tʃɒq/ va so'z oxirida: zich /zɪtʃ/ uchrashi mumkin. Yozuvda /tʃ/ fonemasi “ch” harfi bilan talqin qilinadi: charchoq /tʃɑr'tʃɒq/.

/ʃ/ – til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz, og'iz undoshi bo'lib, u so'zning turli o'rinlarida, masalan, so'z boshida: sharq /ʃɑrɒq/, so'z o'rtasida: toshqin /tɒʃ'qɪn/, so'z oxirida: kalish /kɑ'lɪʃ/ qo'llanadi. Grafemik xususiyatiga ko'ra /ʃ/ fonemasini yozuvda “f” harfi ifodalab keladi: shifo /ʃɪ'fɒ/.

/q/ – chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz, og'iz undoshi bo'lib, distributsiyasiga ko'ra u so'z boshida: qor /qɒr/, so'z o'rtasida: chaqir /tʃɑ'qɪr/, so'z oxirida: toq /tɒq/ kelishi mumkin. Yozma nutqda /q/ fonemasi “q” harfi bilan ifodalanadi: quchoq /qu'tʃɒq/.

/g'/ – chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangli, og'iz undoshi bo'lib, u nutqda so'z boshida: g'or /g'or/, so'z o'rtasida: og'iz /o'g'iz/, so'z oxirida (biroz jarangsizlashib): bog' /bog'/uchraydi. /g'/ fonemasi yozuvda "g'" harfi bilan beriladi: g'arb /g'arb/.

/h/ –bo'g'iz, sirg'aluvchi, jarangsiz, og'iz undoshi bo'lib, u so'zning turli o'rinlarida, masalan, so'z boshida: hamma /hamma/, so'z o'rtasida: mohir /mo'hir/, so'z oxirida: shoh /shoh/ qo'llanadi. Grafemik xususiyatiga ko'ra /h/ fonemasini yozuvda "h" harfi ifodalab keladi: guvoh /gu'voh/.

Undoshlarning fonetik xususiyatlaridan ko'rinadiki, o'zbek tilida jarangsiz undoshlar (/p, t, f, s, j, tʃ, ts, k, q, x, h/) hamda /l, m, n, r/ sonorlari distributsiyasiga ko'ra so'zning istalgan o'rinlarida kelishi mumkin. Biroq, /b/, /d/, /v/, /z/, /ʒ/, /dʒ/, /g/ kabi jarangli undoshlar bu borada cheklanishga ega bo'lib, ular, asosan, so'z boshi va o'rtasida qo'llanadi. Jarangli undoshlarning so'z oxirida neytralizatsiyaga uchrab, jarangsizlashishi ularning so'z oxirida kelishiga to'sqinlik qiladi. Bu borada jarangli /j/ va /g'/ fonemalarining o'ziga xos xususiyatlarini alohida ta'kidlash lozim. Qolgan jarangli undoshlardan farqli o'laroq, /j/ va /g'/ fonemalarining jarangli belgisi so'z oxirida jarangsizlanishi sezilarli darajada bo'lmaganli sababli ular distributsiyasiga ko'ra so'z oxirida uchraydi. O'zbek tilida /ŋ/ sonorining distributsiyasi ham o'ziga xos bo'lib, u fonema sifatida odatda so'z oxirida uchraydi.

Yuqorida ta'kidlangan fikrlarni xulosa qilib, shuni aytish joizki, o'zbek tilida undoshlar fonetik va grafemik jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Undoshlar fonetik jihati ularning artikulyasion-akustik tasnifida namoyon bo'ladi. Akusik tasnifiga ko'ra, o'zbek tilida undoshlar shovqinli hamda sonor tovushlarga; artikulyasion tasnifiga ko'ra, hosil bo'lish o'rni, hosil bo'lish usuli va kichik til holatiga ko'ra kichik guruhlar ajratiladi. Grafemik jihatdan o'zbek tili undoshlari "bir fonema – bir harf" tamoyili asosida voqelanadi. O'zbek tilida undoshlar distributsiyasi ham o'ziga xos bo'lib, unga ko'ra, /p, t, f, s, j, tʃ, ts, k, q, x, h/ jarangsiz hamda /j/, /g'/ jarangli undoshlari, shuningdek, /l, m, n, r/ sonorlarining so'zdagi o'rni cheklanmagan, /b/, /d/, /v/, /z/, /ʒ/, /dʒ/, /g/ jarangli undoshlarining so'zdagi o'rni esa cheklangan bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 2-нашр., Т., "Ўқитувчи", 2010, 172-бет.
2. Абдуазизов А.А. К типологии фонологических систем (на материале английского и узбекского языков). Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук, М., 1974, с. 37; Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 2-нашр, Т., "Ўқитувчи", 2010, 172-бет.
3. Данияров Х. Опыт изучения джекающих (кыпчакских) диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Т., "Фан", 1975, 238 с.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного литературного узбекского языка. М., изд-во Академии наук, 1960, 446 с.
5. Кудратов Т. Переходные говоры узбекского языка (На материале говоров Шахрисабзского, Яккабагского, Чиракчинского и Камашинского районов Кашкадарьинского области). Автореф. дисс. ... канд. Филол. наук, Т., 1968, 33 с.
6. Маматов А. Андижанский городской говор узбекского языка (фонетико-морфологические особенности говора). Автореф. дисс. ... канд. фил. наук, Т., 1967, 26 с.
7. Махмудов А. Фонетическая система узбекского литературного языка. Автореф. дисс. ... канд. фил. наук, Т., 1980, 59 с.
8. Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. Т., "Фан", 2013, 424-бет.
9. Отамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. Т., "Фан", 1974, 193 с.
10. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Т., Узгосиздат, 1933, 45 с.
11. Решетов В.В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Т., 1965, 243 с.
12. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Т., "Фан", 1962, 371-бет.
13. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Т., "Universitet", 2006, 476-бет.
14. Sjoberg A.F. Uzbek Structural Grammar. Indiana University. Vol.18, The Hague, 1963, 158 p.

**Qalandarova Dilafruz (Urganch davlat Pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi)
KIROMIY MUNIS VASFIDA**

***Annotatsiya.** Maqolada o'zbek adabiyotida kam o'rganilgan adabiy shaxsiyatlar biri Muzaffarxoja Kiromiy haqida mavjud manbalarning eng ko'lamlisi bo'lmish Munis va Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol" asari asosida fikr yuritiladi. Muallif bu boradaga ma'lumotlarni pedagog nigohida tahlil qiladi.*

***Аннотация.** В статье на основе источника «Фирдавс ул-Икбала» Муниса и Огахи, наиболее полного из доступных источников, рассматривается творчество одного из малоизученных деятелей узбекской литературы Музаффарходжа Кирами. Автор анализирует информацию по этому поводу с точки зрения педагога.*

***Annotation.** The article reflects on Muzaffarkhoja Kirami, one of the lesser-studied literary figures in Uzbek literature, on the basis of Munis and Agahi's work "Firdavs ul-Iqbal", the most comprehensive of the available sources. The author analyzes the information in this regard from the point of view of a pedagogue.*

***Kalit so'zlar:** Kiromiy, XVIII asr Xorazm adabiy muhiti, adabiy manbada ta'lim-tarbiya masalalari, mumtoz pedagogika.*

***Ключевые слова:** Киromий, литературная среда Хорезма XVIII века, проблемы образования в литературном источнике, классическая педагогика.*

***Key words:** Kiromiy, literary environment of Khorezm in the 18th century, problems of education and literary sources, classical pedagogy.*

O'zbek adabiyoti tarixida eng kam o'rganilgan adabiy shaxsiyatlardan biri Muzaffarxoja Kiromiy haqida juda oz ma'lumotga egamiz. Bugungi ijtimoiy tarmoqlarda ham Sayyid Muzaffarxoja Kiromiyning biografiyasi va ijodi hali to'la o'rganilgani e'tirof etiladi va asosiy ma'lumotlar Nishotiy o'zining "Husn-u dil" dostonining 10-bobida bu asarni yozishda Kiromiydan ilhomlangani, Xorazmda 1791-yilda tuzilgan bir bayozga Kiromiyning ikkita muxammasi kiritilgani, Munis o'zining mashhur she'rlaridan birida Nizomiy, Jomiy, Navoiy kabi ustodlari qatorida Kiromiyning ham hurmat bilan eslashi, uning Nishotiy, Ravnaq, Roqim, Munis kabi talantli shoirlar ijodiga yo'l ochib bergani kabilardan iborat. Muhimi, O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti fondidagi 7054-raqamli qo'lyozma bayozda uning Navoiy g'azallariga bog'langan bir necha muxammasi borligi aytilib, namuna sifatida ikkita muxammas keltirilgan [1].

Muzaffarxoja Kiromiyning asarlari mutolaasidan ham oldin uning shaxsiyati va merosiga alohida qiziqish uyg'otadigan narsa bu Shermuhammad Munisning o'z ustoziga bo'lgan alohida e'tibor va e'tirofidir. Munisning mumtoz adabiyotimiz, umuman, o'zbek ma'naviyati taraqqiyotidagi o'rnini his qilgan kishi bunday iste'dod egasini tarbiyalashda muhim o'rin tutgan Muzaffarxoja Kiromiyning o'zi qay darajada yuksak bilim va salohiyat sohibi bo'lganini tasavvur qiladi.

Munis Xorazmiy tiyatidagi ustozlarga alohida e'tibor "ilm ahliga ehtromi vojib"ligini targ'ib qilish fazilatiga G'.Sapayev alohida e'tibor qaratadi [5.45]. Jumladan, olim "Munis Xorazmiy o'z asarlarida ustozlarining bergan ta'lim-tarbiya va o'g'itlari, yaxshi olimlar huzurida bo'lganligi uning dunyoqarashining shakllanishida rol o'ynaganligini qayd etgan. Masalan, "Firdavs ul-iqbol" asarida ustoz, madrasa mudarrisi Saideshonxo'janing ilg'or shoir va dunyoviy fanlar bilimdoni bo'lganligini, u kishi bilan bo'lgan ko'plab fozil insonlar suhbatlari va she'riyat kechalarida shaxsan o'zi guvohi bo'lganligini ta'kidlagan. Madrasada o'qib yurgan paytlarida dunyoviy va diniy ilmlardan saboq bergan ustoz Kiromiyning chuqur hurmat bilan tilga olgan". Haqiqatan, Shermuhammad Munisning

Tong emas, Munis agar bo'lsam kiromiy qadrim,

Ustodi zohiru botin Kiromiydur manga. [8.11]

deya e'tirof etishi, xususan, uning "zohir-u botin" bobida ustodi kiromligini ta'kidlashi Kiromiyning o'ta noyob fazilatlar sohibi bo'lgani haqida tasavvur bera oladi.

Tadqiqotchi Munis Xorazmiy dunyoqarashining g'oyaviy manbalari sifatida Sharq mutafakkirlari ijodi, oilaviy muhit va fozillar bilan muloqot kabilar qatori Kiromiy va madrasa ta'limi (ustozlari)ni alohida ko'rsatadi [6.13]. Munis Xorazmiyning "Savodi ta'lim"dagi o'z ustoz haqida

Farmonbari hukmi hazrati haq,

Ogohi ramuzi hikmati haq.

Har ilmida jomiul-fazoyil,

Har hukmda voqifil-masoyil.
Majmui ulum ichida ma'lum,
Qoziyi baland rutba maxzum.
Muhri sharaf ichra mehri raxshon,
Onsiz xat o'lub savodi butlon.
Ham mahkamasi sipehr timsol,
Ham masnad anga bisoti iqbol.
Hukmi aro rasmi adl vozih,
Adli aro hukmi shar' loyih.
Ilm ichra adili Ibn Hojib,
Ilm ahliga ehtiromi vojib, [8.332]

ya'ni, "Haq hukmini to'la ado qiluvchi, ilohiy hikmat ramzlaridan xabardor, har ilmda fazilatlar majmuyi, har hukmda masalalar voqifi, jami ilmlar ma'lum, usiz xatlar o'z o'rnini yo'qotadigan muhri shariflik bobida porlab turgan quyoshdek baland rutbali maxzum qozi, mahkamasi falakmonand baland,.. ilmda Ibn Hojibga teng, uning hurmatini bajo keltirish ilm ahli uchun vojib"dir so'zlaridan ko'plab sifatlar Kiromiyga mos kelsa ham, ustozning qozi deb tilga olinishidan gap Sayyid Eshonxoja haqida ketayotganini taxmin qilishimiz mumkin. Munis yana bir ustozni Sayyid Eshonxoja haqida "Sayyid Aloiddin xo'ja qaddasa sirrahul-azizning avlodidin,.. faqirg'a ham ustod va hamsoyadur", deb yozadi [4.211].

"Firdavs ul-iqbol"da Munis o'rni bilan ustoziga ehtirom sifatida uning ijod namunalari murojaat qiladiki, bular bir jihatdan shogirdning ustoziga hurmati timsoli bo'lsa, ikkinchi tomondan, ustozning qay darajada mohir ekanini o'quvchi nigohi oldida namoyish etish, salohiyatli satrlarni bee'tibor qoldirmaslikka undash ham edi. Masalan, 1219-yil 23-sha'bon oyi, milodiy 1804-yil 26-noyabrda Eltuzarxon Xiva taxtiga o'tiradi. Eltuzarxon qo'ng'irotlar sulolasidan bo'lgan birinchi Xiva xoni (1804.06) edi. Avaz inoqning o'g'li bo'lib, otasi vafotidan so'ng xon Abulg'ozni V (homis)ni taxtdan tushirib, o'zini xon deb e'lon qilgan. Bu haqda Munis "Abulg'ozixonni Chingiziyning qomati qobiliyatini xil'ati saltanatdin uryon (yalang'och) va farqi (boshi) davlatin afsari xilofatdin (hukmronlik tojidan) sohibi hirmon (mahrumlik egasi) qilib, qaroqalpoq orasida aqrabosi qoshig'a yibordi", deb yozadi. Shu tarzda Xorazmda qo'ng'irotdan bo'lgan xonlar sulolasi boshlanadi. "Bu voqe' ai behjatasar tahniyatida Xorazm fuzalosi qasoyid va tavorix bitib, arzg'a yetkurdilar", ya'ni, bu voqea munosabati bilan tabriknoma sifatida Xorazm fozillari qasidalar va ta'rixlar bitib, xonga huzuriga yetkazdilar. Munis ana "qasoyid" (qasidadalar) bittasining – o'z qalamiga mansub qasidaning matlasini hamda "tavorix" (ta'rixlar)dan ikkitasini–ustozni Muzaffarxoja Kiromiy va o'z qadamiga mansub ta'rixni keltiradi. Kiromiyning Eltuzarxon julusi – taxtga o'tirishi munosabati bilan yozgan ta'rixining moddasi "amir Eltuzar podshoh" ekani bilan kishi e'tiborini tortadi. Bu kabi ta'rix moddasini topish, ya'ni, mamduh (madh qilinayotgan kishi) yoki ta'rix qahramonining nomi bilan bog'liq asarlar kamyob sanaladi. Buning ustiga ta'rixlarni, asosan, fors tilida ijod qilish urf bo'lgan. Keyingi davrda ham ta'rixlar fors tilida bitish ana'anasi saqlanib qolgan. Lekin A.O'rozboyev qayd etishicha, "Komil (Xorazmiy) ta'rixlarining o'ziga xosligi shundaki, ta'rixlar, asosan, nimagadir (Shermhammad Munis va Muhammad Rizo Ogahiy ijodida ham) fors tilida bitilgan davrda uning qalamiga mansub ta'rixlarning aksarini o'zbek tilida yozilgan" [9.35]. Demak, ta'rixlarni o'zbekcha yozishni rasm qilishda ham Muzaffarxoja Kiromiyning muayyan o'rni bor, desak bo'ladi.

"Firdavs ul-iqbol"dan: "...hazrat ustodi fazoyilmaob, siyodatintisob, umdat ul-islom, shams ul-milat va-d-din Muzaffarxo'ja Kiromiy sallamallohu bu ta'rixni topibdur.

Ta'rixni julus:
Bihamdilloh, ul shohi kishvarpanoh,
Ota masnadin aylab oromgoh.
Biroz fursat anda bo'lub hukmron,
So'nguncha etib fazlu lutfi iloh.
Boshig'a qo'yub toji Kayxusrav,
Muborak qudumin qilib zibgoh.
Janobida arkoni davlat hama,
Tunu kun erurlar anga xayrxoh.
Ziyod erkaniga bori shohdin
Tavakkul, tahavvur, karam bor guvoh.
Adolat tariqin shior aylagach,
Qalamzanlar ahvoli bo'ldi taboh.

*Saloh ahlini sarafroz aylabon,
Risalat topib davrida izzu joh.
Qayon borsa tug‘i livoyi zafar,
Muzaffar bo‘lub anga xaylu sipoh.
Chu xorazmshah taxtida o‘lturub,
Mamolik elin tuzdi beishtiboh.
Kiromiy savol etti ta‘rixini,
Dedimkim: “amir Eltuzar podshoh”. [4.431]*

Haqiqatan, ta‘rixda *muzaffar* so‘zi orqali muallif o‘z ismiga, “mamolik elin tuzdi” (mamlakat xalqi ahvolini tartibga keltirdi) birikmasi orqali mamduh – Eltuzarxon ismiga ishora qilinayotgani shoarning favqulodda iste‘dodidan darak beradi. Muhimi, امير ايلتوزر پادشاه – amir Eltuzar podshoh nomidan julus sanasi hijriy 1219 hosil bo‘ladi.

Shundan so‘ng Munis o‘z qalamiga mansub ta‘rixni keltiradi: “Faqir ham ul hazratning tahniyati julusida tamadduh yuzidin bir ta‘rix va bir qasida aytib erdim. Ul ta‘rix budur.

Ta‘rix:
*Chun nishast on shoh bar avrangi joh,
Yoft az vay zeb toji makrumat.
Peshi o‘raftam ba odobi niyoz,
To julusashro bigo‘yam tahniyat.
Bar saram andoxta az ro‘yi mehr.
Oftoboso shuo‘i otifat.
Guft: ta‘rix julusro biguy!
Guftamash: “Bodat muborak saltanat”*

Yuqoridagi aytilgandek, Munisning ta‘rix bu janrdagi she‘rni fors tilida bitish an‘anasiga asoslangan. Uning ta‘rix moddasi “Bodat muborak saltanat” birikmasi ham 1219-sanani hosil qilib, “Senga saltanat muborak bo‘lsin!” ma‘nosini anglatadi. Munis tarixnavislikda Kiromiydan olgan ta‘limini o‘z mahorati bilan omixta tarzda ishgasolib she‘r mazmunini shunga moslaydi. Ta‘rixning tarjimasi: “O‘shal shoh joh (mulku mo‘llik) taxtiga o‘tirgach, karam toji uning boshi bilan bezandi. Uning dargohiga tabriklash uchun odob-u ehtiyojmandlik bilan bosh urdim. Boshimga mehribonlik bilan quyosh misol himmat nurlarini sochdi. Shunda “Julus (taxtga o‘tirish) ta‘rixini ayt-chi!” – dedi. Men “Bodat muborak saltanat!” – dedim.

Demak, Kiromiy ta‘rixlarining “Firdavs ul-iqbol”ga kiritishili yana bir muhimi masala – shoarning Eltuzarxon va undan keyingi xonlar nazarida hurmatli shaxs bo‘lganidan darak beradi. Aks holda, Munis Kiromiy shaxs va ijodiga hurmatini bu qadar chuqur izhor qila olmas edi. Bu fikrimizning asosini ham “Firdavs ul-iqbol”dan topish mumkin. To‘ramurod so‘fi qatli munosabati bilan Munis uchasi fors tilida, bittasi o‘zbek tilida jami to‘rtta ta‘rix yozadi. Shuningdek, qo‘zg‘alonining bostirilishi munosabati bilan “Fath shud aqsoyi Orol” (Orolning eng chekkasi ham bo‘ysundirildi) va “Fotih shahri Orol” moddalarini bilan bir forsiy va bir o‘zbekcha ta‘rix bitadi. Shunda ustoz ham bu munosabat bilan ta‘rix bitganini bilgach, ularni xonga yetkazib, undan er-xotin bo‘lgan ikki nafar qul (Xiva xonligida qullik masalasi bo‘yicha ilmiy adabiyotlar bor [7]) ehson oldi [3.373]. Munis buni quyidagicha bayon qiladi: “Ammo bu ta‘rix zuhurining oftobi Qo‘ngrot fath bo‘lg‘an kuni faqirning ufqi xayolidin tole‘ bo‘lub erdi, navodiri ittifoqotdin fathnoma dorussaltanayi Xivaqg‘a yetgan kuni ashraf ul-anomiy, ustodi kiromiy nusrat ud-din sayyid Muzaffar xo‘ja mutavallining xayolig‘a dag‘i bu ta‘rix partavi zuhur solmish.

Uchunji ta‘rix:
*Oshiri shahri siyom ichra shahim,
Chun Orol fathidin o‘ldi shodkom.
Fath ta‘rixini arbobi xirad,
Dedilar de: “oshiri shahri siyom”. [2.834]*

Ko‘rinadiki, Kiromiy tomonidan berilgan ta‘rix moddasi juda kam uchraydigan, ajoyib topilmadir, ya‘ni, ta‘rinavislikda voqea ro‘y bergan sanani ta‘rix moddasida aynan berish juda kam uchraydi. Voqea 1226-yili 10-ramazoni (1811-yilning 28-sentabriga to‘g‘ri keladi) yuz bergan bo‘lib, عاشر شهر صيام “oshiri shahri siyom” – “Ro‘za oyining o‘ninchisi” degan ta‘rix topilishi Kiromiyning favqulodda iste‘dodini yana bir karra namoyon qiladi. Ta‘kidlash lozimki, Munis ta‘rixnavislikda Kiromiydan alohida ta‘lim olgan va unga ergashgan ko‘rinadi. Kiromiyning ushbu ta‘rixiga monand juda noyob ta‘rix turini Munisning o‘zi “Firdavs ul-iqbol”da keltiradi.

Munisning o‘z muhtasham asarida Kiromiy zikr etilgan o‘rinlarda berib o‘tgan tavsiflari ham g‘oyat samimiy va haqqoniyligi ko‘rinib turadi. Masalan, 1226-hijriy (milodiy 1802-yil) To‘ramurod so‘fi tarafdorlarining o‘ldirilishi munosabati bilan ta‘rix yozganini aytib, bu voqeaga Muzaffarxoja Kiromiy topgan ta‘rixni ham quyidagicha eslatadi: “Hazrat ustod(i) kiromii volo maqomi, zubdai avlodi Ali Sayyid Muzaffar xo‘ja mutavalli ul jamoa ta‘rixin “sagon dar soli sag murda ast” topibdur” [3.171]. Ustozi ta‘rifida Munis “ustodi kiromiy” birikmasi orqali ham ittifoq, ham iyhom san‘atlarini qo‘llaydi, ya‘ni birikmani qadrli ustod deb ham, ustod Kiromiy deb tushunish mumkin. Bunday hollarda har ikkala ma‘no barobar nazarda tutiladi. Kiromiy, Munis, ma‘lumotiga ko‘ra, alaviylardan, ya‘ni Hazrati Ali avlodlaridan bo‘lgani uchun uni “Ali avlodlarining asllaridan” (“zubdai avlodi Ali”) deyish bilan birga uni Kiromiy egallab turgan lavozim mutavalliga ohang jihatidan moslab, muarrix o‘zi sevgan saj’ san‘atini hosil qildi. Boshqa bir o‘rinda ustozini “fazoyilmaob, siyodatintisob, umdat ul-islom, shams ul-millat va-d-din” [3.212] – “fazilatlar koni, sayyidlar naslidan bo‘lgan aslzoda, islom tirtgagi, millat va din quyoshi” deb ta‘riflaydiki, bularning barchasi Kiromiy shaxsiyatida shoir, adib, tasavvuf ilmining yirik namoyanadasi, davlat va jamiyat arbobi mujassam bo‘lganini ko‘rsatib turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/kiromiy/>
2. Shir Muhammad Mirab Munis and Myhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm. Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. Leiden–New York–Kobenhavn–Koln, 1988.
3. Мунис ва Огахий. Фирдавс ул-икбол. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2010.
4. Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огахий. Асарлар. 2-жилд, 1-китоб, Шермухаммад Авазбий ўғли Мунис, Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огахий. Фирдавс ул-икбол (Бахт-саодат жаннати). Тошкент, “Sharq”, 2019.
5. Сапаев Ф. Мунис Хоразмийнинг ижтимоий-фалсафий ва маънавий-маърифий қарашлари. Филол... фанлари фал...доктори (PhD) дис..., Бухоро, 2022.
6. Сапаев Ф. Мунис Хоразмийнинг маънавий мероси. Тошкент, “Фан зиёси”, 2023.
7. Сафаров Бобожон. Хоразмда бўлиб ўтган қулчилик аҳволларининг воқеалари. ЎзРФА Шарқшунослик фонди.
8. Шермухаммад Мунис Хоразмий. Сайланма. Тошкент, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
9. Ўрозбоев А. Комил девони қўлёзмасининг мухтасар мундарижаси. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2020, 6-сон.

Jumayeva Nilufar (Qarshi DU)

UILYAM FOLKNER IJODINING TARAQQIYOT TADRIJI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada amerikalik mashhur yozuvchi Uilyam Folkner ijodining taraqqiyot tadriji haqida yoritiladi. Folkner o‘z ijodi davrida turli xil janrlarda ijod qilib, Nobel hamda Pulitser mukofotlari sovrindori bo‘lgan. Uning ijodini o‘rganish XX asr madaniyati, umuman, Amerika adabiyoti tarixi va nazariyasi muammolarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.*

Аннотация. *В данной статье описывается развитие творчества известного американского писателя Уильяма Фолкнера. За свою карьеру Фолкнер писал в разных жанрах и был лауреатом Нобелевской и Пулитцеровской премий. Изучение его произведений помогает углубить понимание проблем истории и теории культуры XX века, американской литературы в целом.*

Annotation. *This article describes the development of the work of the famous American writer William Faulkner. During his career, Faulkner wrote in a variety of genres and won the Nobel and Pulitzer Prizes. Studying his works helps to deepen our understanding of the problems of history and theory of culture of the 20th century American literature.*

Kalit so‘zlar: *ijod, tadrij, janr, modernizm, roman, uslub, yo‘nalish, oqim.*

Ключевые слова: *творчество, развитие, жанр, модернизм, роман, стиль, направление, течение.*

Key words: *creativity, development, genre, modernism, novel, style, direction, current.*

XX asr Amerika adabiyoti namoyandasi Uilyam Folkner jahon adabiyotiga bebaho hissasini qo‘shdi. AQSH adabiyoti bo‘yicha yirik rus adabiyotshunos professori Y.Zasurskiy amerikaliklar o‘z adabiyotini xalqqa, tarixga, fanga, dinga, siyosiy tashviqotga xizmat qildirish borasida ulug‘vor faoliyatga ega ekanligini, hayotni mo‘tadil qilish, chinakam xalqchil demokratiyani rivojlantirishda Amerika ijodkorlari-

ning zahmati, yuksak badiiy yaratmalari beqiyos ahamiyatga molikligini ta'kidlaydi.¹ Folkner yashagan davr dolg'ali, notinch, urushlarga boy, ijtimoiy tengsizlik yangicha bir tus–madaniy ko'rinish olgan, shuning barobarida, ilm-fan rivojlanishni boshlagan payt edi. Yozuvchining hayoti ham xuddi uning o'zi yashagan davr kabi voqea-hodisalarga boy, topish va yo'qotishlarga to'la, tartibsiz, negaki Uilyam Folkner ham yozuvchi, ham jangchidir.

XX asr – mafkuralar qarama-qarshiligi asri. Kapitalizm, kommunizm, fashizm, demokratiya, eku-menizmning tug'ilishi, feminizm, globalistik g'oyalar – hamma narsa unda to'plangan. Yozuvchi o'z davrining farzandi sifatida voqelikka real, xolis baho berishga intildi. Adabiyotning siyosatga qarshi ekanligini amaliy harakatlari bilan isbotlay oldi. Shu sababli ham Uilyam Folkner yaratgan asarlar hali hanuz dunyo kitobxonlarini o'ziga jalb etib kelmoqda.

Uilyam Folkner ijodini o'rganish XX asr madaniyati, umuman, Amerika adabiyoti tarixi va nazariyasi muammolarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Uilyam Folkner ijodining ilk bosqichida deyarli badiiy adabiyotning barcha janrlarda ijod qilgan. Biz quyidagi jadvalda adib ijodining umumiy salmog'ini aks ettirishga harakat qildik.²

	She'riy to'plamlari	Hikoyalar to'plamlari	Qissa	Romanlari			Drama
1	Vision in Spring (1921, jami 14 ta she'r)	These 13 (1931, jami 13 ta)	“The Bear” (1942)	Soldiers' Pay (1926)	Mosquitoes (1927)	Sartoris (1929)	“Marionettes” (1920)
2	The Marble Faun (1924, jami 17 ta she'r)	Dr. Martino and Other Stories (1934, jami 14 ta hikoya)		The Sound and the Fury(1929)	As I Lay Dying (1930)	Sanctuary (1931)	
3	A Green Bough (1933, jami 44 ta she'r)	The Portable Faulkner (1946, jami 18 ta hikoya)		Light in August (1932)	Pylon (1935)	Absalom Absalom ! (1936)	
4	Mississippi Poems (1979, jami 12 ta she'r va 1 ta esse)	Knight's Gambit (1949, jami 6 ta hikoya)		The Unvanquished (1938)	The Wild Palms (1939)	The Hamlet (1940)	
5		Collected Stories of William Faulkner (1950, jami 42 ta hikoya)		Go Down, Moses (1942)	Intruder in the Dust (1948)	Requiem for a Nun (1951)	
6		Big Woods (1955, jami 4 ta hikoya)		A Fable (1954). The Town (1957)	The Mansion (1959)	The Reivers (1962)	

Uilyam Folkner ijodini she'r yozishdan boshlagan. Folkner ijodining ilk davrida ingliz shoirlari ta'sirida romantik she'rlar yozdi. Ammo yoshi ulg'aygani sari Folkner she'riyatni ortga surib, prozaga e'tibor qaratdi. Tanqidchilardan biri Folkner hech qachon shoir sifatida tanilmaganligini, aksincha, “uning buyuk yozuvchi ekanligidan uning she'rlariga ahamiyat berishadi” deb ta'kidlagan.³ Folknerning dastlabki chop qilingan she'ri “L' Apres-Midi d'un Faune” 1919-yil 6-avgustda “Yangi respublika”(“New Republic”) jurnalida chiqdi. Folkner she'rlarini Eliot va boshqa fransuz shoirlari uslubida yozdi. Uning to'rtta she'riy to'plami mavjud bo'lib, “Marmar favn” (1924) va “Yashil novda” (1933) to'plamlari ancha mashhurdir. Folknerning “Marmar favn” to'plamiga anchagina jiddiy she'rlari jamlangan. Bunda shoir mifologik she'r yozishga harakat qilganligini ko'rishimiz mumkin. Mazkur she'rlar orasidagi aloqadorlik shundaki, ularda ifodalangan badiiy-estetik g'oyalar yilning to'rt fasli; bahor, yoz, kuz va qish; kun qismlari: tong, tush, oqshom, kecha kabi tushunchalardan foydalangan holda ochib berilgan. “Marmar favn” va “Yashil novda” nashri oralig'idagi yillarda Folknerning o'n to'rtta she'ri davriy matbuotda chiqdi. Bundan tashqari, u o'zining ilk ikkita romanida ham she'rlaridan foydalangan. “Askar mukofoti” epigra-

¹ Засурский Я. Американская литература XX века. М., издательство Московского университета, 1984, с. 283.

² Jumaeva N.G. The analysis of symbolic subjects in “Absalom, Absalom!” Innovative Technological Methodical Research Journal. Indonesia, 2022, Volume 3, Issue 12, p. 66 – 71.

³ Faulkner, William. The Art of Fiction. The Paris Review, issue 12, 1956.

fida “Yashil novda”dan, “Moskitlar”ning 246–247, 249 va 252-betlarida keltirilgan baytlar ham shu she’riy to’plamdan olingan. Umuman olganda, bu misralar xilma-xillik, istehzo va ba’zi hollarda satira bilan takomillashtirilgan. Folkner prozasining shakli butun faoliyati davomida tizimli eksperimentning xilma-xilligi va nozikligi bilan ajralib turadi.

Janubda yashab ijod qilgan Folkner, o’z roman va hikoyalari, asosan, zodagon va oddiy xalq madaniyati, ma’rifatli va ilmsiz insonlar haqida qalam tebratadi. Folkner asarlari kuchli badiiy mahorat bilan yozilganki, kitobxon adib asarlarini mutolaa qilarkan, beixtiyor qahramonlar hayotiga sho’ng’ib ketadi va o’quvchini muhokamaga undaydi. Amerika fuqarolar urushi davrida sezilarli tarzda shtatlar ikkiga shimol va janubga bo’linib qolgandi. Shimol bu urushda g’alaba qozonadi, janubda esa hali-hanuz qora tanli insonlarning qul sifatida xizmat qilishi davom etardi. Janubdagi adiblar o’z asarlarida shu mavzuga ko’p yondashdilar.

Adibning asarlarida, asosan, odatdagidek, janub mavzusi haqida gap boradi. Folkner hududiy romannavis emas, balki, u butun insoniyatga daxldor umumiy mavzularni tadqiq etadi. O’zining keyingi asarlarida, asosan, inson kuchining yovuzlik va yemirilishlardan ustun kelishiga, an’analar mag’lub bo’lganda yangi qadriyatlarni kashf qilishga urg’u beradi. “Sartoris” romanida Folkner o’zining Lafayett grafligiga juda o’xshash Missisipi shtatidagi Yoknapatofa grafligi (Yoknapatawpha County) deb ataluvchi xayoliy joyni tanishtiradi. Bu afsonaviy hudud adibning keyingi badiiy asarlari uchun ham maqbul makon vazifasini bajardi, u, hatto o’zini o’sha hududning egasi va mulkdori sifatida ta’riflagan kitoblarni qamrab olgan xaritani ham yaratdi. Graflikning aholisi bir vaqtlar kuchli bo’lgan zodagonlikning timoli bo’lgan Sartoris oilasidan tortib, Janubning past tabaqali ekspluatatorlarigacha (birovni mehnatidan foydalanuvchi) bo’lgan Janubning turli qatlamlarini tasvirlaydi. Bu oilalar va boshqa obrazlar Folknerning boshqa badiiy asarlarida ham qayta-qayta qalamga olingan. Taxminan, 1925-yilda Uilyam Folkner Missisipidagi Jefferson shahriga ko’chib kelgan, kambag’al, shu bilan birga, ochko’z Snoupslar oilasining hayotini xronik usulda tasvirlovchi roman uchun rejalar tuzishni boshladi. Snoupslar oilasi Uilyam Folknerning keyingi Yoknapatofa haqida yozilgan romanlari va hikoyalari, ayniqsa, “Qishloq” (Hamlet, 1940), “Shahar” (The Town, 1957) va “Qo’rg’on” (The Mansion, 1959) kabi asarlarda qayta akrorlanuvchi obrazlardir. Snoupslar oila a’zolari “Sartoris”(1929), “Men o’layotganimda” (1930) va “Mag’lublar”(1938) kabi asarlarida ham uchraydi.

Folknerning qisqa hikoyalari orasida eng ajoyibi “Emili uchun atirgul” hikoyasi bo’lib, u o’z ichiga qadimiy janubning zaiflashishi bilan bog’liq muallifning qarashlarini qamrab oladi. “Pastga tush, Muso” (1940) kitobi yettita o’zaro bog’langan hikoyalardan tashkil topgan, ularning hammasi Folknerning xayoliy Yoknapatofa grafligida sodir bo’ladi. Shu o’rinda, Yoknapatofa–yozuvchi xayoliy olamida yaratgan makon nomi hisoblanishini alohida ta’kidlash lozim. Bu ham uning o’ziga xos usullaridan biri hisoblanadi.

Bundan tashqari, Folkner qisqa hikoyalar ham yozgan. Shu o’rinda adibning muvaffaqiyatlarini aytib o’tish joiz. Folkner eng yaxshi qisqa hikoyalar uch ming yoki undan kam so’zdan iborat bo’lishi haqida qarashlarini bayon qildi, shuning uchun o’zining ko’pgina asarlarini qisqa hikoyalar deb tasniflamadi. Ammo Folkner butun faoliyati davomida qisqa hikoyaning shakli va uzunligi bilan o’zining mosla-shuvchanligini doimiy ravishda namoyish etadi. Masalan, Folkner “Ibrohim ota” nomi bilan mashhur bo’lgan va taxminan o’n besh ming so’zdan iborat tugallanmagan roman qo’lyozmasini “Dog’li otlar” qissasi sifatida chop etishi uchun sakkiz ming so’zgacha qisqartirgan. Keyin u bu hikoyani Snopes trilogiyasi deb nomlanuvchi uch jildlik asarga kiritish uchun yana kengaytirgan. Bundan tashqari, Folkner qissa janrida ham ijod qilganligi ma’lum. Folkner qisqa hikoyaga nisbatan ko’rsatadigan har qanday e’tiborsizlikni, uning qisqa hikoyalar yozish tajribasi, ko’pincha, moliyaviy kurash bilan bo’yalganligi bilan izohlash mumkin.

Folkner Janubda paydo bo’lgan og’zaki ijod namunalarini, o’tmish haqidagi afsona va xotiralarning boy xazinasini, yoritish va avlodlarga yetkazishda xizmat qilgan ko’plab hikoyanavislar qatoriga qo’shildi. Modernist sifatida modernizmga xos bo’lgan reallikning yo’qolishini aks ettiruvchi yangi adabiyotni yaratish uchun shakl va uslublarda tajriba o’tkazdi. Stefan M.Ros (Stephen M.Ross. 1940) Folknerning uslubida “Janub notiqligining jo’shqin retorikasida gavdalangan zamonaviy hissiyot”ni ko’radi.¹ O’zining o’tmishga qiziqishida ham chuqur hurmat, ham qayta ko’rib chiqish tarafdori bo’lgan Folkner butunlikka bo’lgan romantik istagini modernizmning bo’linishini qamrab olishi bilan birlashtiradi.

¹ Ross Stephen M. Fiction’s Inexhaustible Voice. Speech and Writing in Faulkner. Athens: U of Georgia P, 1989, p. 79.

Folkner ijodning takomiliga yetishiga bolaligida kattalardan urush va quldorlik haqidagi hikoyalarni tinglaganligi turtki bo'lgan deyishimiz mumkin. U badiiy asarlarni xush ko'rgan va Yyel hamda Mississippi universitetida ta'lim olgan. Mississippi universitetida o'qiyotgan davrlarida, uning yozuvchilikka bo'lgan ishtiyoqi paydo bo'ladi. Adib 1925-yilgacha hech qanday roman yozmagan. Folkner o'zining katta oilasi haqidagi hikoyalardan ta'sirlanadi. Bundan tashqari, u yashab turgan hudud unga katta ta'sir ko'rsatadi, Mississippidagi hayoti uning yozuvchilik uslubini, yozuvchilik masalalarini, mavzularini hamda ko'plab janub haqida yozgan obrazlarini shakllantirdi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Uilyam Folkner o'zidan salmoqli adabiy meros qoldirgan. Uning mazmundor asarlari jahon adabiyoti durdonalari darajasiga ko'tarilgan va o'quvchilar ma'naviyatini shakllantirishga o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

Jepbarova Sayat Kurbanmiratovna (Qoraqalpoq davlat universiteti dosenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD))

SHOIR AHMAD MAMMEDOV SHE'RLARINING O'ZBEKCHA TARJIMASI HAQIDA

***Annotatsiya.** Maqolada zamonaviy turkman she'riyatining zabardast vakili shoir A.Mammedov to'rtliklari tabiati, janriy tadriji va o'zbekcha tarjimada qayta tiklash muammosi nazariy umumlashtiriladi. Unda ilmiy talqinda shoir lirikasi maqomi, turkman-o'zbek tarjimashunosligi taraqqiyoti, qayta tiklangan she'riy matnda milliy ruhiyat ifodasi xususida so'z boradi. Muallif to'rtlik janrining ichki mohiyati, adabiy an'analar davomiyligini so'z san'atkorining badiiy izlanishlari misolida kuzatishga intiladi. Aynan ilmiy maqolada tadqiqotchi joriy ijod solnomasi yutuq-kamchiliklariga pozitiv munosabat bildirish, badiiy tahlillash va xolis baholashni asosiy maqsad qilib qo'yadi.*

***Аннотация.** В статье теоретически обобщен опыт родовой прогрессии, проблема рекреации в узбекском языке на примере четверостишия А.Мамедова, одного из современных представителей туркменской литературы. Речь идет о научной интерпретации поэтического лирического статуса, развитии туркмено-узбекского перевода, возрождении поэзии и выражении национального духа. Автор пытается уловить сущность четвертого жанра, преемственность литературных традиций на примере ключевого художника. Исследователь акцентирует внимание на новаторстве поэта. В статье автор попытался дать объективную оценку творчеству поэта, осуществить позитивный подход к анализу его достижений и недостатков.*

***Annotation.** One of the modern representatives of turkmen literature A.Mammedov's quatrain character, generic progression and problem of recreation in Uzbek language is theoretically generalized in the article. It deals with scientific interpretation of poetical lyrical status, the development of the Turkmen-Uzbek translator, the revival of the poetry, the expression of the national spirit. The author tries to observe the essence of the genre of the fourth genre, the continuity of literary traditions in the case of key artist. The researcher focuses on the pioneering, artistic and objective assessment of the achievements of the present invention in the article.*

***Kalit so'zlar:** she'riyat, to'rtlik, milliy ruhiyat, tarjima, badiiy ifoda, poetik talqin, adabiy mahorat, zamonaviy turkman she'riyati, tahlil malakasi, ma'naviy olam, ijodiy g'oya, tasvir uslubi, adabiyotshunoslik, madaniy hamkorlik, baholash mezonlari, g'oyaviy mazmun, adabiy ta'sir, estetik idrok.*

***Ключевые слова:** поэзия, четверостишие, национальный дух, перевод, художественное выражение, поэтическая интерпретация, литературное мастерство, современная туркменская поэзия, аналитические способности, духовный мир, творческая идея, стиль изображения, литературоведение, культурное сотрудничество, критерии оценки, идеологическое содержание, художественное воздействие, эстетическое восприятие.*

***Key words:** quatrain, national spirit, translation, artistic expression, poetical interpretation, literary workmanship, modern turkmen poetry, analytical skills, spiritual world, creative idea, image style, literary criticism, cultural cooperation, evaluation criterion, ideological content, literary influence, aesthetic perception, emotional thinking, incomprehensible ratio, internal harmony, emotional density.*

She'riy matni ona tilidan qardosh tilga o'girish hamisha murakkab hamda mashaqqatli mehnatni taqozo etadi. Binobarin, unda milliy ma'naviyat o'lchami ham tipologik mushtaraklik, ham ifoda o'ziga xosligini hosil qiladi. Ayni paytda, milliy uslub husni xati muallif hamda tarjimon tasvir yo'siniga to'qnashadi. Aslida, mutarjim qardosh til adabiy qonuniyatlarini yaxshi bilishi tabiiy hodisa, albatta. Biroq har bir xalq ruhiyati va ijod falsafasi nozik ichki uyg'unlik kasb etadi. To'g'rirog'i, idrok sezgisi milliy mansublik tuyg'usidan oziqlanib, adabiy til mezonlarini tamomila o'zgartirib yuboradi, Uning rivojida

o'zaro ta'sir va madaniy hamkorlik asosiy o'rin tutadi. Izchil jarayonda tarjima malakasi ichki omillar barobarida, tashqi ta'sir bog'lamiga ham payvandlanadi.

Badiiy tarjima malakasi estetika, ma'naviyat, ruhiyat, falsafa va mantiq tajribasini omixtalashtiradi. Unda tillararo genetik munosabat asosiy yo'nalishlar yaxlitligi, ijod qonuniyatlari umumiy mohiyati hamda yetakchi tamoyillar zichligi jilvalanadi. Eng muhimi, yaqin tillar oilasidan tarjimada ikki milliy arsenal: dunyoqarash, did, saviya va layoqat o'zaro to'qnashadi. Bir qarashda, qardosh tillararo tarjima qulay va oson tuyuladi. Negaki, bir oilaga mansub lug'aviy qatlam muammo hajmini kamaytiradigandek taassurot uyg'otadi. Biroq har bir til o'ziga xos ruhiyat, jo'g'rofiy shart-sharoit tabiati va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari xoslanganlik darajasini taqdim etishi masala mohiyatining ancha murakkabligini ko'rsatadi.

“Yaqin tillardan yoki qardosh tillardan tarjima der ekanmiz, odatda, leksik umumiyliги ko'p bo'lgan oiladosh tillarning biridan ikkinchisiga o'g'irish masalasi ko'zda tutiladi”.¹ Tarjimashunos olim Z. Isomiddinov nazariy qarashida bir nechta xususiyat qabarib ko'rinadi: birinchidan, bir oilaga mansub tillarda lug'at zaxirasi umumiy asosga tayanadi, ikkinchidan, har bir til ichki imkoniyatlari o'ziga xos mohiyat kasb etadi, uchinchidan, har bir milliy til leksik, grammatik va sintaktik strukturasi qardosh til tarjima malakasida ham universal mazmunga intiladi. Aynan tipologik mushtaraklik yaqin jo'g'rofiy hudud, o'xshash shart-sharoit va ijtimoiy-iqtisodiy hamkorlik mustahkamligi bilan xarakterlanadi. Joriy holat har bir milliy til o'ziga xosligini ham inkor etmaydi. Asosiy muammo qardosh xalqlar did hamda saviyasi orasidagi tafovutda namoyon bo'ladi. Aslida, badiiy asarni qardosh tilga tarjima qilish dunyoqarash o'zgachaligini bir-biriga payvandlash darajasiga borib taqaladi. Unda milliy tasvir miqyosi universal mohiyatga intiladi, unda ifoda yo'sini o'ziga xosligi tasvir ruhiyati mushtarakligini hosil qiladi, unda adabiy qonun-qoidalar o'xshashligi tipologik chambarchaslikni vujudga keltiradi, unda shaxsiy uslub va milliy tasavvur o'lchami yaxlitlashadi. Tarjimon ijodiy iqtidori hamda kasbiy mahorati asliyat va tarjima munosabatlari jiplashuviga zamin hozirlaydi. Unda ilmiy qobiliyat va ijodiy layoqat qirralari bir-birini to'ldirishga xizmat qiladi. Ayni paytda, ijodkor tasvir malakasi va mutarjim ifoda uslubi o'zaro munosabatga kirishadi. Tarjimon ham til ruhiyati, ham millat falsafasini yaxshi bilishi lozim. Tarjima sifati, nazariy mezonlar va amaliyot tajribasi shu jihatga bog'liq.

Har bir asar matni tarjimasi g'oyaviy mazmun, emotsional-estetik yaxlitlik va tasviriy vositalar ting'izligini uyushtiradi. An'ana hamda tajriba omixtalashuvi uning asosini tayin etadi. Ijtimoiy voqelik hajmi, davr ruhiyati ziddiyati, avvalo, ma'naviy olamda bo'y ko'rsatadi. Ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy o'zgarishlar tarjimada milliy o'lchamdan umuminsoniy qadriyatga yuzlanadi. Badiiy matn shaxsiy-ijtimoiy-milliy qadriyat bo'lishi barobarda, o'zga tilga o'girilganda o'z mohiyatini saqlaydi. Zamon o'zgarishlari, tafakkur yangilanishi tillararo munosabat hosil qiladi. Unda g'oya badiiy takomili, inson dunyoqarashi o'sish tarixi, ong va tuyg'uda jiddiy islohotlar hosil qilish jarayoni ko'zga tashlanadi.

Badiiy matn tarjimasi inson, tabiat va jamiyat sarhadlariga tarqalib ketgan uyg'unlikni kashf etadi. Ichki mohiyat va tashqi shamoyil orasidagi aloqa badiiy yaxlitlik kafolati, unda subyekt va obyekt ohangdoshligi, shakl va mazmun vobastaligi, tasavvur va g'oya mushtarakligi, talqin va tahlil ziddiyati o'z ifodasini topadi. Aslida, «har bir san'at asari dunyoning yaxlitligini tasdiqlovchi manifest» hisoblanadi.² Adabiy hamjihatlik real voqelik hamda ijodiy g'oya o'rtasida shakllanadigan munosabat tizimi tajribasini markazlashtiradi. Adabiyot falsafasi hissiy idrok vositasida o'zaro bog'liqlikni asoslashdan iborat.

Shu o'rinda ta'kidlash joiz, mohiyat hamisha mavhumlik qadar harakatlanadi. Tasvirdan ifodaga, ifodadan g'oyaga muttasil o'tib turish aloqalantirilgan mushohadani tahlilga yuzlantiradi. Binobarin, tahlil va talqin insoniyat fikrlash madaniyati ikki bosqichi, imkoniyat hamda mantiq mushtarakligi poetik butunlikni tayin etadi. Shu ma'noda, qardosh tillardan tarjima malakasi mustaqil, aniqlovchi va to'ldiruvchi ijodiy a'zolar badiiy intizomidan iborat. Zotan, asarda tasvir ruhiyati intensivligi ifoda mustaqilligi tarqoqligiga olib keladi. Uni texnik barqarorlashgan, ijtimoiy-ruhiy-falsafiy mohiyat tugalligidan tashkil topgan voqea-hodisot izchil ifodasi sifatida baholash mumkin. Muallif adabiy tafakkurda tafsilot, taassurot va muhokamaga keng o'rin ajratadi. Asliyatda goh oshkor, goh yashirin tarzda namoyon badiiy maqsad muntazam turtki hamda natija aloqadorligini tiklash vazifasini bajaradi. Ichki uyg'unlik, nisbiy shartlilik hamda badiiy struktura aniqligini belgilab beradi. Ijtimoiy-falsafiy dunyoqarash bilan matn badiiy voqeligini tutashtiradigan poetik ong taqlid, tahlil, tasvir va ifoda munosabatini muayyan estetik markazga yig'adi.

¹ Isomiddinov Z. Aldoqchi so'zlar bilan bahs. Tarjima san'ati. 5-kitob, Toshkent, 1980, 154-bet.

² Jahon adiblari adabiyot haqida. T., “Ma'naviyat”, 2010, 127-bet.

Zamonaviy turkman she'riyati yirik vakillaridan biri A.Mammedov ijodi yuksak g'oyaviy mazmuni, emotsional-estetik salmog'i va ifoda mustaqilligi bilan o'ziga xoslik kasb etadi. An'ana hamda tajriba g'alati tarzda omixtalashgan badiiy izlanishlarda tabiiy bir harorat mujassam. Ayniqsa, "shoir lirikasida g'azal, muxammas, ruboiy va boshqa aruz vaznidagi she'riy shakllarning ko'p qo'llanilishi Sharq adabiyoti an'analarini, poetikasini mukammal o'zlashtirganini bildirib turadi".³ Unda ruhiy sarzanishlar ijtimoiy-falsafiy teranlik hosil qiladi, unda tahlil malakasi tasvir tig'izlashuvini belgilaydi, unda mustaqil ifoda adabiy talqin mohiyatini ochib beradi, unda hissiy idrok maromi poetik g'oya yoyiqligini boshqaradi, unda she'riy dunyoqarash poetik tanlovni rasmiylashtiradi, unda ijodiy shaxsiyat rivoya texnikasi o'ziga xosligini dalolatlaydi, unda badiiy taqvim ma'naviy mezonga intiladi, unda kuzatish tezkorligi jonli mu-shohadani tavsiflaydi:

*Hala, dymma, dilewar ýa, alçak bol,
Ata-babalañdan sapak aljak bol.
Ili kiçeltmegin özüñe çenli,
Özüñ il deñine göteriljek bol.*⁴

Ruboiy mumtoz janr sifatida vazn, ohang, tasvir va ifodani yaxlitlashtiradi. Unda badiiy mushohada izchil takomili, g'oyaviy mazmun tugalligi hamda estetik idrok yig'ikligi jipslashadi. Poetik shakl tabiati unga o'ziga xos yondashuvni taqozolaydi. Shu ma'noda, badiiy tizimda "to'la huquqli janr bo'lgan ruboiy va uning tarjimasini masalalarini tekshirish dolzarbligi jihatidan kompleks tadqiqotlarni talab etadi".⁵ Aynan vazn o'lchami, mushohada mantiqiy taraqqiyoti hamda ifoda uslubi o'ziga xosligini tasvirda qayta tiklash adabiy mahoratga payvandlanadi. Unda so'z va ekvivalent birlashadi, shakl va mazmun uyg'unlashadi, unda falsafa va mantiq markazlashadi, tahlil va talqin o'zaro o'rin almashadi:

*Istasang kamgap bo'l, sho'x, dilovar bo'l,
Ota-bobolardan saboq olar bo'l.
Elni kichraytirma o'zing qadar to,
O'zing el bo'yiga do'st, barobar bo'l.*⁶

Y.Nasim tarjimasida qayta tiklangan mohiyat lug'aviy ma'no ko'chishi, ifoda mustaqilligi saqlanishi hamda milliy tasvir ruhiyati o'lchami aynanligi jiddiy qusurlar keltirib chiqargan. Xususan, ifoda tabiiyligini saqlash mayli sun'iy tashbeh qo'llanmasiga yo'l ochadi, uslubiy saktalik, ayniqsa, uchinchi va to'rtinchi satrlarda qabarib ko'rinadi: elning kichraytirilishi, el bo'yiga do'st bo'lish iboralari o'quvchi shuuriga yopishmaydi, so'zma-so'z tarjima ishonchni suiiste'mol qiladi. Joriy holatda mutarjim erkin ijodiy yondashganda maqsadga muvofiq bo'lardi. Vaholanki, haqiqiy tarjima san'atida "sun'iy jumla va g'aliz iboralar qo'llashdan asranish, yetakchi fikrni, mumkin qadar, to'laroq aks ettirish, to'g'ri, chiroyli, yengil va erkin uslubdagi bayonga erishish lozim". Iqtibosda bir nechta xususiyat e'tiborni tortadi: birinchidan, matn tarjimasida tabiiy ifoda ekvivalentligi qayta tiklanishi joiz, ikkinchidan, asosiy niyat ma'no tarmog'idan uzoqlashmasligi shart, uchinchidan, erkin uslubdagi bayon adabiy mahoratga bog'liq jarayon sanaladi. Aynan har bir mutarjim tarjima malakasi asarga ijodiy yondashuvni taqozo etadi:

*Kimse nadyl, kimse aydar "Rahmet, dost!"
Yakar seni kä gybat, kä töhmet, dost.
Her yetene özüñ oynadyr ýörsüñ,
Gijem bolsa, akyla gel, Ahmet dost!*⁷

Mazkur holatda mutarjim asl nusxa matniga, aslo, zug'um o'tkazmaydi, muallif g'oyaviy to'xtami-hijjalab o'zbekchallashtiradi. Unda turkman tiliga xos leksik-frazeologik uslub qayta tiklanadi, ijodkor shaxsiyati va poetik mahorati to'liq saqlanadi, matn estetik qiymati va hayotiy mantig'i omuxtalashadi. Tarjimon badiiy nusxani yaratishda ijodkor fitratini nazardan soqit qilmaydi, balki asliyat ma'no salmog'i hamda ifoda nafasatini tasvirda markazlashtirishga intiladi. Shoir satrlarida hukmron harorat tafti o'zbek tili imkoniyatlarida qayta bo'y ko'rsatadi:

*Kimdir norozidir, kim der "Rahmat, do'st!"
Bag'ring yoqar g'iybat, goho tuhmat, do'st.
Har kasga misoli o'yinchoqdirsan,*

³ Quramboyev K. Do'stlik kuychisi. Mammedov A. Ishq – qismatim. Toshkent, "O'zbekiston", 2014, 5-bet.

⁴ Mammedov A. Rubagylar we bentler. Ashgabat, "YIym", 2012, 6-njy saxypa.

⁵ Jumhuriyat yosh adabiyotshunoslarning an'anaviy ilmiy konferensiyasi materiallari. Toshkent, 1992, 47-bet.

⁶ Mammedov A. Ishq – qismatim. Toshkent, "O'zbekiston", 2014, 66-bet.

⁷ Ko'rsatilgan adabiyot. 7-bet.

*Aqling yig‘, kech emas hali, Ahmad do‘st!*⁸

Ifoda tabiiy maromi kitobxonni ishonitirishga xizmat qiladi. Yangi hayot bag‘ishlangan ruboiy tarjimasida asliyatga xos ma‘naviy-ruhiy mushtaraklik ko‘zga tashlanadi. Tasvir tamoyillarini qayta tiklash amaliyotida mutarjim zakovati namoyon bo‘ladi. Mavjud jihat, ayniqsa, milliy koloritlarni payvandlash, so‘z tanlash va tashbeh qo‘llash iqtidorida bo‘rtib turadi. “Har kasga misoli o‘yinchoqdirsan” kuzatishi hamda “aqlingni yig‘” murojaati o‘zbek tili ruhiyatiga daxldor tushuncha hosil qiladi. Turkman shoiri ko‘ngil sarzanishlarini teran idroklagan tarjimon badiiy matn ritmiga rioya qiladi hamda estetik tamoyillar yaxlitligini asosiy o‘ringa ko‘taradi. To‘g‘ri, ruboiy tarjimalarida ba‘zi nuqsonlar kuzatiladi, biroq aksar o‘girmalarda ijodkor kamoloti bo‘y-basti namoyon bo‘ladi.

Y.Nasim mashhur turkman adibi A.Mammedov qalamiga mansub o‘nga yaqin to‘rtlikni mohirona o‘zbekchallashtirgan. Hayotiy ikir-chikirlarni hijjalab tarjima qilish, ayrim holatlarda tasavvur oqimini keskin o‘zgartirish, o‘z iqtidoriga muvofiq tashbehlar qo‘llash, shoir g‘oyaviy to‘xtamini milliy ifodaga moslashtirishga intilish poetik nutq yorqinligiga zamin hozirlaydi. Mutarjim mahorati asliyat va tarjima ruhiyatini maksimal darajada bir-biriga uyg‘unlashtira olganligida qabarib ko‘rinadi. Tarjimon muallif dil harorati taftini o‘zbek tilida qayta tiklay olgan. Joriy holat turkman shoiri ma‘naviy olami o‘zbek o‘quvchisi qalbiga ko‘chishi hamda mustahkam o‘rin egallashiga keng yo‘l ochadi.

Umuman, qardosh tillardan tarjima masalasi hali-hanuzgacha yaxlit tadqiqot obyekti bo‘lgan emas. Hijjalab tarjima qilish usuli aksar hollarda ishonchni oqlaydi. Vaholanki, bir oilaga mansub tillararo munosabatni leksik maydon, grammatik intizom va sintaktik tanlov birlashtirib turadi. Ba‘zan tushuncha qamrovini jiddiy isloh qilish, so‘z tanlash – tashbeh qo‘llash mahorati, g‘oyaviy tayanch markazni tasvir ruhiyatiga muvofiqlashtirish mayli tarjima muvaffaqiyatini kafolatlaydi. Badiiy tarjima mukammalligini mohiyatan asliyat va tarjima ruhiyatini bir-biriga mantiqiy payvandlashda to‘la namoyon bo‘ladi.

**Чернова Татьяна Алексеевна (Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институти “Ўзбек тили ва адабиёти”
кафедраси ўқитувчиси; chernovatatiyana@sies.uz)**

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОБРАЗ ВОСТОЧНОГО МИРА В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПРОЗЕ

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy yozuvchilarning sharqona hayot modeli haqidagi qarashlari o‘rganilgan hamda sharq xalqlari xarakteri va hayot asoslari tahlil qilingan. Sharqning insoniyat beshigi sifatidagi g‘oyasi qadimiy adabiyot shakllari: mifologiya, folklor bilan bog‘liq bo‘lgan uzoq vaqtdan beri shakllangan. Maqolada taniqli yozuvchi A.Volosning “Suriya atirgullari” hikoyasi tahlil qilinadi. O‘rta Osiyoda tug‘ilgan adib, kelib chiqishi yevropalik bo‘lib, Sharq xalqlari psixologiyasi va madaniyatini o‘ziga singdirgan, dunyoqarashi, munosabati jihatidan sharq mentalitetiga yaqin yozuvchidir. Ijtimoiy-siyosiy sharoitlar tufayli ommaviy muhojirlik ortidan Andrey Volos O‘rta Osiyoni tark etdi, ammo bolaligidan o‘zida sharqona qiyofani abadiy saqlab qoladi.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается взгляд и точка зрения современных писателей на восточную модель жизни, анализ характеров и устоев жизни народов Востока. Издавна сложилось представление о Востоке как о колыбели человечества, что сопряжено с древними формами словесности: мифологией, фольклором. В статье анализируется повесть известного писателя А.Волоса «Сирийские розы». Писатель, родившийся в Средней Азии, будучи европейцем по происхождению, впитал психологию, культуру восточных народов, по особенностям мировосприятия и мироощущения близок восточному менталитету. В силу объективных социально-политических обстоятельств на волне массовой эмиграции Андрей Волос покинул Среднюю Азию, навсегда сохранив образ Востока как реальное пространство своего детства.*

Annotation. *This article examines point of view of modern writers on the Eastern model of life, analysis of the characters and foundations of life of the peoples of the East. The idea of the East as the cradle of humanity has long been formed, which is associated with ancient forms of literature: mythology, folklore. The article analyzes the story of the famous writer A.Volos “Syrian Roses”. The writer, born in Central Asia, being European by origin, absorbed the psychology and culture of Eastern peoples, and is close to the Eastern mentality in terms of his worldview and attitude. Due to objective sociopolitical circumstances, in the wake of mass emigration, Andrei Volos left Central Asia, forever preserving the image of the East as the real space of his childhood.*

⁸ Ko‘rsatilgan adabiyot. 67-bet.

Kalit so‘zlar: hayotning sharqiy modeli, dunyoqarash, Sharq qiyofasi, mifologik an’analar, ijtimoiy borliq ko‘zgusi, Osiyo varianti.

Ключевые слова: *восточная модель жизни, мировосприятие, образ Востока, мифологические традиции, зеркало общественного бытия, Азиатский вариант.*

Key words: *eastern model of life, worldview, image of the East, mythological traditions, mirror of social existence, Asian version.*

В настоящее время активизируется пробуждение национального самосознания как выражение народного духа, особенно сильно выразившееся в глубоком интересе к национальной культуре этнических народов постсоветского пространства, в частности – народов Средней Азии. Распад Союза, нарушение традиций, жизненных ценностей актуализируют поиски стабильных, стержневых истоков, противостоящих энергии распада. Такой ценностью становится народное сознание, в которое входят понятия, составляющие субстанцию жизни каждого человека – семья, традиции, преемственность поколений, отношение к природе, ко всему живому, дом, очаг и т.д. Это составляющие национального характера, на этом зиждется бытие человека, которое было подвергнуто крутой ломке, особенно остро и болезненно ощущаемой в жизни народов Востока.

Издавна сложилось представление о Востоке как о колыбели человечества, что сопряжено с древними формами словесности: мифологией, фольклором. Говоря о писателях азиатского ареала, Е.В.Мелетинский отмечает, что для них мифологические традиции еще являются живой подпочвой национального сознания, и даже многократное повторение одних и тех же мифологических мотивов символизирует в первую очередь стойкость национальных традиций, национальной жизненной модели.¹

Среди современных писателей, запечатлевших восточную модель жизни, следует отметить Андрея Волоса и его повесть «Сирийские розы». Писатель, родившийся в Средней Азии, будучи европейцем по происхождению, впитал психологию, культуру восточных народов, по особенностям мировосприятия и мироощущения близок восточному менталитету. В силу объективных социально-политических обстоятельств на волне массовой эмиграции Андрей Волос покинул Среднюю Азию, навсегда сохранив образ Востока как реальное пространство своего детства.

Унаследовав дух и менталитет восточных народов, создавая национальные образы восточного мира, А.Волос явился своеобразным транслятором двух культур: западной и восточной.²

Повесть А.Волоса актуализировала основные тенденции современной прозы, которая устремлена к постижению всей полноты бытия, к осознанию связей между человеком и миром. XX век спрессовал такое количество исторических катастроф, так изменил характер взаимоотношений человека и мира, трансформировал духовное и психологическое содержание личности, что социально-исторические координаты традиционного реализма оказались недостаточными для отражения изменившейся реальности и человека.

В современной русской прозе благодаря жанровой синестезии происходит расширение возможностей реалистической литературы. «В парадигму психологического романа или повести вписывается экзистенциальный принцип восприятия действительности, изменяя структуру психогизма».³

В русле формирующихся тенденций в современной русской реалистической прозе повесть А.Волоса представляет совершенно новый мир, явившийся продолжением традиционной американской прозаистики. Тип повести, созданный А.Волосом, можно назвать «субъективной эпопеей», распространенной в американской литературе (Фолкнер, Вульф), где «основным конструктивным элементом является изображение работы человеческого сознания». «Сосуд сознания» (выражение Генри Джеймса), форму которого имеет повесть «Сирийские розы», становится средоточием глобальных проблем эпохи крушения постсоветского пространства. События социального плана не определяют природы сюжета, они являются лишь фоном для изображения динамики внутреннего мира героев, составляющей основной конструктивный принцип произведения, повествовательная техника которого соответствует образцам «субъективной эпопеи». Этот принцип заключается в том, что сознание героев должно стать зеркалом общественного бытия. Основной кон-

¹ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., «Наука», 1976, с. 310.

² Волос А. Сирийские розы. «Новый мир», 1999, № 9 (в дальнейшем цитируем это издание с указанием страницы в скобках).

³ Анастасьев Н. «Субъективная эпопея» и семейная хроника. М., 1983, с. 411.

фликт повести переведен в морально-этический план, что также характерно для «субъективной эпопеи».

В повести А.Волоса представлены две формы национального сознания, составляющие основу конфликта. В контексте повести конфликт не имеет формы открытого противостояния. Скорее, эти две формы сознания, как национальные образы, находятся в отношениях сосуществования, маркируя истинное и ложное.¹

Повесть «Сирийские розы» актуализирует философско-этическое содержание, раскрывающееся во внутренних монологах, потоке сознания героев, в очень редких в структуре произведения диалогах. Она имеет дуплановую композицию, составленную из пересечения временных пластов: непосредственного возвращения из настоящего в прошлое и снова в настоящее. Монологические конструкции составляют соответственно две сюжетные линии, прослеживающие две различные судьбы: Карима Бухоро и Рахматулло-садовника. Личности героев настолько несоизмеримы в социальном отношении, что о конфликте как открытом противостоянии не может быть и речи. Эти сюжетные линии-судьбы, плавно переплетенные в художественном пространстве произведения, сосуществуют, являя различные формы национального характера.

Знаки настоящего времени, к которому относится повествование, пропущены через сознание обоих героев, высвечивая разные приоритеты в соответствии с их жизненными идеалами. Так, в повести А.Волоса рассматривается характерологический тип «нового русского» в азиатском варианте, который выступает как закономерное порождение эпохи рубежа веков.²

Азиатский вариант типа «нового русского» представлен в повести А.Волоса в образе Карима Бухоро, для которого наступило его время, когда в полной неразберихе можно сделать мощный рывок вперед...». В сознании Карима Бухоро время в контексте повести имеет свои реалии, отражающие ментальные приоритеты «нового русского». Это телефон, в котором кнопка talk символизирует конец, завершение разговора, действия; доллар, власть (как самодостаточная, абсолютная субстанция). К этой немой кнопке не раз обращает свой взор Карим, ожидая звонка, который в контексте развития характера является кульминационным, потому что с этим звонком сопряжен выбор героя: любовь – ненависть.

Повествование охватывает всего полдня. Эти полдня для Карима Бухоро равносильны всей его жизни, потому что именно сейчас герой стоит перед выбором: любовью и ненавистью: «Все равно еще не поздно отменить приказание. ... Зазвонил телефон» .

У Карима настоящее время отмеривают минуты (для героя время – категория преходящего), тем самым, передавая все напряжение ожидаемого звонка: «Семь минут двенадцатого... девять минут... и вот за две минуты солнце ушло, и теперь пиала касалась его самым краешком...» . Образ героя в художественном пространстве повести выстраивается в определенном семантическом поле, составляющие которого моделируют его жизненную судьбу.

Так, мотив пчелы, сопровождающий Карима Бухоро, дан в динамике изображения и передает как бы изменения психологического состояния героя. Первое появление пчелы рядом с Каримом Бухоро («сладковатое ж-ж-ж-ж...») вызывает философское рефлексирование героя: «Летит, что-то влечет ее к цветам. Собственная воля...? Или, наоборот, сила, с которой она не может сладить. Есть у нее воля? Или течение жизни и есть воля?» И в конце повести: «Ж-ж-ж! Угрожающе гудя, она села на край пиалы и быстро поползла, пульсируя брюшком и жадно хватая... невидимые капли влаги... нет, это была не пчела. ...зеркальное чудовище, раздробленное лучами света».

Другой мотив – паука – тянется от предшественника Карима Бухоро – Ислома-паука, которого так звали в народе. Карим перенял не только дело Ислома, его деньги и заветную тетрадку с именами, к которым протянуты нити знакомств, ведущих к власти, к богатству, не только еду шефа (манты из перепелиных языков), не только дискурс («не будем говорить обиняками по-таджикски, станем говорить хотя и на родном языке, но по-русски») и жестокость – но, самое главное, еще и метафорическую сущность паука («уж если в кого вопьется, живым не отпустит»).

Для Рахматулло-садовника настоящее время ассоциируется с ростом цен, с обесцениванием денег: «Вот он имеет в месяц одну зеленую бумажку – и живет так, что ему завидует вся махалля. ... Доллар, он и есть доллар. Хотя как посмотреть. В шестьдесят первом, когда он вернулся из ар-

¹ Нефагина Г. Русская проза конца XX века. М., 2001, с. 43.

² Шафранская Э.Ф. Мифопоэтика прозы Тимура Пулатова. М., 2004, с. 11.

мии, дедушка Назри подарил ему новую сторублевку. Тоже была вещь! Не слабей теперешней зеленой».

Рахматулло-садовник в концепции повести представляет национальный тип народного характера, художественное воплощение восточного человека. Он близок к природе, органически чувствует землю, знает жизнь деревьев, переживает за них. Для него цветущие яблони, виноградник подобны живым существам, которых он любит и знает. Для Рахматулло понятия дом и семья – это начало начал: его скособоченный дом всегда полон людей (дети, внуки, брат, старый отец). Он беден, в семье едят простую «атолу». Но люди к нему тянутся. Его зывают в дом или просто просят постоять рядом, потому что у него «легкая рука», и он приносит удачу (74). Именно в семантическое пространство образа Рахматулло включены народные пословицы и поговорки как выражение народного духа и народного сознания. Рахматулло – истинный мусульманин, для которого пятница, когда в мечети большая молитва – «хутба – святой день» (92). Таков образ Рахматулло, семантический контекст которого тесно связан с основной идеей произведения, вынесенной в название повести. Роза – поэтический мифообраз, довольно распространенный в мировом словесном дискурсе. Современный исследователь В.Н.Топоров, составляя систему символических значений розы, включает «красоту, совершенство, изящество, радость, любовь, удовольствие, хвалу, славу, пышность, блаженство, аромат, пламенность, гордость, мудрость, молитву, медитацию, тайну, таинство, тишину».¹

В контексте повести выход Рахматулло на философский уровень сознания осуществляется в семантическом пространстве мотива роз. Семантизация розы в контексте художественной модели образа Рахматулло вносит динамизм в восприятие героя. Размышления о природе розы возвышают героя, раскрывая истинную сущность и силу его духа: «Зачем она такая красивая? Непонятно. Ну, допустим, пахнет – это ясно: чтобы пчела могла найти цветок. А зачем красота? ... Дедушка Назри говорил, что Бог создал часть вещей, чтобы они печалили человека, а часть, чтобы радовали. ... Но разве роза радуется? Да, она радуется, конечно, но одновременно и печалит. Потому что она прекрасна. Да так прекрасна, что, наверное, бессмертна. ... Вот иногда думаешь: разве это – жизнь? Нет же, это просто сон... Все пройдет – и страх, и смерть, и радость, и беда, и голод, и сытость, и нищета, и деньги, и сила, и немощь – а роза будет цвести. Разве может коснуться ее страх или смерть? Нет, роза будет так же прекрасна. И печаль на. А красота ее – так же недостижима... Вот и сжимается, плачет сердце от этого велико-лепия: никогда, никогда не достичь красоты!» (93)

Этот простой садовник, исполнивший гимн красоте, возвысился в наших глазах силой своего духа и величия, постигнув вечность бытия через красоту. Таким образом, социокультурная ситуация на рубеже веков внесла весьма значительные изменения в определение этических и эстетических ценностей современной реальности.

---

¹ Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 2, М., 1991, с. 386.

**Narbaeva Raziya Davletbaevna (QDU “Matematik analiz” kafedrası assistenti)
KREDIT TEXNOLOGIYASI SHAROITIDA “GOLOMORF FUNKSIYASINING
AKSLANTIRISHLAR” MAVZUSINI O‘QITISHGA INNOVATSION YONDASHUVLAR
SAMARADORLIGI**

Annotatsiya. Bu maqolada “Golomorf funksiyasining akslantirishlar” mavzusini o‘qitishda innovatsion yondashuvlardan foydalanishning samaradorligi ko‘rsatilgan. Golomorf funksiyalar kompleks analizning asosiy konseptlaridan biridir va matematika fani uchun muhimdir. Bu mavzuni o‘qitish orqali talabalar bu konseptni tushunishlari va uning nazariy asoslarini o‘rganishlari mumkin. Innovatsion yondashuvlar, masalan, interaktiv darslar, ma’lumotlar texnologiyalari va dasturlardan foydalanish orqali talabalar golomorf funksiyalari haqida chuqur bilimga ega bo‘lishi mumkin. Bu usullar talabalarning qiziqishini tortishi va ularga motivatsiya berishi mumkin. Shuningdek, innovatsion yondashuvlar talabalarining nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llashga yordam beradi va ularning o‘zlashtirish va tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradi. Golomorf funksiyalar mavzusini o‘qitishda innovatsion yondashuvlardan foydalanish talabalarining ushbu mavzuni qiziqish bilan o‘rganishini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu usullar talabalarining nazariy bilimlarini mustahkamlash, savollar yaratish va muhokamalar olib borish imkoniyatini yaratib beradi. Tadqiqot natijasiga ko‘ra, Golomorf funksiyasining akslantirishlar mavzusini innovatsion usullar yordamida o‘qitish orqali talabalarining matematika faniga qiziqishini oshirish va ularga motivatsiya berish mumkin.

Аннотация. В данной статье показана эффективность использования инновационных подходов в преподавании темы «Отражение голоморфной функции». Голоморфные функции являются одним из основных понятий комплексного анализа и важны для математики. Изучая эту тему, студенты могут понять эту концепцию и ее теоретическую основу. Используя инновационные подходы, такие как интерактивные уроки, информационные технологии и программное обеспечение, студенты могут получить глубокие знания о голоморфных функциях. Эти методы могут вызвать интерес у студентов и мотивировать их. Также инновационные подходы помогают применять теоретические знания студентов на практике и позволяют развивать их навыки усвоения и анализа. Использование инновационных подходов в преподавании темы голоморфных функций играет важную роль в обеспечении интереса учащихся к изучению этой темы. Эти методы дают возможность закрепить теоретические знания учащихся, создавать вопросы и проводить дискуссии. Согласно результатам исследования, повысить интерес учащихся к математике и мотивировать их можно путем обучения предмету «Отражения голоморфной функции» с использованием инновационных методов.

Annotation. This article shows the effectiveness of using innovative approaches in teaching the topic “Reflection of a holomorphic function”. Holomorphic functions are one of the basic concepts of complex analysis and are important for mathematics. By teaching this topic, students can understand the concept and explore its theoretical basis. Using innovative approaches such as interactive lessons, information technology and software, students can gain in-depth knowledge of holomorphic functions. These methods can attract students’ interest and motivate them. Innovative approaches also help to apply students’ theoretical knowledge in practice and allow them to develop their learning and analysis skills. The use of innovative approaches in teaching the topic of holomorphic functions plays an important role in ensuring students’ interest in studying this topic. These methods provide an opportunity to consolidate students’ theoretical knowledge, create questions and conduct discussions. According to the results of the study, it is possible to increase students’ interest in mathematics and motivate them by teaching the subject “Reflections of a Holomorphic Function” using innovative methods.

Kalit so‘zlar: kredit modul tizimi, innovatsiya, yondashuvlar, samaradorlik, matematika, Golomorf funksiyasining akslantirishlar mavzusi, texnologiya, interaktiv usullar, dasturlar.

Ключевые слова: система кредитных модулей, инновации, подходы, эффективность, математика, тема отражения голоморфной функции, технология, интерактивные методы, программы.

Key words: system of credit modules, innovations, approaches, efficiency, mathematics, the topic of reflecting a holomorphic function, technology, interactive methods, programs.

Golomorf funksiyadagi akslantirish mavzusi hisob va kompleks tahlilda muhim tushunchadir. Golomorf funksiya bu murakkab tekislikning ma'lum bir mintaqasida analitik bo'lgan funksiya hisoblanadi.

Golomorf funksiyada akslantirish funksiyaning ma'lum bir o'q yoki nuqta atrofida aks ettirilganda o'z xususiyatlarini saqlab qolishini anglatadi. Masalan, $f(z)$ funksiya kompleks tekislikning ba'zi D sohasida golomorf bo'lsa, uning aks etishi $f(1/z)$ ham $1/D$ sohada golomorf funksiya bo'ladi [9.12–46].

Golomorf funksiyadagi akslantirish matematika va fizikaning turli sohalarida ko'plab qo'llanilishiga ega. Ular, masalan, potensial nazariya, maydon nazariyasi va differensial tenglamalarda qo'llaniladi. Golomorf funksiyada akslantirish mavzusini o'rganish analitiklik, uyg'unlik va izchillik kabi kompleks tahlilning asosiy tushunchalarini yaxshi tushunishni talab qiladi. Bundan tashqari, burchaklar va uzunliklarni saqlash kabi aks ettirishning asosiy xususiyatlarini bilish kerak. Golomorf funksiyadagi aks ettirish matematikada muhim va qiziqarli mavzudir. Ularni o'rganish murakkab tahlilni chuqur tushunishni talab qiladi va fanning turli sohalarida ko'plab ilovalarga ega bo'ladi.

Golomorf funksiyada aks ettirishni o'rganishga innovatsion yondashuvlar matematik tahlil va kompleks tahlilning zamonaviy usullari va vositalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuvlarning ba'zilari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Kompleks o'zgaruvchining funksiyalari nazariyasidan foydalanish. Bu golomorf funksiyalarning analitiklik, garmoniklik va bog'liqlik kabi asosiy xossalarni o'rganishni, aks ettirilayotgan funksiyaning harakati haqida ma'lumot olish uchun Koshi va Riman teoremlarini qo'llashni o'z ichiga oladi.

2. Simmetriya usullarini qo'llash. Bu golomorf funksiyalarning simmetrik xususiyatlarini o'rganish va aks ettirishni tahlil qilish uchun guruh nazariyasidan foydalanishni o'z ichiga oladi. Masalan, Mobius guruhlari golomorf funksiyalardagi aks ettirishni o'rganish uchun ishlatiladi.

3. Raqamli usullardan foydalanish. Bu golomorf funksiyalarda aks ettirishni o'rganish uchun raqamli usullarni qo'llashni o'z ichiga oladi. Masalan, chekli elementlar usuli aks ettirishni modellashtirish va sonli natijalarni olish uchun ishlatiladi [4].

4. Kompyuter dasturlari va algoritmlarini qo'llash. Bu golomorf funksiyalarda aks ettirishni o'rganish uchun kompyuter dasturlari va algoritmlaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Masalan, murakkab funksiyalarni vizualizatsiya qilish va tahlil qilish dasturlari aks ettirishni o'rganish uchun ishlatilishi mumkin.

5. Potensial nazariyani qo'llash. Bu potensial nazariya yordamida golomorf funksiyalardagi aks ettirishni o'rganishni o'z ichiga oladi. Potensial nazariya golomorf funksiyalardagi aks ettirish bilan bog'lanishi mumkin bo'lgan potensial maydonlarni tahlil qilish uchun ishlatilishi mumkin.

6. Loyiha ishi. Talabalardan golomorf funksiyadagi aks ettirish bilan bog'liq loyihani bajarish so'raladi. Masalan, ular turli funksiyalarda aks ettirish xususiyatlarini o'rganishlari yoki o'ziga xos aks ettirishlar bilan o'zlarining funksiyalarini yaratadi. Bu talabalarga olgan bilimlarini amalda qo'llash va tahliлий ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

7. Hamkorlikda o'rganish. Talabalar golomorf funksiyadagi aks ettirish bilan bog'liq muammolarni muhokama qilish va yechish uchun guruhlarda ishlashlari mumkin. Bu talabalarning faol ishtirokini rag'batlantiradi va ularga fikr va yechimlar almashish imkonini beradi.

8. Onlayn resurslardan foydalanish. Talabalarni mavzuni chuqur o'rganish uchun videodarsliklar, maqolalar va darsliklar kabi onlayn resurslardan foydalanishga undash mumkin. Ular materialni mustaqil o'rganishlari va kerak bo'lganda o'qituvchiga savollar berishlari mumkin [3].

Ushbu innovatsion yondashuvlar golomorf funksiyadagi aks ettirish haqidagi tushunchamizni kengaytirishga yordam beradi va ularni matematika va fizikaning turli sohalarida qo'llash mumkin.

Kredit modullari tizimida "Golomorf funksiyadagi akslantirish" mavzusini o'qitishda innovatsion yondashuvlar katta ahamiyatga ega. Kredit modul tizimi talabalarga fanlarni yanada moslashuvchan tanlash va o'quv rejasini shakllantirish imkonini beradi.

"Golomorf funksiyadagi aks ettirish" mavzusini innovatsion yondashuvlardan foydalangan holda o'rgatish materialni chuqurroq o'zlashtirishga, analitik fikrlashni rivojlantirishga va olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash qobiliyatiga yordam beradi [2].

Mumkin bo'lgan innovatsion yondashuvlardan biri interfaol o'qitish usullaridan foydalanishdir, masalan, amaliy muammolarni hal qilish, loyihaga asoslangan ish yoki golomorf funksiyalarni modelashtirish va tahlil qilish uchun kompyuter dasturlaridan foydalanish kiradi. Shuningdek, ushbu mavzuni o'qitishda innovatsion yondashuvlar samaradorligini baholash usullarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Buni talabalar so'rovi o'tkazish, ta'lim natijalarini an'anaviy o'qitish usullari bilan solishtirish yoki berilgan mavzuni o'rgangandan so'ng talabalar faoliyatini tahlil qilish orqali amalga oshirish mumkin.

Umuman olganda, “Golomorf funksiyadagi aks ettirish” mavzusini kredit-modul tizimi yordamida o‘qitishning innovatsion yondashuvlari samaradorligini o‘rganish ta’lim jarayonini optimallashtirish va ta’lim sifatini oshirishda qo‘l keladi.

Kredit modul tizimida “Golomorf funksiyadagi akslantirish” mavzusini o‘qitishda innovatsion yondashuvlarning afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. Moslashuvchanlik va fanlarni tanlash. Talabalar o‘zlarining qiziqishlari va ehtiyojlariga mos keladigan fanlarni tanlash imkoniyatiga ega. Bu ularga materialni yanada samarali o‘zlashtirish va malakasini oshirish imkonini beradi.

2. Chuqurroq tushunish. Innovatsion o‘qitish usullaridan foydalanish materialni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Talabalar amaliy masalalarni hal qilishda, loyiha ishlarida yoki kompyuter dasturlaridan foydalanishda faol ishtirok etishlari mumkin, bu ularga bilimlarni yaxshiroq o‘zlashtirish va qo‘llashga yordam beradi.

3. Analitik fikrlashni rivojlantirish. O‘qitishning innovatsion yondashuvlari o‘quvchilarda analitik fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Ular golomorf funksiyalarning turli tomonlarini o‘rganishlari, ularning xossalari tahlil qilishlari va o‘z bilimlarini murakkab masalalarni yechishda qo‘llashlari mumkin [6.160–166].

4. Amalda qo‘llash. O‘qitishning innovatsion usullaridan foydalanish talabalarga olingan bilimlarni amaliyotda qo‘llash imkonini beradi. Masalan, ular golomorf funksiyalarni modellashtirish va tahlil qilish uchun kompyuter dasturlaridan foydalanishlari mumkin, bu esa ularning xususiyatlarini va real hayotdagi ilovalarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

3. Mavjudligi cheklangan. Innovatsion o‘qitish usullari talabalar uchun cheklangan bo‘lishi mumkin. Misol uchun, barcha ta’lim muassasalarida amaliy mashg‘ulotlar yoki loyiha ishlarini o‘tkazish uchun zarur jihozlar yoki dasturiy ta’minot mavjud emas.

4. Baholashning qiyinligi. O‘qitishning innovatsion yondashuvlari samaradorligini baholash qiyin bo‘lishi mumkin. Mavzuni o‘rgangandan so‘ng o‘quvchilarning bilimlarni tushunish va qo‘llash darajasini o‘lchash har doim ham oson emas. Bu ta’lim natijalarini baholash va tahlil qilishning maxsus usullarini ishlab chiqishni talab qilishi mumkin.

Xulosa. Innovatsion yondashuvlar, “Golomorf funksiyasida akslantirishlar” mavzusini o‘qitishda talabalarga qiziqishini oshirish va ularga motivatsiya berishda samaralidir. Bu usullar, interaktiv darslar, ma’lumotlar texnologiyalari va dasturlardan foydalanish orqali talabalarning mavzuni tushunishiga imkon beradi. Shuningdek, innovatsion yondashuvlar talabalarning nazariy bilimlarini amaliyotga aylantirishga yordam beradi va ularning o‘zlashtirish va tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradi. Bu usullar talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash, savollar yaratish va muhokamalar olib borish imkoniyatiga ega bo‘ladi. “Golomorf funksiyasida akslantirishlar” mavzusini o‘qitish orqali talabalarning matematika faniga qiziqishini oshirish va ularga motivatsiya berish mumkin. Xulosa qilib aytish mumkin, kredit modul tizimida “Golomorf funksiyasida akslantirishlar” mavzusini o‘qitishga innovatsion yondashuvlar samaradorligi yuqori darajada bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Байденко В.И. Компетенции: к освоению компетентностного подхода. Труды методологического семинара «Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы». М., Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004, с. 25 – 30.

2. Дремова Н.Б., Конопля А.И. Активные методы обучения в учебном процессе вуза. Учебно-метод. пос., Курск, ГБОУ ВПО КГМУ, 2012, 100 с.

3. Колокольникова З.У. Технология активных методов обучения в профессиональном образовании. Учеб. пособие, Красноярск, Сибирский федеральный ун-т, Институт естественных и гуманитарных наук, 2007, 176 с.

4. Мельникова Н.П. Альтернативные подходы к организации учебного процесса в магистратуре. На логи и налогообложение, 2008, № 6, с. 34.

5. М.С.Красс, Б.П.Чупрынов. Основы математики и её приложения в экономическом образовании. М., “Дело”, 2000; Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. М., 2008.

6. Раздорская О.В. Генезис основных категорий рефлексивно-креативного подхода. Российский научный журнал, 2014, № 1 (39), с. 160 – 166.

7. Сейдаметова З.С. Облачные технологии и образование. Симферополь, «ДИАЙПИ», 2012, 204 с.

8. Тураева З.С. Институциональный подход к внедрению и оптимизации зарубежного опыта подготовки кадров в процесс непрерывного образования. Материалы научно-практической конференции «Теоре-

тические и методологические проблемы повышения качества и эффективности непрерывного образования» (Узбекистан, г. Самарканд, 19 ноября 2013 г.), с. 20 – 21.

9. Юрьев В.М. (2007). Активизация инновационной деятельности ТГУ им. Г.Р.Державина как механизм повышения качества подготовки специалистов. Гаудеамус, 2 (12), с. 12 – 46.

Jumaniyozova Muhabbat Xusinovna (UrDU, f.f.n, dotsent; khiva1970@mail.ru)
ZAMONAVIY TA'LIM: "4 K" MODELI VA UNING BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI
DARSLARIDA SHAKLLANTIRILISHI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada ta'limga zamonaviy yondashuv va undagi 4K modeli haqida so'z yuritiladi. Bu modelning boshlang'ich sinf ona tili darslarida shakllantirilishi masalasi 2-sinf ona tili darslari misolida o'rganiladi.*

***Аннотация.** В статье рассказывается о современном подходе к образованию и модели "4К" в нем. Вопрос формирования данной модели на уроках родного языка в начальных классах рассматривается на примере уроков родного языка во втором классе.*

***Annotation.** This article talks about the modern approach to education and the 4K model in it. The issue of the formation of this model in primary class mother tongue lessons is studied on the example of second grade mother tongue lessons.*

***Kalit so'zlar:** zamonaviy ta'lim, "4K" modeli, tanqidiy fikrlash, kreativlik, kommunikatsiya, kooperatsiya, boshlang'ich ta'lim, ona tili darslari, dars samaradorligi, maqol, munozara.*

***Ключевые слова:** современное образование, модель «4К», критическое мышление, творчество (творческий подход), общение, сотрудничество, начальное образование, уроки родного языка, эффективность урока, пословица, дискуссия.*

***Key words:** modern education, "4K" model, critical thinking, creativity (creative approach), communication, cooperation, primary education, mother tongue lessons, lesson efficiency, proverb, discussion.*

Ta'lim mazmunining yil sayin o'zgarib, takomillashib borishi boshlang'ich ta'lim oldiga ham yangi-yangi talablar qo'yimoqda. Ta'lim-tarbiya tizimi jamiyatimizda kechayotgan islohotlar, yangilanish jarayonlari bilan uyg'un holda rivojlanmoqda.

Hukumatimiz tomonidan kelajak avlod tarbiyasiga berilayotgan katta e'tibor ta'lim tizimi va pedagoglar zimmasiga ulkan vazifalarni yuklaydi. Bu vazifalarni amalga oshirish chuqur bilim va katta mahoratni talab etadi. Ta'lim tizimiga yangiliklarni olib kirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish bugungi kun ta'limi olgiga qo'yilgan muhim vazifalardir. Xususan, zamonaviy ta'lim bugungi kun o'quvchilariga quyidagilarni o'rgatishi kerakligi qayd etilgan:

–kompleks vazifalarni hal qilish;

–bilimlar, mantiq, tahlil, mushohadaga tayangan holda, tanqidiy fikrlash, fikr-mulohazalarni shakllantirib, qaror qabul qilish.

–ijodiy fikrlash;

–insonlar bilan hamkorlik qilish;

–jamoadi ishlash;

–o'zining va boshqalarning emotsiyalari (his-tuyg'ulari)ni to'g'ri baholash, ularni boshqarish, emosional intellektga ega bo'lish;

–diqqatni bir vazifadan boshqasiga tez qarata olish, moslashuvchan bo'lish.

Yuqoridagilarni amalga oshirish ta'lim jarayoniga "4K" modelini qo'llash zaruratini yuzaga keltiradi.

4 "K" modeli – 1) kritik (tanqidiy) fikrlash (Critical Thinking); 2) kreativlik (ijodiy yondashuv) (Creativity); 3) kommunikatsiya (Communication); 4) kooperatsiya (Coordinating With Others).¹ Quyida **4K** ko'nikmalar xususida to'xtalib o'tamiz:

Tanqidiy fikrlash.

– tahlil – topshiriqni alohida kichik vazifalarga bo'lish, masalalarni yechishning yakuniy algoritmlarini yaratish qobiliyati;

– baholash – kirish va chiqish ma'lumotlarining sifati va muvofiqligini baholash qobiliyati;

– tushuntirish – o'z nuqtayi nazarini dalillash, mantiqiy-bog'liq izchil matnlar qurish;

¹ "Boshlang'ich sinflarda o'qitishning zamonaviy metodikasi" dasturi doirasida trening ishtirokchisi qo'llanmasi. Toshkent, 2023, 40-bet.

– maqsadlarni belgilash – erishish mumkin bo‘lgan maqsadlarni to‘g‘ri shakllantirish, zarur ma‘lumotlarni va uning yetarililigini aniqlash, shu asosda mustaqil xulosalar chiqarish qobiliyati;

– o‘zini boshqara bilish – o‘z-o‘zini tekshirish, xulosalarni tuzatish va mulohaza yuritish (refleksiya);

– modellashtirish – amaliy vaziyatni sifatli tahlil qilish va vazifalarni hal qilish uchun vaziyatni mavhum modeli bilan almashtirish qobiliyati;

– o‘rganilayotgan predmetga turli nuqtayi nazardan qarash amaliyoti;

– kuzatish va o‘lchovlarni rejalashtirish va amalga oshirish amaliyoti;

– muammolarni hal qilish malakalarini rivojlantirish;

– dalillarni ajrata olish, ularni shakllantirish va baholash qobiliyati;

– strategik fikrlash.

Kreativlik (ijodkorlik) ko‘nikmasi.

– qiziquvchanlik – tevarak-atrofdagi olamga qiziqish va u haqida ko‘proq bilishga intilish, dunyo obyektlari o‘rtasidagi sabab-natija munosabatlarini aniqlash, axborotni mustaqil izlash va o‘z savollariga javob topish qobiliyati;

– tasavvur – ko‘plab original va nostandart g‘oyalarni ishlab chiqish qobiliyati;

– optimallashtirish – maqsadga tez va samarali erishish uchun bir nechta usullarni solishtirish qobiliyati;

– g‘oyalarni rivojlantirish – g‘oyalarni turli nuqtayi nazardan baholash, ularning kuchli va zaif tomonlarini izlash, o‘zgaruvchan sharoitlarda va yangi ma‘lumotlarning paydo bo‘lishida o‘z faoliyatini tezda qayta qurish qobiliyati.

Muloqot qilish ko‘nikmasi.

– muloqotdan cho‘chimaslik va muloqotni uyushtira bilish qobiliyati, savollar berish va ularga javob berishga tayyorlik.

– muloqot maqsadi va mazmuniga, shuningdek, suhbatdoshga moslashish qobiliyati;

– muloqotchanlik maqsadlariga erishishda verbal va noverbal vositalardan foydalanish qobiliyati;

– muloqot qoidalari ma‘nosini tushunish va ishonch darajasini oshirish;

– boshqa odamlarning fikrini tinglashni o‘rganish;

– o‘zining ijobiy obrazi shakllanishini ta‘minlash;

– o‘z fikr va his-tuyg‘ularini ifodalash amaliyoti;

– taqdim etish, qabul qilish va qayta aloqani aks ettirish amaliyoti;

– o‘z fikrlari va mulohazalarini aniq dalillash amaliyoti;

– katta va kichik jamoada boshqalar bilan ishlash amaliyoti.

Jamoaviy ishlash ko‘nikmasi.

– umumiy maqsadlarni o‘z maqsadidek qabul qilish qobiliyati, ularga erishish uchun birgalikda harakat yo‘nalishini qurish qobiliyati;

– ijtimoiy o‘zaro ta‘sir, ya‘ni, umumiy maqsadlarni muvofiq qilib, muzokaralar olib borish, o‘z harakatlarini boshqa odamlarning harakatlari bilan muvofiq lashtirish;

– o‘z rejalari va g‘oyalarni amalga oshirish uchun yetakchilik ko‘nikmalarini va o‘z jamoasini shakllantirish qobiliyatini rivojlantirish;

– o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarish;

– mustaqillik va avtonomiya va tashabbuskorlik.

Bu o‘quv yilidan boshlang‘ich ta‘lim uchun joriy qilingan yangi avlod darsliklarida o‘quvchilarga 4 K modeli asosida ta‘lim berishga alohida e‘tibor qaratilganligi e‘tiborga loyiqdir. Xususan, S.D.Kuranov muallifligida 2-sinf uchun nashr qilingan “Ona tili” darsligining birinchi qismi (Toshkent, “Novda Edutainment”, 2023)da oltita mavzu berilgan bo‘lib, ularda fonetik-grafik bilimlar berish ko‘zda tutilgan.¹

Tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar va harflar, jarangli va jarangsiz undosh tovushlar: j, x va h tovushlarining talaffuzi va imlosi, harf birikmasi bilan ifodalanadigan undoshlar kabi mavzularni o‘rganish uchun “O‘zbekiston – mustaqil davlat”, “Mehmondo‘st o‘zbek xalqi”, “Samarqand – go‘zal shahar”, “Ulug‘ allomalar yurti”, “Bola odobi bilan aziz”, “Mening mahallam” kabi bir qator mavzular berilganki, bu mavzular orqali o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, muloqotchanlik, jamoaviylik

¹ Kuranov S.D. Ona tili. 2-sinf. I qism (umumiy o‘rta ta‘lim maktablari uchun darslik). Toshkent, “Novda Edutainment”, 2023, 88-bet.

kabi ko'nikmalarni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari katta ekanligini ta'kidlash joiz. Darslikda o'quv materiali sifatida ko'pgina maqollar tanlangan bo'lib, ular vositasida o'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

“Samarqand – go‘zal shahar” mavzusi ostidagi 12-mashqda maqollarda keltirilgan aytilishi va yozilishida farq qiladigan so‘zlarni topib yozish sharti bajarilgach, maqollarni qanday tushunganliklari xususida suhbat o‘tkaziladi. Xususan,

Baliq suvsiz yasholmas,

Inson – do‘stsiz.

Aybsiz do‘st izlagan do‘stsiz qolar.

Daraxt yaprog‘i bilan ko‘rkam,

Odam – mehnati bilan.

Qobil farzand – jonga payvand.

kabi maqollarning mazmuni yuzasidan o'quvchilar bilan o'tkazilgan suhbat ularni tanqidiy fikrlashga yonaltiradi.

“Bola odobi bilan aziz” mavzusi ostida x va h harflari imlosini o‘rganishga qaratilgan 7-mashqda berilgan maqollar o‘quvchilarning ijodkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. O‘quvchilar maqollar mazmunini qanday tushunganliklarini ijodiy fikrlash orqali ifodalab beradilar. Ayniqsa, mashqda berilgan maqollar mohiyatidan kelib chiqib “Odamning haqiqiy chiroyi uning qaysi xislatlarida ko‘rinadi deb o‘ylaysiz?” savoli tanqidiy va ijodiy fikrlashga o‘rgatishga yordam beradi. Shuningdek, axborotni mustaqil izlash ko‘nikmasini shakllantirish uchun esa unda odob va odobsizlik haqidagi maqollar topib yozish topshirig‘i berilgan. Xuddi shunday mazmundagi topshiriq 12-mashqdan so‘ng ham mavjud: Al-Beruniny, Al-Buxoriy, Al-Farg‘oniy yoki Ibn Sino haqida imkon qadar ko‘proq ma‘lumot yig‘ib kelish vazifasini bajarish orqali o‘quvchilarda axborotni mustaqil izlash va o‘z savollariga javob topish qobiliyatni rivojlantiriladi.

Muloqotchanlik ko‘nikmasini shakllantirish hamda jamoaviy ishlash ko‘nikmasini shakllantirish uchun kichik guruhlar bilan ishlash muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, “Mening mahallam” mavzusi ostida 3-mashqda bir qancha maqollar berilgan bo‘lib, ularda tushirib qoldirilgan kerakli so‘zlar o‘z o‘rniga qo‘yib ko‘chirladi: “Yon qo‘shni – jon ...”, “yaxshi qo‘shni uzoq qarindoshdan...”, “Qo‘shning tinch – sen ...”, “Bir bolaga ...qo‘shni ota-ona” kabi.

Berilgan maqollarning ma‘nosini izohlash, shu mavzuda kichik hikoya tuzish topshirig‘i bilan sinf jamoasi kichik guruhlarga ajratilib mustaqil ish tashkil qilinishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunday mustaqil ishlar o‘quvchilarning umumiy maqsadlarni o‘z maqsadidek qabul qilish qobiliyati hamda ularga erishish uchun birgalikda harakat qilish qobiliyatini rivojlantirib boradi, jamoaviy ishlash ko‘nikmasiga ega bo‘lishiga ko‘maklashadi. Shuningdek, muloqotdan cho‘chimaslik va muloqotni uyushtira bilish qobiliyati, savollar berish va ularga javob berishga tayyorlik kabi ko‘nikmalar hosil qilib borishda yordamchi bo‘ladi. Bu borada esa munozara metodi qo‘l keladi. Chunki munozara – bu bahsli masalalarni muhokama qilish va munozara qilish usuli. Bugungi kunda munozara ta‘lim faoliyatining eng muhim shakllaridan biri bo‘lib, o‘quvchilarning tashabbuskorligini oshirishga, refleksiv fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

“O‘quv munozarasi” tushunchasining ma‘nosi shuki, bunda darsni shunday tashkil qilish kerakki, o‘quvchilar yangi dars materiali bilan tanishgach, uni muhokama qilishi, o‘z fikrini aytishi mumkin. Muhokama paytida har bir o‘quvchi o‘qituvchi bergan savol yoki o‘rtaga tashlagan muammo bo‘yicha o‘zining shaxsiy fikrini aytishi mumkin bo‘ladi. Munozara mavzulari o‘quv maqsadlari bilan bog‘liq holda turli-tuman bo‘ladi. Masalan, o‘quvchilarga odob-axloq me‘yorlarini o‘rgatish, ta‘lim oluvchilarda muloqot kompetensiyalarini shakllantirish, o‘quvchilarni ma‘naviy-axloqiy jihatdan yuksaltirish, ta‘lim oluvchilarning mustaqil fikrlash faoliyatlarini rivojlantirish, tanqidiy tafakkurni qaror toptirish, o‘quvchilarni ijodiy faollikka undash va shu kabi ko‘plab maqsadlarga erishish nazarda tutiladi.¹

Ko‘rinadiki, “4 K” modeli asosida o‘quvchilarga ta‘lim-tarbiya berishda 2-sinf “Ona tili” darsligi muhim didaktik manba bo‘lib xizmat qiladi. Zamonaviy pedagog esa bu manbaning imkoniyatlarini samarali amalga oshirish uchun ta‘limni tashkil qilish shakllaridan to‘g‘ri foydalanishi, ilg‘or pedagogik hamda axborot texnologiyalarni oqilona qo‘llay olishi darkor. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar davrida ta‘limga zamonaviy yondashuv orqali o‘quvchilarni nafaqat amaliy ko‘nikmalar bilan, balki

¹ Allazarova Sh.A. Bahs-munozaraning o‘quvchi kamolotida tutgan o‘rni. “Ilim hám jámiyet”, 2018, 2-son, 45–47-betlar.

ularni hozirgi davr uchun zarur bo'lgan zamonaviy kompetensiyalar bilan qurollantirishni o'zining muhim burchi deb hisoblashi lozim.

**Abdurasulova Shoira Kushakovna (Guliston davlat universiteti “Boshlang'ich ta'llim uslubiyoti”
kafedrası o'qituvchisi; shoiraabdurasulova1972@gmail.com)
KREDIT-MODUL TIZIMIDA BO'LG'USI O'QITUVCHILARNING MULOQOT
KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA**

Annotatsiya. Mazkur maqolada kredit-modul tizimi sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning muloqot kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik jihatdan imkoniyatlari ochilgan. Kredit-modul tizimi, uning imkoniyatlari va ushbu tizimining talabalardagi kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi ahamiyati atroflicha yoritilgan. Muloqot kompetensiyasi mazmuniga ham ta'riflar keltirib o'tilgan.

Аннотация. В статье раскрываются педагогические возможности развития коммуникативных компетенций будущих учителей в условиях кредитно-модульной системы. Подробно освещена система кредитных модулей, ее возможности и значение этой системы в развитии коммуникативной компетентности студентов. Также даны определения содержания коммуникативной компетентности.

Annotation. Pedagogical possibilities of developing communication skills of future teachers in the conditions of the credit module system are revealed in this article. The credit module system, its possibilities and the importance of this system in the development of students' communicative competence are covered in detail. Definitions of the content of communication competence are also given.

Kalit so'zlar: kredit, modul, tizim, jarayon, tarbiya, kompetensiya, kommunikativ, metod, interfaol, mustaqil, sistema, islohot, imkoniyat, ta'lim sifati, mustaqil ta'lim, kreativ, innovatsion, texnologiya.

Ключевые слова: кредит, модуль, система, процесс, образование, компетентность, коммуникативный, метод, интерактивный, самостоятельный, система, реформа, возможность, качество образования, самостоятельное образование, творческий, инновационный, технология.

Key words: credit, module, system, process, education, competence, communicative, method, interactive, independent, system, reform, opportunity, quality of education, independent education, creative, innovative, technology.

Ta'lim tizimi samaradorligini o'qituvchi saviyasi, talaba ehtiyoji, o'quv adabiyotlari mazmuni hamda mustaqil ta'limni shakllantirishga qaratilgan infratuzilma bevosita ta'minlab beradi. Demak, ilg'or kadrlarni tayyorlash, ularni mehnat bozori talablariga muvofiq raqobatdoshligini oshirish, ijodiy fikrlaydigan mutaxassislarni yetishtirish o'quv dargohlarida yo'lga qo'yilgan ta'lim berish jarayoni bilan chambarchas bog'liq. Bilim va ilmning shakllanishi bevosita ta'lim tizimiga borib taqaladi. Davlatimiz rahbari tomonidan 2019-yilning 8-oktabrida “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi farmoni imzolandi. Ushbu muhim dasturilamal hujjatda “Respublikadagi kamida 10 ta oliy ta'lim muassasasini xalqaro e'tirof etilgan tashkilotlar (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Nigher Education yoki Academic Ranking of World Universities) reytingining birinchi 1000 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga kiritish va oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tkazish” belgilab berildi. Shuningdek, 2030-yilga qadar respublikadagi barcha oliy ta'lim muassasasi (OTM)ning 85 foizi, jumladan, 2020–2021-o'quv yilining o'zida 33 ta oliy ta'lim dargohini kredit-modul tizimiga o'tkazish ko'rsatib o'tildi.¹

Kredit-modul tizimi, – bu ta'limni tashkil etish jarayoni bo'lib, o'qitishning modul texnologiyalari jamlamasi va kredit o'lchovi asosida baholash modeli hisoblanadi. Uni bir butunlikda olib borish serqirra hamda murakkab tizimli jarayon.

Kredit-modul tamoyilida ikkita asosiy masalaga ahamiyat beriladi: talabalarning mustaqil ishlashini ta'minlash, talabalar bilimini reyting asosida baholash. Dars mashg'ulotlarini nafaqat o'qitishni innovasion ta'lim texnologiyalari asosida olib borish, balki talabadan mustaqil o'qib-o'rganish, ta'limga yangicha munosabatda bo'lish, mehnat bozori talabidan kelib chiqib, zaruriy va chuqur nazariy bilimlarni egallash, amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga o'rgatishdan iboratdir.²

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yilning 8-oktabrida “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi farmoni.

² <https://xs.uz/uz/post/kredit-modul-tizimiga-otish-nima-uchun-kerakmaqsd-mohiyatva-afzallik>

“Kompetentlik” tushunchasi ta’lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelgan. Shu sababli kompetentlik “noan’anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o’zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o’zaro munosabatlarda yangi yo’l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to’la ma’lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik”ni anglatadi.

Kasbiy-pedagogik kompetentlikka ega bo’lishda o’z ustida ishlash, o’z-o’zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O’z-o’zini rivojlantirish vazifalari o’zini-o’zi tahlil qilish va o’zini-o’zi baholash orqali aniqlanadi. O’z ustida ishlash – pedagogning izchil ravishda o’zining kasbiy BKM va shaxsiy sifatlarini rivojlantirib borish yo’lida amaliy harakatlarni tashkil etishi.¹

Pedagogning mutaxassis sifatida:

- aniq maqsad, intilish asosida pedagogik jarayonni takomillashtirish;
- pedagogik jarayon samaradorligini, o’zining ishchanlik faolligini oshirish;
- izchil ravishda yangilanib borayotgan pedagogik bilimlarni o’zlashtirish;
- ilg’or texnologiya, metod hamda vositalardan xabardor bo’lish;
- faoliyatiga fan-texnikaning so’nggi yangiliklarini samarali tatbiq etish;
- kasbiy va malakalarini takomillashtirish;
- ko’nikma salbiy pedagogik nizolarning oldini olish, bartaraf etish choralarini izlash yo’lida olib boradigan amaliy harakati uning o’z ustida ishlashini ifodalaydi.²

Pedagogdagi shaxsiy kompetensiya:

- muloqotchanlik;
- bag’rikenglik;
- yetakchilik;
- faollik va tashabbuskorlik;
- moslashuvchanlik;
- sog’lom turmush tarziga amal qilish;
- mas’uliyatlilik;
- ishchanlik;
- insonparvarlik;
- samimiylik;
- nazokatlilik.

Yuqoridagi ma’lumotlardan anglash mumkinki, pedagogda eng birinchi muloqot kompetensiyasi yetuk rivojlangan bo’lmog’i lozim. Chunki pedagog ko’p insonlar bilan muloqot qilishiga to’g’ri keladi, har bir tinglovchining ruhiyatiga kirib boorish, ularning nima xohlayotganini so’zlar orqali ham angalay bilish bu pedagogdagi yuksak muloqot kompetensiyasining rivojlanganligidan dalolat beradi.

Til asosiy aloqa vositasidir, siz inson jamiyatining borligi va rivojlanishini tasavvur qilish qiyin. Bugungi kunda bizning dunyomizda ijtimoiy munosabatlarda katta o’zgarishlar bo’layotgan bir pallada aloqa axborot vositalari (axborot texnologiyalari) o’quvchilarning kommunikativ malakasini oshirishni talab qiladi, ular muloqotning boshqa ishtirokchilari bilan o’zaro muloqot qilish jarayonida turli vaziyatlarda fikrlarni almashishi, til va so’zlashuv normalarini to’g’ri ishlatishi taqozo etadi.³

Muloqot kompetensiyani quyidagicha ta’rifladik. Muloqot kompetensiyasi – muloqot olib boruvchi shaxsning ikkinchi shaxs ijtimoiy va nutqiy xulq-atvorining xususiyatlari, uning muomala qoidalari va madaniyatidan xabardor bo’lishi hamda muloqot jarayonida ana shu bilimlardan foydalangan holda ikkinchi shaxs bilan muvaffaqiyatli ravishda muloqotlashish qobiliyatini namoyon qila olish layoqatidir.

Muloqot kompetensiyasiga xos bo’lgan umumiy muammolar ta’lim, turizm, biznes va diplomatiya kabi ko’plab insoniy faoliyatlarda mavjud. Muloqot kompetensiyasi muammolarini hal qilish fanlararo xarakterga ega va ular ishtirok etadigan madaniy omillarni yahshi tushunishni talab qiladi.

Muloqot qobiliyatini o’quvchining turli madaniyatlarni idrok etish, tahlil qilish va ularni o’z ona tili va millatiga bog’lash qobiliyati deb ta’riflash mumkin. Zamonaviy odam qanchalik globallashtirgan dunyo-

¹ A.A.Ashurov. Kommunikativ kompetensiya tushunchasi va uning mazmun mohiyati. Scientific-methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”, 2020, 1-son (30), 76 – 83-betlar.

² Таджибаева Ж.Р. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. Science and World, 1(77), с. 32 – 33.

³ Fayzullayeva N. Pedagogik bilimlar – o’qituvchi kasbiy mahoratining nazariy asosi. “Uzluksiz ta’lim”, T., 2006, 6-son, 109-bet.

da yashashidan qat'iy nazar, baribir, hozir odamlar, birinchi navbatda, o'z oilasini, mintaqasini, millatini, mamlakatini yoki madaniyatga aloqadorlik axborot xabarlarini bilishi darkor deb hisoblaymiz. O'zining madaniy ildizlari to'g'risida doimiy xabardor bo'lmasdan, odam boshqa millatning madaniyatini tushuna olmaydi.¹

Muloqot kompetensiyasini rivojlantirish ijtimoiy-psixologik me'yorni, xulq ssenariylari va model-larini qo'llash adaptiv ko'nikmalarini rivojlantirish va jamiyatda ma'lum ijtimoiy yoki shaxslararo rolga xos bo'lgan mazkur me'yorlarni stereotiplashtirishga imkon beruvchi shaxsiy-rolli o'zaro aloqalarning muayyan sharoitlarini tashkil etishni nazarda tutadi. Muloqot vaziyatining barcha asosiy komponentlarini hisobga olishga katta e'tibor qaratish lozim bo'lib, ularga quyidagilar taalluqli: muloqotchilar va ularning ijtimoiy rollari, ular orasidagi munosabatlar, muloqot maqsadi, mazmuni, vositalari, joyi, vaqti va kanallari. Ammo muloqot kompetensiyasining rivojlanishi nazarda tutilganida mazkur komponentlarni hisobga olishgina yetarli emas. Bu holatda o'quv faoliyatini tashkil etishning asosiy birligi sifatida ta'lim oluvchilarga taklif etiladigan vaziyat didaktik vazifani hal etishi kerak, ya'ni, vaziyatga mos nafaqat leksik-grammatik vositalarni, balki xulqning ma'lum stereotiplari va ssenariylarini ham kirituvchi me'yoriy nutqiy va nonutqiy xulqni ta'minlashi kerak.

Shuningdek, verbal vaziyatlarda nutq va xulq shakllarini tanlash ham muhim bo'lib, ular nutq shakli mazmun bilan yaqin bog'lanmagan bo'ladi. Bunday vaziyatda suhbatdoshlarning ijtimoiy-shaxsiy o'zaro munosabatlari, ularning umumta'limiy darajalari, muloqotchilar tomonidan qo'llaniladigan suhbatning ohangi, nonverbal vositalar muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Mazkur tavsiflar, ko'pincha, o'zgarishi mumkinligi sababli, nutq shakli ham o'zgarishi mumkin, ammo mazmun o'zgarmas bo'lib qoladi.

Guruhli o'zaro aloqaning batafsil tahliliga berilmay, muloqot kompetensiyasining rivojlanishi nuqtayi nazaridan ahamiyatli bo'lgan ayrim jihatlarga to'xtalib o'tamiz:

- a) o'quvchilar bir-birlari bilan faol muloqot qiladilar;
- b) ular o'rtasida yaxshi o'zaro munosabatlar yuzaga keladi;
- d) har kimning muvaffaqiyatining sharti boshqalarning muvaffaqiyati hisoblanadi.

Talabalarga xos bo'lgan nutqiy va nonutqiy xulq me'yorlari bilan tabiiyga yaqin vaziyatlarda muloqot qilib, o'zaro aloqaga kirishadilar. Bunda ular nafaqat o'zlarining bevosita suhbatdoshlariga, balki boshqa insonlarga ta'sir ko'rsatuvchi fikrlarni inobatga olishlari zarur. Bu muloqotni o'rgatishda muloqot xulqining refleksivligi jihatini kuchaytirishga olib keladi.

O'qish davomida talabalarning faol o'zaro aloqalar ularning har birida o'zini, o'zining yangi nutqiy va nonutqiy xulqini yanada aniq idrok etish hamda muloqot bo'yicha o'z sheriklarini baholash ehtiyojini tug'diradi. Shu tariqa, muloqot jarayonida insonning o'z-o'ziga, muloqotda o'z xulqiga ekstrapolyasiyasi sodir bo'ladi.

G.A.Kitaygorodskaya ta'kidlaganidek, intensiv o'qitishda axborot almashish va o'zaro boyitish jarayonida o'quvchilarning doimiy faol jalb etilganliklarini ta'minlashi kerak bo'lgan, o'quv o'zaro aloqalari turlari to'g'risidagi masala alohida ahamiyatga egadir.

Buning uchun quyidagilar qo'llaniladi:

- 1) juftlikda ishlash;
- 2) uchlikda ishlash;
- 3) kichik guruhda;
- 4) ikki jamoada;
- 5) o'quvchi – guruh;
- 6) o'qituvchi – guruh;
- 7) o'qituvchi – kichik guruh tartibida ishlash va h.k.

Muloqot kompetensiyasining rivojlanishi o'qituvchi tomonidan tashkil etiladigan, ta'lim oluvchilarning haqiqiy muloqot faoliyatlarini modellashtiruvchi vaziyatlar orqali mumkin bo'lganligi sababli, autentik materiallar (matnlar yoki videofonogrammalar), muammoli topshiriqlardan foydalanish, mazkur jarayonda samarali va mahsuldor hisoblanadi.

Xulosa va tavsiyalar. Bugungi kundagi ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar talabalarni mustaqil fikrlashini rivojlantirish, individual ta'lim traektoriyalariga asoslangan, talabalarda kreativ fikrlash, amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga oid muammolarni bartaraf etishga qaratilganidir. Oliy ta'lim muassasalarida bu vazifalarni amalga oshirishga bosqichma-bosqich o'tish rejalashtirilgan. Bugungi kun-

---

¹ Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. Toshkent, 2015, 120-bet.

da oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'lim soatlari ulushini kamligi, talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllanmaganligi, o'quv jarayonida talabalarda tashkilotchilik qobiliyati, kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish zamon talabiga mos kelmasligi asosiy muammolar qatoriga kiradi. Shu sababdan biz o'zimizning izlanishlarimiz davomida quyidagi xulosalarga keldik, agar:

1. Kredit-modul tizimida talabalar uchun ajratilgan mustaqil ta'lim soatlaridan unumli va foydali o'rinda foydalanilsa, ya'ni, o'qituvchi tomonidan mustaqil ish topshiriqlari shunday taqdim etilishi kerakki, natijada mustaqil ta'lim vazifasini bajarish mobaynida talabada muloqot kompetensiyasi rivojlansin. Bunga "keys stadi" metodi namunalaridan foydalanish, tezkor savol-javobli topshiriqlar tizimi, mavzu bo'yicha insho yozish ko'nikmasini namuna sifatida keltirishimiz mumkin.

2. Dars jarayonida talabalarni subyekt emas, ularni ham ushbu jarayondagi obyekt roli o'tkazish, ya'ni, mashg'ulot davomida o'zini qanday tutishi lozim, qaysi o'rinda savol berish mumkin yoki mumkin emas kabi ko'nikmalarni shakllantirib borish lozim.

3. Mustaqil ta'lim topshiriqlarini bajarish uchun boshqa ta'lim tashkilotlariga o'qituvchi rahbarligida tashriflarni uyushtirish ham, bo'lajak pedagoglarda muloqot kompetensiyasini, o'zini notanish muhitdan qanday tutish kabi ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.

Abdullayev Alibek Qodiraliyevich (QDPI, t.f.n., "Informatika" kafedrası dotsenti; quqon_alibek@mail.ru)
INFORMATIKA O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA SHAXSGA YO'NALTIRILGAN
TA'LIMNI JORIY ETISH SAMARADORLIGI

***Annotatsiya.** Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal sur'atlar bilan rivojlanishi ta'lim jarayonlariga zamonaviy texnologiyalarni, o'qitishning yangi metodlari, shakllari va vositalari bo'yicha pedagogik tadqiqotlarni joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Maqolada informatika o'qituvchilarini tayyorlashda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, o'qitishni differentsiallash va individuallashtirish masalalari yoritilgan.*

***Аннотация.** Бурное развитие информационно-коммуникационных технологий показывает необходимость внедрения в образовательный процесс современных технологий, педагогических исследований новых методов, форм и инструментов обучения. В статье освещены вопросы лично-ориентированного образования, дифференциации и индивидуализации обучения при подготовке учителей информатики.*

***Annotation.** The rapid development of information and communication technologies shows the need to introduce modern technologies, pedagogical research on new methods, forms and tools of teaching into educational processes. The article covers the issues of person-oriented education, differentiation and individualization of teaching in the training of informatics teachers.*

***Kalit so'zlar:** ta'lim, dastur, qiziqish, moyillik, ehtiyoj, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, salohiyat, o'quvchi, bilim, qobiliyat.*

***Ключевые слова:** образование, программа, интерес, склонность, потребность, лично-ориентированное образование, потенциал, учащийся, знания, способности.*

***Key words:** education, program, interest, inclination, need, person-centered education, potential, learner, knowledge, ability.*

Kirish. Inson hayoti va faoliyatidagi axborot jarayonlariga, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy aloqalarning baynalmilallashuviga, mutaxassislarining harakatchanligi oshishiga o'z ta'sirini ko'rsatayotgan globalashuv sharoitida turli mamlakatlarning ta'lim tizimlarida Boloniya kelishuvini tezkorlik bilan amaliyotga tatbiq etishning obyektiv zarurati vujudga keldi. Ta'lim siyosatini xalqaro miqyosda unifikatsiya qilish va standartlashtirish milliy ta'lim tizimini modernizatsiyalashning yagona strategiyasini ishlab chiqishga xizmat qilmoqda. Bunday strategiyani ishlab chiqish hozirda milliy elita tomonidan keng ma'noda siyosiy masala, nafaqat pedagogik, balki iqtisodiy maqsadlarga erishish vositasi sifatida qaralmoqda. Bu holatlar dunyoning rivojlangan mamlakatlaridagi pedagogik jarayon va hodisalarni qiyosiy tahlil qilish va baholashning dolzarbligini belgilab beradi, bu esa o'zaro ilg'or pedagogik tajriba almashish imkonini beradi.

Jamiyatni axborotlashtirish, ta'lim jarayoniga informatikani joriy etish munosabati bilan rivojlangan mamlakatlarda o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish yo'nalishi bo'yicha o'quv dasturlari ishlab chiqildi, turli malaka oshirish kurslari tashkil etildi va informatika o'qituvchilarini uzluksiz tayyorlash dasturlari yaratildi.

Informatika o'qituvchilarini tayyorlash pedagogik ta'lim tizimida amalga oshiriladi, bu esa, o'z navbatida, maktab va oliy ta'lim tizimi bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun chet elda informatika o'qituvchilarini tayyorlash tahlili ushbu mamlakatlarning ta'lim tizimini tashkil etish va ularning pedagogik ta'limining umumiy masalalarini o'z ichiga olishi kerak, bu esa informatika o'qituvchilarini tayyorlashni tashkil etishni yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

Mamlakat taraqqiyoti aholi ta'lim darajasining o'sishiga tobora ko'proq bog'liqligini anglash [6] ko'plab xorijiy mamlakatlarni xususiy ta'limga katta e'tibor qaratuvchi "Ta'lim barcha uchun" global dasturini qabul qilishga majbur qildi [7]. Bu mamlakatlarning xususiy ta'lim dasturlarini rivojlantirishga qaratilgan [5], ular talabalarning rivojlanishiga, ularning qiziqishlari va moyilliklarini hisobga olish uchun shart-sharoit yaratishga, ta'lim ehtiyojlarini qondirishga katta e'tibor beradilar. Xorijiy mamlakatlar ta'lim tizimidagi o'zgarishlar shaxsga yo'naltirilgan ta'lim metodikasining rivojlanishi tufayli pedagog kadrlarni, jumladan, informatika o'qituvchilarini tayyorlash va qayta tayyorlash tizimlarini takomillashtirishga olib keldi.

Xorijda zamonaviy o'qituvchini tayyorlashdan maqsad katta ijodiy salohiyatga ega bo'lgan, uni o'quvchi shaxsi, uning bilim va ijodiy qobiliyatlarini o'rganish va rivojlantirish jarayonida o'quvchi – shaxs va fuqaroning manfaatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshira oladigan insonparvar o'qituvchini shakllantirishdan iborat. Pedagog kadrlar tayyorlash maqsadlarining o'zgarishi o'quv rejaları va dasturlarida, o'qitish tuzilmasida, shaxsga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirishga yordam beruvchi va bu pedagogik texnologiyalar va metodikalarda o'z ifodasini topadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ma'lumki, fan va texnika jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan bugungi kunda ilmiy bilimlar, tushuncha va tasavvurlar hajmi keskin ortib bormoqda. Bu, bir tomondan, fan va texnikaning yangi soha hamda bo'limlarining taraqqiy etishi tufayli uning differensiallashuvini ta'minlayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, fanlar orasida integratsiya jarayonini vujudga keltirmoqda.

Bunday sharoitda, yuqori malakali pedagoglarga bo'lgan talablar ortib bormoqda va barkamol avlodni asrlar davomida shakllanib kelgan umuminsoniy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash layoqatiga ega, fanning fundamental asoslarini, pedagogika va psixologiya metodlarini mukammal egallagan, kasbiy tayyorgarligi yuksak darajada bo'lgan hamda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini amaliyotda qo'llash ko'nikma va malakasiga ega ijodkor pedagoglarni tayyorlash talab etilmoqda.

Hozirgi vaqtda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish hamda keng ko'lamda qo'llash jahon taraqqiyotining global tendensiyasi hisoblanadi. Yangi texnologiyalar kun sayin rivojlanib, mamlakatda axborotlashtirish jarayoni tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan hozirgi davrda, ta'lim sohasida axborot resurslarini tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ammo axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal sur'atlar bilan rivojlanishiga qaramay, ta'lim jarayonlariga zamonaviy texnologiyalarni, o'qitishning yangi metodlari, shakllari va vositalari bo'yicha pedagogik tadqiqotlarni joriy etish darajasi etarli emas.

Ta'lim tizimiga zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish bo'yicha ilmiy izlanishlar qator tadqiqotlarda amalga oshirilgan. Ta'limni axborotlashtirish vositalarini yaratish va ulardan foydalanishning nazariy asoslari, respublikamiz ta'lim tizimida pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish bo'yicha tadqiqotlar A.A.Abduqodirov [1], A.X.Abdullayev [2], M.Aripov [3] va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan.

Nazariy manbalar mazmuni bilan tanishish, oliy ta'lim muassasalari faoliyatini o'rganish va tajribalarni analitik tahlil etish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirish va takomillashtirish muammosining dolzarbligi, zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini pedagogik ta'lim jarayoniga joriy etishning respublikamiz sharoitida yetarlicha ilmiy asoslanmaganligi va pedagogik jihatdan to'liq tadqiq qilinmaganligi bir qator yechimini kutayotgan muammolarning manbai bo'lib qolayotganligini ko'rsatadi.

Axborot va kommunikatsiya texnologiyalari qo'yilgan ta'limiy maqsadlarga erishishga imkon beradigan, nazariy asoslangan ta'lim jarayonini amalga oshirishning shakllari, metodlari, usullari hamda vositalarining majmui hisoblanadi. U har qanday pedagogik tizimda ilmiy muammolar bilan o'zaro munosabatda bo'lgan tushunchadir [4]. Biroq, agar ilmiy masala, ta'lim-tarbiya maqsadlarini ifodalaydigan bo'lsa, u holda axborot va kommunikatsiya texnologiyalari ta'lim-tarbiya yo'llari, ularga erishish vositalarini ifodalaydi. Bu jarayonda ilmiy masala tuzilmasi talabalarning pedagogik tayyorgarligini shakllantirish va rivojlantirish o'qitish maqsadlari sifatida ishtirok etadi, umumiy holda esa u ta'lim mazmunining o'ziga xos xususiyatini belgilaydi.

Shu sababdan mamlakatimizda va jahonning rivojlangan davlatlarida ta'lim sohasini isloh qilish jarayonida pedagogik va axborot texnologiyalarining rivojlanishi zarur axborotlarni mustaqil izlab topish, muammoni qo'ya bilish va uning yechimini hal eta olish, olingan bilimlarni tanqidiy tahlil qilish va yangi masalalarni yechishda qo'llashga qodir mutaxassislarni tayyorlashga yo'naltirilgan. Shu sababdan shaxsga yo'naltirilgan ta'limning zaruriyligi barchaga ayon bo'lmoqda.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim bu talabning shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, qobiliyati hamda imkoniyatini inobatga oluvchi, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalaridan talaba shaxsini rivojlantirishda samarali foydalanishga qaratilgan jarayondir. Shu bois o'qitishni differensiallash va individuallashtirish shaxsga yo'naltirilgan ta'limni joriy etishning asosiy tamoyillari sifatida xizmat qiladi.

Natijalar. Zamonaviy axborot texnologiyalarining ta'lim jarayonlariga joriy etilishi:

- talabaga kasbiy bilimlarni egallashiga;
- o'rganilayotgan hodisa va jarayonlarni modellashtirish orqali fan sohasini chuqur o'zlashtirishiga;
- o'quv faoliyatining xilma-xil tashkil etilishi hisobiga talabning mustaqil faoliyati sohasining kengayishiga;
- interaktiv muloqot imkoniyatlarining joriy etilishi asosida o'qitish jarayonini individuallashtirish va differensiyalashtirishga;
- sun'iy intellekt tizimi imkoniyatlaridan foydalanish orqali talabning o'quv materiallarini o'zlashtirish strategiyasini egallashiga;
- axborot jamiyati a'zosi sifatida unda axborot madaniyatining shakllanishiga;
- o'rganilayotgan jarayon va hodisalarni kompyuter texnologiyalari vositasida taqdim etish, talabalarda fan asoslariga qiziqishni va faollikni oshirishga olib kelishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A. Masofali o'qitish modellari va ularning sinflari. "Fizika, matematika va informatika", Toshkent, 2004, 5-son, 50 – 56-betlar.
2. Абдуллаев А.Х. Виртуальные лабораторные стенды и рекомендации по их использованию в непрерывном образовании. Образование через всю жизнь: становление и развитие непрерывного образования в рамках единого образовательного пространства Евразийского экономического сообщества. Материалы международной конференции, Санкт-Петербург (Российская Федерация), 2004, с. 3 – 7.
3. Arifov M. Internet va elektron aloqa asoslari. Toshkent, "Universitet", 2000, 132-bet.
4. Андреев А.А. Дидактические возможности средств информационных телекоммуникационных технологий в системе дистанционного обучения//<http://www.ito.su/1998-99/h/andreev-t.html>.
5. Лурье А. Реформа как источник процветания и испытания. Айма матер. "Вестник высшей школы", 2005, № 2, с. 16 – 19; Deer C. Reforms of the Financing of Higher Education in Europe: Powerful Universities, paying Universities? C.Deer, J.L.de Meulemeester. IAU Horizons (World Higher Education News). 2005, March, Vol. 11, № 1, p. 4.
6. Jandhyala V. Global Trends in the Funding of Higher Education. B.Jand-hyala, G.Tilak. IAU Horizons (World Higher Education News). 2005, March, Vol. 11, № 1, p. 1 – 3.
7. Rokhataliyeva A.N. (2022). Teaching of mathematics on the basis of advanced international experiences. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(7), p. 50 – 55.
8. Rokhataliyeva A.N.,& Kadiraliyevich A.A. (2022). Didactic foundations of improving the creative activity of future mathematics teachers by means of information and communication technologies. Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning, 3(7), p. 1 – 5.
9. Roxataliyevna A.N.,& Gulomovna Y.S. (2021). Teaching Children Problem-Solving in Preschool. Middle European Scientific Bulletin, 9.
10. Abdullayev A.K., Abdullayeva N.R.,& Madraximova M.A. (2022). The basis is a mobile industrial robot core characteristics and shape of the spatial structure. International Journal of Early Childhood Special Education, 14 (7).
11. Abdullaeva N.R. Matematikani o'qitishda o'quvchilarning kreativ faoliyatini rivojlantirishning didaktik tamoyillari. Journal of innovations in scientific and educational research, volume 1, issue 6, 119.
12. Shoqosim o'g'li A.U., Rahimovna T.O., Mamasiddiqovna A.N., Mamasoliyevich T.R.,& Roxataliyevna A.N. (2022). Technologies For Improving The Quality Of Educational Results Of Schoolchildren By Developing A Personalized Model Of Teaching Mathematics Through Interactive Stories. Journal of Positive School Psychology, 6(11), p. 1354 – 1365.

Egamberganova Dilnoza Davronbekovna (UrDU tadqiqotchisi)
ABULHASAN MOVARDIYNING “DUNYO VA DIN ODOBI” ASARINING PEDAGOGIK
TAHLILI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abulhasan Movardiyning besh qismdan iborat “Dunyo va din odobi” asarining mazmun-mohiyati, qoidalari, aql va nafs to‘qnashuvi haqida muhim qarashlari haqida fikr yuritiladi. Shu bilan birga, odamlarning ilm va olimlarga qarashi, ta’lim va tarbiya usullari, qoidalari, shogird-ustoz munosabatlari, burch va farz muammolari, insonning ijtimoiy mavjudot ekanligi haqidagi g‘oyaga asoslangan axloqiy tushunchalar ilgari surilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается пятичастный труд Абулхасана Моварди «Мир и религиозный этикет», его содержание, правила и важные взгляды на конфликт разума и души. При этом выдвигались взгляды людей на науку и ученых, методы и правила воспитания и обучения, отношения ученик-учитель, проблемы долга и долга, моральные концепции, основанные на идее, что человек – существо социальное.

Annotation. In this article, Abulhasan Movardi’s five-part work “The World and Religion’s Etiquette” is discussed. At the same time, people’s view of science and scientists, methods and rules of education and training, student-teacher relations, problems of duty and obligation, ethical concepts based on the idea that a person is a social being were put forward.

Kalit so‘zlar: din odobi, dunyo odobi, nafs odobi, aql fazilati, tug‘ma aql, muktasab aql, kazuistik usul, ijtimoiy munosabatlar, payg‘ambarimiz sunnatlari, ijtimoiy birdamlik.

Ключевые слова: религиозные манеры, мирские манеры, самодовольство, интеллектуальная добродетель, врожденный интеллект, казуистический метод, социальные отношения, Сунна нашего Пророка, социальная солидарность.

Key words: religious manners, worldly manners, self-righteousness, intellectual virtue, innate intelligence, innate intelligence, casuistic method, social relations, Sunnah of our Prophet, social solidarity.

Abulhasan Movardiyning “Dunyo va din odobi” kitobi bugungi kungacha yetib kelgan eng mashhur asarlaridan biridir. Asar, dastlab, shu nom bilan yozilgan bo‘lsa kerak, keyinchalik, ulamolar tomonidan qisqartirilib, shu nom bilan mashhur bo‘lgan. Movardiy o‘zining qisqa muqaddimasida insonning barcha faoliyati ichida eng muhimi diniy va dunyo ishlarini obod yetuvchi asarlar ekanini ta’kidlab, bu asarida hayotning o‘lchov va qoidalarini (odob) diniy ta’limotdan tadqiq etishini ta’kidlaydi. U kitobini tayyorlashda Qur‘on va Sunnatdan, donishmandlarning ixcham so‘zlaridan, yozuvchilarning adabiy iboralari va shoirlar she‘rlaridan manba sifatida foydalanganligini ta’kidlaydi. Besh qismdan (bob) iborat Movardiyning “Dunyo va din odobi” asarining birinchi qismi “Aqlning fazilati va “havo”ning yomonligi” deb nomlanib, unda an’anaviy islom axloqining asosiy mavzularidan biri bo‘lgan aql va nafs to‘qnashuvi haqida muhim qarashlari ilgari surilgan. Shu munosabat bilan, muallif tomonidan ongning ta’rifi va tabiati, aql-tajriba munosabatlari kabi mavzularga urg‘u berildi.

“Ilm odobi” deb nomlangan ikkinchi bobda ilmning qadri, ilm va din o‘rtasidagi munosabat, odamlarning ilm va olimlarga qarashi, ta’lim va tarbiya usullari, qoidalari, shogird-ustoz munosabatlari, fan-amal munosabatlari, olimlarning ma’naviy burch va majburiyatlari ko‘rib chiqiladi. Bu tushuntirishlar orasida diqqatga sazovor jihatlardan biri shundaki, Al-Movardiy ilm-fandagi erkinlikni qat’iy himoya qilib, aqliy va ilmiy asoslardan xoli bo‘lgan da’volarga asoslangan ilmiy masalalarni qabul qilish yoki rad etish noto‘g‘ri ekanligini ta’kidlaydi. Movardiy har bir mavzuda taqlid va taqlidni rad etar ekan, ayniqsa, biror fikrning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini oshkor qilish uchun ma’lum bir hokimiyatga panoh topganlarni tanqid qiladi. Unga ko‘ra, yetarlicha ma’rifatga ega bo‘lmagan mavzu haqida savol berishni takabburlik deb hisoblamaslik kerak. Aql bilan tasdiqlangan bilimga ham taqlid sifatida qaramaslik kerak. Tug‘ma aqlga ko‘ra, bir narsani vujud va adamdan, mavjudlik hudud va qidamdan xoli bo‘lmasligini, yana u ikki zid narsa hech qachon bir-biriga birikmasligi va bir raqami ikkidan kamligini ham bilishga o‘xshaydi. Insondagi ana shu boshlang‘ich bilimni idrok etishni tug‘ma aql deyiladi.¹

Muktasab aql aslida g‘ariziy (tug‘ma) aqlning hosilasi, bilishning nihoyasi, tug‘ma tadbir va fitrat yutug‘idir. Muktasab aqlga had-chegara yo‘q, chunki uni qancha ko‘p ishlatasa, kamayish o‘rniga ko‘payib boradi. Mabodo, uni o‘z holiga qo‘yib qo‘yilsa, oldingi holatidan kamayadi. Muktasab aqlning ko‘payi-

¹ Абулхасан Мовардий. Дунё ва дин одоби. Т., “Ҳилол-Нашр”, 2021, 14-бет.

shiga ikki narsa sabab bo'ladi. Birinchisi, ko'p foydalanish tufayli bo'lib, agar unga "havo" va shahvoniy to'siq bo'lmasa. Bu huddi keksa kishilarda ko'p tajriba, sog'lom fikr bo'lishiga o'xshaydi.¹

Endi ikkinchi yo'l–muktasab aql o'tkir farosat va zakiylik bilan bo'ladi. Bu narsa to'satdan paydo bo'luvchi o'ta ziyraklik, deb ataladi. Agar u tug'ma aql bilan birlashsa, xuddi o'smirlardagi ziyraklik va aqli rasolik o'zaro birikishida kuzatilgandek, muktasab aqlning ko'payib borishini keltirib chiqaradi.²

Asarning "Din odobi" deb nomlangan uchinchi qismida burch va farz muammolari umumiy tarzda ko'rib chiqiladi. Bu yerda "din" faqat Alloh va banda o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi institut bo'lishdan tashqari, odamlarning Alloh va boshqa mavjudotlarga nisbatan barcha majburiyatlari va munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar tizimi sifatida qaraladi. Bu majburiyatlarning asosi Qur'ondir. Payg'ambarimiz sunnatlari Qur'on belgilagan tamoyillarga zarur tafsirlarni keltirgan, ulamolar esa ijthod orqali farzlarni aniqlab berganlar. Bu bo'limda asosiy ibodatlarning hikmatlariga alohida to'xtalib, o'z-o'zini tarbiyalash mavzusiga to'xtalib o'tadi, inson o'zining dunyoga haddan tashqari bog'liqligini yengish uchun qanday yo'l tutishi kerakligi haqida ma'lumotlar va boshqa adabiy adabiyotlardan misollar keltiriladi.

"Dunyo odobi" deb nomlangan to'rtinchi bob asarning eng muhim va o'ziga xos jihatini tashkil etadi. Insonning ijtimoiy mavjudot ekanligi haqidagi g'oyaga asoslangan ushbu bo'limda tajribalarga asoslangan izchil va yashashga yaroqli axloqiy tushuncha ilgari surilgan. Movardiy ijtimoiy birdamlik va hamjihatlikni odamlar o'rtasidagi imkoniyatlar farqiga bog'laydi va uning fikricha, mutlaq tenglik ehtiyoj-yordam munosabatlarini, shuning uchun jamiyatning yo'q qilinishiga olib keladi. Dunyo tartibining to'liq o'rnatilishi oltita asosiy shartning mavjudligiga bog'liq: hurmatga sazovor din, kuchli siyosiy hokimiyat, har tomonlama adolat, umumiy xavfsizlik, keng tarqalgan farovonlik, katta umid va ezgu axloqdir. Din insonda ichki hokimiyat vazifasini bajaradi va o'zini axloqiy ong holatida ushlab turishga imkon beradi. Biroq hamma ham aql va din me'yorlariga ko'ra harakat qila olmaydi. Siyosiy hokimiyat bu kamchilikni to'ldiradi. Adolat tashqi dunyoda ham, insonning axloqiy tuzilishida ham tartibni saqlash uchun kerak. Qanday bo'lmasin, adolat – bo'rttirib ko'rsatish va kamsitish ko'rinishidagi ekstremal munosabatlardan uzoq bo'lgan xatti-harakatlar shaklidir. Chunki me'yordan chetga chiqqan kishi adolatdan og'adi. Shu munosabat bilan Al-Movardiy Arastudan beri davom etib kelayotgan va islom faylasuflari tomonidan qabul qilingan "o'rta" va "hayo"ga asoslangan fazilatlar tasnifini yangidan shakllantiradi. Odamlarning tinch-osoyishta hayoti, sa'y-harakatlari samaradorligi, begunohlarning xavfsizligi, zaiflarning qulayligi umumiy xavfsizlikka bog'liq. Farovonlikning tarqalishi tirikchilikni osonlashtiradi, hasadni kamaytiradi, munosabatlarni mustahkamlaydi. Nihoyat, odamlarning ertangi kunga bo'lgan umid va intilishlari tufayli dunyo obod bo'lib, dunyo qurilishi ishlari avloddan-avlodga o'tib bormoqda. Kimning hayosi bo'lmasa uni yomonlikdan to'suvchi va ta'qiq ishlardan qaytaruvchi bo'lmaydi. Hayo uch turli bo'ladi. Birinchisi, Alloh Taolodan hayo qilish, ikkinchisi, odamlardan hayo qilish va uchinchisi, o'zidan o'zi hayo qilish.³

Al-Movardiyning realistik axloqiy tushunchasining yorqin ifodalaridan biri bu intilishlarni ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi sifatida boshqa ko'plab axloqshunoslar qoralagan bahosidir. Xuddi shu bobda dunyo hayotini tartibli va osoyishta qilishning shartlaridan biri bo'lgan ijtimoiy birdamlik mavzusi muhokama qilinar ekan, o'sha davrga qadar yozilgan axloqiy kitoblarda ko'rilmaydigan mukammal ijtimoiy va iqtisodiy axloq tushunchasi muallif tomonidan yangidan kashf etiladi.

"Nafs odobi" deb nomlangan so'nggi bo'limda axloqiy tarbiyada ikki asosiy yo'l borligi, ya'ni, boshqalarning bilim va tajribasidan foydalanish va shaxsiy harakat (riyoz) hamda fazilat sanalgan his-tuyg'ular va xatti-harakatlar qabul qilingan an'anaviy islom axloqidagi sharmandalik ana shu ikki sarlavha ostida keng tasniflanadi.

"Dunyo va din odobi" asari muallifning huquqshunos, qozi, mutafakkir va adabiy shaxsining boy mahsuli bo'lib, u kazuistik usulda va puxta tayyorlangan tizimda ishlangan. Oyat va hadislarga ko'plab salaf olimlari keltirgan tafsirlardan tashqari, Al-Movardiyning o'zi ham muhim tafsir va ta'villar qilgan. Boshqa tomondan, Al-Movardiy asarga adabiy-didaktik tus berishga g'amxo'rlik qilgan va shu maqsadda u axloq, san'at va insoniyatning umumiy qadriyatlarini aks ettiruvchi xorijiy madaniyat mahsulotlaridan keng foydalangan. U Aristotel va Kindining qarashlarini o'z ichiga olgan va qonundan ko'plab misollar keltirgan. Biroq, keyinchalik, G'azzoliy kabi Al-Movardiy ham o'z asariga kiritgan hadislarning to'g'rili-gi haqida to'xtalmagan. Darhaqiqat, kitobdagi sahih hadislardan tashqari zaif yoki sahih hadislar ham

¹ Shu manba. 15-ber.

² Shu manba. 16-ber.

³ Shu manba. 303-ber.

ko'p. Asarda axloq va din, keng ma'noda falsafa yoki hikmat, siyosat va huquq o'rtasida yaqin aloqa o'rnatilgan va bu jihatdan u tor ma'noda axloqiy kitobdan ko'ra antropologik xususiyatga ega.

Din axloqning birlamchi manbai sifatida qaralsa-da, u ham aqlga, ham individual va ijtimoiy hayot haqiqatlariga mos keladigan axloqiy fikrni rivojlantirishga harakat qilingan. Shu boisdan ham muallif faqih sifatida ulamolarning ijtihodi va istinbatini, qolaversa, "Payg'ambar alayhissalom" axloqiy idealini ham qadrlaydi. Qolaversa, allomaning kasbi tufayli odob-axloq haqidagi qarashlarining shakllanishida ijtimoiy voqealar haqidagi kechinmalarining o'rni katta. Ayniqsa, Movardiyning islom axloqshunoslarining eng realistlaridan biri ekanligini ko'rsatish uchun asar oxiridagi quyidagi gaplar yetarli: "Ey donishmand! O'zingizning shaxsiyatingizga e'tibor bering. Vaqtingizdan mamnun bo'ling. O'z davringizning an'analariga rioya qiling. Odamlar bilan janjallashishdan va ulardan qochishdan saqlaning, ular sizga dushmanlik qilmasin. Sevimagan tinchlik topa olmaydi, dushman bo'lgan tinchlanmaydi".

"Dunyo va din odobi", xususan, tasavvufiy qarashlarga mos keladi. Jumladan, asarning "Din odobi" bo'limidagi o'z-o'zini tarbiyalash haqidagi izohlarda so'fiylik yondashuvi seziladi. Xuddi shuningdek, aqlning ahamiyati, asosiy fazilatlarining mo'tadil va adolat bilan aloqasi kabi mavzularda faylasuflar qarashlaridan foydalanganligi, do'stlik va umuman ijtimoiy munosabatlarning ahamiyati haqidagi tushuntirishlari boshqa Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, G'azzoliy qarashlariga o'xshashligini ko'rishimiz mumkin. Biroq, asar davomida chizilgan har bir insonni turmush tarzi, ayniqsa, axloqiy hayotning maqsadi sifatida ko'rsatilgan baxtni tushunish va ideal axloqiy shaxs sifatidagi inson tipi falsafiy va tasavvuf etikasidan butunlay farq qiladi. Asar tasavvuf va falsafiy asarlar bilan solishtirganda, mavzularni tanlash va tartibga solishda ham, ularga keltirilgan tushuntirishlarda ham islomiy ma'noda ancha konservativ va an'anaviy xarakterga ega. Masalan, yunon falsafasidan kelib chiqqan va asosiy falsafiy va tasavvufga oid axloqiy kitoblarda ozmi-ko'pmi islomiy lashtirilgan "nafs ma'rifati" mavzusi "Dunyo va din odobi" asarining ayni o'zidir. Shubhasiz, bu asarda aql va istak antinomiyasi kabi psixologik tahlillar mavjud; lekin ular, odatda, Qur'on va sunnat nuqtayi nazaridan qaraladi. Kitobda so'fiylar va faylasuflarning saodat, metafizik yoki saodat haqidagi idealistik farazlariga zarracha qiziqmay turib, din va tajribaviy hayot haqiqatlariga asoslanib musulmonning dunyo va oxiratda baxtli bo'lish yo'llari ko'rsatilgan. Shu sababli, Muhammad Arkuun aytganidek, bu asarda tasavvuf va falsafadagi "komil inson" o'rniga Qur'on va sunnatdagi "musulmon inson" turi asos qilib olingan. Ayniqsa, "an'anaviy odob qoidalari" bo'limiga keng tushuntirishlar muallifning islom jamiyatida o'rnatilgan axloq qoidalariga qanchalik ahamiyat berayotganini yaqqol ochib beradi.

Jumayeva Gulnora Tursunpulatovna (Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti "Pedagogika" kafedrasi katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD); e-mail: :jumayeva.gulnara@mail.ru)

O'QITUVCHILARNING KASBIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH DOLZARB MUAMMO SIFATIDA

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada o'qituvchilarning kasbiy madaniyatini rivojlantirish muammosining dolzarbligi va nazariy asoslari, maktab o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirish jarayoni, o'z-o'zini nazorat qilish, o'zini-o'zi qadrlash, reflektiv va ijodiy fikrlash, qiymat-gnoseologik va faoliyat-ijodiy tahlil qilinadi. tuzilmalar, tarkibiy qismlarning mazmuni ta'kidlangan. Maqolada, shuningdek, maktab o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari va tarkibiy qismlari ko'rsatilgan.*

***Аннотация.** В данной статье анализируются актуальность и теоретические основы проблемы развития профессиональной культуры педагогов, процесс развития профессиональной культуры педагогов школы, самоконтроль, самооценка, рефлексивно-творческое мышление, ценностно-гносеологические и деятельностно-творческие структуры содержимое компонентов подсвечивается. Также в статье представлены психолого-педагогические особенности и компоненты развития профессиональной культуры школьных учителей.*

***Annotation.** This article analyzes the relevance and theoretical foundations of the problem of developing the professional culture of teachers, the process of developing the professional culture of school teachers, self-control, self-esteem, reflective and creative thinking, value-epistemological and activity-creative structures, the content of the components is highlighted. The article also presents the psychological and pedagogical features and components of the development of the professional culture of school teachers.*

Kalit soʻzlar: kasbiy madaniyat, kasbiy faoliyat, aks ettirish, oʻz-oʻzini nazorat qilish, oʻz-oʻzini baholash, psixologik, pedagogik.

Ключевые слова: профессиональная культура, профессиональная деятельность, рефлексия, самоконтроль, самооценка, психологическая, педагогическая.

Key words: professional culture, professional activity, reflection, self-control, self-assessment, psychological, pedagogical.

Kirish. Mutaxassis kadrlarning kasbiy madaniyati va ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish orqali ularning jahon pedagogik amaliyotida oʻzgaruvchan mehnat bozori talablariga moslashuvchanligini taʼminlashga katta eʼtibor qaratilmoqda. Ushbu tendensiya soʻngi vaqtlarda xalqaro ilmiy jamoatchilik tomonidan “pedagogik dunyoqarash” (pedagogical worldview) muammosiga bagʻishlangan ilmiy tadqiqotlarning koʻpayishiga sabab boʻlmoqda. Darhaqiqat, jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy tabiatining doimiy oʻsish va oʻzgarishda ekanligi zamonaviy mutaxassislardan, xususan, pedagog-oʻqituvchilardan oʻz kasbiy qadriyatlarini va shaxsiy eʼtiqodlariga ega boʻlishni, nafaqat oʻzining, balki oʻzga madaniyatni ham qabul qila bilishni, ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq, pedagogik dunyoqarashi va qobiliyatlarini doimiy ravishda takomillashtirib borishni taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili. “Oʻzbekiston Respublikasi oliy taʼlim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida”gi Pf-5847-sonli farmon, yosh avlodga taʼlim-tarbiya berish orqali ularning dunyoqarashini, maʼnaviy-axloqiy tafakkurini boyitish va rivojlantirishning ilmiy-tarixiy asoslari eng qadimgi yozma manbalar hamda Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy kabi Sharq mutafakkirlarining qomusiy asarlarida yoritib berilgan. Respublikamiz olimlaridan D.O.Himmataliyev, M.Ochilov, R.Mavlonova, K.Zaripov, O.Musurmonova, A.Xoliqov va boshqalar pedagogik faoliyat mazmuni, oʻqituvchi mahoratini shakllantirish va rivojlantirish, kasbiy madaniyati toʻgʻrisidagi ilmiy asoslangan fikrlari bilan maqsad, vosita va xususiyatlarini yoritib bergan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada maktab oʻqituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirish tizimi muhokama qilinadi. Uning asosiy tarkibiy omillari va qismlari tavsiflanadi. Oʻzbekistonda maktab oʻqituvchilarining kasbiy madaniyatini aniqlash mezonlari tahlili qilindi va rivojlangan davlatlar mezonlari bilan solishtirildi. Maktab oʻqituvchilarining kasbiy madaniyati sifatini baholash boʻyicha yondashuvlar oʻrganildi.

Tahlillar va natijalar. Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy sohani modernizatsiya qilish uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, inson kapitalini mehnat bozori talablari asosida rivojlantirish, taʼlim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy oʻqitish usullarini joriy etish, xalqaro standart asosida yuqori malakali, “kreativ fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va maʼnaviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish asosiy strategik vazifalar” sifatida belgilangan. Bu esa oliy maʼlumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga xizmat qiluvchi mexanizmlarni takomillashtirishni taqozo etadi.¹

Maktab oʻqituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirish haqida gap ketganda, eng avvalo, “madaniyat” tushunchasining mohiyatini aniqlab olish zarur. Madaniyat tushunchasi Sharq allomalarining adabiy meroslarida hamda pedagog-psixolog olimlar tomonidan quyidagicha talqin qilingan: “Madaniyat” soʻzi zamonaviy nutqda juda keng qoʻllaniladi. “Madaniyat” soʻzi lotincha “cultural” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, “tarbiyalash, oʻstirish, rivojlanish, eʼzozlash” degan maʼnoni anglatadi.

Kasbiy madaniyatga oid qarashlar qadimgi qoʻlyozmalarda, diniy va didaktik manbalarda oʻz aksini topgan. Jumladan, “Avesto”da kasb-hunarga hurmat, kasbga sadoqat, mehnatsevarlik, xushmuomalalikka undovchi hikmatlar, islom dini taʼlimotida mehnat qilish va uning ortidan topilgan boyliklardan zakot berilishi, har bir musulmon kishi oʻz kasbining orqasidan halol yoʻl bilan rizq topishi kerakligi haqidagi oʻgitlar odamlarda kasbiy madaniyat rivoji odob-axloq qoidalariga bogʻliq ekanligi asoslangan.

XV asrda yashab, ijod etgan mutafakkir Kamoliddin Husayn Voiz al-Koshifiy bola tarbiyasida maktab va muallimning alohida oʻrni borligi haqida gapirib, muallimlar dono, bilimli, shirinsuxan, adolatli boʻlishi zarur, deb hisoblaydi. Alloma murabbiylar toʻgʻrisida “Axloqiy Muhsiniy” asarida quyidagi fikrni keltiradi: “Oʻqituvchi bolaga nasihat va taʼlim berishda lutf va odob qoidalariga rioya qilishi dar-

¹ Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Oʻzbekiston Respublikasi oliy taʼlim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida”gi PF-5847-sonli farmoni. Qonun hujjatlari maʼlumotlari milliy bazasi, 08.10.2019.

kor. Jamoatchilik joylarida o'quvchiga pand berish yaramaydi, balki xilvat joyda bolaga nasihat qilish zarur. Agar murabbiy nasihat berishning fursati kelganini bilsa, unga muloyimlik bilan murojaat qilishi lozim, chunki bizning zamonamizda muloyim va xushfe'l bo'lish maqsadga muvofiqdir".

Buyuk allomalardan Abdurahmon Jomiy o'z asarlarida tarbiyachi muallim faoliyatiga quyidagicha ta'rif beradi: "Muallim bilimli, aqlli, adolatli, o'zida butun yuksak fazilatlarini mujassamlashtirgan bo'lishi lozim. O'zini nomunosib tutgan odam hech vaqt o'quvchilarga bilim va odob bera olmaydi".

"Muallimning yuksak sifati uning aqli, ilmi, fikri, so'zi, axloq-u odobidadir, degan edi taniqli murabbiy, maktabshunos olim Hikmatulla Abdullayev o'zining "Yashil daftar hikmati" asarida, o'qituvchining yuz qarashlari ham, gapirishlari ham, qalbi ham, ko'rinishi ham, yurish-turishi ham, kiyinishi ham chiroyli va ibrat namunasi bo'lsin. Ayniqsa, uning nutqi tushunarli, ravon, ta'sirli bo'lishi darkor. U muhoqotda bamisoli so'z zargari ekanligini ko'rsata olishi muhimdir. Shunga erishish kerakki, odamlar, ayniqsa, ota-onalar va o'quvchilar uni rostgo'y, halol, pokiza, sog'lom fikrli, shafqatli va muruvvatli, insonparvar kishi sifatida e'tirof etsinlar".

Ta'lim-tarbiya birligi va axloq masalalariga yetuk tarbiyashunos olim sifatida yondashgan olim Abu Rayhon Beruniy o'zining pedagogika va psixologiyaga oid qimmatli fikr-mulohazalarini va ma'rifiy-didaktik qarashlarini bayon etib, ilm hamda ma'rifat sari intiluvchi tolib va muallimlarga deydiki: "Ilm dargohiga kirar ekansan, qalbing kishini ozdiruvchi illatlardan, odamni ko'r qilib qo'yadigan nafs va turli buzg'unchi holatlardan, qotib qolgan turli eski urf-odatlardan, hirsdan, raqobatdan, ochko'zlikni quli bo'lishdan ozod bo'lmog'i darkor".¹

Alisher Navoiy yosh avlod tarbiyasini har qanday tasodifiy murabbiyga ishonib topshirib bo'lmagligini aytib, o'qituvchi shaxsiga nisbatan yuksak talablarni qo'yadi. Navoiy o'zining "Mahbub ul-qulub" asarida ta'limiy-tarbiyaviy fikrlari hamda o'qituvchi shaxsi, uning ma'naviyatiga doir qarashlarini keltirib o'tadi.

Umumiy o'rta ta'lim muassasasi o'quvchilarida refleksiv ko'nikmalarni shakllantirish jarayonini tashkil etish va boshqarish muammosini tadqiq etgan D.Hakimovanning qayd etishicha, "shaxs refleksiv ko'nikmalari samarali fikrlash va faoliyat yuritishning muhim mexanizmi, yuz berayotgan hodisani keng tizim kontekstida tushunish jarayonlarini alohida tashkil etish (u vaziyat va harakatlarni baholashni, vaziyatlarni hal qilish usullari va operatsiyalarini topishni o'z ichiga oladi), xatti-harakatlar va ularning oqibatlarini anglash uchun yo'naltirilgan faoliyat, insonning nazariy faoliyatlarining shakli, ya'ni, o'tmishga (orqaga) murojaat qilish hamda subyektning ma'lum bir muammoni va uning vujudga kelish sabablarini ko'ra olishi, aniqlashi, o'rganishi va tahlil qila olish qobiliyatidir". Maktab o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirish bilan bog'liqlikda refleksivning quyidagi tur, daraja va shakllarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Xulosa. O'qituvchi kasbiy madaniyatining shakllanishi ularda kasbiy mahorat, ijodkorlik ko'nikmalarini hosil qilish, muomala madaniyatini tarkib toptirishdan iborat bo'lib, kuzatuvchanlik, ijodkorlik, ilg'or pedagogik tajribalarni mustaqil o'zlashtirish, o'qish va o'qitish jarayonida diqqatni taqsimlash, psixik holatlarini boshqara olishni ta'minlaydi.

Dadaboyeva Fayyoz Xikmatulloevna (Shahrisabz "Temurbeklar maktabi")
KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYA TUSHUNCHASINING NAZARIY ASOSLARI
XUSUSIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada kommunikativ kompetensiya tushunchasining nazariy asoslari va unga tadqiqotchilar tomonidan berilgan turlicha ta'riflar hamda chet tillarni o'qitishda kommunikativ kompetensiyaning roli to'g'risida so'z yuritiladi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы понятия коммуникативной компетенции и разные толкования исследователей, а также её роль в обучении иностранным языкам.

Annotation. This article discusses the theoretical foundations of the concept of communicative competence and various definitions given to it by researchers, as well as the role of communicative competence in teaching foreign languages.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetensiya, kompetentlik, bilim, ko'nikma, tajriba, nazariya, ta'lim.

¹ Abu Rayhon Beruniy. 100 hikmat (ibratli so'zlar). Toshkent, "Fan", 1993, 248-bet.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, компетентность, знание, навык, опыт, теория, обучение.

Key words: communicative competence, competence, knowledge, skills, experience, theory, education.

Yosh avlodni ham jismonan, ham ma'nan yetuk inson qilib tarbiyalash bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib, ertangi kunimiz, kelajagimizni ta'minlovchi, bo'lajak avlod taqdiriga befarq qarash mumkin emasligini namoyon etuvchi vositadir. Bugungi globallashuv davrida tilni, xususan, turli tizimli tillarni oson va qulay o'rganish ustida turli ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

O'quvchilarga chet tillarni o'qitishda samarali metodlarni shakllantirish yuzasidan olib borilgan ko'plab tadqiqotlarda chet tillarni o'rganish jarayonini tashkil etishning ko'plab uslub hamda usullari to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Aynan o'sha izlanishlar natijasida, boshqa sohalarda bo'lgani kabi, chet tilini o'qitish sohasida ham so'nggi yillarda "kommunikativ kompetensiya", "kompetentlik", "kompetensiyaviy yondashuv" kabi tushunchalar keng ommalashdi. Til o'rganish jarayonini tashkil etishning uslub hamda usullari o'quvchi kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga, bilish qobiliyatlarini o'stirishga, shu bilan birga, ta'lim jarayonida ularning faolligini oshirishga qaratilgan. O'zbekiston Respublikasida ta'limning barcha bosqichlarida chet tilini o'qitishning asosiy maqsadi o'rganuvchilarning ko'p madaniyatli dunyoda kundalik, ilmiy va kasbga oid sohalarda faoliyat olib borishga doir kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishdan iborat. Chet tillarni o'rgatishda til o'rganuvchilarda tayanch kompetensiyalar bilan birga kommunikativ kompetensiyani ham rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

"Kommunikativ kompetensiya" tushunchasi yuzasidan tadqiqotchilar turlicha yondashuvlar asosida o'z fikrlarini o'ziga xos qarashlar bilan tadqiq etganlar. Ular tomonidan ushbu tushunchaga berilgan turlicha izohlarni ko'rib chiqamiz. Bu izohlar mazkur maqolamizning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Kompetensiya atamasi lotin tilidan olingan bo'lib, "biror kishi yaxshi xabardor bo'lgan soha yoki masala"¹ tushunchasini anglatadi. O'zbek tilining izohli lug'atida kompetensiya so'ziga quyidagicha ta'rif berilgan, ya'ni [lot. competentia layoqatli, munosib bo'lmoq yoki compete – erishayapman, munosibman, loyiqman]² degan ma'nolarni bildiradi.

"Kompetensiya" tushunchasini ilk marotaba 1965-yilda tilshunos N.Xomskiy o'zining "Aspekty teorii sintaksisa"³ nomli kitobida qo'llagan. Olimning fikriga ko'ra, til bilish kompetensiyasi so'zlovchi hamda tinglovchining o'z ona tilini bilishi demakdir.

Ta'lim olishga bo'lgan kompetentli yondashuvni shakllantirish va rivojlantirish borasida kechayotgan tizimdagi muntazam o'zgarishlar "kompetensiya" tushunchasini turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha izohlanishiga olib keldi.

Tilshunos olim, leksikograf S.I.Ojegovning "Rus tilining izohli lug'ati" kitobida "kompetensiya" so'zini "biror-bir sohaning bilimdoni, biror sohadan yaxshi xabardor bo'lish"⁴ ma'nolarini anglatuvchi tushuncha sifatida sharhlanganligini ko'rishimiz mumkin.

K.G.Razumovskiy nomidagi Moskva davlat Texnologiya va boshqaruv universiteti xodimlari pedagogika fanlari doktori, professor Sergey Yevgenyevich Shishov hamda pedagogika fanlari doktori Valentina Alekseyevna Kalneylar insonning hayoti davomida orttirilgan bilimlari, tajriba va ko'nikmalari asosida shakllangan barcha qobiliyatlarini kompetensiya deb baholaydilar.⁵ Ular mazkur konseptni kompleks tarzda talqin qilar ekan, hayot davomida olingan bilim va tajribani real vaziyatlarda qo'llashni kompetensiya deb hisoblaydilar. S.E.Shishov hamda V.A.Kalneylarning kompetensiya tushunchasiga bergan ta'rifini adolatli ta'rif deb ayta olamiz. Chunki to'plangan bilim, tajriba va ko'nikma muayyan bir vaziyatlarda qo'llangandagina uni kompetensiya deb atash mumkin. Aynan shu izoh mazkur maqolamiz uchun g'oyat muhim sanaladi.

Tadqiqotchi Kudryashova Olga Vasilyevna o'zining "Yozma nutqda kommunikativ kompetensiyani bochqichma bosqich shakllantirish metodikasi" mavzusidagi dissertatsiyasida insondagi barcha kompetensiyalar asosida hayot davomida orttirilgan bilim, ko'nikma, tajriba hamda ularni muayyan vaziyatlarda qo'llash yotadi deb ta'kidlaydi. Kompetensiyani biror narsani eplay olishdan, aniqroq qilib aytilganda,

¹ Словарь иностранных слов. 18-е изд., стер., М., с. 48, "Рус. яз.", 1989, 624 с.

² O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-jild, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2002, 704-bet.

³ Хомский, Н. Аспекты теории синтаксиса. Москва, издательство Московского университета, 1972, 129 с.

⁴ Ожегов С.И. Словарь русского языка. 57 000 слов, М., "Рус.яз.", 1988, 750 с.

⁵ Шишов, С.Е. Мониторинг качества образовательного процесса в школе. Монография, М., НИЦ ИНФРА-М, 2013, 206 с.

mahoratdan jiddiy farqi shundaki, kompetensiya hamma vaqt ham birgalikda faoliyat yuritishga hamda turli muammolarni hamkorlikda hal etishga emotsional va ruhiy tayyorgarlik bilan bog'liq hodisadir. Shu bilan birga, kompetensiyaning xususiyati shundan iboratki, u o'quvchilarning muayyan shaxsiy sifatлари, axloqiy va ma'naviy qadriyatları majmuyidir.¹

Vatanimiz pedagogik ilmidagi ham bir qator tadqiqotchilar o'quvchilarda kompetentlikni rivojlantirish borasida ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar. Tadqiqotchi A.A.Qarshiyev kompetensiya tushunchasini ilmiy tahlil qilish barobarida shunday fikrlarni keltirib o'tadi: "Ta'lim tizimida o'tgan asrning 60-yillarida yangi tadqiqot yo'nalishi bo'lgan kompetentli yondashuvning vujudga kelishi hamda xorijiy pedagogik va metodik manbalarda paydo bo'lgan "kompetentlik" va "kompetensiya" tushunchalari, aslida, o'zaro chambarchas bog'liq tushunchalar bo'lib, odatda, kompetentlikning rivojlanishi kompetensiya doirasining kengayishiga olib keladi va kompetensiya doirasining kengayishi kompetentlik darajasining oshishi zarurati ta'minlaydi.

...kompetentlikka ega bo'lish – muayyan bilimlar va muayyan tavsiflar (fazilatlar)ga ega yoki muayyan holatdan xabardor bo'lish demakdir, kompetensiyaga ega bo'lish esa muayyan bir sohada ma'lum imkoniyatlarga ega bo'lish demakdir".²

N.A.Muslimov "kompetentlik – bu talabning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega kasbiy faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi hamda bularning kasbiy faoliyatda qo'llanishi bilan belgilanishini" ta'kidlaydi.³

Pedagogika fanlari doktori, professor Sh.S.Sharipov ilmiy-pedagogik qarashlarida kompetentlik tushunchasiga shunday ta'rif beradi: "...Kompetentlikka ega bo'lish qobiliyatlilikni anglatadi, mavjud bilimlarni, tajribani muayyan vaziyatlarda muammoni hal qilish uchun safarbar eta olishni anglatadi".⁴

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, o'quvchilarga chet tillarni o'rgatishning zamonaviy metodikasida kommunikativ kompetensiya dolzarb masalalardan biridir. Bu esa mazkur tushunchaning mohiyati tadqiqotchilar tomonidan turlicha talqin qilinishi bilan izohlanadi. Kommunikativ kompetensiya insondagi boshqa kompetensiyalarni shakllantirishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Qodirova Buzulayho Turg'unovna (ADPI "Boshlang'ich ta'lim" kafedrasida katta o'qituvchisi, PhD) BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINFI O'QITUVCHILARDA MEHNAT FAOLIYATI SHAXSIY AMALIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

***Annotatsiya.** Ushbu maqola kelajakdagi boshlang'ich sinfi o'qituvchilari orasida mehnat faoliyatini rivojlantirishda shaxsiy amaliy kompetensiyaning muhim roli o'rganildi va tahlil qilindi.*

***Аннотация.** В данной статье изучена и проанализирована важная роль личностной практической компетентности в развитии трудовой деятельности будущих учителей начальных классов.*

***Annotation.** This article studied and analyzed the important role of personal practical competence in the development of labor activity among future primary school teachers.*

***Kalit so'zlar:** shaxsiy kompetensiya, mehnat faoliyati, boshlang'ich sinfi o'qituvchilari, rivojlanish, amaliy ko'nikmalar, ta'lim.*

***Ключевые слова:** личностная компетенция, трудовая деятельность, учителя начальных классов, развитие, практические навыки, образование.*

***Key words:** personal competence, labor activity, Primary School Teachers, Development, practical skills, education.*

Ushbu maqola kelajakdagi boshlang'ich sinfi o'qituvchilari uchun mehnat faoliyatida shaxsiy amaliy kompetensiyani rivojlantirishning ahamiyatini o'rganadi. Unda ushbu vakolatlarining rivojlanishini, olingan natijalarni va har tomonlama muhokamani o'rganish uchun foydalaniladigan metodologiya keltirilgan. Tadqiqot o'qitishda amaliy kompetensiyaning muhimligini ta'kidlaydi va bo'lajak o'qituvchilarning tayyorgarligini oshirish bo'yicha takliflar beradi.

¹ Кудряшова, О.В. Методика поэтапного формирования коммуникативной компетенции в письменной речи. Английский язык, языковой вуз. Дис. ... канд. пед. наук, Челябинск, 2005, 192 с.

² Qarshiyev A.A. O'quvchilarning axborot kompetentligini rivojlantirishning metodik jihatlari. "Tafakkur ziyosi" ilmiy-uslubiy jurnali, 2021, 3-son, JDPI matbaa bo'limi, Jizzax, 117 – 118-betlar.

³ Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. Ped.fan.dok...dis., T., O'MKHTTKMO va O'QTI, 2007, 315-bet.

⁴ Sharipov Sh.S. Kasbiy ta'lim pedagogikasi. T., TDPU, 2005, 54-bet.

Bola tarbiyasining asosini shakllantirishda boshlang'ich sinf o'qituvchisining roli katta. Bu nafaqat bilim berishni, balki yosh o'quvchilarda zarur ko'nikma va malakalarni rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Shu nuqtayi nazardan, mehnat faoliyatidagi shaxsiy amaliy kompetensiya kelajakdagi boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun ajralmas hisoblanadi. Ushbu maqola bo'lajak o'qituvchilar o'rtasida shaxsiy amaliy kompetensiyani rivojlantirishga oydinlik kiritishga qaratilgan [1]. Shaxsiy amaliy kompetensiyani rivojlantirishni o'rganish uchun aralash usulli yondashuv qo'llanildi. Bu ham sifatli, ham miqdoriy ma'lumotlarni yig'ish texnikasini o'z ichiga olgan. Miqdoriy usul: bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining tanlanmasi o'rtasida ularning mehnat faoliyatidagi amaliy ko'nikmalarini baholash uchun so'rov o'tkazildi. So'rovda ularning o'qitish va sinfni boshqarishning turli jihatlarini bilan ishlashga bo'lgan ishonchi bilan bog'liq savollar kiritilgan.

Sifatli usul ushbu o'qituvchilarning tanlangan guruhi bilan ularning amaliy malakalarini rivojlantirish to'g'risida chuqurroq ma'lumot olish uchun chuqur suhbatlar va sinf kuzatuvlari o'tkazildi. Ushbu usul ularning tajribalari va muammolarini yanada aniqroq tushunishga imkon berdi [2]. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida shaxsiy amaliy kompetensiyani rivojlantirish ularning o'qituvchi sifatida o'z rollariga yaxshi tayyor bo'lishlarini ta'minlash uchun juda muhimdir. Amaliy kompetensiya boshlang'ich sinflarda samarali o'qitish uchun zarur bo'lgan ko'plab ko'nikmalar, bilimlar va fazilatlarini o'z ichiga oladi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida shaxsiy amaliy kompetensiyani rivojlantirishning ba'zi asosiy jihatlarini quyidagilar.

Pedagogik bilimlar. Bo'lajak o'qituvchilar bola rivojlanishi, ta'lim psixologiyasi va pedagogik nazariyalarni yaxshi tushunishlari kerak. Ushbu bilim samarali o'qitish strategiyalari uchun asos yaratadi. O'quv dasturini tushunish. O'qituvchilar boshlang'ich bosqichga tegishli o'quv rejasi va ta'lim standartlari bilan tanish bo'lishi kerak. Ular har bir sinf darajasida qanday mavzular va ko'nikmalar o'qitilishi kutilayotganini bilishlari kerak.

Sinf boshqaruvi. Sinfni boshqarish ko'nikmalari samarali va ijobiy o'quv muhitini saqlash uchun juda muhimdir. Bo'lajak o'qituvchilar xulq-atvorni boshqarish, vaqtni boshqarish va tashkil etish strategiyasini o'rganishlari kerak.

Darsni rejalashtirish. Qiziqarli va samarali dars rejalarini tuzish qobiliyatini rivojlantirish juda muhimdir. Bunga aniq o'quv maqsadlarini belgilash, tegishli o'qitish usullarini tanlash va talabalar taraqqiyotini o'lchash uchun baholashni loyihalash kiradi [5].

Farqlash. O'qituvchilar o'z ko'rsatmalarini o'quvchilarning turli ehtiyojlarini qondirish uchun moslashtira olishlari kerak. Bunga turli qobiliyatlari, o'rganish uslublari va kelib chiqishi bo'lgan talabalarni joylashtirish kiradi.

Muloqot qobiliyatlari. Talabalar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot qilish juda muhimdir. Bo'lajak o'qituvchilar ma'lumotni aniq yetkazish va ijobiy munosabatlarni o'rnatish uchun og'zaki va yozma muloqot qobiliyatlari ustida ishlashlari kerak.

Baholash va fikr-mulohazalar. Talabalar faoliyatini baholash va konstruktiv fikr bildirishni o'rganish o'qitishning muhim jihati hisoblanadi. Bo'lajak o'qituvchilar turli xil baholash usullarini tushunishlari va ulardan o'qitishni xabardor qilish uchun foydalanishlari kerak.

Texnologik vakolat. Bugungi raqamli asrda o'qituvchilar o'quv tajribalarini oshirish uchun ta'lim texnologiyalari va onlayn resurslardan foydalanishda qulay bo'lishi kerak.

Reflektiv amaliyot. Bo'lajak o'qituvchilarni aks ettirish amaliyoti bilan shug'ullanishga undash juda muhimdir. Bunga ularning o'qitish usullarini muntazam ravishda tahlil qilish, takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlash va zarur tuzatishlar kiritish kiradi.

Madaniy vakolat. Madaniy xilma-xillikni tushunish va hurmat qilish inklyuziv sinf muhitini yaratish uchun juda muhimdir. Future o'qituvchilar madaniy vakolatli bo'lishi va ularning ta'lim xilma-xilligi va tenglik targ'ib kerak.

Kasbiy rivojlanish. Bo'lajak o'qituvchilarni so'nggi ta'lim tendentsiyalari va ilg'or tajribalaridan xabardor bo'lish uchun doimiy kasbiy rivojlanish bilan shug'ullanishga undash [4].

Amaliy tajriba. Haqiqiy sinflarda talabalarni o'qitish yoki amaliyot o'tash bebaho amaliy tajribani ta'minlaydi. Bo'lajak o'qituvchilar o'rgangan narsalarini qo'llab-quvvatlovchi muhitda qo'llash imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak.

Axloqiy va axloqiy mulohazalar. O'qituvchilar o'z o'quvchilarining manfaatlarini yo'lida harakat qilishlarini va kasbiy me'yorlarga rioya qilishlarini ta'minlab, kuchli axloq va axloqiy mas'uliyatni rivojlantirishlari kerak.

Hissiy aql. Hissiy intellekti shakllantirish o'qituvchilarga o'zlarining va o'quvchilarining his-tuyg'ularini tushunish va boshqarishga yordam beradi, ijobiy sinf muhitini yaratadi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida shaxsiy amaliy kompetensiyani rivojlantirish nazariy bilimlarni amaliy tajriba bilan birlashtirgan doimiy jarayondir. O'qituvchilarni o'qitish dasturlari, murabbiylik va kasbiy rivojlanish imkoniyatlari o'z o'quvchilarining hayotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan malakali va samarali o'qituvchilarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Mehnat faoliyatida shaxsiy amaliy kompetensiyani rivojlantirish nazariy bilim va amaliy tajribani birlashtirishni o'z ichiga olgan dinamik jarayondir. Kelajakdagi boshlang'ich sinf o'qituvchilari sinflarda o'rganilgan pedagogik nazariyalar va turli xil va dinamik maktab sharoitida o'qitishning amaliy haqiqatlari o'rtasidagi farqni bartaraf etish imkoniyatlariga muhtoj [6].

Asosiy xulosalardan biri shundaki, o'qituvchilarni o'qitish dasturlari amaliy mashg'ulotlarga, shu jumladan, sinflarni boshqarish texnikasi, darslarni rejalashtirish va samarali muloqotga ko'proq e'tibor qaratishi kerak. Bundan tashqari, murabbiylik dasturlari va tengdoshlarni qo'llab-quvvatlash kelajakdagi o'qituvchilarning amaliy vakolatlarini tarbiyalashda hal qiluvchi rol o'ynashi mumkin. Bundan tashqari, doimiy kasbiy rivojlanish va aks ettirish amaliyoti shaxsiy amaliy kompetensiyani oshirishning muhim tarkibiy qismidir. O'qituvchilarni doimiy ravishda o'z-o'zini baholash bilan shug'ullanishga va o'sish va takomillashtirish imkoniyatlarini izlashga undash kerak.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, mehnat faoliyatida shaxsiy amaliy kompetensiyani rivojlantirish kelajakdagi boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashning muhim jihati hisoblanadi. Tadqiqotda bo'lajak o'qituvchilar duch keladigan muammolar va tajriba va treningning ularning malakasiga ijobiy ta'siri ta'kidlandi.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun o'qituvchilarni o'qitish dasturlari:

◆Nazariya-amaliyotdagi bo'shliqni bartaraf etish uchun o'quv dasturiga ko'proq amaliy komponentlarni kiriting.

◆Murabbiylik dasturlari va tengdoshlarni qo'llab-quvvatlash tarmoqlarini amalga oshirish.

◆O'qituvchilar orasida reflektiv amaliyot va o'zini baholashni targ'ib qiling.

◆Amaliy sinf tajribasi va real hayotdagi o'qitish vaziyatlari uchun imkoniyatlar yarating.

Ushbu tavsiyalarni ko'rib chiqish orqali o'qituvchilarni o'qitish dasturlari kelajakdagi boshlang'ich sinf o'qituvchilarini o'z kasbida ustun bo'lish va yosh o'quvchilarning ta'limiga ijobiy ta'sir ko'rsatish uchun zarur bo'lgan shaxsiy amaliy kompetensiya bilan yaxshiroq jihozlashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Professionalnaia pedagogica. Kategorii, poniatia, definicii [Professional pedagogics: categories, concepts, definitions]. Sb. nauch. tr. Vip. 4, Feder. Agency by training, Dews. roc. The prof.-ped. Un y; Dews. akad. Formations, Ur. otd-nie, 2006, 571 p.

2. Qaytarova N.K. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasi va unda boshlang'ich sinf o'qituvchisining roli. «Таълим тизимидаги ислохотлар: олимлар ва ёшлар нигоҳида» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси тўплами. Тошкент, 2022 йил 29 сентябрь, 203-бет.

3. Ulmasovna D.M. (2022). Pedagogikaning dolzarb muammolari. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(10), p. 211 – 212.

4. Kholida S., Akhrarova Z., Mamura D., Gulbakhor I., Kadamboy M. (2019). Modular teaching technology based on scientific activity.

5. Ulmasovna D.M., Jamshidovna F.F. (2022). Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. 1(1), p. 155 – 159.

6. Kazakova S. (2023). Boshlang'ich ta'limda "tarbiya" darslarini tashkil etishda innovatsion yondashuvlar. Yangi O'zbekiston pedagoglari axborotnomasi, 1(1), 18 – 22-betlar.

Xolov Olimjon Chorshamiyevich (Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti "Pedagogika" kafedrasida katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD))

FUQAROLIK TARBIYASINI SHAKLLANTIRISHDA XALQ MAQOLLARINING PEDAGOGIK IMKONIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada fuqarolik tarbiyasini shakllantirishda xalq maqollaridan foydalanishning samaradorligi hamda fuqarolik tarbiyasiga oid xalq maqollaridan misollar va ularning yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi pedagogik imkoniyatlari ochib berilgan.

Аннотация. В данной статье раскрывается эффективность использования народных пословиц в формировании гражданского воспитания, а также примеры народных пословиц, связан-

ных с гражданским воспитанием и их педагогический потенциал в воспитании подрастающего поколения в духе патриотизма.

Annotation. This article reveals the effectiveness of using folk proverbs in the formation of civic education, as well as examples of folk proverbs related to civic education and their pedagogical potential in educating the young generation in the spirit of patriotism.

Kalit so‘zlar: maqol, fuqarolik tarbiyasi, vatan, vatanparvarlik, qadriyat, xalq, ta‘lim, tarbiya.

Ключевые слова: пословица, гражданское воспитание, родина, патриотизм, ценность, народ, воспитание, образование.

Key words: proverb, civil education, homeland, patriotism, value, people, education, education.

Kirish. Dunyo xalqlari har qanday davrda o‘z farzandlariga fuqarolik tarbiyasini singdirish va ular-da vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish hamda Vatan ma‘nosini teran anglab yetishiga alohida e‘tibor qaratishgan. Shuningdek, Vatanni sevish, o‘tmishini bilish va uning ravnaqi uchun hissa qo‘shish yuksak qadriyat ekanligini doimo singdrib kelishgan. Ayniqsa, bugungi globallashuv jarayonida buzg‘unchi g‘o-ya va oqimlarni oshib borishi, yosh avlodga fuqarolik tarbiyasini kuchaytirishni davr talabiga aylantirib qo‘ymoqda. Haqiqatdan ham, vatanparvarlik ma‘lum va mashhur tamoyil bo‘lib, u insonning o‘z Vatani-ga muhabbatini, uni asrab-avaylashga bo‘lgan ishtiyoqini anglatuvchi axloqiy tushunchadir. Yoshlarimiz-ni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash esa hech qachon o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydigan muhim masaladir.

Shu o‘rinda savol tug‘iladi “Fuqarolik tarbiyasi”, “Vatan”, “Vatanparvarlik” o‘zi nima va u qanday ma‘nolarni anglatadi? “Fuqarolik tarbiyasi” fuqarolik tushunchasining mohiyatini anglatish orqali yosh avlodda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularda xalq, Vatan, jamiyat manfaat-lari yo‘lida kurashuvchi shaxs etib tarbiyalashdagi pedagogik jarayondir [6.188].

“Vatan” arabcha so‘z bo‘lib “tug‘ilib o‘sgan joy, ona yurt” ma‘nosini anglatadi. Vatan tushun-chasi ikki xil keng va tor ma‘noda qo‘llaniladi. Keng ma‘noda butun bir xalq, ularning ajdodlari azal-dan istiqomat qilib kelgan makonga nisbatan ishlatiladi. Tor ma‘noda inson tug‘ilib o‘sgan uy, uy-jo-yi, oilasi, mahallasi ba‘zi o‘rinlarda Vatn so‘zi bilan ifoda etiladi [5]. Vatan tushunchasiga Abdulla Avloniy bobomiz “Har bir kishining tug‘ulub o‘skan shahar va mamlakatini shul kishining vatani dey-ilur” deganlar [1]. “Vatanparvarlik” kishilarning ijtimoiy va ma‘naviy-axloqiy xislatlarining, fazilatlar-i-ning yuksak darajada namoyon bo‘lishi hisoblanadi. Zero, ular negizida ota-bobolardan meros qolgan za-minni sevish, urf-odatlarini, qadriyatlarni saqlash, el-yurt ravnaqi uchun chin dildan mehnat qilib, Vatanni dushmanlaridan himoya qilish, har qanday qaramlikdan ozod etish, hatto zarur bo‘lsa, uning ozodligi va mustaqilligi uchun jonini ham ayamalikdir [4].

Yuqoridagi tariflarga e‘tibor qaratisa, uning ahamiyati naqadar yuqori ekanligi va barcha xalqlar yosh avlodga fuqarolik tarbiyasini singdirishga bor kuch-g‘ayrati bilan intilishi bejizga emasligini ang-lash qiyin emas. Bu sifatlar esa fuqarolik tarbiyasi asosida Vatan, vatanparvarlik, Vatanni sevish va ar-doqlash kabi fazilatlarini yuzaga chqaradi.

Fuqarolik tarbiyasini shakllantirishning ko‘plab usul va vositalar mavjud bo‘lib, tor va keng doirda amalga oshiriladi. Bunga misol tariqasida darslarda, sinfdan va maktabdan tashqari ishlarda, ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar tizimida, oilada, mahallada singdrib boriladi. Shu o‘rinda aytish lozimki, fuqarolik tarbi-yasini singdirishda yana bir vositalardan biri xalq maqollaridir. Xalq og‘zaki ijodi namunalaridan biri bo‘lgan xalq maqollaridan foydalanishning ahamiyati shundaki, yuqorida ta‘kidlangan darslarda, sinfdan va maktabdan tashqari ishlarda, ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar tizimida, oilada, mahallada umuman olganda har joyda keng foydalanish mumkin. Bu jarayonda xalq maqollarini to‘g‘ri va o‘rinli tanlanishi hamda mazmun-mohiyatini tushuntirib berish lozim bo‘ladi. Shu maqsaddan kelib chiqib, ushbu maqolamizda, fuqarolik tarbiyasini shakllantirishda xalq maqollardan foydalanishning samaradorligini misollar asosida yoritib o‘tamiz.

Asosiy qism. Xalq og‘zaki ijodi namunalaridan biri bo‘lgan “maqol”ning ta‘lim-tarbiya jarayonida ayniqsa fuqarolik tarbiyasini shakllantirishdagi ahamiyati yuqoridir. Maqollar haqida fikr yuritar ekan-miz, albatta, uning mazmun-mohiyatiga to‘xtalib o‘tishni joiz bildik. Maqol atamasi arabcha “Qavlun” – gapirmoq, aytmoq so‘zidan olingan bo‘lib, xalqning ijtimoiy-tarixiy, hayotiy-maishiy tajribasi umumlash-gan badiiy, obrazli mulohazalardan iborat hikmatli so‘zlariga aytiladi [3.38].

Maqollar mazmun jihatdan nihoyatda boy va xilma-xil bo‘lib, vatan tushunchasi, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, ilm, hunar, do‘stlik, ahillik, donolik, hushyorlik, sevgi-muhabbat, milliy qadriyatlarimiz, umuminsoniy qadriyatlar, diniy qadriyatlar, do‘stlik, odob-axloq, ahillik, kasb-hunarga muhabbat, yaxshi-lik va yomonlikning oqibati, halollik, to‘g‘rilik, oliyanoblik, adolatlilik, insof, botirlik, saxiylik, baxillik, kamtarlik, sabr-qanoat, or-nomus, samimiylilik, andisha, farosat, isrof, mas‘uliyat, hurmat va izzat kabi

ko'plab mavzularni qamrab oladi. Shuningdek, maqollar insonlarda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan axloqiy tamonlama salbiy va ijobiy xususiyatlarni o'zida aks ettiradi.

Maqollar yoshlarni Vatan ruhida tarbiyalashda o'ziga xos xususiyatga egadir. Misol uchun, Vatan haqidagi maqollarda o'zbek xalqining ona-Vataniga bo'lgan cheksiz muhabbati, sadoqati, hurmati o'z ifodasini topgan. Ularda Vatan – ona-yurt ulug'lanadi, har kim o'z yurtida nafas olishi, izzat-hurmatda yashashi ko'rsatilib, vatanni sevish, unga hamisha sodiq bo'lish kerakligi uqtiriladi. Shu kabi maqollardan biri sifatida “Bulbul chamanini sevar, odam – Vatanini” maqolini keltirish mumkin [2.3]. Mazkur maqolda inson ruhiy olamida Vatan tushunchasining ahamiyati qayd etilgan. Maqoldagi Vatan so'zida faqat muayyan hudud, manzil, o'rin-joy, tabiat aks etgan desak, yanglish bo'ladi. Bu so'z ma'no jihatdan ajdodlar ruhi, ma'naviy meros obidalari, qadriyatlar, millat birligi, mentalitet xususiyatlari bilan uyg'unlashadi. Bulbul chamanda qanchalar yayrasa, inson o'z vatanida o'zini shunchalar erkin his qiladi. Bulbulni bog'larsiz, gulzorsiz, chamansiz tasavvur etib bo'lmaganidek, odamni o'z ona diyorisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Quyidagi maqolda ham Vatan haqida, uning tinchligi va farovonligi haqida so'z boradi. Ya'ni, “Ona yurtning omon bo'lsa, Rangi-ro'ying somon bo'lmas”. Bu maqolda shaxsning ona yurtida yashashi va istiqomat qilishi undan ma'lum burchni ham talab qilishi ifodalangan. Agar yurt omon bo'lsa, ya'ni, tinch bo'lsa, erkin-ozod bo'lsagina inson o'z Vatanida xotirjam yashashi mumkin. Yurt tinchligi, erkinligi, ozodligi, o'z yurtiga bo'lgan ishonchi, faxr va iftixori, g'ururi, o'zga xalqlar oldida qaddini tik tutishi bilan bog'liqdir.

Vatan haqidagi maqollarning har birida o'ziga xos sarmazmunlikni ko'rishimiz mumkin. Misol tariqasida “O'zga yurtda shoh bo'lguncha, O'z yurtida gado bo'l”, “Qush butaga sig'inar, Odam – Vatanga”, “Vatanning vayronasi – Umrning g'amxonasi”, “Ona yurtning – oltin beshiging” kabi ko'plab vatanparvarlik mavzusidagi maqollar shular jumlasidandir.

Fuqarolik tarbiyasini shakllantirishda xalq og'zaki ijodi namunalari biri bo'lgan, xalq maqollari yoshlarimizga Vatan tushunchasi hamda vatanparvarlikni anglab etishida o'ziga xosdir. Shu o'rinda aytish kerakki xalq maqollari insonlarda qadrlanuvchi quyidagi axloqiy sifatlarni shakllantirishga ham keng imkon beradi. Ya'ni: milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, diniy qadriyatlar, vatanparvarlik, do'stlik, odob-axloq, ahillik, mehnatsevarlik, kasb-hunarga muhabbat, yaxshilik va yomonlikning oqibati, halollik, to'g'rilik, oliyjanoblik, adolatlilik, insof, botirlik, saxiylik, baxillik, kamtarlik, sabr-qanoat, muhabbat, or-nomus, samimiyylik, andisha, farosat, isrof, me'yor va me'yorsizlik, mas'uliyat, kattaga hurmat, urf-odat, an'analarga sodiqlik kabi ko'plab xususiyatlarni shakllantiradi.

Xulosa. Xalq maqollarining mazmun ko'lami inson hayotining turli sohalarini qamrab oladi. Xalq maqollaridan yosh avlodda barkamollikni, milliy qadriyat, xalq-atvorni va barcha tarbiyaning tarkibiy shakllantiradi. Shunday ekan, yosh avlodni tarbiyalashda xalq maqollaridan o'rinli foydalasak, yoshlarimizni vatanparvar bo'lib voyaga etishida muhim bir vositalardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Avloniy. “Turkiy Guliston yoxud axloq” www.ziyouz.com elektron kutubxonasi.
2. Abdullayev Q., Yusupov M., Rahmonbekova S. “O'qish kitobi”. 2-sinf o'quvchilari uchun. Toshkent, 2010, 123-bet.
3. Berdaq Yusuf. Mumtoz adabiy asarlar lug'ati. Toshkent, “Sharq”, 2010, 237-bet; Dildora Yusupova, Baxtiyor Zokirov. O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti dotsentlarining “Insoniylikning eng muhim fazilati – Vatanga bo'lgan muhabbatdir” nomli maqolasi. Yuz.uz elektron sayt.
5. Oyina.uz elektron sayt.
6. Xudoyqulov X.J. Xolov O.Ch. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. O'quv qo'llanma, Toshkent, “Innovatsiya-Ziyo”, 2020, 312-bet.

Abdusamatov Alisher Sobirovich (Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti “Pedagogika” kafedrasida dotsenti vazifasini bajaruvchi, pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD)) O'QITISH JARAYONIDA O'QITUVCHI VA O'QUVCHILAR O'RTASIDA O'ZARO NOVERBAL SEMIOTIKANING YUZAGA KELISH HOLATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada semiotikaning sohalarini va ularning chegaralari hamda turlari, semiotika jihatlari ahamiyati, qo'llanilishi, zarur pedagogik shart-sharoitlari, olimlar va ularning qarashlari, semiotikaning tarmoqlari, yo'nalishlari va qo'llanilishi haqida ma'lumot berilgan. kundalik hayotimizda undan qanday foydalanishimiz aytib o'tilgan.

Аннотация. В данной статье представлена информация об областях семиотики, их границах и видах, значении и применении семиотических аспектов, необходимых педагогических условиях, ученых и их взглядах, отраслях, направлениях и приложениях семиотики. в нашей повседневной жизни. Приводятся примеры их использования.

Annotation. This article provides information about the fields of semiotics and their boundaries and types, the importance and application of semiotic aspects, necessary pedagogical conditions, scientists and their views, branches, directions and applications of semiotics. in our daily life. Here's how we use it.

Kalit so'zlar: semiotika, boshlang'ich ta'lim, matematika, semasiologiya, pragmatika, sintaktika.

Ключевые слова: семиотика, начальное образование, математика, семасиология, прагматика, синтаксис.

Key words: Semiotics, primary education, mathematics, semasiology, pragmatics, syntax.

Kirish. O'qitish faoliyatida o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi vizual aloqa muhim ahamiyatga ega, chunki u faoliyat va xatti-harakatlarga qiziqishni belgilaydi. O'quvchilarning e'tiborini jalb qilish uchun ba'zi o'qituvchilar qo'llarini ko'tarib, shovqinli talabalarga diqqat bilan qarab, bir necha soniya jim turishadi. Bu ularni tinchlantirishga yordam beradi, lekin agar qarash 10 soniyadan ko'proq davom etsa, ular, odatda, tashvish va noqulay his qilishadi. Shu o'rinda Y.A.Komenskiyning nasihatini eslash o'rinlidir: "Ko'zlar chayqalmasligi, qichqirmasligi, qiyshaymasligi yoki dadillik bilan oldinga va orqaga yugurmasligi kerak, boshqa tomondan, ular harakatsiz bir nuqtaga shoshilmasliklari kerak, balki har doim kamtarona qarashlari va siz gaplashayotgan odamga qaratilgan bo'lishlari kerak" [5].

Noverbal semiotikaning yuqoridagi bo'limlaridan ikkinchisi proksemika (lotin tilidan tarjima qilingan—eng yaqin). Uning diqqat sohasiga jismoniy joylashuv, muloqot qilayotgan odamlar orasidagi masofa, vaqt omillari, narsa va hodisalarning ketma-ketligi, kiyim-kechak, rang, kosmosdagi odamlarning joylashuvi, shuningdek, fazoning akustik, vizual, taktil va hid bilish xususiyatlari kiradi. Masalan, og'zaki bo'lmagan muloqot uzoq masofalarda, sheriklarning ovozi eshitilmasa, sinf shovqinli bo'lsa va hokazolarda yaxshi ekanligi isbotlangan. Muloqot qiluvchi odamlar o'rtasida quyidagi masofalar mavjud:

- "Intim" masofa (0 dan 40 sm.gacha, maksimal 60 sm) muloqot qilish o'rtasidagi yaqin munosabatlarni aks ettiradi; "Shaxsiy" (taxminan, 0,4 dan 1,5 m.gacha) muloqotga xosdir do'stlar, hamkasblar;
- "Ommaviy" (1,5 dan 4 m.gacha) biznes aloqasi uchun ishlatiladi;
- "Ochiq" (4 yoki undan ortiq m.dan) o'rtasidagi aloqa uchun odatiy hisoblanadi notanish yoki nomalum odamlar.

Yuqoridagi tasnifga asoslanib, odamlar o'rtasidagi ijtimoiy o'zaro munosabatlarning uchta asosiy turini ajratish mumkin:

- do'stlar, o'rtoqlar yoki oddiygina muloqotga ochiq bo'lgan taniqli odamlar bilan muloqot qilish;
- begonalar yoki to'liq begonalar bilan o'zaro munosabat muloqot qilishni xohlaydigan odamlar;
- hech kimni kutmaydigan begonalar bilan muloqot qilish bu odam bilan bog'lanish yoki aloqa qilishni xohlamaslik.

Asosiy qism. O'quv jarayonida o'qituvchi barcha turdagi munosabatlarga duch keladi va ularning har biri kommunikativ vaziyatning o'ziga xos turini keltirib chiqaradi, masalan, bo'sh joyni tanlash qoidalarini, muloqot qiluvchilar orasidagi masofa va og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlar turi (pozitsiyalar va imo-ishoralar).

G.Kreidlin [1] fikricha, proksemik xulq-atvorning universal qoidalarini orasida quyidagilar ajralib turadi:

- makonni semiotizatsiya va o'stirishning umumiy qonuniyatlari (ayrim fazoviy bo'laklar va belgilarga ma'lum ma'nolar berish va ularga madaniy funksiyalar berish);
- shaxsning o'z hududiga, shaxsiy yoki ijtimoiy makoniga da'voni og'zaki yoki og'zaki bo'lmagan bayonoti (odamning "bizning sinfimiz", "mening idoram" og'zaki iboralarini ishlatishi yoki atrof-muhitning o'zgarishi – har qanday ijtimoiy mulkning bir qismini o'zlashtirish sifatida tashkilotlar maktab, universitet);
- muhitni fazoviy tashkil etishning umumiy qonuniyatlari va aloqa kanalini tanlash qoidalarini (dinamik yoki statik aloqa muhitini tanlash – o'qituvchi sinfda harakatlanadi, o'quvchilarga muhim qoidani aytib berishni xohlaydi).

U yoki bu darajada pedagogik muloqotni qamrab oladigan proksemik xatti-harakatlarning madaniy o'ziga xos qoidalarini orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

– joy va masofani tanlash qoidalari (odamlarning jinsi, yoshi yoki ijtimoiy mavqeiga, tanishlik darajasiga, o‘zaro munosabat uslubiga, suhbat mavzusiga, suhbat maqsadiga va boshqalarga nisbatan uchradigan joy). E.Xollning ta’kidlashicha, odamlar orasidagi masofa muloqot sodir bo‘ladigan kontekst, shuningdek, muloqotning o‘zi haqidagi ramziy xabar bo‘lishi mumkin [6]. Ushbu qoidalar proksemik va imo-ishorali xatti-harakatlarning kombinatsiyasi imkoniyatini ta’minlashi kerak. Muloqot jarayonida o‘qituvchi turli darajadagi murakkablikdagi materialni tushuntirish uchun imo-ishoralar yordamida o‘quvchilarga yaqinlashishi yoki ulardan uzoqlashishi mumkin;

- aloqa paytida jismlarning fazoviy nisbiy holati va yo‘nalishi qoidalari – yuz, yuzma-yuz, yarim burilish, orqa yoki yonma-yon o‘tirish, bironing oldida paydo bo‘lish, uzoqlashish, yon tomonga burilish, uzoq masofada turish, kimdir va boshqalar. Bularning buzilishi qoidalar odatda odamlar tomonidan seziladi (va ayniqsa ofisda, hamma o‘qituvchini kuzatib turganda) va ular xatti-harakatlarning axloqsiz yoki qabul qilinishi mumkin emasligini to‘g‘ridan to‘g‘ri aytishlari mumkin bo‘lgan individual “sanksiyalarga” olib kelishi mumkin;

– muayyan kommunikativ vaznlarni belgilaydigan qoidalar turli fazoviy parametrlar:

a) aloqa holatidagi ishtirokchilarning jinslari va o‘rtasidagi kommunikativ masofa turi o‘rtasidagi madaniy o‘ziga xos naqshlarni qayd etish;

b) aloqada uchinchi tomonlarning mavjudligiga turli madaniyatlarining turlicha munosabatini aks ettirish;

d) madaniy qadriyat va funksional ahamiyatini aniqlash proksemik xatti-harakatlar va boshqalar.

Umuman olganda, og‘zaki bo‘lmagan xatti-harakatlar qoidalarining aksariyati (xususan, proksemik xulq-atvor) avtomatik tarzda kuzatilishini inkor etib bo‘lmaydi, shuning uchun ularning buzilishi nafaqat og‘zaki bo‘lmagan, balki og‘zaki tarzda ham aniq qayd etiladi (“yaqin kelmaslik” iboralari). men”), shuning uchun o‘qituvchi talabalar bilan aloqa o‘rnatish uchun me‘yorlarga rioya qilishi kerak.

Takehika turli teginishlarni, elektromagnit, hissiy, tortishish ta’sirini, shuningdek, irratsional stimullarni o‘rganadi. Takesiki vositalari va usullari xilma-xil, ko‘p va juda samarali. Ularning talabalarga ta’siri hali yetarlicha o‘rganilmagan. Ba’zi hollarda ular ijobiy rol o‘ynaydi, lekin boshqalarda ular nizolarga olib kelishi mumkin.

Biroq, ushbu bo‘lim haqida umumiy ma’lumot berishga arziydi. Bunga quyidagi xususiyatlar ta’sir qiladi:

- ijtimoiy mavqe;
- qavat;
- tanishlik darajasi;
- muloqot ishtirokchilarining bir-biriga munosabati;
- jismoniy va ruhiy holat;
- “uchinchi shaxslar” mavjudligi;
- taktil xulq-atvor uslubi.

Uch turdagi teginishlar mavjud:

– “professional” teginishlar (taktil aloqasiz kasbiy faoliyatni amalga oshirish mumkin bo‘lmagan-da). Aksariyat odamlar bunday aloqalarga xotirjam munosabatda bo‘lishadi;

– marosim (qo‘l berib ko‘rishish). Dastlab, qo‘l berib ko‘rishish tinch va do‘stona niyatlarni namoyish qilish vositasi bo‘lgan, ammo vaqt o‘tishi bilan bu salomlashish deyarli majburiy marosimga aylandi [7];

–shaxslararo munosabatlar (quchoqlash, yelkaga urish). Agar barqaror teginish aloqasi mavjud bo‘lsa, bunday teginish yaqin munosabatlarni ko‘rsatadi.

O‘qituvchi nuqtayi nazaridan, teginish vositalaridan foydalanish birinchi turdagi teginish bilan bog‘liq bo‘ladi, ammo hozirgi vaqtda o‘qituvchilar o‘zlarining kasbiy faoliyatida teginishdan deyarli foydalanmaydilar. O‘qitishda ulardan foydalanish har doim ham zarur emas, lekin agar o‘rganish o‘yin shaklida amalga oshirilsa (masalan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun) ular ko‘proq oqlanadi. Bolalar o‘ziga ulg‘aygan sayin, muloqot masofadan sodir bo‘lganda, o‘zaro ta’sirning kontaktli usuli uzoqqa almashtiriladi.

Intonatsiya – bu tilning ovoz bilan bog‘liq tovush vositasi. Bu his-tuyg‘ular va his-tuyg‘ularni, so‘zlovchining odamlarga va o‘z so‘zlariga munosabatini ifodalashning o‘ziga xos usuli. Afsuski, intonatsiyalar hali yetarlicha o‘rganilmagan. Xilma-xillik va individuallik omili bizga intonatsiyalarning yagona “ABC”ni yaratishga imkon bermaydi. Bundan tashqari, og‘zaki bo‘lmagan ma’lumotlar bir akustik vosita bilan emas, balki bir vaqtning o‘zida bir nechta orqali uzatilishini unutmasligimiz kerak.

- Ovoz talaffuzining sanab o‘tilgan xususiyatlari yetkazishi mumkin har xil turdagi ma’lumotlar:
- estetik (baholovchi ma’lumot: yoqtirish-yoqtirmaslik, yoqimli-yoqimsiz va boshqalar);
  - hissiy (quvonch, g‘azab, qo‘rquv);
  - individual-shaxsiy (tembr, ohang, intonatsiya, fonetika xususiyatlari);
  - biofizik (insonning ma’lum bir tipologik guruhga mansubligi – jinsi, yoshi, bo‘yi, vazni);
  - ijtimoiy-guruh (milliy va iyerarxik-maqom belgilari: millat, millat).

Psixologik hissiy va kommunikativ o‘ziga xos xususiyatlar, fazoviy (ma’ruzachining pozitsiyasi: o‘ng-chap, old-orqa, uzoqlashish-yaqinlashish), tibbiy (ovoz apparatining buzilishi, umumiy tananing og‘riqli holati).

Xulosa qilib aytganda, og‘zaki bo‘lmagan aloqa vositalari siz bilishingiz va sharhlashingiz kerak bo‘lgan turli xil belgilarning butun qatlamini o‘z ichiga oladi. Pedagogik muloqotni boshlagan o‘qituvchi bu vositalardan o‘z manfaati uchun foydalanishi kerak, shunda o‘quvchilar uni o‘z fanida professional malakali sifatida ko‘rishlari kerak. O‘zaro ta’sir jarayonida og‘zaki bo‘lmagan muloqot o‘quv jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Shunday qilib, o‘qituvchi uchun nafaqat yuqori til madaniyati, balki og‘zaki bo‘lmagan xulq-atvor madaniyati ham muhimdir, chunki ma’lumki, og‘zaki bo‘lmagan muloqotning har xil turlari o‘zlariga qaraganda ancha ko‘proq ma’lumotga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kreidlin G.E. Noverbal semiotika: tana tili va tabiiy til [matn]. M., Yangi adabiy sharh, 2002, 592-bet.
2. Sadoxin A.P. Madaniyatlararo muloqot nazariyasi va amaliyoti [matn]. M., “Birlik-dana”, 2004, 271 p.
3. Labunskaya V.A. Og‘zaki bo‘lmagan xatti-harakatlar: tuzilish va funktsiyalar [matn]. Moskva, Ijtimoiy psixologiya: o‘quvchi, komp. E.P.Belinskaya, O.A.Tixomandritskaya. Moskva, “Aspect Press”, 2000, 376 p.
4. Kinesika imo-ishoralar mimika nigoh duruy [elektron resurs]. [http:// www.elitarium.ru/URL: neverbalnoe obshhenie](http://www.elitarium.ru/URL:neverbalnoeobshhenie) (kirish sanasi: 12/10/2018).
5. Komenskiy Y.A., Tanlangan pedagogik ishlar [matn]. 2-t, M., “Pedagogika”, 1982, 576-bet.
6. Hall ET Xorijdagi biznesdagi jim til. Garvard biznesi sharh, 1960.
7. Dutova N.V. Madaniyatlararo muloqot kontekstida gender noverbal xulq-atvori [matn]. Transbaikal davlat universiteti. Monografiya, Chita, 2014, 120-bet.

Novshadbekova Dilnura Zafarjon qizi (ADPI “Boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasini o‘qituvchisi) BOSHLANG‘ICH TA’LIM YO‘NALISHI TALABALARINING “TARBIYA” FANINI O‘QITISHGA METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalarining tarbiya fanini o‘qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirishning nazariy asoslarini ko‘rib chiqilgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы совершенствования методической подготовки учащихся начальных классов к преподаванию педагогической науки.

Annotation. In this article, we consider the theoretical basis of improving the methodological preparation of students of primary education for teaching the science of education.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, uslubiy tayyorgarlik, o‘quv fanlari, nazariy asoslar, pedagogik tayyorgarlik.

Ключевые слова: начальное образование, методическая подготовка, учебные предметы, теоретические основы, педагогическая подготовка.

Key words: primary education, methodological training, academic subjects, theoretical foundations, pedagogical training.

Kirish. Ta’lim-tarbiya barcha davrlarda ham insoniyat oldida hal etilishi zarur bo‘lgan eng muhim vazifa bo‘lib turgan. O‘zbekistonda o‘z kelayotgan yosh avlodning intellektual ehtiyojlarini qondirishga, madaniy, ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni saqlab qolishga yo‘naltirilgan, prinsipial axborot siyosati shakllantirildi va hayotga joriy etilmoqda. Ushbu yilda ham amalga oshiriladigan ishlarning salmoqli hissasini yoshlar va ularning ta’lim-tarbiyasi uchun yo‘naltirilishi katta ahamiyat kasb etadi. Zero, yoshlarimizning ma’naviyatli, bilimli bo‘lishida o‘qituvchi bilan birgalikda davlat siyosatining o‘rni ham beqiyos.

Muhokama va natijalar. “Bizning eng ustuvor vazifamiz ulkan maqsadlarni belgilash va ularga erishish uchun vakolatli yoshlarni yaratish bo‘lishi kerak. Shundagina bolalarimiz xalqimizning azaliy orzularini amalga oshiradigan haqiqiy kuchga aylanadi”, deb ta’kidladi. Qashqadaryo, Xorazm viloyatlari va Toshkentning Chilonzor tumanidagi uchrashuvlarda yoshlar tomonidan bildirilgan dadil g‘oya va ta-

shabbuslardan juda mamnunligini aytdi. “Ayniqsa, yaqinda bo‘lib o‘tgan Yoshlar forumida yigit-qizlarimizning ishtiyoq bilan yonayotgan ko‘zlarini, bilimga bo‘lgan ishtiyoqlarini ko‘rib, men juda katta kuch oldim. Ular yana Ibn Sino aytdi jasur va qattiyatli yoshlar ekanligiga yana bir bor amin bo‘ldim”, – dedi davlatimiz rahbari. «Ishonchim komilki, biz qudratli ijodiy salohiyatga ega bo‘lgan bunday bilimli yoshlar bilan birgalikda yangi O‘zbekistonni barpo etamiz», deya ta’kidladi. Respublikamizda ta’lim-tarbiya tizimini isloh qilish borasida amalga oshirilayotgan ishlar xuddi mana shu maqsadga yo‘naltirilgan. Zero, ushbu masala g‘oyaviy nuqtai nazardan «Ta’lim to‘g‘risida»gi qonun prinsiplariga to‘la muvofiq keladi. Ta’lim-tarbiyaga oid milliy merosimizni o‘rganishning dolzarbligi nazariy jihatdan asoslidir. Xususan, uzluksiz ta’limning milliy modeli tamoyillari mohiyatan ta’limning milliy-ma’rifiy, milliy tarix, xalq an’analari, milliy merosimiz bilan uyg‘unlikda olib borilishini anglatadi. Umuman, ta’lim-tarbiyaning milliy modeliga ko‘ra, ta’lim tizimini yangilash – tabiiy ravishda milliy merosimizni o‘rganish va uni pedagogik tafakkur iste’moliga olib kirish zaruriyatini vujudga keltirmoqda. Bu bejiz emas, albatta. Chunki milliy merosimizning g‘oyaviy negizi – shaxs tarbiyasi, uning ma’naviy ehtiyojlariga da’vogar bo‘lgan omillarni o‘rganishdan iborat bo‘lib kelgan, ushbu muammo hozirda ham jamiyatimizda olib borilayotgan siyosatda eng muhim masalalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ta’lim jarayoni dunyo bo‘yicha turli mamlakatlarning yaqinlashuvi, tom ma’noda global, insoniyat sivilizatsiyasi taqdiri uchun hal etuvchi ahamiyatga ega bo‘lgan ko‘plab omillar bilan belgilanadi. Bu omillar orasida yuzaga kelgan umumiy va milliy o‘ziga xosliklar alohida ahamiyatga ega.

Ta’lim-tarbiya muhim sohalaridan biridir. Bundan ko‘rinib turibdiki, tarbiya inson rivoji va shakllanishi uchun zarur bo‘lgan barcha omillarning asosidir. Ta’limning noyob imkoniyatlari hozir nafaqat inson aqlini yangi tezkor imkoniyatlar bilan qurollantirish, balki uning ongini qayta qurish bilan bog‘liq. Insoniyat sivilizatsiyasi rivojining yangi bosqichi insonning shakllanish jarayoni, shaxsiy fazilatlar, hayotiy maqsadlar va qadriyatlar haqidagi tasavvurlarini o‘zgartiradi. O‘zib kelayotgan yosh avlod uchun ta’lim tizimi sifat jihatdan yangicha talablar qo‘yadi. XXI asr innovatsiyalar asridir. Mamlakatimiz kelajagi jamiyat hayotining boshqa sohalar bilan birga ta’lim tarbiya tizimini yangi zamon talablari darajasiga ko‘tarishga yo‘naltirilgan ishlarning samaradorligi bilan belgilanadi. Ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, o‘z navbatida, bu sohada yangi, zamonaviy, ilg‘or pedagogik texnologiyalarni izchil joriy etishga ko‘p jihatdan bog‘liq.

Ta’lim samaradorligi talaba bu jarayonda qay darajada faol qatnashayotganligi bilan belgilanishini hisobga olgan holda yangi o‘qitish uslublari, shakllari ta’lim oluvchilarga mustaqil fikrlash, ijodiy yondashish uchun imkoniyat yaratadi. Navqiron avlod davr ruhida ma’naviy kamol topib, buyuk ajdodlarimiz barhayot mevasidan oziqlanib, zamonaviy bilimlarni egallab, ularni ongi, shuuriga singdirib bormas ekan, bizning o‘z oldimizga qo‘ygan ulug‘vor maqsadlarimizga erishishimiz, nurlu istiqbolimizni bunyod etishimiz ham qiyin. Mana shu bois ham yoshlar tarbiyasi, ularni barkamol insonlar etib shakllantirish, voyaga yetkazish masalasi har doim davlatimiz oldidagi birinchi darajali vazifalardan biridir. Ajdodlarimizning yaratuvchanligi shaxs manfaatlariga qaratilgan bo‘lsa, ayni vaqtda, mustaqil davlatimizda amalga oshirilayotgan barcha yangiliklar ham inson kelajagi uchun xizmat qilishi ko‘zda tutilgan.

Alloma o‘zining «Baxt-saodatga erishuv to‘g‘risida» asarida bilimlarni o‘rganish tartibi haqida batafsil fikr bayon etadi.¹ Farobiy ta’limotida inson ta’lim yordamida barcha fanlarni puxta o‘zlashtirish bilan ma’naviy-axloqiy fazilatlariga, odob me’yorlari va kasb-hunarga oid malakalarga ega bo‘ladi. U «Ta’lim-tarbiyada rag‘batlantirish, odatlantirish, majbur etish metodlarini ilgari surdi. Bu usullar esa, o‘z navbatida, Forobiyning «Fozil insonlar jamiyati»da axloqan pok, barkamol avlodning tarbiyasi uchun xizmat qilish kerak edi. Forobiy ta’lim-tarbiyaga birinchi marta ta’rif bergan mutafakkir sanaladi. Ta’lim degan so‘z insonga o‘qitish, tushuntirish asosida nazariy bilim berish, tarbiya – insoniy fazilatni hamda ma’lum hunarni egallash uchun zarur bo‘lgan xulq normalarini va amaliy malakalarni o‘rgatishdir, deydi olim. Olimning ta’lim-tarbiyaga oid qarashlari bugungi kunda ham dolzarbligi bilan ahamiyatlidir. Olimning ta’lim-tarbiyaga oid fikrlaridan quyida na’munalar keltiramiz. “Bilim, marifat yaxshi axloq bilan bezanmog‘i lozim”. Ushbu fikr bilan olim, har qanday bilim egasi tarbiya ko‘rgan bo‘lishi va unga amal qilishi kerakligini ta’kidlaydi. IX–X asrdan keyingi davrlarda yashab o‘tgan allomalar ham inson axloqi, yoshlar tarbiyasi masalasiga oid ko‘p ish olib borganlar. Tasavvuf olamining allomalari Najmiddin Kubro, Fariddin Attor, Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Rumiy, Abdurahmon Jomiy, Aziziddin Nasafiy, Alisher Navoiy va boshqalar katta hissa qo‘shdilar. Bu allomalarning ijodiy faoliyati, boy ma’naviyati tufayli milliy tarbiya tizimining asoslari vujudga keldi. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari-

¹ Комилжон Носиров. Аждодлар сабоғи. Жамият ва бошқарув. 1999, № 1 – 2, 45-бет.

ni tarbiya fanini o'qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirishda biz nafaqat bugungi kunda ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlarga, balki boy ma'naviy merosimiz mutafakkirlarimiz merosiga ham tayanamiz. Az-Zamaxshariy (1075–1144) tarbiya ko'rganlikni o'nta belgi orqali farqlanishini aytadi:

* xalq to'g'ri deb topgan narsani noto'g'ri deb qaramaslik;	* muhojirlar hojatini chiqarish;
* o'z nafsig'a erk bermaslik;	* el g'amini yeyish;
* birovdan ayb qidirmaslik;	* o'z aybini tan olish
* yomonlikni yaxshilikka yo'yish;	* el bilan ochiq yuzli bo'lish
* agar gunohkor uzr so'rasa, uzrini qabul qilish;	* odamlar bilan shirin muomalada bo'lish.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, bugungi kunda o'qituvchi shaxsiga qo'yilayotgan zamonaviy ta'lablar negizida ham ajdodlarimizning boy merosi mavjud. Aristotel (m.a 384–322) tarbiya mudдати haqida to'htalar ekan, uni quyidagicha izohlaydi. Tarbiya muddati 21 yil: bola tug'ilganidan 7 yoshgacha, 7 yoshdan 14 yoshgacha, 14 yoshdan 21 yoshgacha. Ushbu so'zlar bola rivojlanishida oila va maktabning ahamiyatini naqadar yuksakligini yana bir e'tirofidir. Abu Nasr Forobiyning fikricha: "Munosib inson bo'lish uchun odamga ikki imkoniyat: ta'lim va tarbiya olish imkoniyati berilgan. Ta'lim olish orqali nazariy kamolotga erishiladi, tarbiya esa bu kishilar bilan muloqotda axloqiy qadr-qimmatni va amaliy faoliyatni yaratishga olib boradigan yo'ldir". Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini o'qitish jarayonida nafaqat ta'lim tizimini mukammal, balki tarbiyaviy jarayonlarni ham keng qamrovda olib borish kerakligini anglaymiz. O'zining qarashlari bilan barcha pedagoglarning e'tirofidagi yana bir g'arb mutafakkiri Demokrit shunday degan edi: "Insonni inson qilib yetishtiruvchi narsa tarbiyadir. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, milliy ta'lim-tarbiya modeli konsepsiyasining mazmuni milliy turmush tarzi va ma'naviy-axloqiy an'analari bilan bog'liqdir". Shu boisdan ham respublikamiz jamiyatshunos olimlari faylasuflar, ta'lim-tarbiya tizimida milliy modelining asosiy xususiyatlarini tahlil etayotganda ko'proq uning milliy tarbiyadagi o'rni hamda ahamiyatini ochib berishga harakat qilishmoqda. Jumladan, taniqli faylasuf, akademik E.Y. Yusupov mazkur modelning milliy tarbiyaning quyidagi xususiyatlari bilan bog'liq jihatlarni ko'rsatgan edi:

- milliy tarbiyada, yuksak ahloqiy fazilatlarni shakllantirish;
- yoshlarga milliy meros va qadriyatlarni o'rgatish;
- inson omilini shakllantirish;
- kishilarni halol mehnat qilishga, ishbilarmonlik va tadbirkorlikka o'rgatish;
- yoshlarda milliy g'urur tuyg'usini tarbiyalash;
- ta'lim va tarbiya uzviyligini ta'minlash.

Olimning fikricha, milliy tarbiyaning bu xususiyatlari zamonaviy ta'lim tizimi bilan uyg'unlasha olishi bilan bir qatorda, milliy an'analarimiz, qadriyatlarimiz bilan bog'lansa, ijobiy samara beradi.

Xulosa. Tarbiya muammolari, deb xulosa qiladi E.Yusupov, insoniyat tarixining barcha davrlaridagi g'oyalar, mafkuralar tizimidan ham katta o'rin olgan. Insonning ongi, e'tiqodi uchun bo'lgan kurashlar ham yoshlarga tarbiyaviy yo'llar orqali ta'sir etish shaklida namoyon bo'ladi. Shu sababli ham jismoniy sog'lom, ma'naviy barkamol insonni tarbiyalash O'zbekiston milliy istiqloq mafkurasining asosiy tamoyillaridan biri bo'lib qolmoqda.¹ Bizda qadimdan «Ma'rifatli inson tushunchasi ancha keng ma'noni anglatgan. Unutmasligimiz kerakki, ma'rifat yoki tarbiya xalqimiz, millatimiz qonidadir. An'anaviy sharqona qarashga ko'ra, ma'rifatlilik bilim, ma'naviyat va go'zal axloq degani hamdir. Xalqimiz bilimli, komil inson deganda, aynan shunday odamlarni ko'z oldiga keltiradi. Milliy modelimizda komil inson g'oyasiga, uni tarbiyalash masalalasiga alohida e'tibor berilganligi ham ayni ana shu haqiqat bilan bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adizov B.R. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari. T., "Fan", 2007, 182-bet.
2. Boltaeva Sh. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar ijodiy faoliyatini shakllantirish. "Xalq ta'limi", 2004, № 3, 33–34-betlar.
3. Karimova V.M. Sunnatova R. va boshqalar. Mustaqil fikrlash. Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma, T., "Sharq", 2000, 112-bet.

¹ Эркин Юсупов, Ўткир Юсупов. Оила – маънавият булоғи. Тошкент, 2003, 18-бет.

4. Novshadbekova D.Z. (2023). Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tarbiya fanini o'qitishga metodik tayyorlash pedagogik muammo sifatida. Academic research in educational sciences, 4(3), 479 – 483-betlar.

5. Novshadbekova D. (2022). Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tarbiya fanini o'qitishga metodik tayyorlashni takomillashtirish. Science and innovation, 1(B6), 202 – 205-betlar.

Ismailov Murodulla Kaxramonovich (Termiz davlat universiteti “Pedagogika va ijtimoiy ish” kafedrasida katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD))

BO'LAJAK IJTIMOYIY ISH XODIMLARIDA SANOGEN REFLEKSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallif tomonidan sanogen refleksiyaning rivojlantirish muammosining dolzarbligi asoslangan, sanogen va patogen tafakkur tushunchalarining mohiyati, ularga xos bo'lgan alohida xususiyatlar mazmuni qiyosiy tahlil qilingan. Shaxsning kognitiv, emotsional, motivatsion va ekzistensial sohalari sanogen refleksiyaning rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik (subyektiv) omillar sifatida ajratib ko'rsatilgan. Shuningdek, shaxsda sog'lom fikrlash qobiliyatining rivojlanganlik darajasini aniqlash uchun motivatsion, kognitiv, hissiy-emotsional va regulativ mezon ko'rsatkichlari mazmuni yoritilgan.

Аннотация. В данной статье автором, исходя из актуальности проблемы развития саногенной рефлексии, сравнительно проанализирована сущность концепций саногенного и патогенного мышления, содержание их особенностей. Когнитивная, эмоциональная, мотивационная и экзистенциальная сферы личности выделяются как психологические (субъективные) факторы, влияющие на развитие саногенной рефлексии. Также поясняется содержание следующих мотивационных, когнитивных, эмоционально-эмоциональных и регуляторных показателей-критериев с целью определения уровня развития способности здорового мышления у человека.

Annotation. In this article, the author, based on the relevance of the problem of the development of sanogenic reflection, comparatively analyzed the essence of the concepts of sanogenic and pathogenic thinking, the content of their features. The cognitive, emotional, motivational and existential spheres of personality are identified as psychological (subjective) factors influencing the development of sanogenic reflection. The content of the following motivational, cognitive, emotional and regulatory indicators-criteria is also explained in order to determine the level of development of the ability of healthy thinking in a person.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, o'spirinlik davri, sanogen tafakkur, patogen tafakkur, sanogen refleksiya, motiv, motivatsiya, kognitiv soha.

Ключевые слова: будущий учитель, подростковый возраст, саногенное мышление, патогенное мышление, саногенная рефлексия, мотив, мотивация, познавательное поле.

Key words: future teacher, adolescence, sanogenic thinking, pathogenic thinking, sanogenic reflection, motive, motivation, cognitive field.

Kirish. Dunyo hamjamiyati rivojlanishining hozirgi sur'ati, tabiiy va ijtimoiy genezisning tobora ortib borayotganligi, inson hayoti dinamikasining intensivligi, jamiyat hayotida sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar va islohot jarayonlarining murakkabligi shaxsda turli xil hissiy-emotsional va ruhiy zo'riqish omillari bo'lib xizmat qilmoqda. Shu munosabat bilan, zamonaviy oliy ta'lim tizimining muhim vazifasi bu kabi omillarga bardosh bera oladigan, pozitiv va dialektik fikrlash ko'nikmalarini o'zlashtirgan, sodir bo'layotgan voqealarni to'g'ri idrok eta oladigan, real optimistik prognozlariga, ya'ni sanogen tafakkurga ega bo'lgan talaba-yoshlarni tarbiyalash hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi va tadqiqot maqsadi. O'zbekiston “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” tamoyili asosida taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Yangi davr shiddati va talablari ta'lim-tarbiya tizimiga ham o'zining aniq, qat'iy talablarini qo'yimoqda. Zero, “...bu ikki jarayon o'zaro uyg'un, uzluksiz asosda tashkil etilgandagina odobli, axloqiy sifatlariga ega, yuksak ma'naviyatli, shu bilan birga, bilimdon, zukko, ruhan va jismonan sog'lom, keng dunyoqarash va tafakkurga ega, zamonaviy kasb-hunar egasi bo'lgan vatanparvar yoshlarni yetishtirib beradi”. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, zamonaviy oliy ta'lim tizimida o'quv-tarbiya jarayoni shaxsiy insonparvar yondashuv tamoyili asosida tashkil etilishi hamda talabalarida yangi innovatsion fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilishi lozim. Shu jihatdan bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarida sanogen refleksiyaning rivojlantirish, mazkur jarayonga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlashtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Talabalik yillarida yoshlarning hayoti va faoliyatida o'zini o'zi kamolotga yetkazish jarayoni muhim rol o'ynaydi, lekin o'z-o'zini boshqarishning tarkibiy qismlari (o'zini-o'zi tahlil qilish, nazorat etish, baholash, tekshirish va boshqalar) ham alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur yosh davrida ideal (yuksak, barqaror, barkamol) «Men»ni real (aniq, haqiqiy) «Men» bilan taqqoslash orqali o'zini-o'zi boshqarishning tarkibiy qismlari amaliy ifodaga ega bo'ladi. Bizning fikrimizcha, talabalarda ideal «Men» ham muayyan mezon asosida yetarli darajada tekshirib ko'rilmagan, shuning uchun ular goho o'zini tasodifiy, g'ayritabiiy his etishi muqarrar, binobarin, real «Men» ham shaxsning haqiqiy bahosidan ancha yiroqdir. Talaba shaxsining takomillashuvida bunday obyektiv va subyektiv qarama-qarshiliklar o'z shaxsiyatiga nisbatan ichki ishonchsizlikni, o'qishga nisbatan esa salbiy munosabatni vujudga keltirishi mumkin. Bu esa talabalarda sanogen refleksiyaning rivojlantirish masalasini ijtimoiy-psixologik zaruriyat sifatida belgilaydi. Shundan kelib chiqib, dastlab, sanogen fikr yuritish mazmunini ilmiy asosda o'rganish va bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarida sanogen refleksiyaning rivojlantirish jarayoniga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlashtirish tadqiqot ishining asosiy maqsadi etib belgilandi.

Tadqiqotda qo'llanilgan usullar. Kuzatish, adabiyotlar va ilmiy tadqiqot ish natijalari tahlili, pedagogik-psixologik tahlil qilish, taqqoslash, tizimlashtirish.

Adabiyotlar tahlili. Sanogen tafakkur sog'lomlashtiruvchi, qo'llab-quvvatlovchi va ruhlaniruvchi fikrlash tarzi. Shuningdek, sanogen fikrlash shakli bu ma'lum bir algoritmdan foydalangan holda fikr yuritish va o'rganishning shaxsiy patogen (nosog'lom fikrlash) stereotiplarini qayta ko'rib chiqish va tartibga keltirishdan iborat bo'lib, muayyan faoliyat davomida yuzaga keladigan muammo va qiyinchiliklarni to'g'ri aks ettirish qobiliyatidir.

Har bir kishi hayotiy faoliyati davomida tez-tez astenik (yoqimsiz) tuyg'ularni boshdan kechiradi yoki salbiy hissiy kechinmalarni vujudga keltiradigan noqulay vaziyatlarga duch keladi: xafagarchilik, ishonchsizlik, muvaffaqiyatsizlik, umidsizlik, sabrsizlik, aybdorlik va boshqalar. Ba'zilarimiz shu kabi haqiqiy his-tuyg'ular oldida o'zimizni yo'qotib qo'yamiz va aqliy kuchimiz zaiflashadi. Boshqalar esa - o'zlari bilan tezda kelishib, bunday noqulay holatlarni tezda yengib o'tadi va hayotda munosib o'rinni topishga qodir. Xo'sh, mazkur holat shaxsdagi qaysi sifat yoki xususiyat bilan bog'liq hisoblanadi? Qanday shaxsiy fazilatlar sizga eng yaxshi usulni tanlashingizga yordam beradi? Bunday vaziyatlarda inson tafakkurining individual o'ziga xosligi ahamiyatlimi? Psixologiya, tibbiyot va pedagogika sohasidagi mutaxassislar ushbu va boshqa ko'plab savollarga javob topishga harakat qilishmoqda. Zamonaviy psixologiyada mazkur holatlar sanogen fikrlash yoki sanogen refleksiya muammosining ajralmas qismi hisoblanib, xorijlik olimlardan Y.M.Orlov (1991, 2004, 2005, 2006), S.N.Morozyuk, Y.V.Miroshnik, K.E.Izard, Dj.Dyu, R.J.Sternberg, K.Sternberglar sanogen tafakkur va sanogen refleksiyaning mohiyati, tabiati va uni rivojlantirish mexanizmlarini, Respublikamiz olimlaridan E.G'oziyev, V.M.Karimova, Z.Nishonova va boshqalar tafakkur jarayonining psixologik xususiyatlari, fikrlashning ijtimoiy mazmuni va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslarini tadqiq qilishga alohida e'tibor qaratmoqda.

Sanogen fikrlashning eng tizimli va hajmli muammosi Y.M.Orlov tomonidan o'rganilgan. Olimning fikriga ko'ra, "...sog'lom tafakkurning asosiy vazifasi shaxsning o'z-o'zini takomillashtirish maqsadlariga erishish uchun shart-sharoitlarni yaratishdir: xususiyatlar va sifatlar uyg'unligi, o'zi va atrof-muhit bilan uyg'unlik, yomon odatlarni yo'q qilish, hissiyotlarni boshqarish va nazorat qilish. Ichki mujarolarni, zo'riqishni kamaytiradigan, sog'liqni keltirib chiqaradigan fikrlash shakli sifatida Y.M.Orlov "sanogen", ya'ni "sog'lom fikrlash"ni taklif qiladi. Aksincha, madaniyat talablari bilan dasturlashtirilgan, reproduktiv, avtomatizm bilan boshqariladigan oddiy fikrlashni patogen (nosog'lom, zararli), ya'ni kasallikni keltirib chiqaradigan fikrlash deb atash mumkin.

Inson nafaqat o'z xatti-harakatlarini, his-tuyg'ularini nazorat qilishi, balki muayyan qoidalarga muvofiq fikrlash tarzini ham nazorat qila olishi lozim. Mazkur yondashuvdan kelib chiqqan holda, fikrlashning ikki turi ajratib ko'rsatilmoqda: sanogen va patogen fikrlash.

Bolani individual tarbiyalash va o'qitish muammolarini tadqiq etgan rus olimlari O.S.Grebenyuk va T.B.Grebenyuklar mazkur fikr yuritish shakllarini quyidagicha izohlaydi:

– sanogen refleksiya ichki nizo, zo'riqish va xavotirni kamaytiradigan fikrlash tarzi bo'lib, u fikrlarni, his-tuyg'ularni, ehtiyoj va istaklarni boshqarishga imkon beradi va shunga ko'ra kasalliklarning oldini oladi;

– patogen refleksiya bu muayyan faoliyat davomida yuzaga keladigan muammolarni noto‘g‘ri aks ettirish hisoblanadi. Shuningdek, faoliyatning og‘ir sharoitlarida va hissiy jarayonlarni tartibga solishda asossiz refleksiv stereotiplardan foydalanish bo‘lib, bu oxir-oqibat muvaffaqiyatsizlikka olib keladi.¹

Aqliy harakatlar majmui sifatida fikrlashning an’anaviy tushunchasidan farqli o‘laroq, “sanogen refleksiya” ya’ni, “sanogen fikrlash” atamasi ichki muammolarning yechimini aks ettiradi (masalan, ishonchsizlik, qo‘rquv, muvaffaqiyatsizlikni boshdan kechirish va h.k). G.Miner mazkur konsepsiyani - “hissiy fikrlash” qobiliyati sifatida tushunadi. Ushbu fikrlash tarzining o‘ziga xos xususiyatlarini tavsiflab, tadqiqotchi bunda kognitiv jarayon ikkinchi darajaga tushirilganligini va fonga surilganligini ta’kidlaydi. Tuyg‘ular odamni boshqaruvchi mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

A.L.Rudakov² stressli vaziyatlarda insonning xatti-harakatlarini tahlil qilib, “sanogen refleksiya” mazmunini quyidagicha izohlaydi: “...atrofdagi dunyoga e’tibor berish, hozirgi ongni idrok etish, zaruriy qaror qabul qilish va ular haqida mulohaza yuritishdir”.

Inson psixokorreksiyasi samaradorligiga ta’sir etuvchi omillarni tadqiq etgan psixolog olim A.B. Rossoxin sanogen fikrlash usulining quyidagi ijobiy xususiyatlarini ajratib ko‘rsatadi:

- sog‘lom fikrlashni o‘rgatish shaxsda ko‘plab ijobiy o‘zgarishlarni ta’minlaydi;
- sanogen fikrlash aqliy faoliyatning xilma-xilligi va mustaqilligini ta’minlash vositasi sifatida xizmat qiladi.

S.N.Morozyuk o‘z tadqiqot ishida oliy ta’lim muassasalari talabalarining shaxsiy va xarakter xususiyatlarini psixodiagnostik jihatdan tahlil qilib, “sanogen refleksiya”ni sog‘lom tafakkurning tarkibiy qismi sifatida belgilaydi. Sanogen refleksiya – bu turli xil vaziyatlarda to‘g‘ri xulq-atvor usullarini tanlashga imkon beruvchi, insonning o‘z-o‘zini, hissiy kechinmalarini, fikrlari va muammolarini obyektiv ko‘rish va baholash qobiliyati hisoblanadi.³

“Inson tafakkurini shakllantirish uzoq muddatli va murakkab jarayon” ekanligini ta’kidlagan psixolog olim E.G.G‘oziyev quyidagi fikrni keltirib o‘tadi: “Axloq tarbiyasidagi qo‘pol xatolar bolaning ruhiy dunyosiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli shaxs dunyoqarashini tubdan qayta qurish, tarbiya jarayonini insonparvarlashtirish masalasiga alohida e’tibor berish zarur.”⁴

Quyidagi jadvalda sanogen va patogen fikrlash shakllarining muhim xususiyatlarini keltirib o‘tamiz (1-jadval).

1-jadval

Sanogen va patogen fikrlashning muhim xususiyatlari

Sanogen fikrlash	Patogen fikrlash
Tafakkurning dinamikligi, moslashuvchanligi, refleksivligi: inson fikrlash tarzi bilan bog‘liq barcha holatlarni kuzatadi.	To‘liq tasavvur erkinligi: ong bilan boshqarilmaydigan voqeelikdan ajralish – fikrlarni boshqarish va cheklash odatining yo‘qligi.
Introspeksiya: tahlilga asoslangan, insonning o‘z-o‘zini ichki kuzatuv fonida amalga oshiriladigan fikrlar (o‘tkir va kuchli his-tuyg‘ular endi paydo bo‘lmaydi).	Doimiy xavotirli vaziyat, salbiy tajribani to‘plashga hissa qo‘shadi, doimiy bezovtalik ko‘proq kuch talab qiladi. Fikrlashdagi stereotiplik.
Kishi ruhiy holatlarning tuzilishini biladi: u ishonchsizlik, aybdorlik, muvaffaqiyatsizlik va boshqa voqelik qan-day ishlashini tushunadi.	Refleksivlik qobiliyatining to‘liq yo‘qligi, o‘zini va o‘z holatini tashqi tomondan ko‘rib chiqish, vaziyatga to‘g‘ri baho berish ko‘nikmasining mavjud emasligi.
Ijtimoiy stereotiplar, madaniy xulq-atvor dasturlari haqida individual bilimning mavjudligi.	Salbiy emotsiyalarga yo‘nalganlik hamda muvaffaqiyatsizlik, o‘z-o‘ziga nisbatan ishonchning pastligi, irodasizlik kabi sifatlar xarakterlidir.
Fikrlashdagi rangbaranglik, diqqatning barqarorligi va irodaviylik: bu esa o‘z-o‘zini tahlil qilish imkonini beradi.	Fikriy jarayonlarning ongsizligi: bu o‘z-o‘zimizni, holatimizni nazorat qila olmasligimiz bilan izohlanadi.
Fikrlash va tasavvurni boshqarish qobiliyatini hosil qiladi.	Fikrlashdagi nazoratsizlik, ehtiyoj va motivlarning beqarorligi.
Lokus (o‘z-o‘zini kuzatish) nazoratning yoqoriligi, bu	Insonga vaziyatni hissiy jihatdan ijobiy aks ettirish im-

¹ Гребенюк О.С., Гребенюк Т.Б. Основы педагогики индивидуальности. Учебное пособие, Калининград, 2000, с. 44.

² Рудаков А.Л. Саногенная рефлексия как фактор стрессоустойчивости личности. Канд.дисс.автореф., М., МПГУ, 2009, с. 17.

³ Морозюк С.Н. Саногенная рефлексия как фактор оптимизации акцентуации характера и повышения эффективности учебной деятельности. Док.дисс.автореф., Москва, 2003, с. 40.

⁴ Фозиев Э.Ф. Тафаккур психологияси. Т., «Университет», 1990, 76-бет.

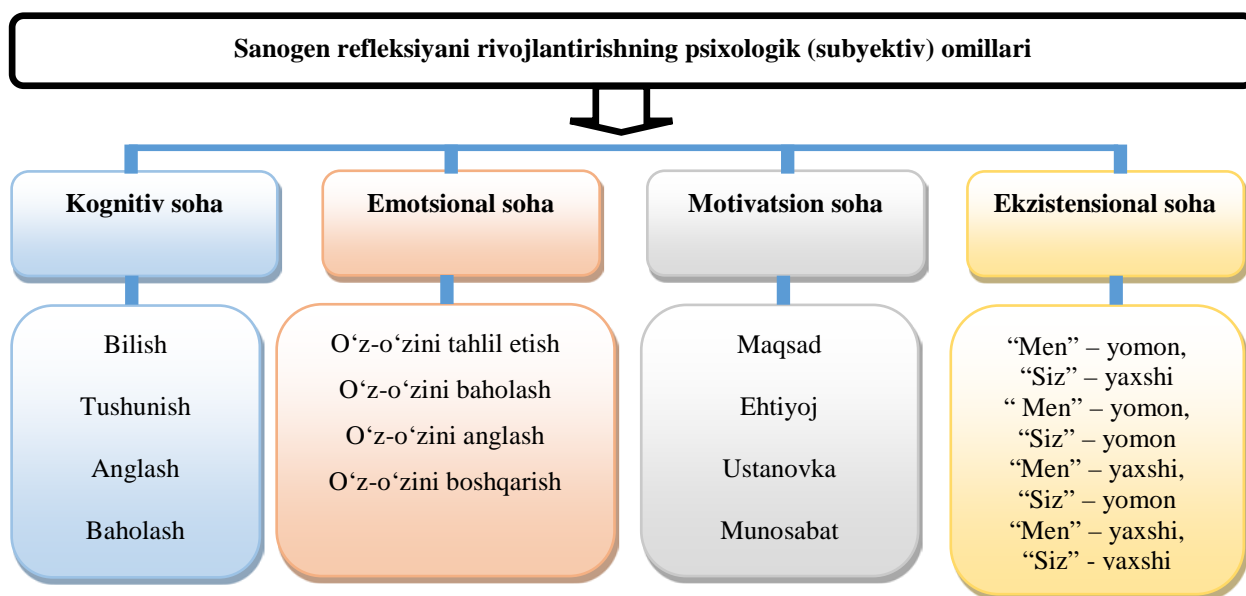
esa ijobiy faoliyat natijasini ta'minlaydi.	konini bermaydi, bu esa surunkali stressni, o'zi va boshqalar bilan ziddiyatlarni keltirib chiqaradi.
Shaxsga hayotiy faoliyatda yuzaga keladigan muammolarga konstruktiv tus berishga, destruktiv yo'nalishdagilaridan esa saqlanish imkonini beradi.	Hissiy emotsional qobiliyat darajasining pastligi va aksincha, himoya refleksiya qobiliyatining yuqoriligi.
Muammoli vaziyatlardan psixologik jihatdan oqilona (o'ziga va salomatligiga salbiy ta'sir etmagan holda) chiqish imkonini beradi.	Shaxsiy aks ettirishning quyi darajada ekanligi muammoli vaziyatlarni to'g'ri tahlil qilish imkonini bermaydi.

Insonning atrof-muhitni idrok etish jarayonini kuzatish asosida uning sanogen va patogen (nosog'lom) fikr yuritish ko'nikmalarini tadqiq etish mumkin. Fikrlashning patogenligi shundaki, insonning salomatligiga zarar yetkazuvchi salbiy qarashlar yig'indisi bo'lib, u shaxsning o'z-o'zi va shaxslararo munosabatlar jarayonida vujudga keladigan emotsional beqarorlik va nizolar bilan izohlanadi.

Maqolaning ilmiy mohiyati. Sanogen refleksiya muammosining bir qator sifat va xususiyatlari yuqorida nomlari keltirilgan olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan bo'lsa-da, lekin aynan shaxsda sanogen refleksiyaning rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar tahlili alohida ajratib ko'rsatilmagan.

Bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarida sanogen refleksiyaning rivojlantirish murakkab jarayon bo'lib, mazkur jarayonda bir qator omillar ta'sir ko'rsatishini inobatga olish lozim. Inson tafakkuri muammosini tadqiq etuvchi tibbiy-falsafiy yo'nalishda sog'lom turmush tarzi bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy gigienik qoidalar yig'indisi, tibbiy terapiya vositalari va ma'naviy hamda moddiy olam uyg'unligi omil sifatida baholansa, pedagogik-psixologiya yo'nalishidagi ilmiy tadqiqot ishlarida esa ijtimoiy-pedagogik va psixologik omillarni tadqiq etishga alohida e'tibor qaratiladi. Quyida biz talabalarda sanogen refleksiyaning rivojlantirishning psixologik aspektlari (omillari) haqida fikr yuritamiz.

Shaxsda sanogen refleksiyaning rivojlantirish ko'plab psixologik (subyektiv) omillar ta'sirini hisobga olishni talab etadi. Jumladan, o'z-o'zini anglay bilishi, ya'ni, o'z-o'ziga baho berish mayli va istagi kabi ustanovkalar, o'zini boshqa shaxslar bilan taqqoslashi, fikrlarini erkin, ochiq, mazmunli ifodalashi, o'z-galarning fikrini eshita olishi va murosa qila olish kabi emotsional xususiyatlar, shaxs motivatsion sohasi rivoji, shaxsning individual psixologik xususiyatlari, yosh omili mazkur jarayonda muhim ahamiyat kasb etadi (1-rasm).

1-rasm. Sanogen refleksiyaning rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik (subyektiv) omillari.

Sanogen refleksiyaning rivojlantirish samaradorligi bevosita talabalar tomonidan kognitiv faoliyat ko'nikmalarining qay darajada o'zlashtirilganligi bilan bog'liq. Kognitiv rivojlantirish jarayonida insonning olam haqida olgan ma'lumotlari, uning xotirada saqlanishi va bilimga aylantirilishini hamda bu bilimlar bizning diqqatimiz va xatti-harakatlarimizga qanday ta'sir qilishi o'rganiladi. Kognitiv soha bilish jarayonlarining barcha spektrini qamrab oladi – sezgi, idrok etish, diqqat, tushunish, xotira, tasavvur, tushunchalarni shakllantirish (anglash), fikrlash, xotirada saqlash, til, hissiyotlar va intellektning rivojlanish

jarayonlariga qadar¹. Adabiyotlar tahliliga ko'ra, agarda mazkur darajalarning birortasida salbiy holat ko'zga tashlansa, bu, o'z navbatida, insonning fikrlash jarayoniga ta'sir ko'rsatmasdan qolmaydi.

Sanogen refleksiyaning rivojlantirish emotsionallik bilan uzviy bog'liq hisoblanadi. Shaxsdagi salbiy his-tuyg'ularni yo'qotish, o'rni ijobiyi bilan to'ldirish zarur. Masalan, talabalarda insonparvarlik va subyektivlik tamoyiliga asoslangan muloqot uslubini shakllantirish kerak. Shu bilan birga, talabada turli vaziyatlarda o'ziga ishonch bilan qarash tuyg'usini tarkib toptirish zarur. Agar, insonparvarlik – bu boshqalarga nisbatan munosabatni ifodalasa, subyektivlik esa o'z-o'ziga ishonch, o'z-o'ziga munosabatni anglatadi. Ya'ni, talabada real ma'nodagi «Men» hissini hosil bo'lishiga xizmat qiladi.

Shaxs motivatsion sohasi ham sanogen refleksiyaning rivojlantirishga ta'sir etuvchi subyektiv omillar sirasiga kiradi. Barchamizga ma'lumki, har qanday faoliyat muayyan motivlar ta'sirida vujudga keladi va yetarli shart-sharoitlar yaratilgandagina amalga oshadi.

“Motiv” (lotin. motive – harakatga keltiruvchi qiziqish, ehtiyoj) – ma'lum ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq faoliyatga undovchi sabab. “Motivatsiya” – bu insonni faoliyatga undashning murakkab, ko'p darajali tizimi bo'lib, u o'zida ehtiyojlar, qiziqishlarni, motivlarni, ideallarni, intilishlarni, ustanovkalarni, emotsiyalarni, normalarni, qadriyatlarni mujassamlashtiradi.

Bunda motivatsiya – motivlarning harakatlanish jarayoni, insonni asosiy faoliyatga undovchi motivlar yig'indisi hisoblanadi. Shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, shaxsda kechadigan barcha jarayonlar (fiziologik, ruhiy, kognitiv, emotsional va h.k.)da uning motivatsiya tizimi o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Shuningdek, shaxsning motivatsion sohasi unda shaxsiy pozitsiyalar, ya'ni “Men” obrazining shakllanishida ham dastlabki mezon hisoblanadi.

Sanogen refleksiyaning rivojlantirish ekzistensial yondashuvni talab qiladi va bu o'z-o'zidan shaxsda “Men” obrazining shakllanganlik darajasi bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liqlik kasb etadi. Ekzistensial yondashuvga ko'ra, bizda to'rtta asosiy shaxsiy pozitsiyalar mavjud:

- 1) Men “yomon”, Siz “yaxshi” (ruhiy tushkunlik);
- 2) Men “yomon”, Siz “yomon” (umidsizlik);
- 3) Men “yaxshi”, Siz “yomon” (ustunlik);
- 4) Men “yaxshi”, Siz “yaxshi” (muvaffaqiyat).

Demak, to'rtinchi pozitsiya bu mutlaqo sog'lom fikrlashga ega bo'lgan shaxs xususiyati hisoblanadi.

Aslida, ko'plab insonlarda sog'lom fikrlash qobiliyati mavjud bo'lsa-da, barqaror emas. Chunki ular tez-tez bir pozitsiyadan boshqasiga o'tib turishadi. Bunday tipdagi insonlarga mustaqillikka va emotsional barqarorlikka ega bo'lmagan shaxslar mansubdir. Shunday qilib, ekzistensial soha insonning jismoniy va ruhiy holatini boshqarish hamda ularni kerakli darajada ushlab turish qobiliyati bo'lib, his-tuyg'ular va fikrlar, so'zlar va harakatlarning uyg'unligi bilan tavsiflanadi.

Xulosa va amaliy takliflar. Bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarida sanogen refleksiyaning rivojlantirish zaruriyati sog'lom fikr yuritish, fikrlashning patogenligini kamaytirish, o'z-o'zini rivojlantirishga nisbatan ehtiyojni hosil qilish va o'quv faoliyatini to'g'ri tashkil etilishini ta'minlash bilan izohlanadi. Mazkur holat esa quyidagi jihatlarga alohida e'tibor qaratishni zaruriyat sifatida belgilaydi:

- birinchidan, shaxsni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash;
- ikkinchidan, shaxsda jamiyat hayotidagi muammolarga nisbatan faol nuqtayi nazarni shakllantirish;
- uchinchidan, bo'lajak mutaxassis sifatida ularda o'z bilimini oshirib borishi va o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini rivojlantirish lozim. Bu esa ularning istiqbolda butun jamiyat salomatligini muhofaza qiluvchi ijtimoiy guruh sifatida talqin qilinishi uchun asos bo'ladi.

Sanogen refleksiyaning rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillar tahlilidan kelib chiqqan holda mazkur jarayonni quyidagi mezonlar asosida amalga oshirilishi ijobiy natijalarga erishishni ta'minlaydi: 1) motivatsion mezon; 2) kognitiv-refleksiv mezon; 3) hissiy-emotsional mezon; 4) regulativ mezon.

Motivatsion mezon – yangi faoliyat ko'nikmalarini o'zlashtirishga nisbatan shaxsiy ehtiyojning mavjudligi hamda muvaffaqiyatga erishish uchun qiziqish darajasining yuqoriligi bilan belgilanadi.

Kognitiv-refleksiv mezon – shaxsning muayyan faoliyat mazmunini tushunishi va u haqida yetarlicha bilimlarga ega bo'lishi, tasavvur erkinligi hamda o'zlashtirilgan faoliyat ko'nikmalari va kechinmalarini aks ettirish qobiliyati bilan izohlanadi. Bunda shaxs bo'lib o'tgan jarayonlarni kuzatish va tahlil qilish

¹ Sternberg R.J., Sternberg K. Cognitive psychology. Boston, MA, Cengage Learning, 2016, p. 244.

lish orqali hodisalar mazmunini anglaydi, o'rganadi, taqqoslaydi. Bu esa fikrlash ob'yektini boshqa ob'yektga osongina yo'naltirishi va tafakkurning moslashuvchanligida namoyon bo'ladi.

Hissiy-emotsional mezon – ijobiy hissiy tajribalarning o'zlashtirilganligi, psixologik farovonlikning yuqori darajasi, atrof-muhit stimullariga nisbatan pozitiv emotsional reaksiyaning namoyon bo'lishi, hayot sifatidan qoniqishning yuqori darajasi, o'z-o'zini anglashdan qoniqish.

Regulativ mezon – ixtiyoriy o'zini o'zi boshqarishning yuqori darajasi, xulq-atvor stereotiplari va me'yorlaridan chetga chiqish, salbiy hislarga qarshi turish va atrof-muhitdagi o'zgarishlarga munosib javob berish qobiliyati bilan izohlanadi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, insonning tafakkuri qanchalik sog'lom bo'lsa, uning ruhiyati, jismi, ma'naviyati shunchalik sog'lom ezgulikka yo'nalgan bo'ladi. Insonning fikrlash tarzi qancha sof, erkin bo'lsa, u shuncha sog'lom fikrlaydi. Shu jihatdan olganda, talaba yoshlarda sanogen refleksiyaning shakllantirish va rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

**Musayeva Dilrabo Muxammadjon qizi (Andijon davlat Pedagogika instituti
"Jismoniy madaniyat" kafedrasida stajor o'qituvchisi)
KASB-HUNAR MAKTABLARIDA OMMAVIY JISMONIY TARBIYA VA SPORT
TADBIRLARINI TASHKIL QILISH MASALASI**

***Annotatsiya.** Jismoniy tarbiya va sport kasb-hunar maktabi o'quvchilarining har tomonlama rivojlantirishida hal qiluvchi o'rin tutadi. Ushbu maqolada kasb-hunar ta'limi muassasalarida ommaviy jismoniy tarbiya va sport tadbirlarini tashkil etishning ahamiyati, usullari, natijalari yoritilgan va ularning ta'siri to'g'risida muhokamalar yoritilgan. Maqolada bunday tashabbuslarni takomillashtirish bo'yicha xulosa va takliflar ham berilgan.*

***Аннотация.** Физическая культура и спорт занимают решающее место в всестороннем развитии учащихся ПТУ. В данной статье освещаются значение, методы, результаты организации массовых физкультурно-спортивных мероприятий в профессиональных образовательных учреждениях и освещаются дискуссии об их влиянии. В статье также приводятся выводы и предложения по улучшению таких инициатив.*

***Annotation.** The Vocational School of physical education and sports occupies a decisive place in the comprehensive development of its students. This article covers the importance, methods, results of organizing mass physical education and sports events in vocational training institutions and covers discussions about their impact. The article also provides conclusions and suggestions for improving such initiatives.*

***Kalit so'zlar:** jismoniy tarbiya, sport tadbirlari, kasb-hunar maktablari, o'quvchilarning faolligi, salomatlik va bardamlik, jamoaviy ish, sinfdan tashqari mashg'ulotlar.*

***Ключевые слова:** физкультура, спортивные мероприятия, профессиональные училища, активность учащихся, здоровье и благополучие, командная работа, внеклассные занятия.*

***Key words:** physical education, sporting events, vocational schools, student activity, health and wellness, teamwork, extracurricular activities.*

Kirish. Jismoniy tarbiya va sport kasb-hunar ta'limi muassasalari talabalarni amaliy kasbga tayyorlaydigan muhim ta'lim tashkilotidir. Ilmiy va malaka oshirishga e'tibor qaratilgan bo'lsa-da, jismoniy tarbiya va sportning ahamiyatini e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak. Ushbu maqolaning maqsadi kasb-hunar ta'limi muassasalarida ommaviy jismoniy tarbiya va sport tadbirlarini tashkil etishning ahamiyatini yoritishdan iborat. Ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tadbirlari o'quvchi va talabalarni jismoniy rivojlantirish, sog'lomlashtirish va hayot faoliyatiga tayyorlashdan iborat bo'ladi. Jismoniy tarbiyani tashkil etishda ta'lim muassasaning pedagogik jamoasi jismoniy tarbiya o'qituvchilari va sport murabbiylarining apamiyati katta [1].

Kasb-hunar ta'limi muassasalarida ommaviy jismoniy tarbiya va sport tadbirlarini tashkil etish o'quvchilar uchun umumiy ta'lim jarayonining qimmatli tomoniga aylanishi mumkin. Kasb-hunar ta'limi muassasalarida ommaviy sport tadbirlarini tashkil etish ko'plab afzalliklarga ega. Ushbu tadbirlar sog'lom raqobat muhitini yaratib, yosh talabalarni mukammallikka intilishga undaydi. Shuningdek, ularning jismoniy fazilatlarini rivojlantiradi hamda hayotiy zarur ko'nikma va malakalarini shakllantiradi [2].

Muhokama va natijalar. Bunday tadbirlar o'quvchilar o'rtasida jismoniy chiniqishni, jamoada ishlashni va hamjihatlik hissinu uyg'otadi. Biroq bunday tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirishda bir qator fikrlar va muammolar paydo bo'ladi:

◆Infratuzilma va inshootlar: kasb-hunar maktabidagi mavjud sport inshootlarini baholang. O‘yin maydonchalari, kortlar va yopiq sport zallari kabi turli xil sport va jismoniy mashg‘ulotlar uchun mos sharoitlarni ta‘minlang.

◆Uskunalar va resurslar. Maktabda turli tadbirlar uchun zarur sport anjomlari va resurslari mavjudligini tekshiring. Mavjud narsalar ro‘yxatini tuzing. Nimani sotib olish yoki yaxshilash kerak?

◆Xavfsizlik choralari. Xavfsizlik birinchi o‘rinda turishi kerak. Xavfsizlik protokollarini ishlab chiqish va amalga oshirish va talabalar ulardan xabardor bo‘lishini ta‘minlash. Bunga birinchi yordam ko‘rsatishni o‘rgatish va tadbirlar paytida tibbiy xodimlar yoki jihozlarni qo‘llash kiradi.

◆Sport va mashg‘ulotlarni tanlash. Sport va jismoniy mashg‘ulotlarni tanlashda o‘quvchilarning qiziqishlari va qobiliyatlarini hisobga olish. Turli xil variantlarni taklif qilish turli xil afzalliklar va mahorat darajalariga mos kelishi mumkin.

◆Rejalashtirish. O‘quv jadvali va boshqa maktab tadbirlari bilan ziddiyatlarning oldini olish uchun tadbirlarni diqqat bilan rejalashtiring. Ushbu tadbirlar maktab soatlarida yoki darsdan tashqari mashg‘ulotlarda o‘tkazilishini o‘ylab ko‘ring.

◆Jamoani shakllantirish. Sport musobaqalari va tadbirlarida ishtirok etish uchun jamoalar yoki guruhlarini tashkil qiling. Jamoangizda inkluzivlik va xilma-xillikni rag‘batlantiring.

◆Mashg‘ulot va murabbiylik. Zarur bo‘lganda, malakali trenerlar yoki instruktorlarni, ayniqsa, raqobatbardosh sport turlari uchun tashkil qiling. To‘g‘ri o‘qitish talabalarining ko‘nikmalarini va umumiy tajribasini oshirishi mumkin.

◆Rag‘batlantirish va ishtirok etish. Qiziqish va ishtirok etish uchun tadbirlarni rag‘batlantirish. Egallik hissini shakllantirish uchun talabalarni rejalashtirish va tashkil etishga jalb qilish.

◆Logistika va transport. Agar tadbirlar kampus tashqarisida o‘tkazilsa yoki transportni talab qilsa, muammosiz bajarilishini ta‘minlash uchun logistikani oldindan rejalashtiring.

◆Budjet. Uskunalar, o‘qitish, transport va boshqa zarur resurslar xarajatlarini hisobga olgan holda, ushbu tadbirlarni tashkil etish uchun byudjetni ishlab chiqish. Agar kerak bo‘lsa, moliyalashtirish yoki homiylikni qidiring.

◆Baholash va fikr-mulohazalar. Har bir tadbirdan so‘ng uning muvaffaqiyatini baholash va yaxshilash yo‘nalishlarini aniqlash uchun talabalar, professor-o‘qituvchilar va xodimlarning fikr-mulohazalarini to‘plang. Kelgusi voqealarni yaxshilash uchun ushbu fikr-mulohazadan foydalaning.

◆Jamoat ishtiroki. Ota-onalar, bitiruvchilar va mahalliy hamjamiyat a‘zolarini ushbu tadbirlarni qo‘llab-quvvatlash va qatnashishda ishtirok etishni rag‘batlantirish. Ularning mavjudligi umumiy tajribani oshirishi va jamiyat tuyg‘usini yaratishi mumkin.

◆Inkluzivlik va foydalanish imkoniyati. Faoliyatlar nogironligidan qat‘iy nazar, barcha talabalar uchun inkluziv va ochiq bo‘lishini ta‘minlang. Faoliyat va jihozlarni kerak bo‘lganda moslashtiring.

Uzoq muddatli rejalashtirish. Ushbu faoliyatning barqarorligini ko‘rib chiqing, ular savdo maktabining o‘quv rejasi va madaniyatiga qanday integratsiya qilinishini tavsiflovchi uzoq muddatli rejani ishlab chiqish orqali [3].

Umuman olganda, kasb-hunar ta‘limi muassasalarida ommaviy jismoniy tarbiya va sport tadbirlarini tashkil etish sog‘lom va faol o‘quvchilarni shakllantirishga, jamoaviy mehnat va sport mahoratini oshirishga xizmat qilishi, shuningdek, maktabda ijobiy muhit yaratishga xizmat qilishi mumkin. To‘g‘ri rejalashtirish va ushbu fikrlarga e‘tibor berish bunday tashabbuslarning muvaffaqiyatini ta‘minlashga yordam beradi.

Xulosa. Kasb-hunar ta‘limi muassasalarida ommaviy jismoniy tarbiya va sport tadbirlarini tashkil etish har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Bu nafaqat jismoniy salomatlikni yaxshilaydi, balki shaxsiy ko‘nikmalar va shaxslararo muloqotni rivojlantiradi. Bundan tashqari, bu sport sohasida potensial martaba uchun eshikni ochadi. Kasb-hunar ta‘limi muassasalari o‘quvchilarning ahvolini yaxshilashga qaratilgan bunday tashabbuslarga ustuvor ahamiyat berishlari kerak [4].

◆Sport tadbirlarini ommalashtirish uchun mahalliy sport tashkilotlari bilan hamkorlik qilish.

◆O‘quvchilarning o‘sish sur‘atlarini kuzatish uchun muntazam ravishda salomatlik va jismoniy tayyorgarlikni baholashni o‘tkazish.

◆Turli sport va jismoniy faoliyatni taklif qilish orqali inkluzivlikni rag‘batlantirish.

◆Ota-onalarning ishtirokini rag‘batlantirish va talabalarining sport ishlarini qo‘llab-quvvatlash.

◆Talabalarning fikr-mulohazalari asosida sport dasturlarini doimiy ravishda baholash va takomillashtirish.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, kasb-hunar ta'limi muassasalarida o'tkazilayotgan ommaviy jismoniy tarbiya va sport tadbirlari o'quvchilar hayotiga keng ta'sir ko'rsatib, ularning har tomonlama o'sishi va rivojlanishiga xizmat qiladi [5]. Taklif etilgan strategiyalarni hayotga tatbiq etish va jismoniy tarbiyaga sodiqlikni saqlab qolish orqali kasb-hunar maktablari o'quvchilarining ham kasbga, ham sog'lom, faol hayot tarziga puxta tayyorlanishini ta'minlashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Спортни яна-да оммалаштириш, маҳоратли мураббий ва спортчиларни тайёрлаш масалалари муҳокама қилинди. «Халқ сўзи», 01.11.2017.
2. А.Мавлянов., Ш.Жавлонов., С.Абдалова., Л.Юсупова. Педагогик технология тамойиллари асосида дарс машғулотларини олиб бориш технологияси. Т., “Ворис”, 2010, 112-бет.
3. Lухманов D.B. The use of national traditions in the labor education of pupils. Academia, 2020. Volume 10, Issue 10, pp. 300 – 305
4. Yakubova M.Y. Ta'lim-tarbiya jarayonida kreativ yondashuvning dolzarbligi va uning ahamiyati. “Халқ таълими”, 2020, 3-son, 84 – 88-betlar.
5. J.A.Khamidov. About Some Forms Methods of Labor Education of Younger School Children. International Journal of Research, pp. 375 – 378.

Xalmuratova Shaxnoza Bekmurzaevna (Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti tayanch doktoranti; Sahnoza623@gmail.com)

FAOLIYATLI YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS ASOSLARI

***Аннотация.** Ushbu maqolada faoliyatli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashning va rivojlantirishning ba'zi jihatlari yoritib berilgan. Shu bilan bir qatorda, talabalarning kognitiv, kommunikativ, akmeologik, estetik, ijtimoiy va ma'naviy faoliyat turlari asosida kasbiy tayyorlashning nazariy asoslari haqida ham fikr yuritilgan.*

***Аннотация.** В данной статье освещены некоторые аспекты профессиональной подготовки и развития будущих учителей на основе деятельностного подхода. Кроме того, обсуждались теоретические основы профессиональной подготовки, основанной на познавательной, коммуникативной, акмеологической, эстетической, социальной и духовной деятельности студентов.*

***Annotation.** This article highlights some aspects of the professional training and development of future teachers based on an active approach. In addition, the theoretical foundations of professional training based on cognitive, communicative, acmeological, aesthetic, social and spiritual activities of students were discussed.*

***Kalit so'zlar:** faoliyat, faoliyatli yondashuv, bo'lajak o'qituvchi, kasbiy tayyorgarlik, faoliyat asosidagi ta'lim, kognitiv faoliyat, kommunikativ faoliyat, shaxsiy rivojlanish, kasbiy rivojlanish.*

***Ключевые слова:** деятельность, деятельностный подход, будущий педагог, профессиональная подготовка, деятельностное обучение, когнитивная деятельность, коммуникативная деятельность, личностное развитие, профессиональное развитие.*

***Key words:** activity, active approach, future teacher, professional training, activity-based education, cognitive activity, communicative activity, personal development, professional development.*

Keyingi yillarda mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning yo'nalishlariga hamda xalqaro standartlar talablariga mos keladigan oliy ta'lim tizimini yaratish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda [1].

Jamiyatni insonparvarlashtirish talablariga muvofiq, yetuk kadrlar tayyorlash tizimiga zamonaviy yondashuvlarning ishlab chiqilishi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoniga [2] binoan, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish jarayonini bosqichma-bosqich tatbiq etish bilan bog'liq chora-tadbirlarda belgilangan vazifalarning amalga oshirilishi mazkur yo'nalishdagi muhim islohotlar hisoblanadi.

Oliy ta'lim tizimida faoliyatli yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning sifatli va mustaqil ta'lim olishida, nazariy va amaliy ko'nikmalarni chuqur egallashida, kompetentli pedagog sifatida shakllanishida, shaxsiy va kasbiy rivojlanishida integratsiyalashgan, markazlashtiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shu

bilan bir qatorda, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda faoliyatli yondashuv samaradorligi ta'lim oluvchilarning faol bilishini, o'quv ko'nikmalarining maqsadli shakllanishini, kelajakdagi kasbiy faoliyatini rejalashtirish, uni amalga oshirish, bu yo'lda o'z-o'zini nazorat qilish, natijalarini tahlil qilish va baholashni ta'minlaydi.

Faoliyat – bu atrofda olamga munosabatning o'ziga xos insoniy shakli bo'lib, uning davomida subyekt obyektga maqsadli ta'sir qiladi, uning har qanday ehtiyojlarini qondiradi, maqsadga erishadi [3]. Faoliyat maqsad, vosita, natija va jarayonning o'zini-o'z ichiga oladi. Faoliyat qadriyatga yo'naltirilgan bo'lib, uning natijasida insonning dunyoqarashi shakllanadi.

Pedagogik ensiklopediyada “faoliyat” (arab. – harakatchanlik, samaradorlik) so'ziga quyidagicha ta'rif berilgan: 1) biror sohada amalga oshiriladigan ish, mashg'ulot, harakat; 2) ish, harakatni amalga oshirish jarayoni.

Faoliyat kishilarning tashqi olamga faol munosabati shakli, insonning o'zini o'zi maqsadga muvofiq tarzda o'zgartirish usuli, inson borlig'ining muhim xususiyatlaridan biri. Faoliyat asosida inson mohiyati namoyon bo'lishi, jamiyatning mavjudligi ta'minlanadi. Inson va jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, faoliyat turli shakllarda amalga oshiriladi: moddiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy faoliyat [5].

S.L.Rubinshteyn o'zining “Принцип творческой самодеятельности” nomli maqolasida ong va faoliyatning birligi tamoyilini shakllantiradi, unga ko'ra, shaxs va uning ongining rivojlanishi amaliy faoliyatda namoyon bo'ladi [6]. Olim tomonidan ishlab chiqilgan ushbu tamoyil, keyinchalik, faoliyatli yondashuvning asosiga aylanadi.

A.N.Leontev psixologiya sohasidagi faoliyatning psixologik nazariyasini ishlab chiqadi. Uning fikricha, faoliyat shaxsiy asos bo'lib, u bilim va ko'nikmalar bilan birga amalga oshiriladi, shuningdek, faoliyat orqali insonning shaxsiyati va individualligi namoyon bo'ladi.

Faoliyatli yondashuv – bu insonning ongini, umuman, shaxsiyatini shakllantirishga qaratilgan faoliyat jarayoni. Faoliyatli yondashuv talaba shaxsining ijtimoiy, ta'limiy va amaliy faoliyati davomida aqil, ma'naviy va jismoniy ehtiyojlarini qondirishga, o'z-o'zini anglashga qaratilgan hodisa hisoblanadi.

Faoliyatli yondashuvga asoslangan kasbiy tayyorgarlik dinamikasi talabaning faolligi bilan o'lchanadi. Faoliyat talabaga kasbiy tayyorgarlik dinamikasini tahlil qilish, shaxsiy va hayotiy qarama-qarshiliklarni mustaqil hal qilish imkonini beradi. Ularning fazilatlarini tashqi ta'sirlar bo'lgan atrof-muhit, mafkura va ta'lim muassasasi talablariga mos ravishda shakllanadi. Bundan tashqari, ushbu yondashuv talabaning kelajakdagi kasbiy faoliyatining amaliyotga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi [4].

Shaxsni kasbga yo'naltirishda oliy ta'lim tizimidagi faoliyatli yondashuvning ahamiyati katta. Faoliyatli yondashuv ta'lim jarayonining mazmuni, asosiy tarkibiy qismi va tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydigan muhim uslubiy yondashuv bo'lib xizmat qiladi.

Oliy ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarning kompetensiyalarini qo'llay olish ko'nikmasini rivojlantirishni nazarda tutgan o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini shakllantirish nazariyasi V.A.Slastenin, I.F.Isayevlar tomonidan ishlab chiqilgan. Agar faoliyatli yondashuvni bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligining uslubiy asosi deb hisoblaydigan bo'lsak, u ta'lim jarayonining butun tizimini, ya'ni, o'quv faoliyatini, kasbiy tayyorgarlik ishlarini va darsdan tashqari ishlarni tashkil etish birligini belgilab berishi kerak. Agar talabalarni kasbiy tayyorlashda faoliyatli yondashuvga asoslanib ish tutilsa, ularning mustaqil ishlash ko'nikmasi, faolligi, harakatchanligi va raqobatbardoshligi sezilarli darajada rivojlanadi.

Pedagogikada faoliyatli yondashuv shaxs va faoliyat birligining fundamental pozitsiyasi kontekstida ko'rib chiqildi. Faoliyat esa inson hayotining asosiy shakli bo'lib, o'z-o'zini anglashi, faol shaxs sifatida o'zini namoyon qilishi sifatida tahlil qilindi.

Faoliyatli yondashuvning nazariy-metodologik asoslari psixolog olimlar A.N.Leontev, S.L.Rubinshteyn va L.S.Vigotskiylar tomonidan ishlab chiqilgan. Keyinchalik, faoliyatli yondashuv V.V.Davidov, D.B.Elkonin, P.Y.Galperin, A.K.Markova, N.F.Talizina, L.V.Zankov singari tadqiqotchilar tomonidan ta'komillashtirilgan.

Amerikalik olim D.Dyui o'zining “faoliyat asosidagi ta'lim” konsepsiyasining asosiy tamoyillari sifatida quyidagilarni belgilab beradi:

- ◆ ta'lim oluvchilarning qiziqishlarini hisobga olish;
- ◆ fikrlash va amalda qo'llash orqali ta'lim olish;
- ◆ bilim orqali barcha qiyinchiliklarni yengish mumkin;
- ◆ mustaqil ijodiy ish va hamkorlik.

Pedagogik-psixologik manbalarni tahlil qilish natijasida, faoliyatli yondashuv nuqtayi nazaridan talabalarning kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishning quyidagi afzalliklarini aniqlashtirdik:

1. Ta'lim-tarbiya jarayonida faoliyatli yondashuvni qo'llash natijasida talabalar aqliy, psixologik, shaxsiy imkoniyatlarining butun tizimiga qaratilgan jamiyatning faol subyekti sifatida namoyon bo'ladi.

2. Talabaning kasbiy tayyorgarligi kognitiv, akmeologik, kommunikativ, estetik, ma'naviy, ijtimoiy faoliyat turlari asosida shakllanadi. Bu esa talabaning ehtiyojlarini, maqsadlarini belgilab beruvchi muhitni har tamonlama o'zgartirish jarayonini belgilaydi.

3. Talabaning ijtimoiy rivojlanishi o'zini anglash, o'z faoliyat natijalari uchun javobgarlik, subyektiv xususiyatlarini shakllantiradi.

4. Bo'lajak o'qituvchi o'z kasbiy faoliyatida uchrashi mumkin bo'lgan muammoni hal qilishning eng to'g'ri yo'lini innovatsion bilim va ko'nikmalari asosida mustaqil ravishda tanlay oladi.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, zamonaviy pedagogik oliy ta'lim muassasalarida talabalarining shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishida faoliyatli yondashuvning ahamiyati katta. Faoliyatli yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion bilimlarni, umuminsoniy madaniyatni optimal egallashni, bilim va ijodkorligini rivojlantirishni belgilab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775-sonli qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli farmoni.

3. Мещеряков Б., Зинченко В. Большой психологический словарь. Сост. и общ. ред. Б.Мещеряков, В. Зинченко. "Прайм-ЕВРОЗНАК", 2004, 672 с.

4. Пак Л.Г., Яблонских Ю.П. Реализация деятельностного подхода в профессиональной подготовке студента вуза. Современные проблемы науки и образования. 2015, № 2 (часть 1).

5. Педагогика энциклопедия. III жилд, Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2017, 424-бет.

6. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности. "Вопросы психологии". 1986, № 4, с. 101–107.

Raximova Moxinora Xoshimjanovna (Andijon davlat Pedagogika instituti "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasida katta o'qituvchisi)

O'ZBEKISTONDA MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING USTUVOR YO'NALISHLARI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada maktabgacha ta'limning sifatini va uning qulayligini ta'minlash uni modernizatsiyalashning muhim vazifalaridan ekanligi, maktabgacha ta'limni modernizatsiyalash jarayonida boshqaruv kadrlari va tarbiyachilarning shaxsiy uslubini faol tarzda qayta ko'rish talab qilinishi to'g'risida fikr yuritilgan. Shuningdek, maqolada maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni sifatli ta'lim bilan ta'minlash nihoyatda zarurligi, buning uchun bolani ijtimoiy hayotga tayyorlashga xizmat qiladigan barcha pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish va o'zaro mujassamlashtirish talab etilishi masalalari ko'rib chiqilgan.*

***Аннотация.** В данной статье рассматривается тот факт, что обеспечение качества дошкольного образования и его удобства является одной из важных задач его модернизации, и в процессе модернизации дошкольного образования необходимо активно пересматривать личностный стиль управленческого персонала и преподавателя. В статье также рассматривается важность предоставления детям качественного образования в дошкольных образовательных учреждениях, а для этого необходимо гармонизировать и интегрировать все педагогические технологии, которые служат подготовке ребенка к социальной жизни.*

***Annotation.** This article discusses the fact that ensuring the quality of preschool education and its convenience is one of the important tasks of its modernization, and in the process of modernization of preschool education, it is necessary to actively review the personal style of management personnel and educators. The article also discusses the importance of providing children with high-quality education in preschool educational institutions, and for this, it is necessary to harmonize and integrate all pedagogical technologies that serve to prepare the child for social life.*

***Kalit so'zlar:** modernizatsiyalash, shaxsiy uslub, sifatli ta'lim, innovatsion faoliyat, ijodiy tafakkur, shaxs faoliyati, individuallashtirish tamoyili.*

Ключевые слова: модернизация, личностный стиль, качественное образование, инновационная деятельность, творческое мышление, индивидуальная активность, принцип индивидуализации.

Key words: modernization, personal style, quality education, innovative activity, creative thinking, individual activity, principle of individualization.

Kirish. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisdagi soʻzlagan Murojaatnomasida maktabgacha taʼlim sohasida kelgusida olib boriladigan keng islohotlar haqida toʻxtalib oʻtildi. “Birinchidan, bola dunyoga kelganidan boshlab, unda aynan maktabgacha boʻlgan yoshda aqliy faollik oshadi, axloqiy-estetik va jismoniy xislatlar shakllanadi. Shu bois ham, kelgusi yillarda maktabgacha taʼlim sohasini rivojlantirish borasidagi strategik maqsadimiz ijtimoiy ahvolidan qatʼiy nazar, maktabgacha yoshidagi har bir bolani ushbu taʼlim yoʻnalishi bilan toʻliq qamrab olish uchun zarur sharoitlarni yaratishdan iborat”. Prezidentimiz tomonidan bolalar tarbiyasi jarayoniga oʻz ishini puxta biladigan, malakali va har bir bolaga individual yondasha oladigan pedagog kadrlarni jalb qilgan holda, ularni goʻdakligidan ongi va tafakkurini toʻgʻri shakllantirib bormasak, kelajakda yuksak saviya, bilim, maʼnaviyatga ega boʻlgan barkamol avlodni tarbiyalash, yosh avlod tarbiyasining birinchi va muhim boʻgʻini boʻlgan maktabgacha taʼlim tizimini rivojlantirishga alohida eʼtibor qaratmoqda [1].

Adabiyotlar sharhi. Taʼlim sifatini boshqarish muammolarining oʻziga xos xususiyatlari R.X. Djurayev, R.Sh.Ahmidinov, S.T.Turgʻunov, V.R.Vesnina, I.N.Gerchikova, A.V.Gluxov, V.Zigert, M.X. Meskon, F.Xedourilar tomonidan tadqiq etilgan. Demokratiya va insonparvarlik prinsiplariga tayangan holda tashkil etiladigan maktabgacha taʼlim jarayoni nafaqat bolaning tashqi holati, balki uning ichki dunyosi, mayllari, intilishlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi bilan ham alohida ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Maktabgacha taʼlim va tarbiyaning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- har bir bola uchun maktabgacha taʼlim va tarbiya olish imkoniyatining mavjudligi;
- har bir bolaning isteʼdodi nishonalarini, ishtiyoqlari va qobiliyatlarini rivojlantirish uchun shart-sharoitlar tengligi;
- maktabgacha boʻlgan yoshdagi bolalarga taʼlim, tarbiya berish va ularni sogʻlomlashtirishning, oila hamda maktabgacha taʼlim tashkiloti tarbiyaviy taʼsirining birligi;
- maktabgacha boʻlgan yoshdagi bolalarga taʼlim va tarbiya berish uygʻunligi;
- bolaning shaxsini rivojlantirishga yoʻnaltirilgan shaxsiy yondashuv;
- maktabgacha va umumiy oʻrta taʼlimning izchilligi hamda uzluksizligi;
- taʼlim va tarbiyaning demokratik hamda dunyoviy xususiyatga egaligi;
- taʼlim-tarbiya jarayonining shaffofligi va ochiqdagi;
- maktabgacha taʼlim va tarbiya mazmuni, darajasi hamda hajmining maktabgacha boʻlgan yoshdagi bolalarning rivojlanish xususiyatlariga hamda sogʻligʻi holatiga muvofiqdagi.

Taʼlimning sifatini va uning qulayligini taʼminlash uni modernizatsiyalashning muhim vazifalaridandir. Maktabgacha taʼlimni modernizatsiyalash jarayonida boshqaruv kadrlari va tarbiyachilarning shaxsiy uslubini faol tarzda qayta qurish talab qilinadi. Buning uchun maktabgacha taʼlim dasturlarining tarkibiy tuzilishini davlatning taʼlimning mazkur boʻgʻini oldiga qoʻygan talablari asosida takomillashtirish lozim. [2] Jamiyatdagi rivojlanish tamoyillari bugungi bolalar oʻzlarining 10–15 yil avvalgi tengdoshlariga nisbatan koʻproq narsani bilishlari zarurligini taʼqiq qilmoqda. Bugungi kunga kelib, maktabgacha taʼlim muassasalarida taʼlim oluvchilar soni sezilarli darajada koʻpaymoqda. Shuning uchun ham maktabgacha taʼlimning samaradorligini taʼminlash uchun bogʻcha rahbarlari va tarbiyachilar taʼlim-tarbiyaning samarali usullari va metodlarini izlab topish ustida tinmay harakat qilishlari kerak. Innovatsion faoliyatga asoslangan pedagogik yondashuvlar va nazariyalar yangiliklarni yaratish, tatbiq etish va ulardan foydalanishning yaxlit, maqsadga yoʻnaltirilgan faoliyatga aylanishini talab etmoqda.

Pedagoglarning innovatsion faoliyati bolalarning mustaqilligi, qiziquvchanligini oshirish, ularda ijodiy tafakkurni rivojlantirish, murakkab vaziyatlardan chiqib olish imkoniyatini izlab topish koʻnikmasini shakllantirishga xizmat qilishi lozim. Shundagina pedagoglar oʻz kuchlariga ishonib bolalarning oʻzgaruvchan vaziyatlarda aniq faoliyat koʻrsata olishlariga koʻmaklashadilar [3]. Shu bilan bir qatorda, ular bolalarning ota-onalarini maktabgacha taʼlim muassasasi hayotida faol ishtirok etishga jalb etadilar. Maktabgacha taʼlim muassasalarida bolalarni sifatli taʼlim bilan taʼminlash uchun taʼlim jarayonini modernizatsiyalash nihoyatda zarur hisoblanadi. Buning uchun bolani ijtimoiy hayotga tayyorlashga xizmat qiladigan barcha pedagogik texnologiyalarni uygʻunlashtirish va oʻzaro mujassamlashtirish talab etiladi. Maktabgacha taʼlimning sifati taʼlimning keyingi bosqichlarida bolalarning bilimlarni sifatli oʻzlashtirish-

larini kafolatlaydi. Buning uchun maktabgacha ta'lim muassasalarini modernizatsiyalashga oid yagona talablarni ishlab chiqish, ushbu talablar sifatli ta'lim va tayanch ko'nikmalarni hosil qilishni nazarda tutadi. Bu talablar asosida bolalarga ta'lim berish erta bolalik davridan boshlanadi va uzluksiz davom etadi. Maktabgacha ta'limni individuallashtirish tamoyili o'zida bir qator talablarni mujassamlashtiradi. Bu esa o'ziga xos tabiiy jarayon hisoblanadi. Jamiyatning rivojlanishi barobarida shaxs faoliyati ham ko'proq darajada individuallashtiriladi va uning mavqei o'zgaradi. Agar mamlakat va jamiyat qanchalik rivojlangan bo'lsa, unda har bir inson alohida qadrlanadi va o'z o'rniga ega bo'ladi. Ma'lumki, maktabgacha ta'lim tavsiya xarakteriga ega bo'ladi. Jamoatchilikning tasavvurida bolalar bog'chasi ijtimoiy institut hisoblanmaydi. Shuning uchun ham u bolalarning qatnashi va muayyan bilimlarni o'zlashtirishlari uchun qulay hisoblanadi. Modernizatsiyalash doirasida maktabgacha ta'limning sifati uzluksizlik nuqtai nazaridan yondashgan holda tahlil qilinadi. Bu jarayonda barcha bolalar uchun teng imkoniyatga ega bo'lgan dastlabki bilim va tushunchalar shakllantiriladi. Buning uchun maktabgacha ta'limni modernizatsiyalash nihoyatda zarur hisoblanadi. Maktabgacha ta'limning yangi sifati manfaatdor taraflarning davlat buyurtmasiga javobi hisoblanadi. Buning uchun, birinchi navbatda, maktabgacha ta'limning sifati aniq namoyon bo'lishi lozim. Sifatni baholashning boshqa variantlari ham mavjud [4]. Agar ta'lim xizmatlari iste'molchilarida ta'limning yangi sifatiga ehtiyoj mavjud bo'lmasa, pedagoglar modernizatsiyalashgan ta'lim sharoitida ishlash layoqatiga ega bo'lmaydilar. Shuning uchun ham maktabgacha ta'limning yangi sifati-ga bo'lgan ehtiyoj modernizatsiyalashning harakatlantiruvchi omili hisoblanadi.

Xulosa va munozara.

1. Bugungi kunda O'zbekiston jamiyatining eng dolzarb muammolaridan biri intellektual jihatdan rivojlangan shaxsni shakllantirishdir. Buning uchun o'quv-tarbiya jarayoni ta'lim oluvchilarning aynan o'zlariga yo'naltirilishi lozim.

2. "Hozirgi o'zgaruvchan sharoitda qanday qilib bolalarni har tomonlama uyg'un rivojlantirish mumkin?" degan savolga nazariyotchilar va amaliyotchilar tomonidan birday javob izlanmoqda. Buning uchun eng dolzarb masala ta'lim oluvchilarni har tomonlama rivojlantirish, bu jarayonda ularga yordam ko'rsatish va qo'llab-quvvatlash vositalari va shakllarini izlab topishdan iboratdir. Bolalarning rivojlanishi uchun yordam ko'rsatish va ularni pedagogik qo'llab-quvvatlashni maktabgacha ta'lim jarayonidan boshlab uzluksiz davom ettirish lozim [5]. Pedagoglar ta'lim oluvchilarning har bir holatini e'tibordan chetda qoldirmasliklari kerak. Ular yordamga muhtoj bolalarni izlashlari va aniqlay olishlari lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 29-dekabrda "2017–2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2707-sonli qarori.
3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. T., "O'zbekiston", 2017, 488 bet.
4. "Ilk qadam" davlat dasturi. T., 2018, 60-bet.
5. Asqarova M., Matchonov S. va boshqalar. Kichik yoshdagi bolalar nutqini o'stirish. T., "O'zbekiston", 2011, 160-bet.

Ismoilova Surmaxon Amonovna (Andijon davlat universiteti Pedagogika va san'atshunoslik fakulteti "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasi dotsenti v.b.).

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING LUG'AT BOYLIGINI OSHIRISH USULLARI

***Annotatsiya.** Maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarining lug'at boyligini oshirishning samarali usullarini o'rganadi. Kuchli lug'at tilni rivojlantirish va akademik muvaffaqiyatning asosiy jihati hisoblanadi inobatga olindi.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются эффективные способы пополнения словарного запаса учащихся начальной школы. Сильный словарный запас – ключевой аспект развития языка и академического успеха.*

***Annotation.** This article explores effective ways to increase the vocabulary of Primary School students. Strong vocabulary is a key aspect of language development and academic success taken into account.*

***Kalit so'zlar:** lug'atni rivojlantirish, boshlang'ich maktab o'quvchilari, strategiyalar, tilni boyitish, ta'lim, so'z o'zlashtirish.*

Ключевые слова: развитие словарного запаса, младшие школьники, стратегии, обогащение языка, образование, усвоение слов.

Key words: dictionary development, elementary school students, strategies, language enrichment, education, word acquisition.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri bu o'quvchilarning har tomonlama kreativligini oshirishdir. Shu o'rinda boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativligini oshirishda asosiy ustuvor usullardan ongli o'qitish, nutq madaniyatini o'stirish, yozma va og'zaki nutq mashqlarini uyg'un holatda olib borishdir. O'z navbatida, lug'atlar bilan ishlash ham kreativlikni oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Chunki lug'atlar bilan ishlash o'quvchilarda kuzatuvchanlik qobiliyatini yuzaga chiqaradi, ularning nutq madaniyatini yuksaltiradi, fikrlash va dunyoqarashini kengaytiradi, so'z boyligini orttiradi, o'quvchilarda savodli yozuv malakasini takomillashtiradi [2].

Muhokama va natijalar. Lug'at samarali muloqotning asosi bo'lib, bolaning akademik va shaxsiy rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Boy lug'at o'quvchilarga o'zlarini yanada ravon ifoda etish, murakkab matnlarni tushunish va turli mavzularda yaxshiroq ishlash imkoniyatini beradi. Shuning uchun o'qituvchilar va ota-onalar boshlang'ich maktab o'quvchilarining lug'at boyligini oshirish uchun samarali usullarni qo'llashlari shart. Ushbu maqolada biz yosh o'quvchilarda lug'at boyligini oshirish usullari, natijalari va takliflarini har tomonlama o'rganamiz.

- Ovoz chiqarib o'qish: o'quvchilarni kitob, jurnal va hikoyalarni muntazam o'qishga undash. Ularga ovoz chiqarib o'qish ularga yangi so'zlarni egallashga va ularning kontekstini tushunishga yordam beradi.

- So'z o'yinlari: o'quvchilarni scrabble, krossvord va so'z qidirish kabi so'z o'yinlariga jalb qiling. Ushbu o'yinlar yangi so'zlarni o'rganishni yoqimli va interaktiv qiladi [4].

- Kontekstli ta'lim. Kontekstda yangi so'zlarni o'rgatish. O'quvchilarga ularni jumalarda qanday ishlatishni ko'rsating va ularni ushbu so'zlar bilan o'z jumalarini yaratishga undang.

- Lug'at jurnallari. O'quvchilar o'zlarini duch kelgan yangi so'zlar va ularning ma'nolarini yozib oladigan lug'at jurnallarini yuritishlari kerak. Bu ushlab turishni mustahkamlashga yordam beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining lug'at boyligini oshirish ularning umumiy tilini rivojlantirish va akademik muvaffaqiyatlari uchun juda muhimdir. Boshlang'ich maktab o'quvchilariga lug'at boyligini kengaytirishga yordam beradigan ba'zi samarali usullar:

- Ovoz chiqarib o'qing: o'quvchilarga kitob, hikoya va she'rlarni ovoz chiqarib o'qish ularni kontekstdagi yangi so'zlarga ochib beradi. Notanish so'zlarning ma'nolarini ularga duch kelganingizda muhokama qiling.

- Mustaqil o'qishni rag'batlantirish: o'quvchilarning mustaqil o'qishlari uchun yoshga mos turli xil kitoblar va materiallarni taqdim eting. Ularni notanish so'zlar haqida savollar berishga va lug'atni qulay saqlashga undang.

- Kun so'zi: sinfingizga "kun so'zi" ni kiriting. Uni ko'zga ko'ringan holda namoyish eting, ma'nosini muhokama qiling va o'quvchilarni jumlada ishlatishga undang.

- Kontekstli maslahatlar. O'quvchilarga o'qish paytida notanish so'zlarning ma'nosini aniqlash uchun kontekstli maslahatlardan foydalanishni o'rgating. Uning atrofidagi so'zlar uning ma'nosi haqida qanday maslahatlar berishi mumkinligini muhokama qiling.

- So'z o'yinlari. O'quvchilarni scrabble, boggle, krossvord va so'z qidirish kabi so'z o'yinlariga jalb qilish. Ushbu o'yinlar yangi so'zlarni o'rganishni qiziqarli va interaktiv qiladi.

- Lug'at jurnallari. O'quvchilarga lug'at jurnallarini yuritib, ular duch kelgan yangi so'zlarni, ularning ma'nolarini yozib, jumalarda ishlatishlari kerak.

- Tematik birliklar. Muayyan mavzular atrofida darslarni tashkil qiling va shu mavzuga oid so'z birikmalarini kiriting. Misol uchun, hayvonlar haqida dars "sutemizuvchi", "sudraluvchi" yoki "habitat" kabi so'zlarni kiritishi mumkin.

- So'z devorlari. Yangi so'z so'zlari bilan sinfdagi so'z devorini yarating. Unga muntazam ravishda murojaat qiling va o'quvchilarni ham xuddi shunday qilishga undang.

- Hikoyalar. O'quvchilarni o'z hikoyalari aytib berishga yoki qisqa insholar yozishga undash. Bu ularga yangi so'zlarni ijodiy kontekstda qo'llashga yordam beradi.

- Munozara. Sinf muhokamalari va munozaralarida ishtirok eting. O'quvchilarni boy lug'at yordamida o'z fikrlarini ifoda etishga undash.

- Texnologiyadan foydalanish. Ta'lim dasturlari va veb-saytlari lug'atni o'rganishni interaktiv va yoqimli qilishi mumkin. Lug'at boyligini yaratish uchun maxsus ishlab chiqilgan ko'plab ilovalar mavjud [1].

- Mehmon ma'ruzachilar va ekskursiyalar. O'quvchilarni maxsus so'z boyligi bilan tanishtirish uchun mehmon ma'ruzachilarni taklif qiling yoki turli mavzularga oid sayohatlarni tashkil qiling.

- So'z xaritalari. O'quvchilarga so'zlar va ularning ma'nolari o'rtasidagi bog'liqlikni tasavvur qilish uchun so'z xaritalari yoki tushuncha xaritalarini yarating.

- So'z birikmasi. O'quvchilar oldingi so'z bilan bog'liq so'zni navbatma-navbat aytadigan so'z birikmasi o'yinlarini O'ynang. Bu ularning so'z boyligi va ijodini kengaytirishga yordam beradi.

- Yozishni rag'batlantirish. O'quvchilarni jurnallarga yozish, hikoyalar yaratish va yozma ko'rsatmalarni muntazam ravishda bajarish. Ularni yozishda yangi so'zlardan foydalanishga undang.

- So'z muammolari. O'quvchilarni yangi so'zlarni o'rganishga va ulardan foydalanishga undash uchun so'z birikmalariga oid viktorinalar, asalari imlosi yoki so'z bilan bog'liq masalalarni tashkil qiling.

- So'z turkumlari. O'quvchilarga so'z turkumlari va ildiz so'zlar haqida ma'lumot bering. Prefiks-lar, qo'shimchalar va so'zlarning kelib chiqishini tushunish ularga notanish so'zlarning ma'nosini tushunishga yordam beradi.

- Uy vazifalari. Yangi so'zlar bilan jumlar yozish yoki sinonim va antonimlarni topish kabi lug'at bilan bog'liq uy vazifalarini bering [3].

Esda tutingki, lug'at boyligini oshirish bosqichma-bosqich jarayondir va ijobiy va qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratish muhimdir. Boshlang'ich maktab o'quvchilarida qiziqish, izlanish va tilga bo'lgan muhabbatni rag'batlantiring. Natijalar shuni ko'rsatadiki, lug'atni boyitishga ko'p qirrali yondashuv juda samarali. O'qish o'quvchilarni hayotiy kontekstda turli xil so'z birikmalariga ta'sir qiladi va so'zlarni o'zlashtirishni yanada mazmunli qiladi. So'z o'yinlari o'quv jarayoniga qiziqarli element qo'shib, o'quvchilarni yangi so'zlarni o'rganishga undaydi. Kontekstli o'rganish o'quvchilar nafaqat so'zlarni yodlashlarini, balki ulardan foydalanishni ham tushunishlarini ta'minlaydi, bu esa yanada samarali mulohazaga olib keladi.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining lug'at boyligini oshirish muhim ta'lim maqsadidir. Ushbu maqolada muhokama qilingan usullar – ovoz chiqarib o'qish, so'z o'yinlari, kontekstli o'rganish va lug'at jurnallari bu maqsadga erishishda muvaffaqiyatli ekanligi isbotlangan. Ushbu strategiyalarni qo'llash orqali o'qituvchilar va ota-onalar o'quvchilarga kuchli va ko'p qirrali lug'at boyligini rivojlantirishga yordam berishlari mumkin, bu ularga akademik va butun hayoti davomida foyda keltiradi.

- Ota-onalarni farzandlariga muntazam ravishda o'qishga va uyda o'qish uchun qulay muhit yaratishga undang.

- Maktab o'quv dasturiga so'z o'yinlari va so'z birikmalarini qo'shish mashqlari.

- O'quvchilar orasida qiziqish madaniyatini va tilga bo'lgan muhabbatni rivojlantirish.

- Sinflar va kutubxonalarda yoshga mos, turli xil o'qish materiallariga kirishni ta'minlang.

- O'qitishni moslashtirish uchun o'quvchilarning lug'at boyligini rivojlantirishni doimiy ravishda baholang va kuzatib boring.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilarida boy lug'at boyligini shakllantirish o'qituvchilar, ota-onalar va keng jamoatchilik o'rtasidagi hamkorlikni talab qiladigan muhim vazifadir. Ushbu maqolada muhokama qilingan usullarni amalga oshirish va tavsiya etilgan strategiyalarga rioya qilish orqali biz yosh o'quvchilarni akademik sayohatlarida ham, kelajakdagi ishlarida ham ustun bo'lishlari uchun zarur bo'lgan lingvistik vositalar bilan jihatlashimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karima Qosimova, Safo Matchnov, Xolida G'ulomova, Sharofat Yo'ldasheva, Sharofjon Sariyev. Lug'at ustida ishlash metodikasi. 2018, 68-bet.

2. Qosimova K, Matchonov S. Ona tili o'qitish metodikasi. Boshlang'ich ta'lim fakultet o'quvchilari uchun darslik, Toshkent, "Bayoz", 2022, 304-bet.

3. Maftuna Abduqayumova. O'qish darslarida lug'at ustida ishlash. Boshlang'ich ta'limda innovatsiyalar. 1-son, 2022, 44-bet.

4. "O'zbek tili" fanidan lug'atlar ustida shlash orqali o'quvchilarning so'z boyligini oshirish. Metodik ko'rsatma, Toshkent, 2005.

KREDIT-MODUL O'QUV TIZIMIDA MUSTAQIL TA'LIM TURLARI VA UNI BAHOLASH

Annotatsiya. Talabalarning mustaqil ishlariga bag'ishlangan ko'plab maqolalarda talabalarning nazariy va amaliy bilimlarni o'zlashtirishga ongli munosabatini tarbiyalash, qizg'in intellektual mehnat odatini singdirish maqsadi yotadi. Bu ta'limning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Biroq, o'quvchilarning nafaqat bilim olishi, balki uni o'zlashtirish usullarini ham o'rganish muhim, ya'ni o'quvchilarni aniq fan bilimlari bilan qurollantirishdan ko'ra, ko'pincha, bilim olishga o'rgatish muhimroqdir. Shuning uchun ham ushbu maqolada talabalar mustaqil ta'lim soatlarini tashkil etish va boshqarishga bag'ishlangan.

Аннотация. Во многих статьях, посвященных самостоятельной работе студентов, ставится цель воспитать у студентов осознанное отношение к усвоению теоретических и практических знаний, привить привычку к напряженной интеллектуальной работе. Это одна из важнейших задач образования. Однако учащимся важно не только получать знания, но и научиться их приобретать, а это означает, что зачастую важнее научить студентов приобретать знания, чем вооружить их конкретными научными знаниями. Именно поэтому данная статья посвящена организации и управлению самостоятельными учебными часами студентов.

Annotation. In many articles dedicated to the independent work of students, the goal is to educate students' conscious attitude to mastering theoretical and practical knowledge and to inculcate the habit of intense intellectual work. This is one of the most important tasks of education. However, it is important not only for students to acquire knowledge, but also to learn how to acquire it. It is often more important to teach students to acquire knowledge than to arm them with specific science knowledge. That is why this article is devoted to the organization and management of students' independent study hours.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, keys tadqiqoti, loyila, rubrik baholash turi, muammoli ta'lim, ta'limga zamonaviy yondashuv, guruh bo'lib ishlash.

Ключевые слова: самостоятельное обучение, кейс-стади, проект, тип рубрикового оценивания, проблемное обучение, современный подход к образованию, групповая работа.

Key words: self-study, case study, project, type of rubric assessment, problem-based education, modern approach to education, group work.

Talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishning asosiy vazifasi har qanday shakldagi darslarda intellektual tashabbus va tafakkurni rivojlantirish uchun psixologik-didaktik shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

Quyida bugungi kunda mustaqil tashkil etishda qo'llash mumkin bo'lgan ayrim xorijiy uslublar keltirilib o'tilgan, o'ylaymizki, o'qituvchilar tomonidan ularning qo'llanilishi samaradorlikni oshiradi.

Keys tadqiqoti (case study) – bu shaxs, guruh, joy, hodisa, tashkilot yoki hodisa kabi muayyan mavzuni batafsil o'rganish. Keys tadqiqotlari, odatda, ijtimoiy, ta'lim, klinik va biznes tadqiqotlarida qo'llaniladi.

Keys tadqiqoti loyihasi, odatda, sifatli usullarni o'z ichiga oladi, lekin ba'zida miqdoriy usullar ham qo'llaniladi. Keys tadqiqotlari tadqiqot muammosining turli tomonlarini tavsiflash, taqqoslash, baholash va tushunish uchun buqobil yo'l. Keys tadqiqoti orqali ta'lab mustaqil ta'limini baholash mumkin. Bunda talabani mavzu yuzasidan umumiy bilimni ochib beriladi. Keys tadqiqoti bu aniq, kontekstli, real tegishli tadqiqot loyihasidir. Bu ishning asosiy xususiyatlarini, ma'nolarini va oqibatlarini o'rganish imkonini beradi.

O'qituvchi muammo bayoni va tadqiqot savollarini ishlab chiqqanidan so'ng, talaba aniq ishni tanlashga tayyor bo'lishi kerak. Shunda talabani quyidagi kriteriyalar bo'yicha a'lo baholash mumkin:

- Mavzu bo'yicha yangi yoki kutilmagan tushunchalar taqdim etish.
- Mavjud taxminlar va nazariyalarga qarshi chiqish yoki murakkablashtirish.
- Muammoni hal qilish uchun amaliy harakatlar kurslarini taklif qilish.
- Kelgusi tadqiqotlar uchun yangi yo'nalishlarni ochib berish. Loyihaviy ta'lim texnologiyasi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: loyiha topshirig'ini ishlab chiqish, loyihaning o'zini ishlab chiqish, natijalarni taqdim etish, ommaga taqdim etish, aks ettirish.

Loyiha. Bunda talabalar o'qituvchi tominidan yuklatilgan topshiriq loyihani bir necha kishilik guruhlardan tarkib topgan holatda bjaarishadi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad talabani guruh bo'lib ishlash qobiliyatini oshirishdir. Loyihaning mahsuli talabalar uchun tavsiyalar bo'lib, ular talabalarning

mustaqil ishlarining o'quv jarayonida o'rni haqida aniq ma'lumot manbayi sifatida foydalanish mumkin. Talabalarning mustaqil ishi shunday tuzilishi kerakki, bilim olish qobiliyatini rivojlantirish, talabalarning o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatlarini shakllantirish, olingan bilimlarni ijodiy qo'llash, zamonaviy dunyoda kasbiy faoliyatga moslashtirishi lozim.

Loyiha bo'yicha mustaqil ish sifatini baholash mezonlari:

- tadqiqot muammosining dolzarbligini asoslash qobiliyati;
- loyiha maqsad va vazifalarini belgilash, tadqiqotning konseptual apparatini to'g'ri shakllantirish qobiliyati;
- o'z ishingizni rejalashtirish, o'z rejalaringizni ishchi guruhning boshqa a'zolari bilan muvofiq-
lashtirish, tadqiqot dasturini ishlab chiqish qobiliyati;
- tadqiqotning umumiy nazariy va empirik usullarini egallash;
- loyiha faoliyati natijalarini rasmiylashtirish, hisobotlar va taqdimotlar qilish qobiliyati;
- loyiha maqsadiga erishish va ko'zlangan o'quv maqsadlariga erishish.

Muammoli ta'lim muammoli vaziyatlarni yaratish, talabalar va o'qituvchining birgalikdagi faoliyati jarayonida, birinchisining optimal mustaqilligi va ikkinchisining umumiy rahbarligi ostida, shuningdek, o'zlashtirishda ushbu vaziyatlarni tushunish, qabul qilish va hal qilishdan iborat. Muammoli ta'lim o'quvchilarda umumiy madaniy va kasbiy kompetensiyalarning zarur tizimini shakllantirishga va o'z-o'zini ta'lim olish, o'z-o'zini tarbiyalash, tadqiqot faoliyati, mustaqillik qobiliyatini yuqori darajada rivojlantirishga yordam beradi.

Turli xil mustaqil ta'lim shakllaridan foydalanish ba'zida o'qituvchiga baholashda qiyinchilik tug'diradi. Ammo baholash mezoniga ko'ra, to'g'ri taqsimlangan baholash orqali talaba bilimini baholash mumkin, bunda jarayon va natijaga urg'u beriladi.

AQSH ta'lim terminologiyasida rubrik "o'quvchilarning javoblari sifatini baholash uchun qo'llaniladigan ball qo'llanmasi"dir [1]. Oddiy qilib aytganda, bu topshiriqlarni baholash mezonlari to'plamidir. Rubrikalar, odatda, baholash mezonlarini, muvaffaqiyatning ma'lum darajalaridagi ushbu mezonlarning sifat ta'riflarini va reyting strategiyasini o'z ichiga oladi [1]. Ular, ko'pincha, jadval ko'rinishida taqdim etiladi va o'qituvchilar tomonidan baho qo'yishda va talabalar o'z ishlarini rejalashtirishda foydalanishlari mumkin [5]. Buyuk Britaniya ta'limida rubrik imtihon varaqasi boshidagi ko'rsatmalar to'plamidir.

Baholash rubriki – bu vazifa atrofida sifat kutilganligini bildirishga urinish. Ko'pgina hollarda, baholashning izchil mezonlarini belgilash uchun reyting rubrikalari qo'llaniladi. Mezonlar ommaviy bo'lganligi sababli, reyting rubrikasi o'qituvchilar va talabalarga murakkab va subyektiv bo'lishi mumkin bo'lgan mezonlarni baholashga imkon beradi. Ballar rubrikasi o'z-o'zini baholash, fikrlash va tengdoshlarni tekshirish uchun asos bo'lishi mumkin. U to'g'ri va adolatli baholashga, tushunishni rivojlantirishga va ta'limni davom ettirish yo'lini ko'rsatishga qaratilgan. Ishlash va fikr-mulohazalarning bunday integratsiyasi davomiy baholash yoki formativ baholash deb ataladi [6].

Rubrikalar talabalarning ishini baholashda foydalanish o'qituvchi va talaba uchun qulay. Quyidagi hollarda rubrikalar ishlab chiqish va ulardan foydalanish haqida o'ylash mumkin:

♦o'qituvchi bir nechta turli talabalar topshiriqlarga bir xil sharhlarni qayta yozayotganini ko'rganda;

♦o'qituvchining baholash yuki yuqori bo'lsa va sharhlarni yozish ko'p vaqtini olsa;

♦o'qituvchi belgilangan topshiriqni tushuntirib berganidan keyin ham talabalar unga topshiriq talablari haqida qayta-qayta savol berishganda;

♦topshiriqni topshirishdan oldin ham, keyin ham talaba va o'qituvchi foydalanishi uchun belgilash sxemasini o'ziga xos qismlariga murojaat qilinmoqchi bo'linganda;

♦baholash sessiyasining boshida, o'rtasida va oxirida teng baho berilyapdimi yoki sharhlanyabdimi, degan savol tug'ilganda.

Mustaqil ta'lim yakunida quyidagilarga javob bo'lishi lozim, shundagina o'qituvchi va talaba oldiga quygan maqsadiga yetgan hisoblanadi:

–talaba ko'zda tutilgan bilimni erishishga muvaffaq bo'ldimi?

–talaba qo'shimcha materiallardan foydalanganmi yoki o'rganilayotgan bilimlarga asoslangan holda kurs dasturining bir qismi sifatida yondashganmi?

–ilmiy terminologiya qanchalik yaxshi tushunadi va buni ish davomida ko'rsatib bera olganmi?

Xulosa qilib aytganda, talabaning mustaqil fikrlash, kognitiv faolligi yuzaga kelishi uchun shart-sharoit yaratadigan har qanday turdagi o'quv mustaqil ish bilan bog'liq. Keng ma'noda mustaqil ish tala-

balarning auditoriyada ham, undan tashqarida ham, o'qituvchi bilan aloqada bo'lgan va u yo'qligidagi barcha mustaqil faoliyatining yig'indisi sifatida tushunilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Flash P. (2009). Grading writing. Recommended grading strategies. Retrieved Sep 17, 2011, from <http://writing.umn.edu/tww/responding/grading.html>.
2. Stevens D.&Levi Antonia J. (2013). Introduction to Rubrics: An Assessment Tool to Save Grading Time, Convey Effective Feedback, and Promote Student Learning. Sterling, VA: Stylus Publishing.
3. Usmonov B.Sh., Xabibullayev R.A. Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil qilish. O'quv qo'llanma, Toshkent, TKTI, 2020, 120-bet.
4. Клещева И.В. Оценка эффективности научно-исследовательской деятельности студентов [текст]. СПб, "НИУ ИТМО", 2014, 91 с.
5. <http://www.uen.org/rubric/>
6. [https://en.wikipedia.org/wiki/Rubric_\(academic\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Rubric_(academic))

**Pulatova Dilrabo Dilshodovna (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti; dil040388@mail.ru)
KOREYS TILINI O'QITISHGA LINGVOMADANIY YONDASHUV**

Annotatsiya. *Insonlar chinakam uzoq tarixning bosh qahramonlari sifatida son-sanoqsiz tabiiy obyektlardan foydalanish va beqiyos fikr va faoliyatlar orqali ko'p narsalarni yaratishda meros bo'lib kelgan. Bu jarayonlar yoki hodisalar turkumini madaniyat deb ataymiz. Shu bilan birga, madaniyat tilni yaratadi va bu til orqali. Madaniyat hayratlanarli darajada rivojlanish sur'atiga ega bo'ldi. Bu jarayonda til va madaniyat bir-birini to'ldiradi va yonma-yon mavjud bo'lib, ikki o'rniga bir bo'ladi, shuning uchun madaniyatni tilsiz, tilni madaniyatsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu tariqa, madaniyat va til o'zaro bog'langan va kesishgan mustaqil hududni tasavvur qilmoqchimiz. Madaniyat va tilning bu umumiy sohasi til ta'limida, ayniqsa, chet tili ta'limida ajralmas qo'llanish sohasini yaratdi. Madaniyat tilda to'planadi, desak, til ta'limi ko'p jihatdan madaniyat tarbiyasi bo'lishdan boshqa iloji yo'q. Til ta'limida madaniy tarbiyani e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi, degan qarash ham shu nuqtaga asoslanadi.*

Аннотация. *Люди были главными героями действительно долгой истории развития цивилизации, в процессе которой, используя бесчисленные природные объекты, создавали множество вещей посредством несравненных мыслей и действий. Мы называем этот набор процессов или событий культурой. В то же время культура создала язык и через язык культура развивалась с поразительной скоростью. В этом процессе язык и культура дополняют друг друга и существуют бок о бок, становясь одним вместо двух, поэтому невозможно представить культуру без языка и язык без культуры. Автор представляет в статье независимую область, где культура и язык взаимосвязаны и пересекаются. Эта общая область культуры и языка создала незаменимую область применения в языковом образовании, особенно в обучении иностранным языкам. Если мы говорим, что культура собрана в языке, то языковому образованию не остается иного выбора, кроме как быть культурным образованием во многих отношениях. На этом основано мнение, что культурное образование нельзя игнорировать в языковом образовании.*

Annotation. *Humans have been the protagonists of a truly long history, using countless natural objects and creating many things through incomparable thoughts and actions. We call this set of processes or events culture. At the same time, culture created language and through language. Culture developed with amazing speed. In this process, language and culture complement each other and exist side by side, becoming one instead of two, so it is impossible to imagine culture without language and language without culture. Thus, I want to imagine an independent region where culture and language are interconnected and intersecting. This general area of culture and language has created an indispensable field of application in language education, especially in foreign language teaching. If we say that culture is contained in language, then language education has no choice but to be cultural education in many respects. This is the basis for the view that cultural education cannot be ignored in language education.*

Kalit so'zlar: madaniyat, til, jarayon, maqol, mezon, kompetensiya, ta'lim.

Ключевые слова: культура, язык, процесс, пословица, критерий, компетентность, образование.

Key words: culture, language, process, proverb, criterion, competence, education.

Insoniyat taraqqiyoti idrokning rivojlanishiga asoslanadi, bilishning rivojlanishi esa tilga asoslanadi. Til inson tafakkurini qanday rasmiylashtiradi, degan savolni chetga surib, inson hayotini ta'minlovchi psixik jarayonlarning negizida til turadi.

Til madaniyat mahsulidir, madaniyat esa tildan eng katta foyda oluvchiga aylandi. Til tufayli insoniyat madaniyati hayratlanarli darajada rivojlana oldi va til tufayli insoniyat cheksiz rivojlanish imkoniyatini kafolatlabdi. Til insoniyat tomonidan yaratilgan insoniyat madaniyatining mohiyati va hayotidir. Barcha aqliy va jismoniy faoliyat va ularning natijalari inson madaniyatini tashkil qiladi.

Til o'z tabiatiga ko'ra madaniyatdir. Til nafaqat inson hayotining bir jihati, balki hayotning miqdor va sifatini dinamik ravishda boyitib turuvchi materialdir. Til inson psixik jarayoniga hamroh bo'lib, inson hayoti sohasida mavjud. Til tafakkur va turmush tarzini belgilaydi, deb ham aytiladi.¹ Shuningdek, til tafakkurning xulq-atvorini va hayot xatti-harakatini belgilaydi, deyiladi. Tilsiz tafakkurni o'ylash oson emas. Busiz faqat ibtidoiy instinktiv fikrlash mumkin edi. Bu ko'plab irqnlarni, ko'p odamlarni, hatto egizaklarni ajratib turadigan tildir. Lingvistik nomlash predmetlarni farqlaydi. Bu obyekttni tanib olishning markaziy jarayoni bo'lgan farqlashdir.

Til nafaqat insoniyat madaniyatining o'zagida turadi, balki insoniyat madaniyatining harakatlantiruvchi kuchiga ham aylanadi. Til ana shu xususiyatlar bilan bu jarayonni boshdan kechirar ekan, unda ko'plab madaniy elementlar to'plangan, madaniyat ham o'z unsurlarida tilni aks ettiradi. Til va madaniyat bir-birini yaratadi va rivojlantiradi. Bir-birini to'ldirgan holda, ular bir-biriga proyeksiya qiladilar. Shunday ekan, tilni mensimaslik bilan madaniyatni tushuna olmaganingiz kabi, madaniyatni ham mensimaslik bilan tilni tushuna olmasligingiz, tabiiy.

Madaniyat ijtimoiy va tarixiy mahsulotdir. Ularning birortasini insonlar bilan makon va vaqtdan oshib, ajratib bo'lmaydi, jamiyatdan yuz o'g'irgan o'quvchi yo'q, ma'lum bir zamonga bo'ysunuvchi turg'un mavjudot yo'q. Dinamik tabiatga ega bo'lgan koinotda bu instinkt sifatida tug'ilgan odam ham dinamikdir va dinamik olamning tanasi. U ifodalagan vaqt dinamikdir. Zero, olamda mavjud bo'lgan hamma narsa dinamik bo'lib, buning ichida tabiatan dinamik bo'lgan insonga tegishli barcha faoliyat va hodisalar ham dinamikdir. Demak, butun tarix o'z tabiatiga ko'ra dinamik bo'lib, uning ichidagi barcha hodisalarni, shu jumladan madaniyat va tilni ham qamrab oladi.

Madaniyat tushunchasi nima, degan savolga inson tili chegaraga keladi. To'g'ri aytganda, insoniy lingvistik cheklovlar emas, balki madaniy murakkablik tushunchaning cheklovlarini inkor etadi. Madaniyat pluralistik kompleksdir. Qaysidir ma'noda, bu cheksiz kompleksdir. Obyekt komponentlari, ko'pincha, tashlab yuboriladi va butunlay boshqa modelni yaratish uchun birlashtiriladi. Kamalak—bu ko'p sonli ranglarning jismoniy birlashmasi, ammo madaniyat ko'plab turli xil elementlarning kompozitsiyasi, jismoniy birlashma va kimyoviy aralashmaning murakkab yoki oraliq shaklidir.

Murakkablik madaniyat va til o'rtasida farq qilmaydi. Tilda sof ota-onalikni izlash idealdan ko'ra ko'proq fikrlash o'yinidir. Asosiy murakkablikning subyekti bo'lgan til, madaniyat va insonlarning umumiy xususiyatlaridagi ustunlik va pastlikni farqlash oson emas.

Kroeber va Kluchhohn (1963) 300 ga yaqin madaniy ta'riflarni ko'rsatadigan eng yaxshi misol bo'ladi. O'shandan beri madaniyat ta'rifi bixevioristik, kognitiv va semiotik nuqtayi nazar kabi turli xil nazariy farqlarga ko'ra, yanada xilma-xillik bilan tavsiflanadi. Bixevioristik nuqtayi nazar sirdagi xatti-harakatlarga yoki uning orqasida va ularning umumiy tomonlariga e'tibor qaratadi va shuning uchun yuzaga keladigan hodisaga og'irlik qiladi, kognitiv nuqtayi nazar esa madaniyatni idrok etish va egallash kabi ichki tomonga e'tibor beradi. Ichki almashishda tomonlarga ko'proq e'tibor bering. Shunday qilib, shu nuqtayi nazardan qaraganda, madaniyat natijadan ko'ra jarayonga ko'proq ahamiyat beradi, shu bilan birga, ancha individual va shaxsiy xususiyatga ega. Boshqa tomondan, semiotik nuqtayi nazardan madaniyat deganda o'ziga xos shakllar va o'ziga xos ma'nolarni tarixiy jarayonlar orqali birlashtirib, hosil bo'lgan belgilar tizimi ham tushuniladi.² Masalan, til o'ziga xos tovush va ma'nolarning birikishi natijasida hosil bo'lgan belgilar tizimidir.

Madaniyatning nazariy ta'rifi qanchalik tabaqalashtirilgan bo'lmasin, madaniyatning an'anaviy ta'rifida umumiy bo'lgan narsa shundan iboratki, madaniyat inson tafakkuri va xulq-atvor namunalari va ularning natijalari uchun umumiy atamadir. Bu erda hech qanday joyda e'tibordan chetda qoldirib bo'l-

¹ 'Sapir-Whorf Hypothesis' 또는 '언어 상대성 원리'의 다음 Sapir 인용 참조.

The fact of the matter is that "real world is to a large extent unconsciously built up on the language

² habits of the group. No two languages are ever sufficiently similar to be considered as representing the same social reality (Sapir 1949:162), in Foley W.A. 1977, 193) Roibinson L.N.(1985, p. 8–12) 참조.

maydigan narsa tilning vazifasidir. Aqliy yoki jismoniy, fikr va harakatga hamroh bo'lgan narsa tildir. Demak, madaniyatni insonning aqliy va til faoliyati orqali yaratilgan mavhum yoki konkret natijalar yig'indisi va ikkalasining kesishishi deyish mumkin. Har xil turdagi qadriyatlar va turli institutlar mavhum natijalarga misol bo'ladi va turli badiiy faoliyat va turar joy shakllari aniq natijalarga misol bo'ladi.

Ayniqsa, til madaniyati til ta'limi yoki chet tili ta'limi bilan bog'liq bo'lsa, bu madaniyat nima ekanligini mavhumlashtirish haqida ortiqcha ovora bo'lishning hojati yo'q. Buning sababi shundaki, ko'lami keng va mazmuni deyarli cheksizdir. Til ta'limining tabiatiga ko'ra, madaniyat mazmuniga qat'iy chegaralar qo'yish uchun biron-bir sabab yoki zarurat yo'q. Biroq, bu til madaniyati tushunchasining o'ziga to'sqinlik qilmasligi kerak.

Yuqorida biz ularning til va madaniyat bilan bog'liq muhim jihatlarini ko'rib chiqdik. Istiqbolga qarab, til va madaniyat ikki va bir yoki bir va ikkita bo'lishi mumkin. Bir yoki ikkitasi, har biri o'ziga xos xususiyatga ega va bir-biri bilan yaqin munosabatlarga ega. Yuqorida aytib o'tganimizdek, til va madaniyat bir-birini istisno qiladi. Boshqacha aytganda, madaniyat til ichida, til esa madaniyat ichida mavjud. Shu tariqa, ikkalasi bog'langan hodisa yoki ikkalasi aralashgan hodisaga e'tibor qaratish va uni nomlash zarurati tug'iladi. Xususan, til va madaniyatni birgalikda o'rgatish zarur bo'lgan til ta'limida bu murakkab sohalar uchun alohida kontsepsiya qoidalari haqiqatda mavjud.

Albatta, til ta'limi bo'lmasa ham, bu ikki soha o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka e'tibor beradigan mustaqil sohani tashkil etish mumkin va zarur.

Ushbu korrelatsiyalarni yana bir necha toifalarga bo'lish orqali ko'rib chiqish mumkin. Ulardan biri madaniyatning tilda aks etgan yoki aks etgan jihati, ikkinchisi esa tilning madaniyatda aks etgan yoki aks ettirilgan jihati. Bu ikkalasini mos ravishda til ichidagi madaniyat va madaniyat ichidagi til deb atash mumkin. Boshqa tomondan, bu ikkisi faqat shunday keskin ajralib turadigan shaklda mavjud emas, balki til va madaniyatning bir vaqtning o'zida o'zaro ta'sir qiladigan shakli ham mavjud.

Madaniyat tilda, til esa madaniyatda aks etsa, aks ettirilgan substansiya, aks ettirilgan jihat, uning orqasida va ular bilan bog'liq masalalar nimalardan iborat? Til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir jihati, ikki holat ortidagi inson psixologik va ijtimoiy muammolari va boshqalar til madaniyati bilan bog'liq sohalar bo'lishi mumkin. Shunday qilib, til va madaniyatning o'zaro ta'siri, ularning kelib chiqishi va natijalari va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan qator sohalar umumiy holda til madaniyati deb ataladi. Agar bu tadqiqotlar chuqurlashib, tizimlashtirilsa, til va madaniyatshunoslik yoki til va madaniyat nazariyasi deb nomlangan mustaqil akademik yo'nalish vujudga keladi. Buning uchun turli xil nazariy yondashuvlarni izlash kerak.

Madaniyatning tilga ta'siri turlicha. Muayyan madaniyat ta'sirida tilning taqdiri eng diqqatga sazovordir. Manchu Qing sulolasi Xan xitoylarida siyosiy hukmronlik qilgan bo'lsa-da, ularning madaniyati Xan xitoylari madaniyati bilan to'lib-toshgan va oxir-oqibat unga o'zlashtirilgan. Hatto til ham, oxir-oqibat, hukmron millat sifatidagi o'ziga xoslik ham yo'qoldi. Ushbu til yo'qolishi turkumi turli lingvistik va madaniy jihatlarni ko'rsatadi.

Xitoy va Koreya tarixida Xitoy madaniyatining 1000 yildan ortiq davom etgan ta'siri, ayniqsa, 2000 yil davomidagi Xitoy belgilar madaniyati nafaqat koreyscha, xitoycha belgilarning yarmidan ko'pini yaratishga turtki bo'ldi, balki koreyscha noyob belgilarning ishlab chiqarilishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Boshqa tomondan, u Hangeulning yaratilishini tezlashtirishning ijobiy funksiyasini ham ko'rsatdi va bu Koreya xalqining ruhiy va jismoniy hayotiga ta'sirini o'lchash qiyin bo'lar edi. Madaniyat har bir so'zda nafas oladi, ammo madaniyatning bu ko'plab xitoy belgilarida harakat qilishini ko'rish hayratlanarli bo'lar edi.

Xulosa. Yuqorida aytib o'tilganidek, "Til va madaniyatshunoslik" yoki "Til va madaniyat nazariyasi" deb nomlangan yangi tadqiqot yo'nalishini tashkil etish va til va madaniyatni hisobga olgan holda amalga oshirildi. eng amaliy kichik sohada ta'lim, til ta'limi. ahamiyatini qayta ko'rib chiqdi. Shu maqsadda til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar ko'rib chiqildi va shu asosda chet tili ta'limi va til madaniyati o'rtasidagi munosabatlar ham yana bir bor ko'rib chiqildi. Kelajakda bu yerda taklif etilayotgan yangi yo'nalishni yo'lga qo'yish uchun nazariy va tizimli tadqiqotlar olib borilishi va shu asosda chet tili yoki koreys tili ta'limida til va madaniyat ta'limi qanday o'rin egallashi va uni sinfda batafsil tatbiq etish zarur, tadqiqotchilar va tadqiqotchilar ta'lim bilan shug'ullanuvchilar tomonidan doimiy eksperimentlar va tadqiqotlar olib borilishi kerak. Til va madaniyatning yangi sohasini yaratish uchun tadqiqot vazifalari va olib boriladigan tadqiqotlar hajmi juda katta bo'ladi. Til ta'limi bilan bog'liq holda, barchamiz e'tibor berishimiz kerak bo'lgan ko'plab muammolar mavjud. Bu yerda, eng avvalo, til madaniyatini dala darslariga qanday joriy etish va uni qanday o'rgatish muammosi – tadqiqot ishini kechiktirib bo'lmaydigan va

ayni paytda amaliy vazifa ekanligini ta'kidlamoqchimiz. Bu munozaralar oz bo'lsa-da, til va ma-daniyat muhokamalari bo'yicha umumlashtirilgan va chuqurroq izlanishlarga hissa qo'shadi, degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 최인자. 2001. 국어 교육의 문화론적 지평. 소명출판.
2. 한상미. 1999. 한국어 교육에서 언어와 문화의 통합적 교육 방안-의사소통 민족지학 연구 방법론의 적용-. 한국어 교육 제10권 2호. 국제한국어교육학회.
3. Bennett C.I. 1999. Comprehensive Multicultural Education: Theory and Practice. 4th ed.
4. Allyn & Bacon. Fantini A.E. ed. 1997. New Ways in Teaching Culture, Teachers of English to Speakers of Other Languages, Inc. Foley W.A. 1997. Anthropological linguistics, an introduction. Blackwell. Heusinkveld, Paula R. ed. 1997. Pathway to Culture, Intercultural Press, INC. Hinkel, E., ed. 1999. Culture in Second Language Teaching and Learning, Cambridge University Press.
5. Iieva Roumiana. 2001. Living With Ambiguity: Toward Culture Exploration in Adult Second Language Classrooms, TESL, Vol. 19, № 1, Winter, 2001. TESL Canada Journal. Klopff D.W. 1987, 1995. INTERCULTURAL ENCOUNTERS. The Fundamentals of International Communication, Third Edition, Morton Publishing Company. Lafayette R.C. Integrating the Teaching Culture into the Foreign Language Classroom, in Singerman, A.J. ed., 1988.

Turakulov Ibroxim Ravshanovich (O'zbekiston-Finlandiya Pedagogika instituti dotsenti v.b.) TALABA-QIZLARNING JISMONIY RIVOJLANISHINI MONITORING QILISH USLUBIYATI

Аннотация. Ushbu maqolada jismoniy tarbiya bilan shug'ullanuvchi talaba-qizlarning jismoniy holatini monitoring qilish asosida ularning jismoniy tarbiya jarayoni boshqaruvini ilmiy-metodik jihatdan ko'rsatkichlari keltrib o'tilgan.

Аннотация. Статья посвящена научно-методическому управлению процессом физической подготовки на основе мониторинга физического развития.

Annotation. This article is about scientific-methodic management of physical training process on the basis of monitoring the physical state of female students.

Калит so'zlar: talaba-qizlar, monitoring, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy sifatlar, yugurish, sakrash.

Ключевые слова: студентки, мониторинг, физическое состояние, физические качества, бег, скачок

Key words: female students, monitoring, physical state, physical qualities, running, jumping.

Hozirgi sharoitda pedagogik ta'sirlar tizimida insonning jismoniy rivojlanishi, jismoniy tayyorgarligi va uning faoliyatini, shuningdek, ularni nazorat qilish va yaxshilash vositalarini aks ettiruvchi masalalar muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Ushbu muammolarning echimi F.A.Kerimov, R.D.Xalmutdov, A.N.Abdiyev kabi olimlar ilmiy ishlarida o'z aksini topgan [2].

Tadqiqotning dolzarbligi, muhimligi shu bilan asoslanganki, hozirgi davolash-profilaktika choratadbirlarining past samaradorligi, talabalar kasallanishining keskin o'sishi, ularning jismoniy tayyorgarligi darajasining pasayishi talaba yoshlar sog'lig'i ustidan nazorat va profilaktikani kuchaytirishning yangi texnologiyalari ishlab chiqilishini talab etadi. Talabalarning jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligi monitoringi samarali regional tizimining ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish vaqti keldi. Ilmiy adabiyotlarda bizni qiziqtirayotgan masala bo'yicha kerakli ma'lumotlar yetarli emasligi mazkur muammoni tadqiq etishga undadi. Ushbu ishimizning mazmuni va yo'nalishi uning nomlanishini belgilab berdi.

Oliy o'quv yurtlari turli fakultetlari talaba-qizlarining jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligi monitoring tadqiqotlari mazmunini metodologik jihatdan asoslashdan iborat bo'lib, talaba-qizlarning jismoniy holatini monitoring qilish ma'lumotlarini tahlil va talqin qilish asosida jismoniy tarbiya jarayonini boshqarish modelining ilgari noma'lum bo'lgan pedagogik texnologiyasi taklif etildi.

A.N.Normurodov fikricha, jismoniy rivojlanishni "jismoniy holat" sifatida belgilash aniqroq bo'lardi, chunki "rivojlanish" so'zi kuzatiladigan o'lchamlarning dinamikasi, harakatlanishi, o'zgarishini nazarda tutadi, biroq hech bir vaziyatda, jismoniy rivojlanishni baholashda amalga oshirilganidek, o'lchash paytida ularning holatini nazarda tutmaydi.

Jismoniy rivojlanish alomatlari irsiy xususiyatlar ta'siri ostida hamda ijtimoiy va demografik sharoitlarning murakkab majmuyi ta'siri ostida o'zgaradi [3].

Talaba-qizlarning jismoniy rivojlanishini baholash uchun, odatda, uchta ko'rsatkich guruhidan foydalaniladi: 1) somatometrik ko'rsatkichlar – tana bo'yi va vazni, ko'krak qafasi aylanasi, tananing alohida bo'g'inlari chiziqli o'lchamlari; 2) somatoskopik ko'rsatkichlar – ko'krak qafasi shakli, yelka, oyoq,

gavda, mushaklar relyefi va tarangligi, yog‘ to‘planishi, teri tarangligi, shilliq pardalar rangi, jinsiy balog‘at alomatlari; 3) fiziometrik ko‘rsatkichlar – dinamometrik ko‘rsatkichlar. Barcha ko‘rsatkichlar turli yosh, jins, millat, turli harakatlanish oriyentatsiyasiga ega shaxslar katta kontingenti antropometrik o‘lchovlarini statistik ishlash natijasida olingan tegishli o‘lchamlar bilan solishtiriladi.

Sh.Sobitov fikricha, tana bo‘yi – jismoniy rivojlanishning asosiy ko‘rsatkichi hisoblanadi. Bu o‘zi-ga xos o‘shish jarayoni indikator bo‘lib, u tana vaznini va ko‘krak qafasi aylanasini baholash uchun zarur bo‘lib, ko‘krak qafasi va o‘pkaning hayotiy sig‘imi ekskursiyasi bilan bir qatorda skelet va nafas olish organlari holatini tavsiflaydi [4].

Talabalarning jismoniy sog‘lig‘i, bolalar, o‘smirlar va yoshlarning jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligini monitoring qilish tizimini amalga oshirish bo‘yicha metodik tavsiyalarga muvofiq o‘tkazildi. Unda antropometriya umumiy qoidalari va asosiy tamoyillariga muvofiq, tana vaznini aniqlash, tana uzunligi va ko‘krak qafasi aylanasini o‘lchash nazarda tutildi.

O‘lchash jarayonida quyidagi asboblardan foydalanildi:

– tik turgan holatda tana uzunligini o‘lchash uchun antropometr (vertikal shkala), o‘lchash aniqligi – 0,1 sm.gacha. Bo‘y o‘lchashda tekshiruvdan o‘tkazilayotgan bo‘y o‘lchagichning vertikal ustuniga uchta nuqtasi: tovoni, dumbasi va kuragini tekkizgan holatda orqasi bilan turadi;

– tana vaznini o‘lchash uchun tibbiy tarozilar, o‘lchash aniqligi – 50 g.gacha;

– ko‘krak qafasi aylanasini o‘lchash uchun santimetrli lenta (nafas olmay turgan, maksimal nafas chiqargan holatda).

Tekshiruvdan o‘tkazilayotgan qo‘llari ikki tomonga uzatilgan holatda turadi, santimetrli lenta to‘g‘ri holatda turganligi tekshirilgandan so‘ng u qo‘llarini tushiradi. Santimetrli lenta orqa tomondan kurakning quyi burchaklari ostiga, old tomondan – ko‘krak bezi ustiga qo‘yiladi.

Tadqiqotimizda qo‘shimcha o‘lchovlar o‘ng va chap panjaning panja dinamometriyasidan iborat bo‘ldi. O‘tkazilgan o‘lchovlarda panja dinamometriyasi 100 g.gacha aniqlikka ega panja kuch o‘lchagich signallarini qayd etuvchi kompyuter stabilografiyasi usuli yordamida amalga oshirildi.

Jismoniy tarbiya vazifalarini muvaffaqiyatli hal etish ko‘p jihatdan shug‘ullanuvchilarning jismoniy sog‘lig‘i va jismoniy rivojlanishi holati ustidan o‘z vaqtida va to‘g‘ri nazorat amalga oshirilishiga bog‘liq bo‘ladi.

Biz tomonimizdan O‘zbekiston aholi jismoniy sog‘lig‘i, bolalar, o‘smirlar va yoshlarning jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligini monitoring qilish tizimiga kiritilgan, aniqlik va ishonchlilik talablariga javob beradigan test mashqlaridan foydalanildi. Bundan tashqari, test mashqlari quyidagi umumiy qoidalarga javob beradi:

– amalga oshiriladigan harakat tana vazniga va oyoq-qo‘llarga bog‘liq bo‘lmasligi kerak;

– amalga oshiriladigan harakat tana vazniga va uning mushak massasiga bog‘liq bo‘lmasligi kerak;

– test o‘tkazish shartlari barcha tekshiruvdan o‘tkazilayotganlar uchun bir xil bo‘lishi kerak;

– nazorat mashqlari sinovdan o‘tkazilayotganlar uchun o‘lchash va baholash oddiyligi, sinov natijalari ko‘rgazmaligi bilan ajralib turishi kerak.

1–2-kurs talaba-qizlarining jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash uchun biz tomonimizdan quyidagi testlar “me‘yorlar”dan foydalanildi:

1. 30 m.ga yugurish.

2. 1000 m.ga yugurish.

3. O‘rtacha 30 soniya mobaynida gavdani ko‘tarish.

4. Turgan joyidan uzunlikka sakrash.

Nazorat sinovlari aholi jismoniy sog‘lig‘i, bolalar, o‘smirlar va yoshlarning jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligini monitoring qilish tizimi test mashqlarini bajarishga talablariga muvofiq mashg‘ulotlar boshida, kunning birinchi yarmida barcha talaba qizlar uchun bir xil sharoitlarda o‘tkazildi.

Jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etish talaba-qizlarning individual morfologik xususiyatlari, harakatlanish imkoniyatlari va sog‘lig‘i har tomonlama tahlil etilishi ta‘minlangan holatdagina maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Sinovdan o‘tkazilayotganlarning jismoniy holatini majmuyi baholash uchun monitoring kompyuter dasturi talabalardan ham jismoniy rivojlanish, ham jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlari ko‘p o‘lchovli tizimdan (takrorlanishlar miqdori, metrlar, soniyalar, kilogrammlar) bir o‘lchovli tizimga o‘tkazilishiga asoslangan integral baholanishini tavsiya etadi.

Bu tadqiqot natijalarini talqin etish imkonini beradi. 2018-yil sentabrda, SamDUning turli fakultetlarida tahsil olayotgan 2-kurs talaba qizlarining jismoniy rivojlanish darajasi ko'rsatkichlarini ko'rib chiqamiz.

Pedagogika fakultetlari, o'zbek filologiyasi va amaliy matematika fakultetlari talaba-qizlarining tik turgan holatda tana uzunligi, tana massasi (vazni), ko'krak qafasi aylanasi va panja dinamometriyasi kabi o'tkazilgan antropometrik o'lchovlar natijasida quyidagilar aniqlandi.

Ikkinchi kurs boshida (2017–2018-o'quv yili) tadqiqotning ikkinchi bosqichi rejasiga muvofiq, yuqorida qayd etilgan fakultetlar talaba qizlari birinchi kursdagi kabi tekshiruvdan o'tkazildi. Jadval ma'lumotlaridan shunday xulosa qilish mumkinki, matematika fakultetining ta'tildan qaytgan talaba qizlarida panja dinamometriyasi ko'rsatkichlarida yaxshilanish mavjud bo'lib, bo'y va vaznda biroz o'sish yuz berdi. Bu o'quv yili boshida jismoniy rivojlanish integral bahosining oldingi 3,0 ballga teng ko'rsatkichini saqlab qolish imkonini berdi.

Pedagogika fakulteti talaba-qizlari ham individual ko'rsatkichlarda bo'y borasida kichik tuzatishga ega, biroq ularda jismoniy rivojlanishning boshqa ko'rsatkichlarida – vaznda, ko'krak qafasi aylanasi hamda o'ng va chap qo'l panja dinamometriyasi ko'rsatkichlarida biroz pasayish yo'nalishi kuzatiladi. Shunga qaramay, ushbu ko'rsatkichlar mazkur yoshdagi qizlarning jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlariga muvofiq keladi. Ular jismoniy rivojlanish darajasining integral bahosi 0,1 ballga oshdi va 2,6 ballni tashkil etdi.

O'zbek filologiyasi fakulteti talaba-qizlarida ham jismoniy rivojlanishning tana vazni, o'ng va chap qo'l panja dinamometriyasi kabi ko'rsatkichlari yuqorilashish tomonga biroz o'zgarishi yuz beradi, biroq ko'krak qafasi aylanasi ko'rsatkichi kamaygan. Jismoniy rivojlanish darajasi ko'rsatkichlarining integral bahosi oldingidek saqlanib qolgan – 2,6 ball.

Amaliy matematika fakulteti talaba qizlarida yozgi ta'til davri mobaynida bo'y va tana vazni ko'rsatkichlarida biroz o'sish yuz beradi. Ko'krak qafasi aylanasi kattalashgan, biroq panja dinamometriyasi o'rtacha ko'rsatkichlari oldingidek miqdorda saqlanib qolgan. Integral baho ko'rsatkichi – oldingidek doirada (3,0 ball).

O'quv yili oxirida, may oyida yuqorida qayd etilgan fakultetlar 2-kurs talaba qizlarining jismoniy rivojlanishi takroriy tekshiruvi o'tkaziladi. Pedagogika fakulteti talaba qizlarida bo'y ko'rsatkichlari miqdori yuqorilashish tomonga biroz o'zgarishlari yuz beradi. Qolgan ko'rsatkichlar esa o'quv yili boshlanishidagi ko'rsatkichlarga nisbatan kamroq miqdorlarga ega. Jismoniy rivojlanish darajasi integral bahosida o'zgarishlar yo'q, u oldingidek saqlanib qolgan – 2,6 ball.

O'quv yili mobaynida o'zbek filologiyasi fakulteti talaba-qizlarida tana vazni kamaygan. Bo'y, ko'krak qafasi aylanasi hamda o'ng va chap qo'l panja dinamometriyasi ko'rsatkichlarida biroz o'sish yuz beradi. Tekshiruvdan o'tkazilayotganlar jismoniy rivojlanish darajasi integral bahosi oldingidek saqlanib qolgan – 2,6 ball.

Amaliy matematika fakulteti talaba-qizlari o'quv yili boshidagi bo'y va chap qo'l panja dinamometriyasi bo'yicha mavjud ko'rsatkichlarini oshirganlar. Qizlarda tana vazni, ko'krak qafasi aylanasi miqdori kamaygan va o'ng qo'l panja dinamometriyasi ko'rsatkichi oldingidek miqdorda saqlanib qolgan. Jismoniy rivojlanish darajasi integral bahosi ko'rsatkichi – oldingidek doirada – 3,0 ball. Shunday qilib, ushbu ma'lumotlar tahlili natijasida tajribaga kiritilgan barcha fakultetlarda 2017–2018-o'quv yilida ikkinchi kurs talaba-qizlari jismoniy rivojlanishining dastlabki va yakuniy ko'rsatkichlaridagi farqlar aniqlandi.

Talaba-qizlarning jismoniy rivojlanish darajasi ko'rsatkichlari integral bahosi o'ziga xos ko'rsatkichlarda sezilarli o'zgarishlar yuz bermaganligi to'g'risida xulosa chiqarish imkonini beradi. Ko'rsatkichlar miqdorlaridagi biroz farq barcha fakultetlarda natijalar ishlanganda ballarda o'zgarishlarni yuzaga keltirmaydi, ular oldingi doirada saqlanib qolgan. Shunday qilib, xulosa chiqarish mumkinki, ikkinchi kursda ham eksperimental fakultetlar talaba-qizlarining jismoniy rivojlanishi ko'rsatkichlari jiddiy o'zgarishlarga duch kelmagan, bu statistik ishonchli farqlar bilan tasdiqlanadi ($r > 0,05$). Talaba-qizlarning jismoniy rivojlanish darajasi shaxs rivojlanishining yosh bilan bog'liq qonunlariga muvofiq yuz beradi. Tadqiqot davrida birinchi kurs talaba-qizlarining jismoniy rivojlanishi yakuniy ko'rsatkichlari ikkinchi kurs talaba-qizlarining xuddi shunday morfologik ko'rsatkichlari bilan solishtirilgan holda, matematika fakultetidan tashqari, barcha fakultetlar talaba-qizlarida aniqlangan chap qo'l panja dinamometriyasi ko'rsatkichlarida statistik ishonchli farqni qayd etish kerak ($r < 0,05$). Ushbu ma'lumotlarga muvofiq, tajriba davri mobaynida yuz bergan talaba-qizlar bo'yi va tana vazni, ko'krak qafasi aylanasi ko'rsatkichlaridagi biroz o'zgarishlarda statistik ishonchli farqlar aniqlanmagan ($r > 0,05$).

Tadqiqot natijalari bo'yicha talaba qizlarning morfologik ko'rsatkichlari shuni tasdiqladiki, qayd etilgan tajriba davri mobaynida olingan bo'y, tana vazni, ko'krak qafasi aylanasi va panja dinamometriyasi o'rtacha guruh ko'rsatkichlari sezilarli o'zgarmagan, yosh me'yorlari doirasida saqlanib qolgan va boshqa mualliflar tomonidan olingan natijalardan biroz farq qiladi.

Xulosa qilib aytganda talaba-qizlarning jismoniy rivojlanishi va tayyorgarligi darajasi o'rtasida sabab-oqibat aloqalarini aniqlashga yordam berdi. Ikki yil mobaynida yig'ilgan antropometrik ko'rsatkichlar tahlili shuni tasdiqladiki, talaba-qizlarning jismoniy rivojlanishi darajasi sentyabr va mayda olingan ko'rsatkichlar o'rtasida jiddiy farqlarga ega emas va ular ishonchli emas ($r > 0,05$). Qayd etuvchi tadqiqot o'tkazish davrida tana vazni, ko'krak qafasi aylanasi va panja dinamometriyasi o'rtacha guruh miqdorlari sezilarli o'zgarmagan va yosh me'yorlari doirasida saqlanib qolgan. Jismoniy rivojlanish darajasi ham o'rtacha chegara doirasida saqlanib qolgan.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqot natijalari pedagogik nazorat talaba qizlarning jismoniy rivojlanishi va tayyorgarligi darajasi o'rtasida sabab-oqibat aloqalarini aniqlashga yordam berdi. Hozirda mavjud jismoniy rivojlanish va tayyorgarlik monitoringi kompyuter dasturlari metodologik loyihalari yoshlar jismoniy rivojlanishining regional xususiyatlarini hisobga olmaydi. Samarqand qizlarining bo'y ko'rsatkichlari tadqiqotlarimizga muvofiq mamlakat bo'yicha o'rtacha statistik ma'lumotlardan biroz pastroq bo'lib, bu jismoniy tayyorgarlik indeksi ko'rsatkichlarida aks ettiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi PF-4749 sonli farmoni. Toshkent, 04.02.2017.
2. F.A.Kerimov. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar. Toshkent, "Zar-qalam", 2004.
3. A.N.Normurodov. Jismoniy tarbiya. O'quv qo'llanma, Toshkent, 2011.
4. G.Azizov, Sh.Sobitov. Sport fiziologiyasi. Toshkent, 1993.

Mambetkarimov Bayniyaz Meyrmanovich (Ajiniyoz nomidagi

Nukus davlat Pedagogika instituti assistent o'qituvchisi)

OLIV TA'LIM MUASSASALARI TALABALARIGA DASTURLASH TILLARINI O'RGATISHDA O'YIN TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonida o'yin texnologiyalari asosida talabalarning dasturlash tillarini o'rganishi haqida mu'lumot berilgan. Bunda o'yin turlari, shuningdek, ularning turli bosqichlarida foydalanishi ko'rsatilgan bo'lib, asosan, krossvord, dasturlash tillarini o'rgatish strukturasi, dasturlashni o'rgatish uchun o'yin klassifikatsiyasi va ushbu jarayonni yaxshilaydigan muhim omillardan biri informatika darsining turli jarayonlarida o'yin texnologiyalaridan foydalanish ko'rsatilgan.

Аннотация. В данной статье представлена информация о том, как студенты изучают языки программирования на основе игровых технологий во время обучения в высших учебных заведениях. Показаны виды игр, а также их использование на разных этапах, в основном кроссворды, структура обучения языкам программирования, классификация игр для обучения программированию, а одним из важных факторов, улучшающих этот процесс, является использование игровых технологий на разных этапах обучения во процессе занятий по информатике.

Annotation. This article provides information on how students learn programming languages based on gaming technologies while studying at higher educational institutions. The types of games are shown, as well as their use at different stages, mainly crossword puzzles, the structure of teaching programming languages, the classification of games for teaching programming, and one of the important factors that improve this process is the use of game technologies at different stages of learning. Informatics lesson processes.

Kalit so'zlar: o'qituvchi, talaba, o'yinlar, tuzilma, ta'lim, kompyuter, o'yin texnologiyasi, dasturlash, algoritim, dars.

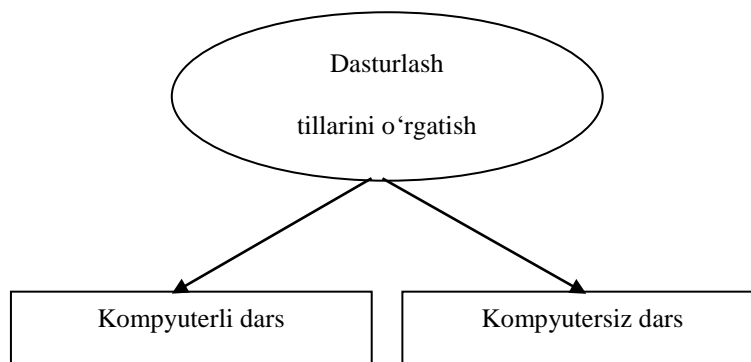
Ключевые слова: преподаватель, студент, игры, структура, образование, компьютер, игровые технологии, программирование, алгоритм, занятие.

Key words: teacher, student, games, structure, education, computer, play technology, programming, computer, algorithm, lesson.

Kirish. Ko'pgina tajribali o'qituvchilar o'zlarining metodikasini o'rganishni taklif qilishadi, bu esa informatikani o'qitishning zamonaviy institutsional shablon usullariga o'xshamaydi. Ta'lim jarayonida

“Faqat yaxshi narsalarni o‘rgating” o‘yinida talabalar birinchi darsdanoq aniq maqsadlar va yaxshi misollar qo‘yishlari kerak. “Tilni emas, dasturlashni o‘rgating” o‘yinida esa talabalarga berilgan barcha ta’riflar muammoni hal qilish vositasi sifatida olingan. Bunda muammo shakllantirilib, uni “sinov qilish” imkoniyatidan foydalanadi va mavjud vositalar bilan hal qilishga harakat qilinadi va faqat ularning mulohazalarini o‘rganish uchun tanlangan dasturlash tilidagi sikl operatorining sintaksisiga aytiladi [6].

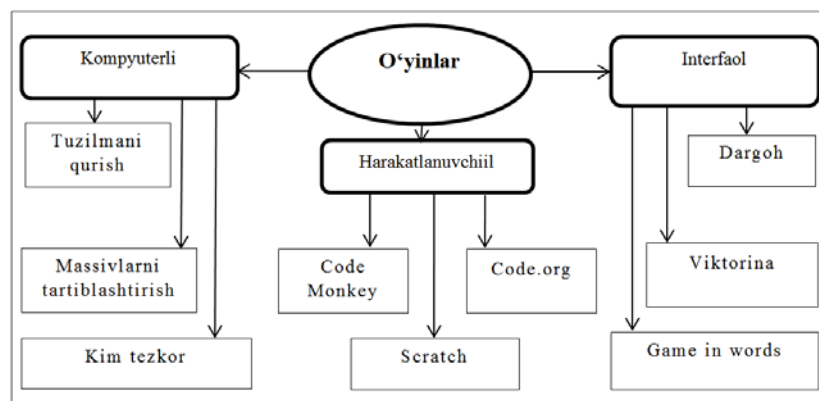
Asosiy bo‘lim. Talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini takamullashtirishda shuningdek, ularni kreativ fikrlashga, tafakkurini kengaytirish maqsadida dasturlash tillarini o‘rgatishni ikki qismga ajratsak bo‘ladi (1-rasm). Shu bilan birgalikda, 1-jadvalda ushbu jarayonni yaxshilaydigan muhim omillardan biri informatika darsining turli bosqichlarida o‘yin texnologiyalaridan foydalanish hisoblanadi.

1-rasm. Dasturlash tillarini o‘rgatish strukturasi.

Kompyuterli dars – kompyuter bilan ishlash talabalarning dastur bilan ishlashda ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga qaratilgan.

Kompyutersiz dars – kompyutersiz ishlash talabalarning mantiqiy va algoritmik tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan vazifalarni o‘z ichiga oladi. Oliy ta’lim tizimida talabalarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichida sifat va samaradorligini oshirishga, axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarning globallashgan davrida mazkur ta’lim tizimida pedagogik faoliyat yuritayotgan professor-o‘qituvchilarning ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda muayyan mavzularni o‘rganish jarayonida materialni yaxshiroq o‘zlashtirish yoki yanada mustahkamlash uchun amalda ma’lum turdagi o‘yinlardan foydalanish mumkin (2-rasm).

2-rasm. Dasturlashni o‘rgatish uchun o‘yin klassifikatsiyasi.

Dars davomida ochiq havoda o‘tkaziladigan o‘yinlar talabalarning aqliy faoliyatini jismoniy faoliyatga o‘tkazishga yordam beradi, bu esa, o‘z navbatida, talabaning soatdan keyingi idrokiga ijobiy javob beradi, ya’ni, u nafaqat stolda yoki kompyuterda o‘tirdi, balki ba’zi jismoniy harakatlarni ham bajardi. Dasturlashni o‘rganishda mobil o‘yinlarga “Algoritmik tuzilmani qurish”, “Masivlarni saralash”, “Kim tezroq” kabilar kiradi. “Algoritmik tuzilmani qurish” o‘yini talabalarni har qanday algoritmik tuzilmalarni (chiziqli, shartli, tsikllik) tez va to‘g‘ri qurishga o‘rgatishdir. Guruh uchta jamoaga bo‘linadi (masalan, qatorlarda), har bir qator qurilish joyiga boradi va o‘qituvchining buyrug‘i bilan tuzilish va sharoitga qarab quriladi. Eng tez va to‘g‘ri bajargan jamoa g‘olib deb hisoblanadi, boshqasidan tezroq uddalagan, lekin tarkibda xatolarga yo‘l qo‘yilgan jamoa mag‘lub hisoblanadi. Shunday qilib, ushbu o‘yinda tuzilishga muvofiq qurilishning sadoqati asosiy omil hisoblanadi [1].

Oliy ta'lim muassasalarida talabalarga dasturlash tillarini o'rgatishda "Massivlarni saralash" o'yini "Ko'pikli saralash massivi" mavzusini o'zlashtirishdan iborat. Bunda turli xil balandlikdagi, kiyimlarning ranglari va boshqa bir nechta talabalar chaqiriladi va ularning maqsadi pufakchali turdagi ishlarni vizual tarzda tasvirlashdir. Ko'tariluvchi pufakchali tartiblashda kichikroq qiymatga ega bo'lgan elementlar asta-sekin massiv boshiga "suziladi", og'irroqlari esa birin-ketin massiv oxirigacha tushadi. Ushbu o'yinda o'quv materialini vizual tushuntirishga qaratilgan bo'lib, g'oliblar va mag'lublar aniqlanmaydi. Talabalarga dasturlash tillarini o'rgatishda "Kim tezroq" o'yinini tashkil etatigan bo'lsak, bunda 3 ta jamoa qatnashadi. Dasturlash blokini takrorlash jarayonida qatordan bitta ishtirokchi va 3 ta talaba doskaga chaqiriladi. Har bir qadam uchun ular ma'lumotlar turlarini nomlashlari kerak bo'ladi. Bunda 3 soniya ichida oldingi javob beruvchidan keyin ma'lumotlar turini nomlamagan ishtirokchi yutqazadi.

Dasturlash tillarini o'rgatishda "Code.org", "Scratch" kompyuter o'yinlarini qo'llash, ularning batafsil tavsifini quyida topishingiz mumkin (2-jadval). Interfaol o'yinlariga "So'z o'yini", "Dargoh", "Viktorina" kabi o'yinlar kiradi. Ularni interfaol deb atash mumkin, chunki ularni amalga oshirish jarayonida talabalar bir-biri bilan faol munosabatda bo'lishadi va berilgan mavzu bo'yicha ma'lum bir savolni hal qilishadi. "So'z o'yini"ning mohiyati dasturlash bilan bog'liq joydan 1 talabadan boshlanib, oxirgi talabaga qadar bo'lgan iboralarni talaffuz qilishdan iborat. Bu o'yinda ham g'oliblar va mag'lublar yo'q, chunki u materialni takrorlash va mustahkamlashga qaratilgan.

Dars davomida "Dargoh" o'yini materialni yoki mininazoratni mustahkamlash uchun o'tkaziladi. Xulosa shuki, uy egasi (talaba yoki o'qituvchi) savol beradi, uning javobi bir yoki ikki so'z bilan shifrlangan. Talabalar navbatma-navbat harfni shu so'zga chaqirishadi, agar harf mos kelmasa, sardor "daryo" ning davomini chizadi.

Talabalarining faolligini yaxshiroq faollashtirish uchun o'yinni mobil o'yinga aylantirish mumkin. Misol uchun, noto'g'ri taxmin qilingan xat uchun o'g'il bolalar push-up qiladilar, qizlar cho'kadi. Agar so'z "Dargoh" o'yini tugaguniga qadar taxmin qilingan bo'lsa, o'yin g'alaba qozongan hisoblanadi, agar "dar" oldinroq qur'a tashlangan bo'lsa, mag'lubiyatga uchradi. So'zni taxmin qilgan talaba yetakchiga aylanadi [4]. Talabalar dam olishlari va e'tiborlarini yangi narsaga o'tkazishlari uchun viktorina dars oxirida tez-tez o'tkaziladi. Viktorinaning maqsadi – ma'lum bir mavzu bo'yicha bilimlarni tekshirish. U guruh shaklida amalga oshiriladi, ya'ni, talabalar guruhlarga birlashadilar va muammolarni birgalikda hal qilishadi. Eng ko'p savolga javob beradigan guruh g'alaba qozonadi.

"Kartalar": talabalarining vazifasi ta'rif kartasini uning konsepsiyasi bilan bog'lashdir. Ushbu o'yinni interfaol doskada amalga oshirish mumkin. Dasturlash bo'limidagi ta'riflar bilan 8 ta karta va bu ta'riflar tushunchalari bilan 8 ta kartochka berilgan. Talaba doskaga chiqadi, ta'rifi bo'lgan kartani bosadi (ular bosishdan oldin talaba uchun yopiladi) va ikkinchi marta bosish bilan tushunchani ko'rsatadi. Agar to'g'ri ko'rsatilgan bo'lsa, ekran yashil rangda, noto'g'ri bo'lsa, qizil rangda miltillaydi [9].

"Quyosh": ma'lumotlar turi markazda ko'rsatilgan, masalan, haqiqiy mantiqiy. Nurlar ushbu ma'lumotlar turlarining cheklovlarini ko'rsatadi. Nurni quyoshga to'g'ri bog'lash kerak. Vazifa barcha nurlarni ma'lum vaqt davomida quyoshga to'g'ri tortib olishdir [2].

"Jumboqni yig'ing": talabalarga chiziqlar bo'ylab tarqalgan ma'lum bir dastur uchun kod beriladi. Talabalarining vazifasi dasturning ishlashi uchun dastur satrlarini to'g'ri tartibda joylashtirishdir. Dastur ishga tushguncha bajariladi va qanchalik ko'p dastur tugallangan bo'lsa, ball shunchalik yuqori bo'ladi.

1-jadval

O'yinlar va ularning dars bosqichlarida qo'llanilishi

Dars bosqishi	O'yin	O'yin holati	Natija
Tashkiliy, motivatsion	"Bastakor hazili"	So'zlarni yozayotganda ijrochi unilarni emas, balki barcha undoshlarni kiritgan. Noma'lum harflarni toping.	Talabalar dars mavzusini mustaqil talaffuz qiladilar; keyingi ish uchun motivatsiya.
	"Rebusni toping"	Shifrlangan so'zni, dars mavzusini rasmlarda ochish kerak.	
Bilimlarni yangilash	"Kartalar"	Talabalarining vazifasi ta'riflar kartasini uning konsepsiyasi bilan bog'lashdir.	O'rganilayotgan obyektning tasviri, o'qituvchi barcha talabalar bajara-digan vazifalarni hakl-
	"Kim tezkor"	3 talaba chaqiriladi, har bir qadam uchun ular ma'lumotlar turlarini nomlashlari kerak. 3 soniya ichida ma'lumotlar turini nomlamagan kishi yo'qotadi.	

	“Xatoni toping”	O‘qituvchi ma’lum bir mavzu bo‘yicha noto‘g‘ri ma’lumotlarga ega bo‘lgan iboralarni o‘qiydi. Matnda xatolik yuz berganda, jetonni ko‘tarish kerak.	lantiradi.
Yangi materialni o‘rganish	“Oddiy algoritmik tuzilmani yaratish”	U har qanday algoritmik konstruksiyada o‘quvchilarni tez va to‘g‘ri qurishdan iborat.	O‘rganilayotgan hodisalarning asosiy xususiyatlari va natijalari talabalarning o‘zlari tomonidan tushunchaning ta’rifini, jadval, diagramma, modelni shakllantirish orqali ifodalanishi mumkin.
	“Masivni saralash”	O‘shish tartibida kichikroq qiymatga ega bo‘lgan elementlar asta-sekin massivning boshiga ko‘tariladi va og‘irroq bo‘lganlar birin-ketin massiv oxiriga tushadi.	
	“Savol javob”	Ishtirokchilar matnni tez va diqqat bilan o‘qiydilar. Keyin chap jamoa savollar beradi va o‘ng jamoa javob beradi va aksincha.	
Yangi materialni o‘rganish	“Nomlar”	Tartibda talabalar berilgan paragrafga eng mos keladigan nomdi aytadilar. Har bir keyingi ishtirokchi oldingi ishtirokchilar aytgan obyektga xabar qiladi va o‘zini qo‘shadi.	
Bilimlarni mustahkamlash	“Jumboqni yig‘ing”	Talabalarga ma’lum bir dastur uchun chiziqlar bo‘ylab tarqalgan shakldagi kod beriladi. Talabalarning vazifasi dasturning ishlashi uchun dastur satrlarini to‘g‘ri tartibda joylashtirishdir.	Muayyan muammolarni hal qilish uchun olingan bilim va ko‘nikmalardan to‘g‘ri foydalanishni tushunish, vazifalarni bajarish uchun turli usullarni nazorat qilish va sozlash.
	«Scratch»	Aniq dastur kodini yaratishda uni vizual bajarish.	
	“Daraxtlar”	Uy egasi savol beradi, uning javobi bir yoki ikki so‘z bilan shifrlangan. Talabalar navbatma-navbat harfni shu so‘zga chaqirishadi, agar harf mos kelmasa, sardor “daryo”ning davomini chizadi.	
Dars xulosasi	“So‘z o‘yinlari”	Bu dasturlash bilan bog‘liq joydan 1 talabdan boshlanib, oxirigiga qadar iboralarni talaffuz qilishdan iborat	O‘tmishni tushunish, darsning butun jarayonini aks ettirish.
	“Mo‘jizalar maydoni”	Muayyan mavzu bo‘yicha bilimlarni tekshirishda. U guruh shaklida amalga oshiriladi, ya’ni talabalar guruhlarga birlashadilar va muammolarni birgalikda hal qilishadi.	
	“Krossvord”	Bu sizga o‘zingizni ifoda etish imkoniyatini beradi, berilgan savollarga mus-taqil ravishda javob topish imkonini beradi.	

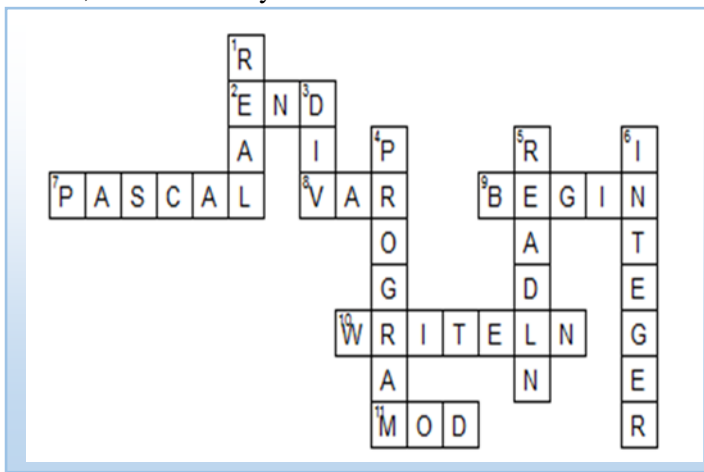
“Mo‘jizalar maydoni” o‘yini (dars xulosasidan parcha). “Mo‘jizalar maydoni” o‘yinini o‘ynash uchun o‘quvchilar uchta guruhga birlashishi kerak bo‘ladi. Ularga bir so‘z bilan javob berish kerak bo‘lgan savollar beriladi va ularning birinchi harfi yashirin so‘zda bo‘lib, hammasi bo‘lib ikkita o‘ylab topilgan so‘z va bitta ibora (fransuz, alifbo, ma’lumotlar turi) bo‘ladi.

Fransuz tili – ABC Paskal dasturining ixtirochisi kim bo‘lar edi (ular o‘yin maydonini aylanib chiqadilar, manbadan kelib chiqadilar va dengizga quyiladilar, juda issiq kontinent, juda xavfli va hajmli hayvonlar, masxarabozlar u erda ishlaydi, bolalar bilan ishlashdan iborat kasb, qushlar nima yeydi?)

Alifbo – bu Paskal uchun qanday so‘zlar: harflar, raqamlar, tinish belgilari (qadimgi yunon faylasufi, Aflotun shogirdi, uni og‘ziga solsang, tortib ololmaysan, degan fikrlar bor, katta qalin barglari bo‘lgan xona o‘simligi, odamlarni davolovchi kasb, optik illuziya yoki sezgi, his-tuyg‘ular, yirtqich mushuk hayvon).

Ma'lumotlar turi – uni bir so'z bilan qanday chaqirish kerak (butun, haqiqiy, ramziy, string, mantiqiy). Urushlar sabablari o'rganiladigan mavzu, shaxsni tasdiqlovchi hujjat, juda katta uchuvchi vosita, mazali va qizil, u kosmosning hamma joyida, eng yaxshi guruh tabassumlari kabi, ular o'z mavzulariga bo'ysunishardi [7].

Krossvordlar informatika darslarida o'yin faoliyati turlaridan biri sifatida qo'llaniladi (2-rasm). Krossvord muhim xususiyatga ega. Bu sizga o'zingizni ifoda etish va berilgan savollarga mustaqil ravishda javob topish imkonini beradi [3]. Talabalar ixtiyoriy ravishda darsliklar, qo'shimcha o'quv qo'llanmalar va boshqa adabiyotlardan yordam so'ray boshlaydilar. O'rganilgan mavzu bo'yicha krossvordlar tuzish ham ijodiy uy vazifasi, ham kichik loyiha mavzusi bo'lishi mumkin. Dars rejasidan misol keltiramiz.

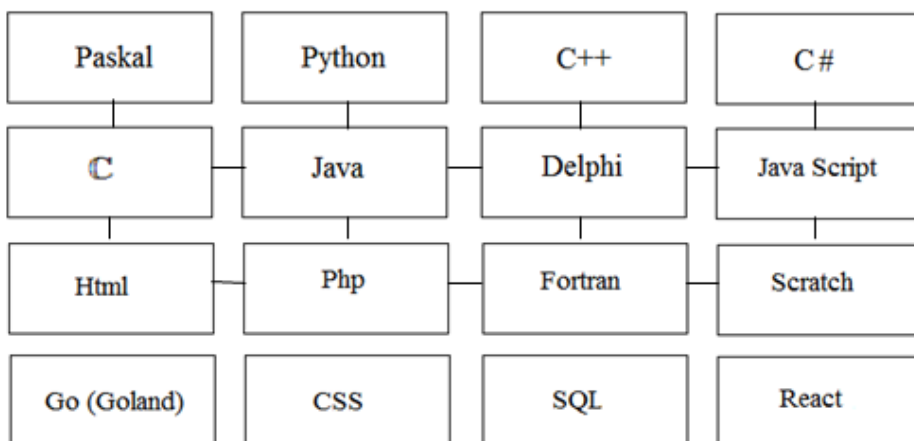

3-rasm. Krossvord.

Horizontal: 2. Har doim dastur oxirida yoziladigan so'z. 7. Siz dasturlashayotgan dasturning nomi. 8. O'zgaruvchilarni e'lon qilish bo'limini boshlaydigan zahiralangan so'z. 9. Operator bo'limi boshlanuvchi so'z. 10. Matnni (xabarni) ekranga qanday buyruq yordamida chiqarish mumkin. 11. Bo'linishning qolgan qismini hisoblaydigan amal.

Vertikal: 1. Kasr o'zgaruvchilari qaysi so'z bilan ifodalanadi. 3. Butun sonni bo'lish natijasini chiqaradigan amal. 4. Dastur sarlavhasida yoziladigan zahiralangan so'z. 5. Kirish operatori. 6. Butun son tipidagi o'zgaruvchilar qaysi so'z bilan tavsiflanadi.

Ta'lim jarayonida o'yin faoliyatining yana bir qiziqarli turi – boshqotirmalar hisoblanadi. Boshqotirmalarning o'ziga xosligi shundaki, ular bilan ishlashning rasmiylashtirilgan qoidalariga qaramay, ular har qanday sinflar va parallellarda qo'llanilishi mumkin. Bu boshqotirmalarga kiritilgan obyektlarning namoyishi ko'rinishi bilan osonlashtirilib, fazoviy vakillik va fikrlashni qiziqarli tarzda shakllantirish imkoniyati hisoblanadi [5]. Boshqotirmalarning o'ziga xosligi shundaki, ular bilan ishlashning rasmiylashtirilgan qoidalariga qaramay, ular har qanday sinf va parallellarda qo'llanilishi mumkin, bu jumboqlarga kiritilgan obyektlarning namoyishi ko'rinishi bilan osonlashtiriladi, fazoviy vakillik va fikrlashni qiziqarli tarzda shakllantirish imkoniyati dars rejasidan keltirilgan misolda nazorat ostidagi talabalar Paskal haqida yangi narsalarni o'rganishlari kerak bo'ladi. Rebusni hal qilib, ular dars mavzusi bo'yicha ma'lumotga ega boladilar (4-rasm).

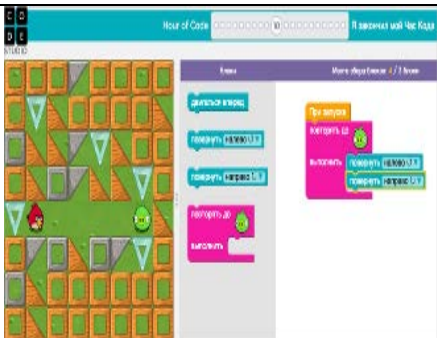

4-rasm. Mavzuni aniqlash uchun rebus.

Ma'lum qilinishicha, dars mavzusi, ma'lumotlarni chiqarish va kiritishni tashkil etish to'g'ri belgilangan bo'lib, dars yoki darsning bir qismi musobaqa shaklida tuzilishi muhim. Har bir talabaning g'alaba qozonish istagi bor va buning uchun ular yaxshi bilimga ega bo'lishi zarur. Dasturlash kabi juda murakkab mavzuni o'rganayotganda talabalarga yuqoridagi o'yinlar ko'rinishidagi vazifalarni taklif qilish maqsadga muvofiq bo'lib, ular alohida talabalar tomonidan, juftlikda yoki jamoalarda bajarilishi mumkin [8]. Konfutsiy "Ustoz va shogird birga o'sadi" deb taqidlaganidek, darslarning o'yin shakllari talabalar va o'qituvchilarning faollik darajasini oshirishga imkon beradi. 6-jadvalda rus tilidagi bepul brauzer o'yinlari mavjud bo'lib, ular algoritmlarni tuzish, hatto kod yozishni o'rgatadi. Faqat o'ynash orqali dasturchi bo'lish qiyin, lekin boshida ijobiy zaryad olishingiz mumkin, asosiy algoritmik tuzilmalar va dasturlash mantig'ini o'rganishingiz, amaliy muammolarni hal qilishda harakatlarni rejalashtirish ko'nikmalariga ega bo'lishingiz mumkin.

2-jadval

Dasturlashni o'rganish uchun kompyuter o'yinlari

O'yin nomi	O'yin tafsifi	O'yin skrinshoti
Code.org	Resurs barcha yoshdagi foydalanuvchilar tomonidan yaratilgan. Mashg'ulotlar eng asosiy narsalardan – sichqonchani ishlatishni o'rganishdan boshlanadi. Bunda bloklardan tashkil topgan scratchga o'xshash til ishlatiladi. O'yin davomida talaba dasturlash asoslarini tushunadi, algoritm qanday qilib JavaScript – kodiga aylanishini o'rganadi va o'z kompyuter o'yinini yaratadi.	
Scratch	Scratch – bu MITda o'rganish uchun ishlab chiqilgan maxsus vizual dasturlash tili. Scratchni o'rganish o'ynoqi tarzda amalga oshiriladi. Scratch mantiqiy va tanqidiy fikrlashni, tasavvurni rivojlantiradi, talabalar turli muammolarni hal qilishni o'rganadilar, o'zlarini ifoda etish va ijodkorlik uchun yangi imkoniyatlarga ega bo'lishadi.	
Scratch	Talabaning kelajakda dasturchi bo'lishi shart emas. Biroq, dasturlashning elementar asoslarini o'rganish ularning yanada faol rivojlanishiga yordam beradi.	
Kolobot	Kolobot 2001-yilda Epsitec tomonidan ishlab chiqilgan 3D strategiya o'yinidir. O'yin talaba dasturlash ko'nikmalarini o'ynoqi tarzda o'rgatish uchun mo'ljallangan bo'lib, o'yin jarayoni robotlar uchun dasturlar yaratishdir. O'yinning o'ziga xos xususiyati o'yinda robotlar harakat qiladigan dasturlarni yaratish qobiliyatidir, shuning uchun o'yin dasturlashni o'rganishga hissa qo'shadi deb ishoniladi. O'yiniga o'rnatilgan dasturlash tili C++ yoki Javaga o'xshaydi, lekin dastur hajmi bo'yicha cheklov mavjud – 20 000 belgidan oshmasligi kerak. Har bir missiya nima qilish kerakligini tushuntirish bilan keng ko'lamli yordam bilan birga keladi. Bundan tashqari, ko'pincha, cheat varag'i mavjud – bu muammoni hal qilishingiz mumkin bo'lgan tayyor dastur.	

Microsoft Imagine	Microsoft Imagine birinchi o'yin yoki ilovadan tortib, katta ma'lumotlardan foydalangan holda, bulutga asoslangan tadqiqot loyihalarigacha o'rganish va rivojlantirish vositalarini taklif etadi. Ilovalar qiyinchilik darajalariga ko'ra tasniflanadi. Ularning eng oddiyolari 9–10 yoshli bolalar uchun mavjud, murakkabroqlari esa o'rta maktab o'quvchilari va talabalar uchun mo'ljallangan. Brauzerda faqat ba'zi ilovalar mavjud, boshqalari bepul dasturiy ta'minot va Windows operatsion tizimini o'rnatishni talab qiladi.	
JavaRush	Java dasturlashni onlayn o'yin sifatida o'rganish JavaRush bo'yicha Java Core kursi qirq darajadan iborat. Birinchi 10 daraja hamma uchun mavjud, 11 va undan yuqori darajalar pullik obuna bilan mavjud. Har bir JavaRush darajasida 10–15 ta minima'ruza mavjud, shuning uchun 10 ta bepul daraja, taxminan, 140 ta ma'ruza va 230 ga yaqin vazifani tashkil qiladi.	

Shunday qilib, o'yin texnologiyalarini qo'llashda darsning turli bosqichlarida boshqa xarakterdagi o'yinlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ochiq o'yinlar talabalarga aqliy faoliyatdan jismoniy faoliyatga o'tishga, miya faoliyatini bo'shatishga imkon beradi. Interfaol o'yinlarni interfaol doskada o'tkazish mumkin, bunday o'yinlar, hatto fanga qiziqmaydigan talabalar ham faolligini faollashtiradi. Kompyuter o'yinlari esa talabalarga muntazam yozish va darsliklarni o'qish, oddiy ma'ruzalarni tinglashdan qochish imkonini beradi.

Xulosa. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonida o'yin texnologiyalaridan foydalanib, talabalarining dasturlashni o'rganishi haqida mu'lumot berilgan bo'lishi, asosan, o'yin turlari, ularning turli bosqichlarida foydalanishi va natijalari shakllangan. Dars jarayonida o'yin shakllari talabalar va o'qituvchilarning faollik darajasini oshirishga imkon berishi ko'rsatilgan. Talabalarining bilim, ko'nikma va malakalarini takamullashtirishda shuningdek, ularni kreativ fikrlashga, tafakkurini kengaytirishda dasturlash tillarini o'rgatish ikki qismga ajratib ko'rsatilgan. Shu bilan birgalikda, ushbu jarayonni yaxshilaydigan muhim omillardan biri informatika darsining turli bosqichlarida o'yin texnologiyalaridan foydalanish keltirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. K.K.Seytnazarov. K.I.Kalimbetov. The processes of organizing teaching students' algorithms and models academician. An international multidisciplinary research journal 11 (2), p. 527 – 533.
2. K.K.Seytnazarov. K.I.Kalimbetov. Информатика фанини ўқитишда самарали методларни танлаб олишда қарорлар қабул қилиш тизими. Academic research in educational sciences 2 (cspi conference 1), p. 755–759.
3. K.K.Seytnazarov. Development of decision-making algorithms based on irreversible mathematical calculations in the assessment of students' knowledge/nveo-natural volatiles & essential oils journal| nveo, p. 13717–13723.
4. K.K.Seytnazarov. K.I.Kalimbetov. Qat'iy mas'ul bo'lgan ma'lumotlarning ko'pligi sharoitida OTM talabalarining bilimini baholashda qarorlar qabul qilish. Komputer texnologiyalari, 1 (10).
5. K.K.Seytnazarov. K.I.Kalimbetov. Informatika fanini oqitishda samarali metodlarni tanlab olish va qarorlar qabul qilish dasturiy ta'minotini qayta ishlab chiqish. "Fizika, matematika va informatika", ilmiy-uslubiy jurnal, T., 88 – 98-betlar.
6. K.K.Seytnazarov. H.C.Мухиятдинов, М.М.Урынбаева. Искусственный интеллект и его применение в принятии решений: методы, алгоритмы и перспективы. Journal of Universal Science Research, 1 (6), p.72–79.
7. O.U.Avlayev, S.N.Jo'rayeva, S.P.Mirzayeva. Ta'lim metodlari. O'quv-uslubiy qo'llanma, T., 2017.
8. O'.Tolipov, D.Ro'ziyeva. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma, "Innovatsiya-Ziyo", Toshkent, 2019.
9. Ravshan Ishmuxamedov, Maqsudjon Yuldashev. Ta'lim va tarbiyada innovatsion-pedagogik texnologiyalar. T., «Adabiyot uchqunlari», 2017.

Madaminov Uktam Ataxanovich (TATU Urganch filiali katta o'qituvchisi; uktam9527@gmail.com)
OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA FANLARNI O'QITISH PEDAGOGIK MUAMMO
SIFATIDA

***Annotatsiya.** Ushbu ilmiy maqolaning asosiy mazmuni oliy ta'lim muassasalarida fanlarni o'qitishda mavjud muammolar va ularning tahlili, muammolarni yechishga qaratilgan usul va vositalarning amaliyotga tatbiqi o'rganiladi. Fanlarni o'qitishda bugungi zamon talabiga va pedagogik texnologiyalarga asoslangan zamonaviy dasturiy vositalar ishlab chiqish va o'quv jarayonini tashkil etishga doir samarali ishlar to'g'risida batafsil ma'lumotlar beriladi.*

***Аннотация.** Основным содержанием данной научной статьи является изучение существующих проблем в преподавании предметов в высших учебных заведениях и их анализ, а также практическое применение методов и средств, направленных на решение проблем. Дана подробная информация о разработке современных программных средств и организации учебного процесса с учетом современных требований и педагогических технологий в преподавании предметов.*

***Annotation.** The main content of this scientific article is the study of the existing problems in the teaching of subjects in higher education institutions and their analysis, as well as the practical application of methods and tools aimed at solving the problems. Detailed information is provided on effective work on the development of modern software tools and organization of the educational process based on today's demands and pedagogical technologies in the teaching of subjects.*

***Kalit so'zlar:** pedagogik, metodika, oliy ta'lim, texnologiya, loyiha, elektron darslik, sifat.*

***Ключевые слова:** педагогическое, методическое, высшее образование, технология, проект, электронный учебник, качество.*

***Key words:** pedagogical, methodological, higher education, technology, project, electronic textbook, quality.*

Zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida o'quv-tarbiyaviy ishlar jarayonini samarali tashkil etish ta'lim samaradorligi omilidir. Mamlakatimiz ta'lim tizimida bugungi zamon talabiga va pedagogik texnologiyalarga asoslangan zamonaviy dasturiy vositalar ishlab chiqish va o'quv jarayonini tashkil etishga doir samarali ishlar amalga oshirilayotgan bo'lsa ham, web dasturlashga yo'naltirilgan fanlarni o'qitishning ilmiy asoslangan andoza va mobil ta'limga asoslangan dasturiy vositalari yetarli darajada emasligini ko'rishimiz mumkin.

Aksariyat manbalarda o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish shakli, "pedagogik texnologiya" tushunchasi mazmuni atroflicha yoritilishiga qaramay, web dasturlashga kirish fanidan o'quv jarayoni metodik loyihalarini tuzish masalasi o'z yechimini topmagan. Shu bois uzluksiz ta'lim bosqichlari, xususan, oliy ta'lim tizimida web dasturlashga oid fanlari o'quv jarayoni samarasi dolzarb pedagogik muammo sifatida tadqiq etishga muhtojligini ta'kidlash o'rindidir [1].

Mamlakatimizda xorijiy ta'lim tajribalari asosida erishilgan ijobiy natijalarni umumlashtirish va rivojlantirish, innovatsion axborot-ta'lim muhitini shakllantirish, fanlarning axborot-metodik ta'minotini yaratish, interaktiv mobil ta'lim resurslaridan oliy ta'lim jarayonida foydalanish metodikalarini ishlab chiqish muhim vazifalardan hisoblanadi.

«Oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor vazifalaridan kelib chiqqan holda, kadrlar tayyorlash mazmunini tubdan qayta ko'rish, xalqaro standartlar darajasiga mos oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratilishini ta'minlash»[2] maqsadida belgilangan ustuvor yo'nalishlardan biri o'quv jarayoniga kompyuter va mobil texnologiyalaridan foydalanish tizimini maqsadli va unumli tashkil etishga alohida e'tibor berilgan. Bu esa faoliyatning barcha jabhalariga keng miqyosda kirib, sifatli va tezkor ish uslubini beribgina qolmay, yangi kasb sohalari paydo bo'lishida katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan, turli xil yo'nalishdagi masalalarni hal qilish va jamiyatni raqamlashtirish uchun web ilovalarni ishlab chiquvchi dasturchilarni misol qilish mumkin. Yuqoridagi fikrlarning tasdig'i, jamiyatimizda aynan web dasturlash sohasidagi qilinayotgan amaliy loyihalar sifatida namoyon bo'lmoqda. Hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalari (OTM)da o'qitilayotgan «Web dasturlashga kirish» fanining o'rni va ahamiyati, ijtimoiy hayotimizda zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ehtiyojlarning qondirilishida hamda barcha soha mutaxassislarini o'z ish faoliyatlarini avtomatlashtirish imkoniyatlarining kengligida deb qarash mumkin. Shuning uchun ham, ayni paytda, Respublikamiz OTMlarda web dasturlash turli sohalariga bo'lib o'rganish, uning imkoniyatlaridan qator sohalarida foydalanishning metodik asoslarini yaratish, Front-end (web ilovalarning tashqi ko'rinishi, dizayn qismi), Back-end (web ilovalarning ichki tuzilishi, dasturlash, jarayonlarni boshqarish qismi) texno-

logiyalaridan samarali foydalanish hamda hayotimizga kirib kelayotgan yangi sohalar (web dizayner, web dasturchi, tizimlarni avtomatlashtirish, soha administratori va h.k.) kabi malakali mutaxassislar bilan ta'minlash masalasi OTMLarda web dasturlashni fan sifatida o'qitilishiga bo'lgan ehtiyojning oshishiga olib keldi [3]. Bugungi kunda OTMLarda «Web dasturlashga kirish, web ilovalar ishlab chiqish, web texnologiyalar, web dizayn» fanlarini o'qitishda talabalarni fanga nisbatan maqsadli harakatlarini shakllantirish va shu orqali biror-bir aniq natijaga erishish mumkinligini singdirishda, kerakli pedagogik va psixologik vositalarni amalda qo'llash va ularni ilmiy asoslash muhimdir.

Ma'lumki, OTMga kelgunga qadar talabalar «Web dasturlashga kirish» fani bo'yicha kerakli boshlang'ich bilim va tasavvurlarga ega bo'lsalar, ularning web ilovalar ishlab chiqishga doir fanlarida zarur bo'lgan ijodiy tasavvurlari, web dasturlash sohasida qo'llaniluvchi algoritmlarni tushuna olish xususiyatlari shakllanadi. Bu esa ushbu sohaga oid kurslarni mustaqil o'zlashtirishda interaktiv elektron ta'lim resurslaridan foydalanish maqsadga muvofiqligidan dalolat beradi. Shu o'rinda aytish joizki, qator tadqiqotchilarning bu boradagi ilmiy izlanishlari tufayli, amaliy tatbig'i ta'lim jarayoniga katta ijobiy samaradorlik bera oladigan ilmiy natijalarga erishayotganini ko'rishimiz mumkin [4].

Shu o'rinda interaktivlik so'ziga to'xtalib o'tsak. Interaktiv – biror inson yoki uskuna bilan faoliyat olib borishni bildiradi. Demak, interaktiv–o'zaro muloqot, suhbat, biror narsa bilan muloqot qilish (masalan, kompyuter bilan) yoki biror kishi bilan (shaxs).

Interaktiv ta'lim resursning asosiy xususiyati, nomidan ko'rinib turibdiki, interaktivlik, ya'ni, talaba resurs bilan faol aloqada bo'lishi, tegishli plotformalarda joylashtirilgan materialga savol bilan murojaat qilishi va uning murojaatiga yetarli javob olishi mumkin bo'lgan materialni dinamik (o'zgaruvchan) rejimda o'rganish qobiliyatidir.

Ta'lim tizimi rivojlanishining hozirgi davrida interaktiv mobil ta'lim resurslarini yaratish muammosi o'quv jarayoniga elektron ta'lim muhitini joriy etish nuqtai nazaridan asosiy muammolardan biriga aylandi. So'nggi paytlarda zamonaviy ta'lim tizimining ushbu infratuzilmasi gorizont va vertikal ta'lim portallarini yaratishning faol davri boshlanishi tufayli ushbu muammoning dolzarbligi keskin oshdi.

Interaktiv mobil ta'lim resursi tushunchasi elektron darsliklar, tegishli bilim sohasining alohida bo'limlari bo'yicha materiallar, vazifalarning elektron to'plamlari, uslubiy materiallar, elektron ta'lim texnologiyalari va boshqa materiallarni o'z ichiga oladi, ularning mazmuni va taqdimot shakli ularni o'quv jarayonida, shu jumladan, ochiq elektron ta'lim tizimlarida ishlatishga imkon beradi.

Oliy ta'lim muassasalarida web dasturlash kurslari talabalarga web dasturlashning yangi texnologiyalari (framework), STL (Standard template library) kutubxonalar va xavfsizlik masalalari uchun maxsus sinflardan foydalanish, ma'lumotlar bazasi iyerarxiyasini ishlab chiqish, shuningdek, amaliyotda qo'llash va integratsiya qilish va shu kabi boshqa zarur bilimlarni o'rgatadi. Bu bilimlarning yakuniy bosqichi sifatida yuridik yoki jismoniy shaxs tomonidan taklif qilinadigan kattaroq loyihani ishlab chiqish uchun asos yaratadi.

Dasturlash ko'nikmalarini shakllantirish oliy ta'lim muassasalarida istalgan IT yo'nalishi bakalavrlarini tayyorlash mazmunining ajralmas qismi hisoblanadi. Shu bilan birga, oliy ta'limi tizimida bo'lajak dasturchini sifatli tayyorlash ilmiy hamjamiyatda tadqiqot mavzusi bo'lgan bir qator muammolar bilan bog'liq [5].

Bilimlarni o'zlashtirish, ko'nikma va malakalarni shakllantirish jarayonini boshqarish oliy ta'lim muassasalari ta'lim tizimini rivojlantirishning muhim bo'g'inidir. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar web dasturlashning murakkab sohalardan biri ekanligini ko'rsatadi. Web dasturlash ko'p bosqichli mavhum professional tafakkurni shakllantirishni talab qiladi. Talabalarning web dasturlash mazmunini o'zlashtirishdagi faolligi ma'ruza, amaliyot mashg'ulotlarida kognitiv vazifalarni hal qilish shaklida yaratiladi. Shuning uchun web dasturlash bilan bog'liq fanlarni o'qitish sifatini oshirish uchun zaxiralarni izlash dolzarbdir. Oliy ta'lim muassasasining har bir talabasi didaktikaning quyidagi asosiy tamoyillariga amal qilishi lozim[6].

◆o'quv rejasida nazarda tutilgan obyekt va mavzuni tavsiflash, ochish va tizimli tahlil qilish tamoyillari;

◆o'zlashtirish shakllari va usullari, shu jumladan, o'quvchilarning bilish jarayonlari;

◆talaba faoliyati amalga oshiriladigan didaktik material va o'quv vazifalarini ishlab chiqish bosqichlari.

Talabalar o'quv faoliyatining muvaffaqiyati ko'p jihatdan kognitiv jarayonlar uchun motivatsiyaning shakllanishiga bog'liq. Talabalarning o'quv faoliyatidagi motivatsiyasi "ehtiyoj" va "maqsad" tushunchalari bilan chambarchas bog'liqdir. O'qituvchi mehnat dasturi talablariga muvofiq amalga oshira-

digan dasturlashni o'rgatishning maqsad va vazifalari har doim ham bir xillikni tashkil etmaydi. Talabalarni kasbiy faoliyatga kiritishdan oldin ularni uzoq vaqt davomida kuzatib borish, nazorat qilish mumkin emas, shuning uchun o'qituvchining vazifasi talabalarning qo'shimcha elektron dasturiy vositalardan mustaqil o'rganishga bo'lgan ehtiyojini shakllantirish talab qilinadi.

Kasbiy ta'lim samaradorligini ta'minlashda bilimlarni o'zlashtirishning mantiqiy va psixologik mexanizmlari muhim ahamiyatga ega. Misol uchun, agar o'qituvchi dastur kodini ma'lum tezlikda yozsa yoki terminal buyruqlari va ularning barchasini qisqa izohlar bilan birga olib borsa, talabalar didaktik materialni tushuna olmaydilar. Talaba dastur kodini o'zi yozishi kerak, bu ko'proq vaqt talab qilsa ham, terminal buyruqlarini ovoz chiqarib aytish orqali dastur matnini yozishga hamroh bo'lishi kerak. Shuningdek, web dasturlashni o'rgatishdagi kamchiliklardan biri talabalarni noma'lum vositalardan foydalanishga undaydi, masalan, vim muharriri yoki to'g'ridan to'g'ri kompilyator bilan ishlash va boshqalar. Shu va shu kabi holatlar talabalarga keraksiz kognitiv yukni keltirib chiqaradi. Keyingi bosqichda o'qituvchi talabalarga yanada kuchli va murakkab dasturlash vositalarini o'rgatishi mumkin bo'ladi. Web dasturlashni o'rganish bo'yicha fanlarning mazmuni davlat ta'lim standarti bilan belgilanadi, unda o'quv yuklamasi hajmi va mutaxassislar tayyorlashga qo'yiladigan talablar ko'rsatilgan.

Bugungi kun web dasturlash zamonaviy axborot texnologiyalari sohasining bir qismidir. O'quv materialining ko'rinish darajasini oshirish orqali ta'lim sifatini oshirish (xususan, web dasturlash va matematika) muammolarni hal qilishning tabiiy usuli hisoblanadi.

Jamiyatimizning ilmiy salohiyatini oshirish darajalaridan kelib chiqib, mutaxassis malaka sifatlariga ta'lim dargohida o'rgangan bilimlarni amaliy faoliyatda ijodiy qo'llay bilish va o'z ustida web dasturlash kirish fanidan interaktiv mobil ta'lim resurslaridan foydalanish orqali kasbiy mahoratini yanada yuksaltirish kabi juda dolzarb talablar qo'yilgan. Talabalarning web dasturlash kirish fanidan mustaqil tadqiqot ishlarini maqsadli tashkil qilish va to'g'ri yo'naltirish asosida mantiqiy fikrlovchi, ijodkor va tashabbuskor mutaxassislarni tayyorlashda yuqori natijalarga erishish mumkin.

Ushbu ilmiy maqolamizda oliy ta'lim muassasalarida web dasturlashni o'qitishga oid fanlarni o'qitish bo'yicha Respublikamiz va MDH hamda xorijiy olimlarning ishlari pedagogik muammo sifatida qaralib tadqiq qilindi va elektron ta'lim muhiti, interfaol ta'lim resurslarining mohiyati, elektron mobil ta'lim vositalaridan foydalanishning muhim jihatlari, interaktiv ta'lim vositalari, interaktiv ta'lim resurslari, «Web dasturlashga kirish» kabi fanlarni o'qitilishni yo'lga qo'yish va o'qitishni metodik tizimini loyihalash hamda rivojlantirish tushunchalari atroflicha o'rganilib chiqildi.

Tadqiqotimiz davomida oliy ta'lim muassasalarida «Web dasturlashga kirish» fani asosiy tendensiyalari o'rganildi, an'anaviy va masofaviy ta'lim elementlarini har xil kombinatsiyalarini o'zida jamladigan va yangi ko'rinishdagi oliy ta'lim muassasalari amaliyotining bir qismiga aylanib borayotgan interaktiv web resurslar konsepsiyasini tahlil qilindi. Zamonaviy web loyihalar yaratish uchun texnologiyalar majmuyi hamda imkoniyatlari va natijalari haqida fikr yuritildi. Talabalarga elektron dasturiy vositalar yordamida web ilovalarni tashkil etishning imkoniyati bayon etildi. Elektron ta'lim muhitida interaktiv ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari va afzalliklari pedagogik muammo sifatida o'rganildi. Tadqiqot davomida oliy ta'lim muassasalarida fanlarni o'qitishning pedagogik muammolari aniqlashtirishga oid ilmiy-nazariy adabiyotlar tahlil etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2909-sonli qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017, 18-son, 313-modda, 19-son, 335-modda, 24-son, 490-modda.
2. Kuryazov D., Jabborov D., Khujamuratov B. Towards Decomposing Monolithic Applications into Microservices. 14th IEEE International Conference on Application of Information and Communication Technologies, AICT 2020.
3. Olimov Iskandar Salimboyevich, Sadikov Mahmudjon Akmuratovich. Making algorithm of improved key generation model and software. 2020/11/4 2020. International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT).
4. Uktam Madaminov Ataxanovich, Sadikov Mahmudjon Akmuratovich, Kutliev Sardor Pulatovich, Allaberganova Muyassar Rimberganovna, Ashirova Anorgul Ismoilovna. Development and application of computer graphics training software in information technology. 2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT). 3–5, 2021. DOI: [10.1109/ICISCT52966.2021.9670321](https://doi.org/10.1109/ICISCT52966.2021.9670321).
5. Ashirova Anorgul Ismoilovna, Allaberganova Muyassar Rimberganovna, Uktam Madaminov Ataxanovich, Ollaberganova Muyassar. Creating an application for training science. 2021 International Conference on Infor-

mation Science and Communications Technologies (ICISCT). 3–5, 2021, DOI: 10.1109/ICISCT52966.2021.9670410.

6. Madaminov Uktam Ataxanovich. Methods of teaching and improving web programming in higher education organizations. 2022 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT).DOI:10.1109/ICISCT55600.2022.10146962.

**Ochilov Yakub Saydulloyevich (Termiz davlat Pedagogika instituti
o'qituvchisi; yaqubochilov88@gmail.com)**

IMOM ABU HOMID G'AZZOLIY ILMIY MEROSI VOSITASIDA TALABA-YOSHLARNI MA'NAVY-AXLOQIY TARBIYALASHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abu Homid G'azzoliy ilmiy merosi vositasida talaba-yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning psixologik-pedagogik xususiyatlari hamda Imom G'azzoliy haqida ilmiy tadqiqot olib borgan va olib borayotgan asarlarida uchraydigan hikmatlardan namunalar keltirilgan bo'lib, unda ilm, he'mat, tijorat, tirikchilik, taqvo, rahbar adolati, olimlar ilmi, boylar saxovati, muhtojlar duosi, yolg'on so'zlash, gumon hamda qalbdagi uchraydigan hollar xususida hamda qalbdagi chiroyli fazilat va insoniylik tuyg'ulari haqida batafsil ma'lumotlar berib o'tilgan.

Аннотация. В данной статье рассмотрены психолого-педагогические особенности духовно-нравственного воспитания молодежи с помощью научного наследия Абу Хамида Газали, а также примеры мудрости, обнаруженные в трудах Имама Газали, представлены научные исследования. Изложены его мнения о науке, торговле, средствах к существованию, благочестию, справедливости вождя, знаниях ученых, щедрости богатых, молитвах нуждающихся, лжи, подозрениях, а также прекрасных чувств добродетели и человечности в сердце.

Annotation. In this article, the psychological-pedagogical features of the spiritual and moral education of students through the scientific heritage of Abu Hamid Ghazali, as well as examples of the wisdom found in the works of Imam Ghazali, who conducted and are conducting scientific research, are presented. He gave detailed information about mat, commerce, livelihood, piety, leader's justice, knowledge of scientists, generosity of the rich, prayers of the needy, telling lies, suspicion and situations in the heart, as well as beautiful virtues and feelings of humanity in the heart.

Kalit so'zlar: ilm, qalb, kibr, adolat, o'g'rilik, olimlar ilmi, boylar saxovati.

Ключевые слова: знание, сердце, высокомерие, справедливость, воровство, знание ученых, щедрость богатых.

Key words: knowledge, heart, arrogance, justice, theft, knowledge of scientists, generosity of the rich.

Kirish. Bugungi kunda jahonda tobora jadallashib borayotgan globallashuv jarayonlari fuqarolik jamiyatini shakllantirish, ma'naviy-axloqiy salohiyat, aqliy kamolot fazilatlarini va dunyoqarashga ega bo'lgan, umuminsoniy qadriyatlarga sadoqati shakllangan yoshlarni voyaga yetkazish, ularni ijtimoiy faollikka, mafkuraviy kurashchanlikka rag'batlantirishning pedagogik yechimlarini yaratishni taqozo etmoqda. Shu bois yoshlarni ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini rivojlantirishning strategik va taktik maqsadlarini belgilash va ularga erishish bo'yicha tizimli ishlarni amalga oshirish, asl qadriyatlar asosida shaxs ma'naviyati hamda dunyoqarashini shakllantirish ijtimoiy-pedagogik jihatdan dolzarb vazifaga aylandi.

Jahonda yoshlarga oid amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlar tarkibida ularni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashga yo'naltirilgan tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Amalga oshirilayotgan tadqiqotlarda milliy-madaniy meros, milliy an'ana va urf-odatlar, islom dini va hadisshunos allomalarimizning hadis g'oyalari asosida yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash masalalari yetakchi o'rinni egallaydi. Bu, o'z navbatida, yoshlarning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlari va tushunchalarini shakllantirish, jamiyatdagi voqea va hodisalarga ijtimoiy faol munosabatda bo'lish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha istiqbolli ilmiy yo'nalishlarni amalga oshirishga bevosita bog'liq holda amalga oshirilmog'unda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Talaba-yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida islom diniyining tarixiy ildizlari, Qur'oni karim hamda hadis ilmidan foydalanish ularni o'rganish bo'yicha o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar, yozilgan asarlarni tahlil etishda xorijlik olimlarning tadqiqotlari uch guruhga bo'linadi: islom dini tarixi, madaniyati rivojlanishining nazariy muammolari, uni rivojlantirishga hissa qo'shgan shaxslar tarixi, ularning qarashlarini o'rganish masalalari; islomiy manbalarni tahlil qilish, izohlash masalalari. Ushbu masalalar H.Vamberi, A.Lammens, A.Myuller, T.Nyoldeke, X.S.Xyurgro-

ne, A.J.Arberri, M.Buber, V.Diltey, T.Litt, L.Massinon, P.Natorp, B.Radtke, A.N.Uaytxed, Dj.Uelton, A.Fuye, J.Adame, J.Adamson, K.Brokkelman, I.Goldsier tadqiqotlarida yoritilgan.

Talaba-yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyasida islom dinining tarixiy ildizlari, Qur'oni karim hamda hadis ilmidan foydalanish xorij olimlaridan I.Bart, G.Bergshtrasser, H.Vamberi, A.Lammens, A.Myuller, T.Nyoldeke, X.S.Xyurgrone, A.J.Arberri, M.Buber, V.Diltey, T.Litt, L.Massinon, P.Natorp, B.Radtke, A.N.Uaytxed, Dj.Uelton, A.Fuye, A.E.Schmidt, E.Shpranger, K.Yasperslarning tadqiqotlarida o'z aksini turi xil yo'nalishda talqin etilganligi manbalardan ma'lum.

MDH mamlakatlarining olimlari tomonidan islom dini va madaniyati hamda hadis ilmini o'rganish bo'yicha V.V.Bartold, V.Belyaev, Y.E.Bertels, D.N.Boguslavskiy, P.Gryaznovich, Y.F.Krachkovskiy, I.Y.Krachkovskiy, A.Masse, G.S.Sablukova, A.Y.Yakubovskiylar islom olamining boy merosi: an'analari, qadriyatlarini tadqiq etish masalalari bilan N.V.Bordovskaya, G.N.Volkov, A.N.Djurinskiy, A.Dolinina, A.Nevolnik, A.A.Reanlar islom olamining nomlari mashhur bo'lgan namoyandalari, vakillari, shaxslari hayoti va faoliyatini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqot ishlari Y.B.Vaxtin, L.I.Klimovich, D.A.Кныш, A.A.Kononov, V.F.Panova, Y.A.Rezvanlar tomonidan ilmiy ishlar amalga oshirilgan.

O'rta Osiyo va sharq davlatlarida Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy va Al-Hakim at-Termiziy asarlarini tarjima qilish, asarlariga sharhlar yozish, hayoti va faoliyatiga oid qimmatli tarixiy ma'lumotlarni yoritish ishlari IX asrdan boshlanib, ilk fikrlar tarixchi olim (Imom at-Termiziy to'g'risida Imom Buxoriyning fikrlari) ibn Hojar al-Asqolaniy «Tahziyb at-tahziyb» asarida, o'rta osiyolik tarixchi olim Abu Saad Abdulkarim As-Sam'oniyy (XII asr) asarida, arab tarixchisi Shamsiddin az-Zahabiyning «Tazkirat ul-huffoz» (XIII asr) asarida, o'zbek she'riyatining asoschisi Alisher Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul futuvvat», Abdurahmon Jomiyning «Nafahot al-uns min hazarot al-quds» asarida hamda Farididdin Attorning «Tazkirat ul-avliyo» asarida bildirilgan. Keyingi ma'lumotlar Hofiz Umar ibn Alak, Ibn al-Asir, Az-Zahabiy, Ibn Kasir, Nuriddin Atarning asarlarida o'z aksini topgan.

Talaba-yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan shakllantirish, qomusiy olimlarning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini tahlil etish va o'rganish yo'llarini izlash kabi usullar bilan ilmiy pedagogik muammolarga aniqlik kiritildi. Pedagog olim N.Ortiqovning tadqiqot ishida tarbiya jarayonida islom dini qadriyatlaridan foydalanish masalalari yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). O'zbekistonda islom madaniyati va hadis ilmi ta'lim-tarbiya nazariyasi asoslarini o'rganish hamda tadqiq etishda olimlarimiz H.Karomatov, M.Kenjabeq, N.Komilov, shayx A.Mansur, shayx M.S.Muhammad Yusuf, S.Sayfulloh, Z.Husniddinov, M.Pazilova, K.Nosirov; islom madaniyatining huquqiy masalalarini H.Boboyev, A.Sh.Jo'zjoniy, A.Saidov, A.Hasanov; muhaddislar hayoti va hadislarni o'rganish hamda tadqiq etishda A.Abdulloh, Sh.Boboxonov, S.Mamadaliyev, O.Musurmonova, N.Musaeva; islom dini va allomalari tarixi, manbashunoslik, etnografiya yo'nalishida S.Arifxanova, Z.Islomov, H.Obidov, U.Uvatov, S.Tursunov, M.Xayrullaevar tomonidan amalga oshirilgan ishlar diqqatga sazovor.

Mustaqillik va ta'lim islohoti natijasida barkamol avlod tarbiyasining tarkibiy qismidan mustahkam o'rin olgan ma'naviy-axloqiy tarbiya chuqur bilim, mustaqil fikrlovchi, o'z kuchi va imkoniyatlariga tayanib, mamlakatda mustaqillik g'oyalari asosida demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish, fuqarolik jamiyatini qurishga o'zining ulkan hissasini qo'shishga qodir raqobatbardosh yoshlarni shakllantirishda ahamiyati cheksiz. Bunday shaxslarni voyaga yetkazishi uchun ta'lim muassasalarida ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimini yaratish lozim. Ammo ta'lim muassasalarining barchasida ham mukammal, hamma komponentlari o'zaro aloqadorlikda, hamkorlikda, yaxlitlikda bo'lgan ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimi shakllangan emas. Shu bilan birga, ma'naviy-axloqiy tarbiya «tizimi» tushunchasi va ta'rifi hanuzga qadar pedagogik adabiyotlarda aniq o'z ifodasini topmagan. Ma'lumki, ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimi barkamol avlodning umumiy maqsadini amalga oshirishga qaratilgan. Yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash tizimi murakkab va ko'p qirrali pedagogik jarayon bo'lib, o'z mohiyatiga ko'ra, nazariy va amaliy yondashishni taqozo qiladi.

Imom Abu Homid G'azzoliy ilmiy merosi ilmiy jihatdan batafsil tahlil etilishi bilan birgalikda hali bu boradagi tadqiqotlarni davom ettirish davr talabi hisoblanadi. Shuningdek, olimning ilmiy merosi vositasida talaba-yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash masalalarini rivojlantirish va takomillashtirish pedagogika nazariyasini yanada boyitadi.

Abu Homid G'azzoliyning falsafa, tasavvuf ilmiga oid asarlari juda yorqin, ravon va tushunarli uslubda bitilgan bo'lib, undagi hikmatli so'zlar bugungi kunda ham o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasi

uchun juda katta ma'naviy boylik sifatida qarashimiz va bu hikmatlarni yoshlarimiz ongiga singdirishimiz, ularning ma'naviy-axloqiy tarbiyalashga, hamda bu hikmatlarni kundalik hayotga qo'llash va amal qilishga chaqiriq desak mubolag'a bo'lmaydi.

Imom Munoviy – Navaviydan, Navaviy esa – shayxi Tig'lisiydan bunday naql etadi: G'azzoliyning yozgan asarlarini sanadim va umriga taqsimladim. Ko'rdimki, har kuniga to'rt juzdan to'g'ri kelyapti. Nazarimda, bu Alloh taoloning vaqt ichida vaqt yaratib, bandasiga bergan ehsondan boshqa narsa emas.

G'azzoliy deyarli hamma ilm sohasida qalam tebratgan. Tafsir, hadis, tarix, falsafa, fiqh, mantiq, tasavvuf u yoqda tursin, hatto harf ilmlari, ruhoniy sirlar, odatlarning xususiyatlari, ilohiy ismlarga oid latifalar va al-kimyo ilmlarida ham turli asarlar ta'lif etgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa shuki, Imom G'azzoliyning hikmatlari mazmunan har bir insonning ishonchini, e'tiqodini mustahkamlaydi, shu bilan birga, inson ruhiyatini poklab, ma'naviy-axloqiy kamolotga da'vat etadi. Islom dini ma'rifatga asoslangani uchun ham har bir shaxsni aqliy, jismoniy, ma'naviy-axloqiy jihatdan kamolga yetkazishga oid e'tiqod va imondan iborat bo'lib, faqat ezgulikka xizmat qilish, oliyanob bo'lish, pokiza yurish va jaholatparastlikka yo'l qo'ymaslik, o'z birodarining, qarindosh-urug'larining, millatining va vatanining moddiy va ma'naviy qadriyatlarini asrash va kelajak avlodga yetkazishdan iboratdir. Shuning uchun dunyoning globallashuvi va zamonaviy axborot maydonlaridagi harakatlarning sur'atlar bilan hayotimiz, turmush tarzimizga tez va chuqur kirib kelayotgani tahlikali jarayonda hikmatlar va hadislar komil insonni shakllantirishda muhim manba hisoblanadi va uning pedagogik-psixologik xususiyatlarini inobatga olib, ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish shu kunning dolzarb vazifalardan sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent, "O'zbekiston", 2021, 420-bet.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida»gi 2017-yil 28-iyuldagi PQ-3160-sonli qarori [elektron resurs] <https://lex.uz/docs/4071203>.
3. Islom ensiklopediyasi. 4-jild, 748 – 760-betlar.
4. Saodatga eltuvchi ilm. Abu Homid G'azzoliy. Tarjimon Miraziz A'zam. Toshkent, G'afur G'ulom nomi-dagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018.
5. Islom ensiklopediyasi (1985-yilgi Istanbul nashri, 1-jild, 45 – 47-betlar).
6. Mukoshafat ul-qulub (Qalblar kashfiyoti). Abu Homid G'azzoliy. Tarjimon Miraziz A'zam. Toshkent, "Munir", 2022.

**Umarxo'jayeva Xilola Sirojiddinovna (Tashkent University of Information Technologies
named after Muhammad al-Khwarizmi)**

EFFECTIVE AND MODERN METHODS TO DEVELOP LISTENING SKILLS OF NON-PHILOLOGICAL STUDENTS

Annotatsiya. *Chet tillarini o'rganishda tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish samarali muloqot, akademik muvaffaqiyat, kasbiy rivojlanish, madaniy xabardorlik, tanqidiy fikrlash, tilni o'zlashtirish va shaxsiy munosabatlar uchun zarurdir. Turli strategiya va usullarni o'z ichiga olgan holda, o'qituvchilar til o'rganayotgan o'quvchilarning tinglash ko'nikmalarini yaxshilashga va umumiy til bilimlarini oshirishga yordam berishlari mumkin.*

Аннотация. *Развитие навыков слушания необходимо для эффективного общения, академических успехов, профессионального развития, культурной осведомленности, критического мышления, овладения языком, личных отношений, решения проблем и обучения на протяжении всей жизни. Используя различные стратегии и методы, преподаватели могут помочь учащимся улучшить навыки слушания и повысить общий уровень владения языком.*

Annotation. *Developing listening skills is essential for effective communication, academic success, professional development, cultural awareness, critical thinking, language acquisition, personal relationships, problem-solving, and lifelong learning. By incorporating various strategies and techniques, educators can help students improve their listening skills and enhance their overall language proficiency.*

Калит so'zlar: *tinglash qobiliyatlari, autentik tinglash, texnologiya integratsiyasi, hamkorlikda o'rganish, madaniy kompetensiya.*

Ключевые слова: *навыки слушания, аутентичное слушание, интеграция технологий, совместное обучение, культурная компетентность.*

Key words: *listening skills, authentic listening, technology integration, collaborative learning, cultural competence*

Introduction. Developing listening skills is equally important for non-philological students. As the listening skills are crucial for effective communication in any field. Non-philological students need to be able to understand and interpret spoken language in order to engage in meaningful conversations, collaborate with colleagues, and convey their ideas and opinions effectively.

Whether it's in a business meeting, a scientific presentation, or a technical discussion, non-philological students need strong listening skills to comprehend the main ideas, details, and nuances of what they hear. This is essential for understanding complex concepts and making informed decisions.

Just like philological students, non-philological students also need strong listening skills for their professional development. They need to be able to actively listen and understand instructions, collaborate with colleagues, and communicate effectively with clients and customers.

Moreover, listening skills are crucial for problem-solving in any field. Non-philological students need to actively listen to different perspectives and gather information in order to analyze problems and find effective solutions. It is essential to note that developing listening skills enhances critical thinking abilities. Non-philological students can learn to analyze information, make connections, and draw conclusions based on what they hear, which is valuable in any academic or professional setting.

Effective listening skills are essential for building and maintaining personal relationships, regardless of one's field of study. By actively listening to others, non-philological students can show empathy, understanding, and respect, leading to stronger connections and better communication.

Literature review. There have been several studies conducted on the development of listening skills in non-philological students. These studies aim to understand the impact of listening skills on various aspects of their academic and professional lives.

A study conducted by Smith and Johnson (2015) examined the effectiveness of a listening skills intervention program on non-philological students. The results showed that the intervention group, which received specific training in listening skills, demonstrated significant improvements in their listening comprehension abilities compared to the control group.

In a study by Brown and Davis (2018),¹ researchers investigated the impact of listening skills on non-philological students' reading comprehension. The findings revealed a positive correlation between listening skills and reading comprehension, suggesting that strong listening skills can enhance overall literacy skills.

Johnson et al. (2019)² conducted a study to explore the relationship between listening skills and academic achievement in non-philological students. The results indicated that students with higher levels of listening skills achieved better grades across various subjects, highlighting the importance of effective listening in academic success.

Another study by Thompson and Baker (2017) focused on the impact of listening skills on non-philological students' problem-solving abilities. The findings revealed that students with strong listening skills were more successful in solving complex problems and demonstrated higher levels of critical thinking.

In a study conducted by Wilson³, researcher investigated the relationship between listening skills and interpersonal relationships in non-philological students. The results indicated that students with developed listening skills had stronger interpersonal relationships, as they were better able to understand others' perspectives and communicate effectively.

These studies collectively demonstrate the significance of developing listening skills in non-philological students and highlight the positive outcomes it can have on various aspects of their lives.

Methodology. There are several effective modern methods of teaching listening skills of non-philological students.

Authentic Listening Materials: Use real-life listening materials that are relevant to the students' interests and future career paths. This could include industry-specific podcasts, webinars, or interviews with professionals in their field.

---

¹ Brown S. Teaching Listening. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

² Johnson D.W., Johnson R.T., & Smith K.A. (2014). Co-operative learning: Improving university instruction by basing practice on validated theory. *Journal on Excellence in College Teaching*.

³ Wilson J. How to Teach Listening. New York, Basic Books, 2008.

Interactive Listening Activities: Incorporate interactive activities that require students to actively engage with the listening material. This could include role-plays, simulations, or group discussions based on the content they have listened to.

Task-Based Listening: Design listening tasks that require students to complete a specific task or solve a problem based on the information they have listened to. This helps students develop critical thinking skills while practicing their listening abilities.

Technology Integration: Utilize technology tools and platforms that offer interactive listening exercises and activities. This could include online quizzes, interactive videos, or language learning apps with listening exercises.

Collaborative Learning: Encourage collaborative learning by assigning group projects or activities that involve listening and discussion. This allows students to learn from each other's perspectives and experiences.

Pronunciation Practice: Incorporate pronunciation practice into listening activities by focusing on specific sounds or intonation patterns. This helps students improve their overall listening comprehension and pronunciation skills.

Authentic Assessments: Assess students' listening skills through real-life tasks or projects that require them to listen and respond in a meaningful way. This could include presentations, debates, or interviews conducted in the target language.

Self-Reflection and Goal Setting: Encourage students to reflect on their own listening strengths and weaknesses and set goals for improvement. This helps students take ownership of their learning and motivates them to actively work on improving their listening skills.

Cultural Competence: Integrate listening materials that expose students to different cultural perspectives and practices. This helps students develop cultural competence and prepares them for future intercultural interactions.

Ongoing Feedback and Support: Provide regular feedback on students' listening performance and offer support and guidance for improvement. This could include one-on-one feedback sessions, peer evaluations, or self-assessment tools.

Conclusion. In conclusion, developing listening skills is important for non-philological students in order to enhance their communication, comprehension, professional development, problem-solving, critical thinking, personal relationships, and lifelong learning abilities. Educators should emphasize the importance of listening skills and provide opportunities for non-philological students to practice and improve their listening abilities.

Kipchakova Sanobar Bahriddinovna (Samarkand institute of economics and service, teacher)
ANTICIPATING LEARNERS' CHARACTERISTICS AND THEIR DIFFICULTIES IN
TEACHING FOREIGN LANGUAGES

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada o'quvchilarning xususiyatlarini va ularda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan til muammolarini aniqlashning roli tasvirlangan. U LI aralashuvi natijasida yuzaga keladigan lug'at yoki grammatika bilan bog'liq ba'zi qiyinchiliklarni oldindan bilishning afzalliklarini o'rganadi. Shuningdek, u o'qituvchilarga o'zlarining ta'lim uslublari, erishgan tajribalari va o'rganish strategiyalaridan xabardor bo'lishlari, ularni o'qitish usullari bilan solishtirishlari uchun foydali maslahatlar beradi.*

***Аннотация.** В статье описывается роль выявления характеристик учащихся и их возможных языковых проблем, которые могут у них возникнуть. Исследуются преимущества прогнозирования некоторых трудностей со словарным запасом или грамматикой, которые являются результатом вмешательства LI, также содержатся полезные советы учителям, которые помогут им узнать о своих собственных стилях обучения, прошлых опытах обучения и стратегиях обучения и сравнить их с методикой преподавания.*

***Annotation.** This article describes the role of identifying learners' characteristics and their particular language problems that they might have. It explores the benefits of anticipating some difficulties with vocabulary or grammar that are the result of interference from LI. It also provides useful tips for teachers to become aware of their own learning styles, past learning experience and learning strategies, and to compare these with how they teach.*

Kalit so‘zlar: *ta’lim uslubi, aniqlash, o‘rganish strategiyasi, tajriba, o‘qitish yondashuvlari, qo‘shimcha materiallar, manbalar, ta’sir.*

Ключевые слова: *стиль обучения, идентификация, стратегия обучения, опыт, подходы к преподаванию, дополнительные материалы, влияние.*

Key words: *learning style, identify, learning strategy, experience, approaches to teaching, supplementary materials, resource books, influence.*

Learner characteristics include a learner’s motivation, learning style, learning strategies, maturity and past language learning experience. They are factors which influence learners’ attitude to learning a language, how they learn it. how they respond to different teaching styles and approaches in the classroom, and how successful they are at learning a language.

Learning styles are the ways in which a learner naturally prefers to take in, process and remember information and skills. Our learning style influences how we like to learn and how we learn best. Experts have suggested several different ways of classifying learning styles. They relate to the physical sense we prefer to use to learn, our way of interacting with other people and our style of thinking.

Learning strategies Learning strategies are the ways that learners choose and use to learn language. They include ways to help themselves identify what they need to learn, process, remember, and use new language. Using the right strategy at the right time can help us learn the language better, and help to make us more able to learn without depending on the teacher¹.

Some examples of learning strategies are:

- repeating new words in your head until you remember them;
- experimenting/taking risks by using just-learnt language in conversations;
- asking the teacher or others to give you feedback on your language use;
- deciding to use the foreign language as much as possible, e.g. by talking to tourists;
- recording yourself speaking, then judging and correcting your pronunciation;
- asking a speaker to repeat what he/she has said;
- deciding what are the vocabulary you need to learn and then learning it;
- thinking about how to memorise (remember) all the new words you meet in each lesson;
- deciding to write each new vocabulary item on a separate card and display it on your fridge;
- paraphrasing.

Different learners use different strategies. Experts think that the strategies that learners use most successfully depend on their character and learning style. This means there are no best strategies. But research shows that using strategies definitely makes learning more successful and that learners can be trained to use strategies.

Children, teenagers and adults have different levels of maturity, which means they learn in different ways. Of course, every learner is different, so any one learner may not fit exactly into these descriptions. The descriptions are generalizations that show likely, but not fixed, characteristics. But from looking at these differences we can see that each age group generally needs to be taught in different ways.

It is important to remember that what the student does is actually more important in determining what is learned than what the teacher does. It is important that learners structure information and are able to use it. The teacher cannot do all the work if learning is to be the outcome; congruently, the teacher must ensure that course design, selection of teaching and learning opportunities and assessment help the learner to learn. As designers of courses and as teachers, we want to ‘produce’ graduates of higher education capable of critical thought, able to be creative and innovate at a relatively high level. Learning requires opportunities for practice and exploration, space for thinking or reflecting ‘in your head’ and for interaction with others, and learning from and with peers and experts².

Past language learning experience: Teenage and adult learners may have learnt English before. They may be used to learning in a particular way and have definite ideas about how to learn best. For example, an adult may have learnt English at school through learning lots of grammar and may have been successful in learning this way. If he then finds himself in a class where the teaching is done only through communicative activities (activities where learners communicate with each other in speaking or writing), he may feel he is not learning.

---

¹ Mary Spratt, Alan Pulvernes, Melanie William. Cambridge University, 2000.

² Heather Fry, Steve Ketteridge, Stephanie Marshall. A Handbook for Teaching and Learning in Higher Education. London, 2008, p. 21.

But, he may, of course, prefer it. Another adult may have learnt by using translation at school and then come to a class in which translation is never used. He may or may not like this change. Teachers of adults (and sometimes teachers of teenagers) need to be aware of how their learners have learnt previously and how they want to learn now. The learners may welcome a change in method, but they may want to learn in the same way as they learnt before.

Other learner characteristics which can vary from learner to learner are their level of language, their motivation (see Unit 9), and their general personality. Are they, for example, shy, outgoing, patient, curious, sensitive, etc?

All these qualities will affect how and how much each learner engages in different kinds of activities in the classroom.

Anticipating learners' difficulties Reference materials about learners' errors can help us anticipate particular language problems that our learners might have. Many difficulties with vocabulary or grammar are the result of interference from LI. Books or articles about specific differences between the learner's LI and English can help to explain these problems.

Looking for new approaches to teaching lessons and new classroom activities If we are looking for new approaches or activities, or if we want to give our learners something different from their coursebook, there is a wide range of supplementary materials (i.e. materials you can use in addition to or instead of your coursebook). Focusing on grammar, vocabulary and particular skills. There are also very many teachers resource books with ideas and materials for all kinds of lessons, as well as a growing number of free websites with articles, ideas and activities for teachers on different teaching topics.¹

Finding out how to use the material in your coursebook Teacher's books provide suggestions about how to use the material in the coursebook. Many teacher's books also include suggestions for alternatives to the procedures in the coursebook, as well as explanations of answers to exercises and extra resources (things teachers can use to support their teaching in the classroom), such as homework tasks and activities for further practice. Many new teacher's books provide extra material, such as supplementary worksheets (pieces of paper with an exercise or task for learners to complete), progress tests, practice material for teachers to photocopy, and a choice of easier or more challenging activities for classes with mixed levels.

The most important tips for teachers. It can be useful for teachers to become aware of their own learning styles, past learning experience and learning strategies, and to compare these with how they teach. Teachers sometimes teach in the same style in which they themselves like to learn. This is unlikely to be the same style as all their learners prefer.²

- Some learner characteristics, such as past language learning experience and learning strategies, are more relevant to teaching teenagers and adults than to teaching children.

- We can find out what our learners' characteristics are by asking them, observing them, giving them questionnaires, asking at the end of a lesson whether they liked the activities done in class and why, and in what different ways they might like to work.

- We can train learners to become aware of and use different learning strategies. This is part of learner training. We can, for example, give learners a list of strategies for remembering words and ask them which they prefer and why; or we can ask them how they arrived at a solution to a problem to raise their awareness of useful learning strategies.

- Teachers may need to discuss their methods with learners who are unhappy with new methods. They may need to introduce the new methods gradually and explain the reasons for them. This is also part of learner training, i.e. helping learners adapt their own ways of learning. Teachers may also need to change their teaching to make the learners more comfortable and confident in their learning, if they see that learners can't or won't change their learning style.

- Teachers can build into their lessons activities which match different learning styles, e.g. a listening activity followed by a reading activity followed by group work followed by a *m i n g l e* (an activity which involves learners walking round the class talking to other students), followed by an exercise.

- When teachers consider their learners' maturity it will strongly influence their lesson planning and what they do in the classroom, how many activities they do in a lesson, the length of activities, how abstract the activities are, how much the activities involve experiencing and doing, how much to focus on

---

¹ Jeremy Harmer. *How to Teach English* 2nd Edition, p. 128.

² Mary Spratt, Alan Pulvernes. *Melanie William*. Cambridge University, 2000.

meaning rather than form, what features of motivation to work with, how much they ask students to talk in front of others.

Sekerova Aygul Shadiyarovna (Senior English Teacher University of World Economy and Diplomacy; aygulsekerova@mail.ru)

USE OF APP INNOVATION AND GAMIFICATION TO INCREASE EXTRAVERT AND INTROVERT STUDENTS' ENGAGEMENT IN LEARNING ENVIRONMENT

***Annotatsiya.** Maqolada JIDUda o'tkazilgan o'quv eksperimenti natijalari keltirilgan va natijalar o'yinlashtirish introvert va ekstrovert talabalarning o'rganishini optimallashtirishi va tezlashtirishini ko'rsatdi. Muallif boshqa olimlarning ta'limda gamifikatsiyadan foydalanish sohasidagi faoliyati natijalarini o'rganish uchun adabiyotga murojaat qiladi. Shuningdek, muallif o'qitish va o'qitishda mobil ilovalardan foydalanishning barcha afzalliklarini baholaydi va o'qituvchilarni o'z darslarida mobil ilovalar va o'yinlardan foydalanishga undaydi.*

***Аннотация.** В статье представлены результаты образовательного эксперимента, проведенного в УМЭД, и результаты показали, что геймификация оптимизирует и ускоряет обучение студентов, как интровертов, так и экстравертов. Автор обращается к литературе, для исследования результатов работ других ученых, в области использования геймификации в обучении. Также автор оценивает все преимущества использования мобильных приложений в преподавании и обучении и призывает преподавателей применять мобильные приложения и игры в своем обучении.*

***Annotation.** The article reveals the results of educational experiment conducted at UWED and the evidence showed that gamification optimized and boosted learners education, of both personalities introverts and extraverts as well. The author refers to literature and discovers the results of other researchers work in the field of gamification use in teaching. The writer assesses all the advantages of apps usage in teaching and learning and encourages educators to apply apps and games in their teaching.*

***Kalit so'zlar:** geymifikatsiya, ilovalar, jalb qilish, o'rganish jarayoni, introvertlar, ekstravertlar, motivatsiya, oshirish.*

***Ключевые слова:** геймификация, приложения, вовлеченность, процесс обучения, интроверты, экстраверты, мотивация, повышение.*

***Key words:** gamification, apps, engagement, learning process, introverts, extraverts, motivation, increase.*

Modern trends in education. There are many supporters of a traditional education, who claim that memorizations and direct instructions bring its own effect on learning process. Chen et al. (2007) claims that the traditional classrooms will continue to offer benefits that arguably cannot fully be obtained in any other manner. But time changes and we also have to follow modern trends in education. Moreover, the pandemic of 2020 had a great impact on learning all over the world and dictated its own rules. The diversity of educational apps and games, online platforms with great number of online quizzes and exercises appeared in educational world.

In a traditional teaching model, students usually listen to teachers' long lectures, take notes, and continuously memorize studied material. This leaves minimum or even no room for active interaction in the classroom, consequently learners are bored and loose motivation in learning. On the other hand, using modern trends in education such as educational apps and gamification can improve levels of students' engagement similar to what games can do, to improve their specific skills and enhance their learning. Having the aim to find some perceptions for this issue, I have investigated the effects of online apps and games on different types of learners, to be more precise, on extraverts and introverts.

Gamification of education is a way to increase engagement by integrating elements of games into learning environment (Dichev and Dicheva, 2017). The growing popularity of gamification is stemming from the belief in its potential to foster motivation, changes in behavior, responsive competition and collaboration in diverse situations. As with any innovative and advanced technology it has been applied in a variety of domains, including marketing, healthcare, human resources, training, ecological protection and wellbeing. Gamification is a multidisciplinary notion spanning a variety of theoretical and experimental knowledge, technological domains and platforms and is driven by an collection of practical motivations (Seaborn & Fels, 2015).

Codish and Ravid (2014) observed, through surveys of preference, how extroverts and introverts reacted to the gamification and exposed an opposite effect of the ranking on extroverted students and favorable but not considerable on introverted students; extroverts chose the badges. However, Jia et al. (2016) discovered various results, in which, also through preference studies, identified that extroverted people are motivated by points, levels, and ranking.

Method and data. The experiment was realized in 2023 and had a period of 6 months. The experiment was conducted with 60 undergraduate students of Political science and International Relations faculty, at UWED. The participants had a class twice a week, and each class lasted for 80 minutes. The teacher conducted 60 minutes of a traditional class and other part of the lesson was conducted with the use of games and apps. There was a mixture of approaches use of educational games in learning English language and application of traditional approach to education.

At the very beginning they were given a list of different personality questions in order to identify whether they are extroverts or introverts. Then the experiment began and the students were aware that the teacher will use different methods in teaching and that they were a part of an educational experiment. During my classes I used such apps as Quizlet, Kahoot, Duolingo, Edmodo.

Extroverted personalities in most situations are active, enthusiastic, communicative and expressive. They are friendly and pleasant, lovely, supportive, and demonstrative. Introverted students are rather thoughtful, they like to brainstorm and seek academic investigation. They are always in search of the reason of a problem and weigh decisions before moving forward. My aim was to increase introverts' engagement in active learning process by use of games and apps to make them noticeable, actively acting and put extraverts and introverts in one position by balancing them in learning environment. As introverts have a tendency to be less active during the class and extraverted students tend "to drag the blanket to their side" by being always in the center of class attention, eventually it seems that introverts are weaker students but it is not like that.

In the process of using games and apps points were given to participants for gaining a result. When students completed online task, they could see how many points they gained in case of solving it successfully and faster, so the students gained several points for each task. Students were warned that the scores attained in the online exercises would not affect their final grade on the course as it was just an experiment.

Also, 3 distinct badges were granted to users by reaching specific objectives, with three degrees (gold, silver, bronze). Badges were granted for students who have completed a definite number of correct assignments and for those who were top of the class and the e-platform or podium. Such kind of badges created the atmosphere of class competition, as competition is the engine of progress and motivation.

The findings showed that the students were not highly engaged in the process of leaning during the first part of the class. Compared to the gamified and non-gamified so-called traditional approach to education the difference was obvious, behavioral and intellectual engagement of undergraduate students in the gamified period was higher than in the non-gamified one. The survey showed that 60 % were actively engaged in learning process, 30% were less active and 10% of the students were distracted by other issues. Only extroverts were trying to answer teacher's questions and introverts were just listening. Some students were even bored of some theoretical issues of the class and there was poor eye contact as students were not focused on the topic, they seem to be outsiders of the class.

Nevertheless, 100% of engagement in class activities was observed during the second part of the lesson, the students were highly motivated and engaged in leaning process, introverts and extroverts as well. Passive students appeared to become leaders of the learning process trying to compete with other members of the group. Points, badges, and leader boards would make training and learning splendid for students, their attention was focused on learning process, class competition boosted students' cognitive function and motivation.

Introverted participants had a higher number of points and badges. A statistically significant difference was found in the number of points between the introvert and extrovert students who used the gamified version, thus demonstrating that there is a difference between how different users with different personality characters receive the effect of gamification. In addition, a significant difference was found in the accuracy gain of the introverted participants who used the gamified version.

Game elements such as instant feedback and reward have strong impact on increasing the learner's motivation. To reinforce the effect of Gamification the learning content need to: draw and retain learners' attention, challenge learners, engage and interest and educate learners.

Gamification is a complex socio-technological phenomenon that can offer numerous advantages, such as delight, social benefits *via* communities, and social engagement (Hamari and Koivisto, 2015). The advantages of such medium as digital gaming boost its use in areas other than entertainment (Seaborn and Fels, 2015).

In gamified instruction, the educational idea supported by educators can be intuitively practiced so that teachers can fully focus attention on students' performance, explain the central position of students in gamified teaching practice, and avoid teacher-centered gamification on this basis. The education concept lays the basis for instructors' planning, designing, and using games according to their learning conditions. Subsequently, instructors can activate students' inventiveness through gamification training and constantly enrich the practice mode of gamification teaching, aiming to ensure that students can observe carefully, train, express boldly, and think autonomously and make gamification educational methods more assorted (Geng et al., 2021).

Conclusion. The evidence showed that gamification optimized and increased students' education, motivation of both personalities introverts and extraverts as well. Use of games and apps enables the instructor to focus and retain the attention of learners on learning process, boost students' cognitive abilities, make learning engaging, provides remote access, promote student centered education as the teacher in games as only a facilitator. Application of games and apps also enables a teacher to reveal all talents of introverted students and create friendly competition in the class. Use of apps also gives an educator a n opportunity to track learners' education progress. Teachers can interact with their students online, offer tests on studied material, and provide other resources for them to watch in their spare time, such as educational movies. Learners demonstrate higher engagement in learning process when they are asked to accomplish a task independently.

Use of apps and gamification in leaning is a modern trend and obviously needs more investigation, but assessing all the advantages of their usage in teaching and learning encourages educators all over the world apply apps and games in their teaching. Using technology, it is not a choice, but it's a requirement of today's world.

References:

1. Clement C., Chen Keith T., Jones I. Assessing Effectiveness and Student Perceptions in an MBA Accounting Course. *The Journal of Education Online*, 2007, 4 (1), pp. 1–5.
2. Codish D., & Ravid G. (2014). Personality based gamification-educational gamification for extroverts and introverts, In CHAIS Conference for the Study of Innovation and Learning Technologies, vol.1. <https://www.openu.ac.il/innovation/chais2014/download/E2-2.pdf>, pp. 36 – 44, Accessed 25th March 2023.
3. Dichev C., & Dicheva D. (2017). Gamifying education: what is known, what is believed and what remains uncertain: a critical review. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 14 (1), p. 9.
4. Geng R., Sun R., Li J., Guo F., Wang W., and Sun G. (2021). The impact of firm innovativeness on consumer trust in the sharing economy: a moderated mediation model. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*. 34, 1078–1098. doi: 10.1108/APJML-10-2020-0748 [Accessed 3d April 2023].
5. Hamari, J., and Koivisto, J. (2015). Why do people use gamification services? *International Journal of Information and Management*. 35, pp. 419–431. doi: 10.1016/j.ijinfomgt.2015.04.006 [Accessed 3d April 2023].
6. Jia Y., Xu B., Karanam Y., Voida S. (2016). Personality-targeted gamification: a survey study on personality traits and motivational affordances, In *Proceedings of the 2016 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems-CHI '16*. <https://doi.org/10.1145/2858036.2858515>: ACM, [Accessed 20th April 2023].
7. Seaborn, K., and Fels, D. I. (2015). Gamification in theory and action: a survey. *International Journal of Human Computer Studies*, 74, pp. 14–31. doi: 10.1016/j.ijhcs.2014.09.006 [Accessed 22d April 2023].

Kuchkarova Makhina (Uzbek State World Languages University senior teacher of the department of the world literature)

JUVENILE LITERATURE AND ITS IMPACT ON THE YOUTH

Annatsiya. *Ushbu maqolada balog'atga yetmaganlar adabiyoti fani va uni o'qitish metodikasi masalalari, uning muammolari va murakkab holatlari hamda uning dolzarb masalalari ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, u zamonaviy bolalar va ularning zamonaviy gadjetlarini ushbu jarayonga mas'ul bo'lgan odamlar yordamida qanday qilib romanlarga almashtirish haqida fikrlarni ochib beradi.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы предмета юношеской литературы и методики ее преподавания, ее проблемы и сложные случаи, а также ее актуальные пробле-*

мы. Кроме того, раскрываются взгляды на современных детей и на то, как с помощью людей, ответственных за этот процесс, заменить их современные гаджеты романами.

Annotation. *This article deals with the issues of the subject of juvenile literature and its teaching methodology, its problems and complicated cases as well as its current issues. In addition, it reveals views concerning modern children and how to replace their modern gadgets with novels with the help of the people who is responsible for this process.*

Kalit so'zlar: *“Turkiy guliston va axloq”, “O‘zbek yosh adabiyoti”, “Mahbub ul-qulub”, ta’lim, bog‘cha, tarbiyachi, murabbiy, pedagog, psixolog.*

Ключевые слова: *“Турецкий Гулистан и нравственность”, “Узбекская юношеская литература”, “Махбуб ул-кулуб”, образование, детский сад, воспитатель, тренер, педагог, психолог.*

Key words: *“Turkish Gulistan and Morals”, “The Uzbek juvenile literature”, “Mahbub ul-kulub”, education, a kindergarten, an educator, a coach, a pedagogue, a psychologist.*

I. Introduction. It is commonly stated that “The Uzbek juvenile literature”, which has great spiritual and upbringing impact, has been taught as a subject in higher educational institutions of our country for many years. It is the task of every literary critic to give recommendations for more indepth and effective leading of this subject. In particular, any artistic work written for children should be suitable for their age characteristics and levels. It should arouse deep thoughts in their hearts and include bright images and lofty ideas as well as inspire kids to great and bright deeds. The most important thing is that the topics should be revealed in a clear, understandable, simple and interesting language. Juvenile literature is a powerful tool of our independent country in educating young people as people of faith and in the spirit of love for the motherland. Only real works of art can have a strong impact on children and meet these high demands. Therefore, such books are of special importance from the pedagogical and psychological point of view. Children’s literature relies on artistic language to fulfill this task.

The language of a literary work is a means of clearly and expressively revealing its ideological content. A work written in a good, clear, fluent, figurative, rich language quickly and easily conveys the writer's intentions and thoughts to the readers [1.240]. This is what writer Alisher Navoi describes in his work “Mahbub ul-Kulub” as “the lock of the heart’s treasure”. The great poet calls people to speak briefly and meaningfully with deep logic. This requirement, of course also applies to children’s writers. A children's writer should be able to write in a simple, fluent, interesting and meaningful way. For this, he/she must know the national language thoroughly. Literary works written in fluent language have a great impact on the speech of a young reader and increase vocabulary. The best books of children's authors teach the young generation to have a different attitude to life, educate them in the spirit of loyalty to our motherland, to our country, to our times, and call them to be worthy children of our country. The book helps to form a child's worldview, educates his character, and increases his love for science. The book introduces the past of our nation, advanced culture, achievements of science and technology, instills feelings of pride [1.5].

The main objective of the study. Without extensive use of literature, which is considered as a powerful weapon today, it is impossible to educate the builder of a new society as a fully mature person. Children's reading can be classified into the following groups according to the pedagogical psychological characteristics of students:

1. Children's reading in infancy (from 2 to 4 years old).
2. Development of knowledge before school years (color images, counting numbers, etc.) (from 4 to 6 years old).
3. Reading of small children of school age (from 7 to 12 years old).
4. Middle-aged and older children's reading (up to 13–14 years old) (This period is the beginning of the transitional period, when the youth's mind is “open” to various directions and changes, the creation of essential literature is necessary).
5. It is recommended to study as a group of readers (up to the age of 15–17) of the teenage age. (This period is a very dangerous period, because it is during this period that the child is faced with many choices, and the approach to this is different – the strong influence in the Uzbek literature through the artistic work – during this period is almost not felt (this is of course considered a personal opinion).

II. Analysis. In the current age of computer technology, Uzbek children have different interests and worldviews, and children of preschool age strive to be fully aware of the secrets of the world. Nevertheless, they strive to learn the world that surrounds us as soon as possible, to study it. In this case, parents in the family, and in kindergartens, educators, trainers, (pre-school educational institutions)

should help children closely, that is, they should read excerpts from works of art to them. Any work to be read to children should be short, simple in content and strong in idea. Also, it is appropriate for such books to have colorful pictures and large letters. At the same time, the working method should be in line with world standards. In particular, the design of books created for children abroad (especially for young children) deserves special praise. Because they try to activate the world in motion before the eyes of the child. This situation increases the love and interest of young children, whose worldview is not yet developed. (Otherwise, the phone and new gadgets will steal children's attention). Most of the works that children of preschool age listen to are folk works such as fairy tales, songs, riddles, and quick sayings. [3. p. 187.] In addition, children's reading at a young age, created by writers and above, can mainly serve as a solid foundation of fundametal (instilling love for books). During this period, children's reading is mainly done by parents and educators. Children of this age do not know how to read, write or draw. Unfortunately, we spend this age carelessly more often at home, and today's children, whether they know it or not, are connected to various gadgets and phones on the Internet. We do not intend to separate the child from the new technology at this point. On the contrary, the issue of their health, the conclusions of doctors about various eye diseases make each of us think deeply (At this point, it should be mentioned that it is not a secret for any of us that older people also suffer from serious negative consequences and various eye diseases as a result of staring at a computer or various gadgets for 2–3 hours).

III. Result and discussion. This situation is considered the most painful point of children's literature. The reason is that children are used to accessing various game-style sites on the phone and watching them with interest in a variety of ways, and there are situations (unfortunately) where a young child who has not yet formed a well-formed speech unit cannot speak Uzbek, Russian, or English fluently.

If we do not change the attitude of our parents towards child education right now, from today, we cannot give it serious importance. Because the behavior of a child, his behavior in society, examples of his manners are tend to worsen at an older age. (Some negative behavioral activities including Tik Tok videos can be obvious examples). If we remain silent as a witness today, no one can guarantee that this situation will definitely lead to the destruction of the nation and more severe negative consequences in the future. In the work of the famous pedagogue, scientist, enlightener Abdulla Avloni, written in 1913, titled "Turkish Gulistan and Morals", "Education is for us a matter of either life or death, or salvation or destruction, or happiness or disaster" [4.46]. Obviously, it proves how true his profound words are.

Therefore, every parent, pre-school education center and grandparents are responsible for upbringing of the young generation. The issue of their health is a very important tool, and the issue of education is even more vital. Because modern children are not ordinary, they are parts of the generation that wants to learn everything perfectly, who are interested in everything as well as very meticulous. For instance, it is very difficult to compare the children of three decades ago (2–4 years old) with today's (2–4 years old). The reason is certainly a digital age. However, it is wrong to connect everything to the internet. Because today's children accompanying their parents want to be knowledgeable and intelligent. Further-more, they try to show their talent by taking up hobbies and visiting various clubs, language classes, interested in color painting, dancing and art. It should be kept in mind education and upbringing should be carried out together!

IV. Conclusion. In conclusion, taking into account above mentioned issues it should be stated that it is desirable to bring up our children on the basis of science and education as teaching process is closely related to spirituality. They should clarify the norms of using cell phones, internet and various gadgets and be an example to their children in this regard. There is a quote in Uzbek, which literally stands for "a bird does what it sees in its nest". If the nest is defined by the family, then it is necessary to radically change the attitude of fathers and mothers to the phone and various gadgets.

After all, young people are the owners of the future. Spiritual education is of great importance in the education of the youth. The most important thing is to raise the children to be healthy and perfect people so that they are loyal to their ancestors, our history, our Motherland, our mother tongue, our national values, and the traditions of our holy religion.

List of references:

1. D.Kuronov. Fundamentals of Literary Theory. T., 2018, p. 240.
2. M.Jumaboev Uzbek children's literature. T., 2002, p. 5.
3. K.Imamov, T.Mirzaev, B.Sarimsakov, O.Safarov. Uzbek folk oral poetic works. T., p. 187
4. A.Avloni .Turkish Gulistan and Morals. T., 2007, p. 46

Annotatsiya. *Maqolaning maqsadi akademik litsey o'quvchilariga fanlarni ingliz tilida o'qitish bo'yicha yo'l-yo'riq ko'rsatish va buning samarali usullariga e'tibor qaratishdan iborat. Maqolada na-faqat ingliz tilini o'rgatish, balki uning mazmuni ham ta'kidlangan, chunki samarali o'qitish ikkalasini ham o'z ichiga oladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o'qitishning samarali tamoyillariga qo'yiladigan ta-lablarni aniqlash va akademik litsey o'quvchilariga tabiiy fanlarni o'qitishda ingliz tili muhimligini ta'-kidlashdan iborat.*

Аннотация. *Цель статьи предложить методические рекомендации по преподаванию ест-ественнонаучных предметов учащимся академического лицея на английском языке, сосредоточив внимание на эффективных способах этого. В статье подчеркивается важность не только обуче-ния английскому языку, но и содержания, поскольку эффективное обучение влечет за собой и то, и другое. Основная цель исследования – определить требования к эффективным принципам обуче-ния и подчеркнуть важность английского языка как средства обучения для преподавания естест-венных наук учащимся академического лицея.*

Annotation. *The objective of the article is to offer guidance on teaching science subjects to acade-mic lyceum students in the English language, focusing on effective ways to do so. The article highlights the significance of not only teaching the English language but also the content, as effective teaching en-tails both. The primary goal of the research is to identify the requirements for effective teaching principl-es and underscore the importance of English as a medium of instruction for teaching science subjects to academic lyceum students.*

Kalit so'zlar: *tamoyillar, mazmun, kurs dizayni, maqsadlar, baholash, o'quv faoliyati, o'quv reja-si, o'qitish roli, vosita, kontent va tilni integratsiyalashgan holda o'rganish.*

Ключевые слова: *принципы, содержание, дизайн курса, цели, оценка, учебная деятельность, учебная программа, обучающие роли, среда, контентно-языковое интегрированное обучение.*

Key words: *principles, content, course design, objectives, assessment, instructional activities, cur-riculum, teaching roles, medium, CLIL.*

Introduction. Teaching is a multifaceted and complex endeavor that often demands that instructors handle numerous tasks and goals simultaneously and with flexibility. To improve the effectiveness and efficiency of teaching, a small yet powerful set of principles can be utilized to establish an environment conducive to student learning, reducing the need to revise course materials, content, and policies. Although implementing these principles requires dedication in time and effort, it ultimately saves time and energy in the long run.

Methods. Effective teaching involves acquiring relevant knowledge about students and using that knowledge to inform our course design and classroom teaching. When we teach, we do not just teach the content, we teach students the content. A variety of student characteristics can affect learning. For example, students' cultural and generational backgrounds influence how they see the world, disciplinary backgrounds lead students to approach problems in different ways, and students' prior knowledge (both accurate and inaccurate aspects) shapes new learning. Although we cannot adequately measure all these characteristics, gathering the most relevant information as early as possible in course planning and continuing to do so during the term can (a) inform course design (e.g., decisions about objectives, pacing, examples, format), (b) help explain student difficulties (e.g., identification of common misconceptions), and (c) guide instructional adaptations (e.g., recognition of the need for additional practice).

Effective teaching involves aligning the three major components of instruction:

learning objectives, assessments, and instructional activities. Taking the time to do this upfront save time in the end and leads to a better course. Teaching is more effective and student learning is enhanced when (a) we, as instructors, articulate a clear set of learning objectives (i.e., the knowledge and skills that we expect students to demonstrate by the end of a course); (b) the instructional activities (e.g., case studies, labs, discussions, readings) support these learning objectives by providing goal-oriented practice; and (c) the assessments (e.g., tests, papers, problem sets, performances) provide opportunities for students to demonstrate and practice the knowledge and skills articulated in the objectives, and for instructors to offer targeted feedback that can guide further learning.

Articulating our learning objectives (i.e., the knowledge and skills that we expect students to demonstrate by the end of a course) gives students a clear target to aim for and enables them to monitor

their progress along the way. Similarly, being explicit about course policies (e.g., on class participation, laptop use, and late assignment) in the syllabus and in class allows us to resolve differences early and tends to reduce conflicts and tensions that may arise. Altogether, being explicit leads to a more productive learning environment for all students. Effective teaching involves prioritizing the knowledge and skills we choose to focus on.

Coverage is the enemy: Don't try to do too much in a single course. Too many topics work against student learning, so it is necessary for us to make decisions sometimes difficult ones about what we will and will not include in a course. This involves (a) recognizing the parameters of the course (e.g., class size, students' backgrounds and experiences, course position in the curriculum sequence, number of course units), (b) setting our priorities for student learning, and (c) determining a set of objectives that can be reasonably accomplished.

Effective teaching involves recognizing and overcoming our expert blind spots. We are not our students! As experts, we tend to access and apply knowledge automatically and unconsciously (e.g., make connections, draw on relevant bodies of knowledge, and choose appropriate strategies) and so we often skip or combine critical steps when we teach. Students, on the other hands, don't yet have sufficient background and experience to make these leaps and can become confused, draw incorrect conclusions, or fail to develop important skills. They need instructors to break tasks into component steps, explain connections explicitly, and model processes in detail. Though it is difficult for experts to do this, we need to identify and explicitly communicate to students the knowledge and skills we take for granted, so that students can see expert thinking in action and practice applying it themselves.

Effective teaching involves adopting appropriate teaching roles to support our learning goals. Even though students are ultimately responsible for their own learning, the roles we assume as instructors are critical in guiding student's thinking and behavior. We can take on a variety of roles in our teaching (e.g., synthesizer, moderator, challenger, commentator). These roles should be chosen in service of the learning objectives and in support of the instructional activities. For example, if the objective is for students to be able to analyze arguments from a case or written text, the most productive instructor role might be to frame, guide and moderate a discussion. If the objective is to help students learn to defend their positions or creative choices as they present their work, our role might be to challenge them to explain their decisions and consider alternative perspectives. Such roles may be constant or variable across the semester depending on the learning objectives.

Effective teaching involves progressively refining our courses based on reflection and feedback. Teaching requires adapting. We need to continually reflect on our teaching and be ready to make changes when appropriate (e.g., something is not working, we want to try something new, the student population has changed, or there are emerging issues in our fields). Knowing what and how to change requires us to examine relevant information on our own teaching effectiveness. Much of this information already exists (e.g., student work, previous semesters' course evaluations, dynamics of class participation), or we may need to seek additional feedback with help from the university teaching center (e.g., interpreting early course evaluations, conducting focus groups, designing pre- and posttests). Based on such data, we might modify the learning objectives, content, structure, or format of a course, or otherwise adjust our teaching. Small, purposeful changes driven by feedback and our priorities are most likely to be manageable and effective.

Results. "In subject matter teaching, we overlook the role of language as a medium of learning. In language learning, we overlook the fact that content is being communicated". [Mohan B. 1986 Language and content, Reading, MA Addison-Wesley] CLIL (Content and Language Integrated Learning) is spreading fast. In many cases, faster than the teachers it affects would like. The skills involved in teaching a subject in the mother tongue are not the same as teaching it in another language. This article will focus on some of the issues involved in CLIL at this time. The first thing to point out is that there are two different kinds of teachers in this situation, who face it with very different gaps and needs. One kind is the teacher of English who now has to teach a subject in English, rather than teach just the language. The other is the subject teacher who now has to adapt to teach their subject in English. In an ideal world they would be in the same classroom, team-teaching. In a very small percentage of classrooms that is the case. But financially and logistically this is not very often possible, so they have to work alone. In fact, in some countries English teachers have always taught other subjects as well. In Austria for example, all teachers, language teachers included, teach more than one subject. But up to now they have not necessarily taught the other subjects in English. The language teachers who have only been language teachers face the

problem of learning the new subject matter. Teaching it in English is not such a problem for them. But the content is. And it has to be said, that most of the published materials will be in the mother tongue. However, they have the advantage of being able to communicate in the classroom with confidence. They also have the advantage of having used many interactive types of teaching activities.

Discussion. As language is a communicative subject, it is more common for language teachers to plan interactive lessons, where students have to communicate with each other and the teacher, rather than just take in new information more passively. One of the skills involved when teaching a language is to make it interesting, simply because there is no real content – unless we are teaching English for a specific purpose such as tourism, commerce etc. We therefore have to spend a lot of time thinking up topics that work and engage our students. This is a great advantage of CLIL. Our content is readymade. What we have to do in this case is to think up ways of presenting it that will enable our students to understand it. In other words, the subject determines what language we teach, rather than vice versa. In the CLIL classroom the language really is a tool, rather than an end in itself. The other side of the coin is the subject teachers who now have to teach their subject in English. For many, their major gap is the language, which is a real problem as it causes a crisis in confidence. There is evidence that in subject teaching there is less interaction than in language teaching. This must mean that subject teachers are giving more input and talking more than language teachers. If their problem is a lack of language, they need to use strategies which reduce their need to speak and be up front.

Conclusion. Successful language teaching depends on such strategies. Students need to repeat new language, process it, and most importantly use it. So, a good percentage of the lesson is taken up with student talk. This is not so necessary in subject teaching - unless the subject is being taught in another language. In this case the teachers may want to speak less, and the students will need to have more active involvement to help them take in, understand, and memorize the new information.

References:

1. Mohan B. 1986. Language and content, Reading, MA Addison-Wesley.
2. James Paul, GeeGlynda Hull, Colin Lankshear, The New Work Order: Behind the Language of the New Capitalis, 2018.
3. Renate G. Klaassen, The international university curriculum: Challenges in Englishmedium engineering education, 2001.
4. Tim Murphey Jin Brenda ChenLiand imagined communities, 2005.
5. Martha C. Pennington, Faculty development for language programs Chapter, 1989.
6. Jim Cummins, Bilingualism and Special Education: Issues in Assessment and Pedagogy, 1984.
7. Lave J., Wenger E., Situated learning. Legitimate peripheral participation, 1991.
8. Richard KielyPauline Rea-Dickens, Program evaluation in language education, 2005.
9. Renate G. Klaassen, The International University Curriculum, 2001.
10. Alison Mackey, Susan M. Gass, Second Language Research: Methodology and Design, 2005.

Maxmudov Raufjon Baxodirovich (Xorazm Ma'mun akademiyasi, Ijtimoiy-gumanitar fanlar bo'limi boshlig'i, filologiya fanlari doktori (DSc), katta ilmiy xodim; raufjon.m@mail.ru),
Eshmurodov Madamin Jumabayevich (Urganch innovation university rektori, filologiya fanlari nomzodi)
**MUNIS VA OGAHİY TARIXIY ASARLARIDAGI HARBIY LEKSIKAGA OID AYRIM
TERMINLARNING ETIMOLOGIK TAHLILI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Munis va Ogahiy tarixiy asarlaridagi harbiy leksikaga oid ayrim so'zlar tahlil qilingan. Ushbu leksik qatlamga oid bir necha so'zlarning genezisi, tarqalish areali, ma'no kengayishi va torayishi kabi lingvistik hodisalar aniqlangan.

Аннотация. В данной статье анализируются некоторые слова, относящиеся к военной лексике, в исторических трудах Муниса и Огахи. Определены такие лингвистические явления, как генезис нескольких слов, относящихся к данному лексическому пласту, ареал распространения, расширение и сужение значения.

Annotation. This article analyzes some words related to military vocabulary in the historical works of Munis and Agahi. Linguistic phenomena such as the genesis of several words belonging to a given lexical layer, distribution area, expansion and narrowing of meaning have been identified.

Kalit so'zlar: o'zlashma, tarixiy asar, substrat qatlam, o'z qatlam, o'zlashma qatlam, genetik tahlil, tarkibiy tahlil.

Ключевые слова: заимствование, историческая работа, слой субстрата, собственный слой, ассимиляционный слой, генетический анализ, структурный анализ.

Key words: borrowing, historical work, substrate layer, own layer, assimilation layer, genetic analysis, structural analysis.

Eski o'zbek tilidagi davlatchilik terminologiyasini va uning mavzu guruhlaridan biri bo'lgan harbiy leksikani bir necha olimlar o'z ishlarida tadqiq qilganlar. Xususan, A.Matg'oziyev,¹ A.Ibrohimova,² H.Dadaboyev,³ A.O'razboyev⁴ kabi olimlarning tadqiqotlari shular jumlasidan. Ushbu tadqiqotchilar ma'lum manbadagi harbiy leksikani tahlil qilib, ularning mazmuniy guruhlarini ajratganlar va ularning genetikasi haqida to'xtalib o'tganlar. Munis va Ogahiy tarixiy asarlaridagi harbiy leksikani mavzu nuqtayi nazardan: 1) harbiy amaliyotlar va qismlar nomlari; 2) harbiy mansab va rutbalarni ifodalovchi so'zlar; 3) qurol-yarog' va aslaha nomlari kabi guruhlariga bo'lib tahlil qilish tadqiqotchilar ishlarida ko'zga tashlanadi.⁵ Munis va Ogahiy tarixiy asarlaridagi davlatchilik terminologiyasi juda rang-barang va o'ziga xosliklarga boy. Shu sababli quyida ayrim harbiy leksikaga oid so'zlar etimologik nuqtayi nazardan tahlil qilindi. Tarixiy asar leksikasi, o'z-o'zidan, davlatchilik terminologiyasi, xususan, harbiy atamalarga boy bo'lishi, shubhasiz.

Lashkar. Qo'shin, armiya. Davlatning qurolli kuchlari majmui yoki uning bir qismi.⁶ Harbiy atama sifatida *lashkargoh*, *lashkarboshi* kabi so'zlarning yasalishida asos vazifasini bajargan. Eski o'zbek adabiy tiliga arab tilidan o'zlashgan. Eski o'zbek adabiy tilida faol qo'llangan, xususan, "Firdavs ul-iqbol"da o'qiyimiz: *Va uyg'ur lashkarin olib, tush bila peshin orasida Do'rmon va Qaroto'pa qo'rg'onlarin olib, Bo'ryochi ustig'a yurush qildi* (FI.192). *Lashkar* so'zi Munis va Ogahiy tarixiy asarlarida

¹ Matg'oziyev A. Xarbiy terminlar tarixiga doir. "Ўзбек тили ва адабиёти", 1974, 1-сон, 16 – 20-бетлар.

² Иброҳимова А. "Келурнома" луғатининг лексикасига оид кузатишлар. Ўзбек тили тарихи масалалари. Т., "Фан", 1977, 118 – 119-бетлар.

³ Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке. Автореф. дис...канд.филол.наук, Ташкент, 1981, 21 с; Общественно-политический и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. Ташкент, "Ёзувчи", 1991, 186 с; Дадабаев Х. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. Т., "Университет", 2003; Дадабаев Х. Эски ўзбек тилида ҳарбий терминларнинг қўлланилиши. "Ўзбек тили ва адабиёти", 1981, 2-сон, 31–37-бетлар; Эски ўзбек тилида мудофаа қурол-ярроғларини ифодаловчи терминлар. "Ўзбек тили ва адабиёти". 1983, 6-сон, 15–18-бетлар; Кўк турк хоқонлигида ҳарбий қурилиш. "Жамият ва бошқарув", Тошкент, 2000, 2-сон, 29-бетлар; Огаҳий тарихий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминлар тизими ҳусусида. Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (илмий мақолалар тўплами), 3-сон, Т., 2009, 21–24-бетлар.

⁴ Ўрозбоев А. Огаҳий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. док. (DSc) дис., Тошкент, 2018.

⁵ O'razboyev A. Ogahiyning tarixiy asarlari leksikasi. Т., "Muharrir", 2013, 20-bet.

⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, 491-бет.

lashkargoh, *lashkariya* kabi soʻzlar yasalishiga, *lashkari qiyomatasar*, *lashkari iymon*, *lashkari nusratasar*, *lashkari jarror* kabi oʻnlab izofiy birikmalarga asos vazifasini oʻtagan. Ushbu soʻz bugungi kunda eskirgan leksikaga mansub. *Lashkar* soʻzining genezisi umumeroniy *askar* soʻzi bilan bogʻlanadi.

Lashkar forsiy *askar* soʻzining muarrab shaklidir. Bunga ayrim tadqiqotchilar *lashkar*ning askarlardan tashkil topishi sabab boʻlgan deb qaraydilar.¹ Ayrim tilshunoslar *lashkar*dagi *shni* asliy emas Aslida, *askar*ning arabiy shakli *laskar* yoki *ashkar* boʻlgan deb qaraydilar.

Eron tadqiqotchisi Anjumoroy Nosiriy *lashkar* soʻzi, aslida, *qitʼa*, *boʻlak*, *parcha* maʼnosidagi *lashk* asosidan yuzaga kelganligi taʼkidlaydi, lekin bu tahlil bizga *lashkar* soʻzining fonetik tarkibidagi soʻnggi *r* undoshi qay tarzda paydo boʻlganligini izohlab berolmaydi.² Ibrohim Purdovud *lashkar* soʻzini avestoviy *rataeshtra* – *jangchi*, pahlaviy *artishtar* – *jangovar*, *jangchi* asosi bilan bogʻliq holda paydo boʻlganligini taʼkidlaydi.³ Ushbu genetik tahlil mantiqan toʻgʻri. Chunki agar *lashkar*ni avestoviy *rataeshtra* – *jangchi* bilan bogʻliq holda paydo boʻlganligi haqida fikr yurtisak, soʻzning ifoda va mazmun planini toʻgʻri izohlash mumkin boʻladi.

Razm. Eski oʻzbek tiliga fors tilidan oʻzlashgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida omonim soʻz sifatida ikki maʼnoda qoʻllanadi: 1) nazar solmoq, sinchkovlik bilan kuzatmoq, diqqat bilan qaramoq, kuzatmoq, koʻzdan kechirmoq; 2) urush, jang.⁴ Ammo nazar solmoq maʼnosidagi *razm*ning paydo boʻlishida ham, aslida, urush, jang maʼnosi asos boʻlgan. Chunonchi, eski oʻzbek tilida *razm* soʻzi *razm aylamak*, *razm solmak*, *razm tuzmak* kabi qoʻshma feʼllarning yasalishiga asos boʻlgan va ularning barchasi *jang qilmoq*, *urush boshlamoq* maʼnosida istifoda etilgan. Munis va Ogahiy tarixiy asarlarida ham *razm* soʻzi aynan *jang* mazmunida istifoda etilgan. Chunonchi, “Gulshani davlat”da oʻqiyimiz: *Va sipehri zafarpanoh mu-borizlari, ul guruhi roʻsiyoh dalirlaridinhm razm gohda shamshiri burron* (GD.62^b).⁵

Munis va Ogahiy tarixiy asarlarida bu soʻzni *maʼrakayi razm*, *maydoni razm*, *arsayi razm*, *bari razm* kabi izofiy birikmalari, *razm hangomasi*, *razm vaqti* kabi soʻz birikmalari, *razmozmo*, *razmgoh* kabi soʻzlar hosil boʻlishida asos vazifasini oʻtaydi. Keyinchalik, maʼno kengayishi natijasida *razm* soʻzining *eʼtibor*, *diqqat bilan qaramoq* maʼnosi paydo boʻlgan. Chunki *razm* soʻzining bosh maʼnosi *saf*, *qator*dir,⁶ bu soʻzning genetik tahlilidan oydinlashadi. *Razm*ning genezisi indoyevropadagi *reg* – *qator*, *saf* asosi bilan bogʻlanadi. Bu soʻz, keyinchalik, “Avesto”da *rasma* shaklida qoʻllanib, *qator*, *jangchilar safi* maʼnosini anglatgan. Qadimgi forsiydagi *razma* ham avestoviy *rasma* bilan bogʻliq. Har ikkisi umumeroniy *raz* asosida paydo boʻlgan. Sanskritdagi *raji*–*saf*, *qator* ham ayni indoyevropadagi *reg* oʻzagi bilan bogʻlanadi. Qadimgi arman tilidagi *paterazm*⁷ – *jang*, *urush* soʻzi ham, shubhasiz, shu asosdan paydo boʻlgan. Demak, *razm* solmoq – *eʼtibor* bilan qaramoqni *saf*, *qator* maʼnosidagi avestoviy *rasmaning* maʼno kengayishi deb baholasak toʻgʻri boʻladi. Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqadiki, *jang*, *urush*, *olishuv* maʼnosidagi *razm* ham, aslida, avestoviy *rasma* – *saf*, *qator*ning maʼno kengayishi natijasida paydo boʻlgan.

Sarboz. Soʻzning asl maʼnosi *bosh oʻynatuvchi*, koʻchma maʼnosi *boshini*, *jonini fido qiluvchi*. Shu maʼno asosida oʻz shohiga jonini fido qiluvchi, yaʼni *sodiq askar* maʼnosida yuzaga kelganligi aniq. Ushbu soʻz ham eski oʻzbek adabiy tiliga fors tilidan kirib kelgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikasining tarixiy qatlamiga mansub. Eski oʻzbek tilida birmuncha keng qoʻllangan. Xususan, Munis va Ogahiy tarixiy asarlarida bu soʻzni *piyoda askar* maʼnosida qoʻllanganini kuzatish mumkin. Chunonchi, “Riyoziy ud-davlat”da oʻqiyimiz: *Oʻzining mulozimi nusratlozimlari bila qalʼadorliq umuriga jahd-u jidol-u ishtigʼol koʻrguzub, burj-u borularga sarboz va qodirandoz oʻqchilar va atrof-javonibigʼa nayzaboz va sarandoz mutahavvirlar taʼyin etib...*(RD.282^b). Qolaversa, Ogahiy tarixiy asarlari leksikasida ushbu soʻz maʼlum soʻz yasalishiga asos boʻlmaganini, “Gulshani davlat”ning bir oʻrnida *sarbozi lashkariy* izofiy birikmasida qoʻllanganini, *sarboz toyifasi*, *sarboz guruhi* kabi soʻz birikmalarida esa birmuncha faol ekanini kuzatish mumkin.

¹ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع . با اهتمام دکتر محمد معین . تهران . امیر کبیر . ۱۳۸۶ . در جلد سوم . ص . ۱۸۹۵ .

² Siddiqi A. Studien über die Persischen Fremdwörter im klassischen Arabisch. Herrn prof. Dr. T.W.Arnold. Göttingen. Vandenhoeck, Ruprecht. 1919, p. 70.

³ Пурдовуд И. Хурда Авесто. Аз силсилаи энтэшоротэ зардуштийонэ Ирон ва Бомбей. 1340 х, с. 97.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III том. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, 342-бет.

⁵ Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огахий. Асарлар. VI жилд. Гулшани давлат. Нашрга тайёрловчи А. Ўрозбоев. Тошкент, “Шарқ”, 2019, 55-бет.

⁶ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع . با اهتمام دکتر محمد معین . تهران . امیر کبیر . ۱۳۸۶ . در جلد دوم . ص . ۹۴۵ .

⁷ Hübschmann H. Die semitischen Lehnwörter im Altarmenischen. In ZDMG, XLVI, p. 612.

Sarboz tarixan ikki qismdan tashkil topgan: avvalgi qism *sar* bo‘lib, *bosh* ma‘nosini anglatadi. Ushbu so‘zning genezisi “Avesto” bilan bog‘lanadi. “Avesto”da bu so‘z *sarah*¹ shaklida qo‘llangan va *bosh* ma‘nosini ifodalagan. Keyinchalik, pahlaviyda *asar* yoki *sar* shaklini olgan va *boshsiz*, ya‘ni *adoqsiz* ma‘nosida istifoda etilgan. Ko‘rinib turganidek, *bosh* ma‘nosidagi *sar* avestoviy *sarahning* ma‘no kengayishi natijasida hosil bo‘lgan. Qadimgi hindiy tilida *çiras* so‘zi mavjud bo‘lib, u avestoviy *sarah* bilan bir asosga ega. Qadimgi arman tilidagi *sar*, kurdiy, afg‘oniy, balujiy, sariko‘liyidagi *sar*² va shu kabi Eronning turli lahjalarida uchraydigan *sär*, *saer* kabi *bepoyon*, *tepa*, *uch* ma‘nosini ifodalaydigan so‘zlarni avestoviy *sarah* bilan bog‘lashimiz mumkin. Ikkinchi qism *boz* – o‘ynatuvchi umumeroniy asosli *bāz* – o‘ynatmoq bilan bog‘lanadi. Xiva xonligida sarbozlar urush vaqtida to‘plangan va ularning soni 30-100 ming oralig‘ida bo‘lgan. Ular ham ayni damda muntazam yoki yollanma bo‘lishi mumkin edi. Xususan, Xiva xonligida yollanma sarbozlar, asosan, turkmanlardan yollangan va ularga maxsus maosh tayinlangan.³ Bu haqda ogahiyshunos olim A.O‘rozboyev ham maxsus to‘xtalib o‘tgan.⁴

Sipar. Qalqon; to‘siq, g‘ov. Eski o‘zbek adabiy tiliga fors tilidan o‘zlashgan. Hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikasining tarixiy qatlamiga mansub. Eski o‘zbek tilida birmuncha keng qo‘llangan va qalqon, sovut; o‘q, nayza, qilich va shu kabi qurollar zarbidan saqlanish uchun qo‘llangan doira yoki biror boshqa shakldagi qadimiy aslaha; qalqonni⁵ anglatgan. Munis va Ogahiy tarixiy asarlarida bu so‘zni birmuncha faol qo‘llanganini kuzatish mumkin. Xususan, “Firdavs ul-iqbol”da o‘qiymiz: *qahramonekim, tig‘i siyosati vahmidin adovat diyorining sarkashlari sipari ixtifodin bosh chiqara olmas* (FI.420).

So‘zning genezisi umumeroniy qatlamga mansub. Qadimgi fors tilidagi *aspara* – to‘siq asosi ushbu so‘zning paydo bo‘lishiga asos bo‘lgan. “Avesto”da *aspar*, pahlaviyda *asfar*, zamonaviy fors tilida *sipar*, *sibar* shaklida qo‘llanadi va *qalqon*, to‘siq ma‘nolarini anglatadi.

Nabard. Ko‘shish, jang, jadal, razm, korzor, janggoh. Eski o‘zbek adabiy tiliga fors tilidan o‘zlashgan. Hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikasining tarixiy qatlamiga mansub. Munis va Ogahiy tarixiy asarlarida ushbu so‘z *razm* so‘ziga sinonim holda, ba‘zan *razm* so‘zi bilan *razmu nabard* tarzida juft so‘z sifatida birmuncha keng qo‘llangan. Xususan, “Zubdat ut-tavorix”da o‘qiymiz:

Tig‘i qahri nabard arsasida,

Xayli a‘dog‘a xunfishon keldi. (ZT.431^a)

Shuningdek, Munis va Ogahiy tarixiy asarlarida bu so‘zni *rustannabard*, *nabardozmoylig‘*, *nabardgoh* kabi so‘zlarning, *ro‘zi nabard*, *rasmi nabard* kabi izofiy birikimalar, *nabard arisasi* kabi so‘z birikmalarining hosil qilinishida asos vazifasini o‘taganini kuzatish mumkin. Ushbu so‘zning genezisi qadimgi forsiydagi *jang qilmoq*, *janjallashmoq* ma‘nolarini anglatuvchi *parət+ni* so‘zi bilan bog‘lanadi. Pahlaviyda bu so‘z *nipart* shaklida qo‘llangan va *jang*, *nizo* ma‘nosini ifodalagan.⁶ Qolaversa, shijoatli, botir, daler insonlarni, ya‘ni, mard jangchilarni shu so‘z asosida hosil qilingan *nabarda* yoki *nabardiy* deb atashgan.

Ko‘shish. Jang, jadal, urush. Eski o‘zbek adabiy tilining dastlabki davlaridayoq fors tilidan o‘zlashgan. Eski o‘zbek tilida keng istifoda etilgan. Xususan, Munis va Ogahiy tarixiy asarlarida ushbu so‘zni quyidagi ma‘nolarda anchayin faol qo‘llanganini kuzatdik: 1) sa‘y-harakat, jiddu jahd juft so‘zlariga sinonim holda *ko‘shish* yoki *sa‘y* va *ko‘shish*, *jahd* va *ko‘shish* tarzida: *Devonbegi mazkur hamul kecha tong otg‘uncha g‘ayrat kamarin himmat beliga bog‘lab, ziyofat lavozimi va mehmondorlig‘ marosimi ijrosida andoq sa‘y va ko‘shish izhor qildikim* (SHI, 166^a); 2) jang, urush ma‘nosida: *barcha muxolafat bobida muttafiq bo‘lub va mudofaa siparin yuzlarig‘a tutub va ko‘shishi bolig‘ zuhurg‘a yetkurib, qal‘adorlig‘ umurining mubolag‘asida daqiqaye nomar‘iy qo‘ymadilar* (RD.274^b); 3) o‘ldirmoq, qatl qilmoq ma‘nosida *qatl* so‘ziga sinonim holda: *...g‘avg‘oyi molokalom bila a‘doi zalolatanjom ustiga ot solib, mag‘lub va mankub qilib, qatl-u ko‘shish, nahb-u g‘orat umurida daqiqa nomar‘iy qo‘ymay, ahli fasodni mafqud va nobud qildilar* (ZT.428^a). Ko‘shish hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikasining tarixiy qatlamiga mansub.

So‘zning tarkibiy tahlilini amalga oshiradigan bo‘lsak, u tarixan *ko‘shidan* – o‘ldirmoq fe‘lining hozirgi zamon shakli *ko‘sh* va *sh* masdarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan. *Ko‘sh* yoki *ko‘shidan* so‘zining

¹Bartholomae Chr. Altiranisches Werterbuch. Strassburg, 1904 (repr., Berlin-NewYork, 1979), p. 1565.

²شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. جلد دوم ص ۱۱۱۱

³Ўзбекистон Марказий давлат архиви. Фонд 125, Рўйхат 1, Ўйғма жилд 510, 183, 189-в.

⁴Ўрозбоев А. Огаҳий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. док. (DSc) дис., Тошкент, 2018, 28-бет.

⁵Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III том. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, 518-бет.

⁶شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. در جلد چہرہم. ص. ۲۱۱۵.

ildizi va bosh ma'nosi *qatl qilmoq*, o'ldirmoq ma'nosidagi avestoviy *kaosh* va *kushaiti* so'zi bilan bog'lanadi. Pahlaviyda bu so'z *kushtan* shaklida, so'nggi davr pahlaviyda esa *nizo qilmoq*, *urushmoq* ma'nosidagi *kôxshîtan* so'zi istifoda etilgan. Ularning barchasi umumeroniy o'ldirmoq, qatl qilmoq ma'nosidagi *kôsh* yoki *kôshishn*, *kôshîtârîh*¹ so'zlari bilan o'zakdoshlik hosil qiladi.

Yuqoridagi tahlillardan shunday xulosa qilish mumkinki, Munis va Ogahiy tarixiy asarlaridagi davlatchilik terminologiyasini tahlil qilishda harbiy leksikaga oid alohida e'tibor qaratish lozim. Chunki Munis va Ogahiy asarlaridagi harbiy leksikaga oid atamalar salmoqli o'rinni egallaydi. Bunga bir necha tashqi va ichki omillar, qolaversa, ijodkorning xos (individual) uslubi ham sabab bo'lgan. Xususan, Ogahiyning arabiy va forsiy tarixnavislarning tarixiy asar yozish an'alariga amal qilishni davom ettirishini hamda harbiy atamalarning ko'pgina qismi arabiy va forsiy so'zlardan iborat ekanligini tashqi omil deya baholasak, ijodkorning Firdavsiyning "Shohnoma" dostoni, Navoiyning tarixiy va badiiy asarlari, Munisning tarixiy asarlaridan ma'naviy oziqlangan holda, ularning ifoda uslubidan ijodiy foydalangan holda yanada ko'tarinki ruh va mukammal musajja' san'atiga asoslangan yangi bir ifoda uslubini yaratganligi ijodkorning xos uslubi omili deyishimiz mumkin bo'ladi. Keltirilgan genetik va tarkibiy tahlillar etimologik lug'atlarni yangi faktlar bilan yanada boyitishi, shubhasiz

Yigitaliyeva Shoxsanam Isog'ali qizi (Qo'qon DPI "Boshlang'ich ta'lim" kafedrasini o'qituvchisi;

Shohsanamyigitaliyeva742@gmail.com

O'ZBEK TILIDA "YAXSHILIK" TUSHUNCHASINI LINGVISTIK KONSEPTUALLASHTIRISH

Annotatsiya. *Kognitiv lingvistikadagi zamonaviy tadqiqotlar kontsepsiyaning maydoncha tashkil etilishi haqida gapirishga imkon beradi. Bu shuni anglatadiki, kontsepsiya "ko'p komponentli va ko'p qatlamli tuzilmaga ega bo'lib, uni ifodalashning lingvistik vositalarini tahlil qilish orqali ochiladi". Kontseptosfera doirasida yadro eng katta sezgir vizual aniqlikka ega bo'lgan prototip qatlamlarni o'z ichiga oladi, asosiy eng yorqin tasvirlar.*

Аннотация. *Современные исследования в области когнитивной лингвистики позволяют говорить о полевой организации концепта. Это значит, что концепт «имеет многокомпонентную и многослойную структуру, которая выявляется при анализе языковых средств его выражения». В рамках концептосферы в ядро входят слои-прототипы с наибольшей перцептивно-визуальной точностью, рассматриваются основные наиболее яркие образы.*

Annotation. *Modern research in cognitive linguistics allows us to talk about the field organization of the concept. This means that the concept "has a multi-component and multi-layered structure, which is revealed by analyzing the linguistic means of its expression". Within the framework of the conceptosphere, the core includes prototype layers with the greatest perceptual visual accuracy, the main brightest images.*

Kalit so'zlar: *kognitiv lingvistika, ong, tasvir, til subyektlari, lisoniy madaniyat, obyektiv dunyo, tasavvur, lisoniy olam.*

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, сознание, образ, языковые субъекты, лингвокультура, предметный мир, воображение, языковой мир.*

Key words: *cognitive linguistics, consciousness, image, language subjects, linguistic culture, objective world, imagination, linguistic world.*

Kirish. Tasvir dunyo va uning ongda aks etishi o'rtasidagi munosabatlarning boshlang'ich nuqtasidir. Petrenkoning fikricha, ong ramziy vositalar yordamida aks ettirilgan voqelikni shunchaki takrorlamaydi, balki subyekt uchun ahamiyatli bo'lgan belgi va xususiyatlarni ajratib ko'rsatadi.²

O'zbek xalqi til madaniyatining barcha subyektlari uchun "yaxshilik" tushunchasi oilaviy munosabatlar bilan chambarchas bog'liq va kodlangan. Bosh harf bilan onaning tasviri – ONA yoki ota-onasini xursand qiladigan bola – ota-onani xushnud etayotgan bola yoki begunoh go'dak timsoli – begunoh go'dak; nabiralar va cheksiz sevadigan buvisi – do'stlari va oilasi bilan doimo saxovatli va so'zsiz sevadigan buvi; ba'zilar uchun bu shunchaki oila, boshqasi uchun bu oilaviy muhit, hamma baxtli va tabassum qiladigan oilaviy muhit, hamma yoq sarishta bo'lgan shinam oila va baxtiyor tabassum; yoki hatto faqat ota-onalar, quyidagi tasvir esa qiziqarli, chunki u uchlikdir: baxtli oila – mo'l-ko'l rizq – chiroyli suhbat

¹ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع . با اهتمام دکتر محمد معین . تهران . امیر کبیر . ۱۳۸۶ . در جلد سوم . ص . ۱۶۴۸

² Петренко В. Ф. Психосемантика сознания. М., 1988, с. 12.

davrasi. Aytish mumkinki, ona qiyofasi o'zbeklar uchun o'zbek tilida so'zlashuvchilar ongida "yaxshilik" tushunchasini kodlaydigan tasvir sifatida juda muhimdir. Bu o'rinda izohni o'zbek madaniyati va oilaviy an'analarning kelib chiqishidan izlash kerak bo'ladi. O'zbek tili sohiblari – til subyektlari tasavvurida bu holat qator tuzilmalar, verbalizatorlar ko'rinishida namoyon bo'dadi: ona – u meni suyadi, o'pib-erkalaydi, doim menga yaxshilik tilaydi va meni juda yaxshi ko'radi, men uchun har narsaga tayyor zot, mehri daryo, sizni chin qalbdan, beminnat sevadigan yaqin odam, bu tasvir chaqaloq ko'targan ona timsolida ham namoyon bo'lishi mumkin, ba'zilar uchun onaning o'pishi har bir inson uchun "yaxshilik" (mehr) tushunchasini eslatib, o'zaro rishtalarni bog'laydigan his-tuyg'u sanaladi: ona – bolalar uchun qoniqish manbai; dunyodagi eng sevimli inson, ona – farishta misol. O'zbek madaniyatida "yaxshilik" tushunchasi ota-onalar va ota-onalarning xotiralari bilan bog'lanadi, avvallari buvilar va bobolar bolalar tungi uyquga yotishlaridan oldin ertaklar va ibratli voqealarni aytib berganlar, ya'ni, ertakchi buvi va bobo timsolida namoyon bo'lishgan.

O'zbek milliy dunyosida xarakterli belgilarga ega bo'lgan shaxs tasvirining tavsifi: mehribon, yoqimtoy, do'stona odam, baxtli, muloyim, mehribon odam, saxiy odam – ehson qiluvchi, ijobiy tuyg'uli yaxshi inson. Lisoniy madaniyatimizda yaxshilik timsoli boshqalarga g'amxo'rlik qiladigan odam bilan bog'liq – boshqalarga g'amxo'rlik qilish, hammani sevish, hammaga birdek g'amxo'rlik va e'tibor ko'rsatish, Allohga itoatli, uning amriga so'zsiz bo'ysunuvchi, e'tiqodli, mo'min-musulmon odam, taqvodor va imon-e'tiqodli kishi, mehribon va sabrli, yumshoq fe'lli odam, qalbi keng inson, qalbi pok inson, fi-doyi inson va h.k.

O'zbek tilida mehribonlik bir qator insonlar tasviri va qiyofasida namoyon bo'ladi, ya'ni, tabassum bilan ota-onasi va oilasi bilan vaqt o'tkazadigan odamlar, bu timsol shunchaki mehribon, jilmaygan yuz qiyofasida ham bo'lishi mumkin.

O'zbek milliy madaniyati sohiblari yaxshilikni insonning xulq-atvori, uning xatti-harakatlari, yaxshi ishlari bilan bog'laydi, ya'ni, kim yaxshi ish qiladi yoki boshqalarga yordam beradi, boshqalarga yordam beradigan odam yoki ikkalasi birgalikda – bir kishining ikkinchisi uchun qilgan yaxshi niyati, amali, beminnat harakati, yordami, hatto yaxshi so'zi ham (masalan, biror imuammoga duch kelgan odamga yordam berish). Hech bir savob talab qilmasdan beminnat ko'maklashish, biror savob ilinjida ham emas, shunchaki Alloh uchun biror yaxshilik qilish, yaxshi odamlar tomonidan qilingan har qanday ezgu ishlar; bu tasvirda yaxshi odamlar, yaxshi ishlar, umuman olganda, yaxshi narsalar, odamlar yoki harakatlar bir-lashtirilgan holda tasavvur qilinadi.

Yaxshi amallarni yaxshilik uchun harakatlar bilan bog'laydilar. Bu juda yaxshi, foydali, minnatdorchilikni keltirib chiqaradigan tuyg'u, boshqalarga ham g'amxo'rlik qilish, bu borada bor kuchini ayamalik va bular evaziga hech narsa talab qilmasdan, beg'araz yordam berishlik; boshqa birovga – har qanday biror odamga yaxshilik qilish, umuman, yoqimli ish qilish istagi.

Biz "yaxshilik" tushunchasini kodlovchi tasvirlarning keyingi guruhini "shaxsga oid tasvir" deb ataymiz. Bu tasvir mavhum bo'lib, bu odamlarning his-tuyg'ulari, ularning atrofdagi voqelikka bahosi, shaxsiy tajribalari, shuningdek, ranglar assotsiatsiyasidan iborat.

Birinchisi, bu oq va yorqin narsaning tasviri – oqlik va yorqinlik yoki faqat oppoq, boshqasi uchun u yorqin, rang-barang, chiroyli narsa – yorqinlik, rang-baranglik, go'zallik, uchinchisi, go'zal, mehribon, tasalli-yoqimli, mehribon, osoyishta, to'rtinchisi uchun – bu shunchaki go'zallik, beshinchisi uchun – bu yaxshilik timsoli – mehribonlik, bu inson qadrlaydigan va ma'qullaydigan har qanday narsa bo'lishi mumkin, bu shunchaki iliqlik va samimiyat va baxtiyorlik tuyg'usi; kimdir uchun esa "yaxshilik" tushunchasining tasviri katta harf bilan baxtli bo'lish – baxtiyorlik yoki shunchaki baxt, baxtiyorlik tuyg'usini beruvchi ochiq ranglar baxt tuyg'usini keltirib chiqaradi, ijobiy, foydali, yengil narsa (masalan, kaftdagi qor parchasi yoki ukpar) yoki shunchaki mehribon va xotirjam, sokin, chiroyli, yoqimli (hatto kuy, hatto havo ham bo'lishi mumkin) va g'amxo'r (ziyrak) – yoqimli, nimaiki yaxshi bo'lsa – barcha ijobiy, yaxshi narsalar; yaxshi – issiqqina yoki muzdekkina, xullas, rohatga sabab bo'luvchi har qanday narsa.

Yaxshilikni tuyg'ular ko'rinishida boy tuzilmalar bilan ham batafsilroq tasvirlash mumkin: sof, yorqin, iliq, quvonchli, baxtli, hurmat, sevgi va tabassum; quvonch, orombaxsh, mehrlil tuyg'u, sevgi, bolalar, hatto pul; hurmat va obro'-e'tibor, xarakter yoki g'oyalarning boshqalar tomonidan ma'qullanishi, pushaymonlik, oliyjanoblik, ichki xotirjamlik, muloyimlik, xushmuomalalik, o'zaro munosabatlardagi iliqlik; bir-birini tushunish, insonning xotirjamlik holati yoki mehr, sovg'a, muloyimlik, baxt, sog'lik, bolalar, kulgi, adolat, juda yorqin, yaxshi narsa; yorug'lik, tabassum, iliqlik, gullar; xotirjamlik, quvonch va xotirjamlikni ilhomlantiradigan kuch, yorug'lik ham yaxshilik tasvirini uyg'otadi, mayin va samimiy tabassum, nur, kulgi, e'tibor, g'amxo'rlik, mehr, noziklik, yaratish; foyda, jilmayuvchi, xotirjam, ko'zlari

katta ochilgan, quyoshli, issiq, shirin, yorqin, toza, yoqimli; issiq, yumshoq, iliq, samimiy; ijobiy, g'am-xo'r, diqqatli; muloyim, mehribon, suyukli, mehribon qalb, yaxshi do'st, yaxshi kayfiyat; shaffof, yorqin nur, yorug'lik, hurmat, samimiyylik, tabassum ham yaxshilik tasvirini yaratish mumkin.

“Yaxshilik” tushunchasi tasvirlarining keyingi guruhi – obyektiv dunyo, bizni o‘rab turgan voqelik, bizni o‘rab turgan tabiat tasvirlaridir. Bu tasvirlar sof individual, shaxsiy xarakterdagi eng hayratlanarli narsalardir: toza havo tasviri, toza suv, toza suv sahni, yaxshi kun cheksiz yashil o‘tloq, go‘zal manzara, quyosh nurlari, tinch maskan (suv, daraxtlar, tog‘lar), muloyim tabassum va do‘stona odamlar davrasi, hatto yaxshi parvarishlangan bog‘ ham “yaxshi” tushunchasini kodlaydigan tasvir bo‘lishi mumkin.

Serquyosh zaminda yashovchi, sal ko‘rmasa, quyoshni sog‘inadigan o‘zbek xalqi uchun quyosh konsept mazmunining muhim elementi bo‘lib, subyektlar uni o‘zgacha mehr bilan quyosh deb atashadi va shunga mos ravishda tasvir yaratadilar. Milliy tafakkurimizda yaxshilik quyosh bilan chambarchas bog‘liq, ya‘ni, quyosh nuri, issiqlik, yorug‘lik, hayot manbayi, non, to‘kin dasturxon, mo‘l-ko‘lchilik manbai, baxt, inson uchun berilgan yaxshiliklarning eng ulug‘i, hayot manbayi kabi. Bu borada o‘zbek tilida sohiblarining tasavvurlari yanada yorqin, boy va majoziy ekanligini ko‘rish mumkin, yorug‘lik, tabassum nuri, quyosh, bulut, qush, oq rang, yorug‘lik, issiqlik, moviy osmon, shovillagan terak va baqateraklar, tollar, quyosh – bu shamolsiz, bulutsiz quyoshli kun, quyosh – bu cheksizlik, dengiz, oila; pag‘a-pag‘a bulut (pushti yoki shaftoli guli rangida), yengil bulut, quyosh – bu tinchlik, tabiat, yurishni o‘rgangan bola; quyosh – bu yorug‘lik va issiqlik, quyosh – bu yer, quyosh – bu ochiq osmon, quyosh – bu bulutli moviy osmon, quyosh – bu katta, mehribon, yorqin, iliq, quvonch keltiradi, quyoshli kun, tabassum, mayin quyosh nurlari, quyosh – bu musaffo osmon, gullar ochiladi, kapalaklar uchadi, asalarilar guldin gulga uchadi, yurak tabassum qiladi, g‘o‘za barglarida tonggi shudring quyosh nurlarida yaltiraydi. Biz ushbu obrazlar guruhini tashkil etgan tasavvurlarni “hayot quvonchlari” deb atadik, chunki kimdir uchun hayot quvonchi va hayotdan zavqlanish, umuman, yorqin hayot yaxshilik timsoli sanaladi. Bu o‘rinda quyoshdagi yorqinlik bu kabi tasavvurlarning shakllanishiga asos bo‘ladi.

Oiladagi uyg‘unlik, totuvlik, samimiyat, mehr, bir-birini ayash, o‘zaro tushunish, farovonlik ham yaxshilik sifatida o‘zbek lisoniy madaniyatida o‘z aksini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. М., 1988, с. 12.
2. Umarova N.R., & Yigitaliyeva S.I. (2021). Concept as a basic unit of cognitive linguistics. Theoretical & applied science. Учредители: Теоретическая и прикладная наука, (9), p. 701 – 704.
3. Rustamovna U.N., & Shohsanam Y. (2022). The realization of the concept of goodness in English and Uzbek proverbs. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(7), p. 148 – 152.
4. Yigitaliyeva S. (2023). Kognitiv tilshunoslik va unda konsept tushunchasining ifodalanish. Scienceweb academic papers collection.

Otaqulov Nodirjon Baxromaliyevich (O‘ZMU)

FRANSUZ TILI LEKSIKASINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy fransuz tili leksikasining o‘ziga xos xususiyati struktur jihatdan ikkita har xil, ya‘ni, ommaviy so‘zlar hamda kitobiy so‘zlar guruhida kelishi haqida tilshunoslar fikri o‘rganilgan. Shu bilan birga, so‘zlarning o‘zaro qo‘shilishi va leksikalizatsiya, qo‘shma so‘zlarni hosil qilishning bir necha xilma-xil tiplarda bo‘lishi misollar orqali aniqlangan.

Аннотация. В статье изложены мнения учёных о структурных особенностях французского языка, о происхождении разных лексических пластов: книжной и разговорной лексики. Приводятся примеры лексикализации и проникновения слов одного пласта в другой, показаны различные способы образования сложных слов и их типы.

Annotation. The article examines the opinion of linguists about the peculiarity of the lexicon of the modern French language that it comes in two structurally different groups, that is, public words and bookish words. At the same time, several different types of combining words and lexicalization, forming compound words, have been determined through examples.

Kalit so‘zlar: leksika, ommaviy so‘zlar, kitobiy so‘zlar, leksikalizatsiya, tub so‘zlar, qo‘shma so‘zlar.

Ключевые слова: лексика, популярные слова, книжные слова, лексикализация, корневые слова, сложные слова.

Key words: lexicon, public words, bookish words, lexicalization, root words, compound words.

Hozirgi fransuz tilining lugʻat tarkibi bir xil emas. Boshqa koʻplab tillarga oʻxshab fransuz tili oʻzining ilmiy-texnik terminologiyasini yaratish uchun lotin va yunon tillarining leksikasidan foydalandi va foydalanishda davom etmoqda. Biroq hozirgi fransuz tili shunisi bilan ajralib turadiki, ilgari bu lotincha oʻzlashtirmalarning “kitobiy” yoki “ilmiy” (*mots savants*) deb ataluvchilarining koʻpchiligi endi “chet elliklar” boʻlishlarini bas qildi hamda endi tub soʻzlarga (*mots du fonds primitif, héréditaire*) oʻxshab, xuddi shunday fransuzcha soʻzlar hisoblanadi.

Hozirgi fransuz tili leksikasining oʻziga xos xususiyati, struktur jihatdan ikkita har xil soʻzlar guruhining mavjudligidir:

- 1) ommaviy soʻzlar (*mots populaires*): *œil, mère*;
- 2) kitobiy (ilmiy) soʻzlar – *mots savants: oculaire, maternel*.¹

“Ilmiy” termini shartlidir, chunki u ularning stilistik tus berilganligidan, u yoki boshqa uslubda qoʻllanilishidan qatʼiy nazar, soʻzlarning maʼlum guruhini xarakterlaydi. Kitobiy soʻzlar xilma-xil uslublarda, shu jumladan, soʻzlashuv uslubida ham qoʻllaniladi.²

Tub soʻzlar (*mots du fonds primitif, héréditaire*) deb oddiy xalq lotin tilidan meros qilib olingan va latinizmlardan farqli ravishda, fransuz tilining butun tarixi mobaynida fonetik oʻzgarishlarni boshdan kechirgan soʻzlar ataladi. Ommaviy soʻzlar (*mots populaires*) deb (ularning kelib chiqishlaridan qatʼiy nazar), tub soʻzlar bilan bir xildagi strukturaga ega boʻlgan hozirgi fransuz tilining barcha soʻzlarini hisoblash mumkin.³

Latinizmlar deb fransuz tilining tarkibiga XII asrdan boshlab kitobiy-yozma yoʻl bilan kirgan hamda tub soʻzlar kabi oʻsha fonetik oʻzgarishlarni boshidan kechirmagan lotin tilidan kelib chiqqan soʻzlarga aytiladi. Oʻsha vaqtdan beri lotincha soʻzlarning fransuz tiliga suqilib kirishi toʻxtamadi, u bugungi kuni-mizda ham davom etmoqda, biroq kitobiy soʻzlarning struktur shakllanishi, asosan, XVI asrda tugagan.

Kitobiy soʻzlar (*mots savants*) – bular latinizmlar bilan bir xil strukturaga ega boʻlgan soʻzlar, odatda, bular latinizmlar va ularning hosilalaridir. Shunday qilib, tub soʻzlar va latinizmlar – fransuz tili tarixiga tegishli boʻlgan soʻzlar. Ommaviy soʻzlar va kitobiy soʻzlar hozirgi fransuz tilining leksikasini xarakterlaydi.

Kitobiy soʻzlar (va latinizm) koʻproq “lotincha” shaklga egadir. Qiyoslang:

Lotincha:	Fransuzcha:
<i>mobilem</i> harakatchan;	– <i>meuble</i> mebel (tub ommaviy);
oʻzgaruvchan.	– <i>mobile</i> harakatchan (latinizm, kitobiy).

Bitta lotincha soʻzdan kelib chiquvchi (*meuble* va *mobile* kabi) soʻzlar (tub soʻzlar va latinizmlar), etimologik dubletlar deb ataladi.

Kitobiy soʻzlar ommaviy soʻzlardan, hatto tashqi jihatdan ham aniq farq qiladi (fonetik jihatdan va orfografik jihatdan). Kitobiy soʻzlar: *sc* [sk], *st* [st], *sp* [sp], *x* [ks], *ct* [kt], *ps* [ps], *pt* [pt] undoshlar guruhlariga, shuningdek, *u* harfiga va *th* hamda *ph* harf birikmalariga ega boʻladilar. *Ph*, *th* harf birikmalari, *u* harfi hamda *ps* [ps], *x* [ks] undoshlar guruhlariga yunon tilidan kelib chiqqan soʻzlarda uchraydi.

Ommaviy soʻzlar bunday undoshlar guruhlariga ega boʻlmaydi. Qiyoslang: *école* (ommaviy) – *scolaire* (kitobiy).

Ommaviy soʻzlarning koʻpchiligi qisqa, koʻpincha, bir boʻgʻinlidir, ularning orasida omonimlar koʻp:

[*fwa*]: *foi* ishonch, eʼtiqod – *fois* marta – *foie* jigar;
 [*vě*]: *vain* befoyda, behuda – *vin* vino – *vingt* yigirma – (*il*) *vint* (u) keldi.

Kitobiy soʻzlarning ommaviy soʻzlardan boshqa farqlari ham mavjud. Masalan, kitobiy soʻzlar uchun bogʻlangan asoslar (*réel – réalité*) va oʻzaklar (*location – locatai-re*) xarakterlidir. Kitobiy hamda ommaviy soʻzlardagi baʼzi bir, hatto muntazam boʻlmagan (nomuntazam) fonetik va orfografik muvofiqliklarni koʻrsatib oʻtishga harakat qilamiz.

Kitobiy hamda ommaviy soʻzlardagi fonetik va orfografik muvofiqliklar.

Unlilar

Ommaviy soʻzlar	Kitobiy soʻzlar
<i>l. e, è, ai</i> [ɛ]	<i>a</i> [a]
<i>mer</i>	<i>maritime</i>

¹ Pluridictionnaire Larousse. Paris, Larousse, 2002, 705 p.

² Лопатникова Н.Н., Мовшович Н.А. Лексикология французского языка. М., “Русский язык”, 1982, 107 с.

³ Timeskova I.N., Tarkhova N.A. Essai de la lexicologie du francais moderne. Leningrad, 1974, 74 p.

<i>mère</i> <i>père</i> <i>chaire</i> <i>paix</i> 2. oi [wa] <i>foi</i> <i>loi</i> <i>doit</i> <i>froid</i> kam uchraydigan: 2. oi [wa] <i>voix</i> <i>croix</i> 3. ou [u] <i>double</i> <i>sourd</i> <i>coupable</i> <i>bouche</i> 4. eu, œu [œ] <i>fleur</i> <i>heure</i> <i>seul</i> <i>cœur</i> 5. ou [u] <i>roue</i> <i>douer</i> <i>louer</i> 6. e [e] <i>mettre</i> <i>permettre</i> <i>letter</i> 7. aim, ain, in, ein [ɛ̃] <i>faim</i> <i>vain</i> <i>fin</i>	<i>maternel</i> <i>paternal</i> <i>cathédrale</i> <i>pacifique</i> e, i + undosh <i>fidèle</i> <i>legal</i> <i>digitale</i> <i>frigide</i> o, u [y] + undosh <i>vocal</i> <i>crucal</i> u [y] <i>duplicité</i> <i>surdité</i> <i>culpabilité</i> <i>buccal</i> o [ɔ, o] <i>floral</i> <i>horaire</i> <i>solitude</i> <i>cordiale</i> o [ɔ] + yhdouu <i>rotation</i> <i>doter</i> <i>locataire</i> i [i] <i>mission</i> <i>permission</i> <i>littéraire</i> a, i + m, n sof unli + m, n <i>famine</i> <i>vanité</i> <i>final</i>
Bu muvofiqlik, shuningdek, ommaviy soʻzlarda ham uchraydi (<i>fin – finir</i>)	
2) uit [yi] <i>nuit</i> <i>huit</i>	oct [kt] <i>nocturne</i> <i>octagénnaire</i>

Undoshlar

Ommaviy soʻzlar	Kitobiy soʻzlar
1. é [e] + undosh <i>école</i> <i>écrire</i> <i>décrire</i> 2. ch [ʃ] + unli <i>chose</i> <i>chaire</i> <i>chef</i> 3. ill [ij] <i>filie</i> <i>famille</i> 4. v [v] <i>approuver</i> <i>lèvre</i> <i>fièvre</i> 5. ô, ê, é, â + undosh <i>hôtel</i> <i>vêtement</i>	s + undosh <i>scolaire</i> <i>manuscrit</i> <i>description</i> c [k] + unli <i>cause</i> <i>cathédrale</i> <i>capital</i> il [il] <i>filial</i> <i>familial</i> b [b] <i>approbation</i> <i>labial</i> <i>fébril</i> o, e, a + s + undosh <i>hostitalier</i> <i>vestiaire</i>

<i>répondre</i> <i>pâtre</i>	<i>responsable</i> <i>pastoral</i>
---------------------------------	---------------------------------------

So‘zlarning o‘zaro qo‘shilishi va leksikalizatsiya (composition et lexicalisation), so‘zlar sodda so‘zlar (hosila va nohosila) hamda qo‘shma so‘zlar bo‘ladi. Qo‘shma so‘zlarni hosil qilish so‘zlarning o‘zaro qo‘shilishi deb ataladi. Konversiyaga o‘xshab, bu so‘z yasashning morfologik-sintaktik usuli hisoblanadi.

So‘zlarning o‘zaro qo‘shilishida bitta emas, balki ikkita (ba‘zan ko‘proq ham asoslar ishtirok etadi), ular qo‘shiladi. So‘zlarning o‘zaro qo‘shilishi ko‘p tillarda bag‘oyatda keng tarqalgan.

Hozirgi fransuz tilida so‘zlarning o‘zaro qo‘shilishi so‘z yasashning jonli, mahsuldor usuli hisoblanadi: *un gratte-ciel*¹ osmono‘par imorat, ko‘p qavatli baland bino, *franco-américain* (adj.) franko-amerika, *un magnétophone* magnitofon. So‘zlar o‘zaro qo‘shilishining tiplari barcha uchta misollarda har xil, birinchi ikkitasi *un gratte-ciel=qui gratte le ciel*, *franco-américain=français et américain*, (*existant entre la France et (Etats Unis d’Amérique)*), *magnét o phone* tipidagi (kitobiy kelib chiqishdagi) qo‘shma so‘zlar so‘z birikmalariga transformatsiyalanmaydi (o‘zgarmaydi), bu ularni affiksalar bilan yaqinlashtiradi. Demak, barcha qo‘shma so‘zlar ham so‘z birikmalaridan tashkil topgan emas, boshqa tarafdin, har qanday so‘z birikmasi ham qo‘shma so‘zni bera olmaydi. Shunday qilib, hozirgi fransuz tilida qo‘shma (ommayiy) otlar, asosan, fe‘l + ot (vositasiz to‘ldiruvchi) so‘z birikmalaridan tashkil topadi.

Bevosita so‘z birikmalaridan (endi transformatsiyalarsiz) leksikalizatsiyalashgan qo‘shma so‘zlar kelib chiqadilar. Masalan: *chef-d’œuvre* shoh (durdona) asar, *basse-cour*² qushxona, parrandalar saqlanadigan (boqiladigan) bino, ayollar g‘iybati.

Modomiki, leksikalizatsiya – bundan keyin ham davom etishi mumkin bo‘lgan jarayon ekan, ya‘ni, qo‘shma so‘z sodda, semantik jihatdan bo‘laklarga ajralmaydigan: *bonheur* baxt (*heur* – hozirgi tilda alohida so‘z sifatida mavjud emas) so‘zga aylanar ekan, *bouleverser*³ buzmoq, yiqitmoq, yiqitmoq, vayron qilmoq, yemirmoq, larzaga keltirmoq, titratmoq, qattiq ta‘sir qilmoq, hayajonlantirmoq, hayratda qoldirmoq, butunlay o‘zgartirib yubormoq, o‘zgacha (boshqacha) qilmoq, ag‘dar-to‘ntar qilmoq ham sodda so‘zga yaqinlashadi, chunki semantik jihatdan hozirgi tilda *boule* so‘zi *bouleverser* bilan munosabatdosh emas.

Qo‘shma so‘z odatda so‘z va so‘z birikmasi o‘rtasidagi oraliq joyini egallaydi. Qo‘shma so‘zni so‘z birikmasidan nima farqlaydi? Semantik jihatdan qo‘shma so‘z va so‘z birikmasi o‘rtasida farq bo‘lmasligi mumkin, chunki u ham, boshqasi ham qandaydir yaxlit ma‘noga ega bo‘lishi, qandaydir bitta tushunchani ifodalashi mumkin (qiyoslang: masalan, *fer à repasser* dazmol – so‘z birikmasi, *brise-glace*⁴ muzyorar – qo‘shma so‘z). Qo‘shma so‘zni so‘z birikmasidan ajratib turuvchi formal belgilar ancha ishonchli hisoblanadilar.

Taqqoslaymiz: *un perce-neige*⁵ boychechak va *un fer à repasser* dazmol. Ikkinchi misolda uchta elementlardan har birini lug‘atda topish (uchratish) mumkin, ya‘ni, ularning har biri alohida birliklar (so‘zlar) sifatida o‘sha shaklda hamda bir-biridan mustaqil ravishda qo‘llanilishlari mumkin; *perce-neige* so‘zida faqat ikkinchi element (*neige*) mustaqil qo‘llanilishi mumkin, birinchisi – *perce* esa – grammatik jihatdan rasmiylashtirilmagan, uning lug‘atda yo‘qligi ham tasodifiy emas. Shunga o‘xshab, *anglo-américain* so‘zida, *anglo-* elementi qandaydir so‘z turkumi sifatida rasmiylashtirilmagan (buning ustiga, qo‘shma so‘zning boshqa formal ko‘rsatkichi – bog‘lovchi *-o-* unlisi mavjud). Qo‘shma so‘zlarni hosil qilishning ko‘rib chiqilgan ikkala tipi (*perce-neige*, *anglo-américain*) mahsuldor va faoldirlar.

Agar qo‘shma so‘z – jonli, faol bo‘lishni bas qilgan tip bo‘yicha hosil qilingan so‘z birikmasining leksikalizatsiyasi natijasi bo‘lsa, u holda bunday qo‘shma so‘zga ayrim elementlarning arxaikligi yoki ularning tartibi: *maltraiter* yomon munosabatda bo‘lmoq, tahqirlamoq, masxara (mazax) qilmoq, *lieutenant* leytenant; elementlar o‘rtasida sintaktik aloqalarning mavjud emasligi (*rouge-gorge* malinovka); elementlardan birining morfologik mustaqilligi xosdir. Masalan, *bonhomme* yaxshi odam, soddadil odam so‘zida *bon* qiyosiy yoki ortirma darajaga ega bo‘la olmaydi. So‘z birikmasi leksikalizatsiyalashuvi, ya‘ni qo‘shma so‘zga aylanib qolishi mumkin. Bu shu holdaki, qachon yaxlitlikning va uning komponentla-

¹ Pluridictionnaire Larousse. Paris, Larousse, 2002, p. 352.

² Гак В.Г. Французко-русский фразеологический словарь. М., Гос. изд., 1963, 105 с.

³ Dictionnaire Flammarion de la langue française. P., “Flammarion”, 1999, p. 139.

⁴ Гринева Е.Ф., Громова Т.Н. Словарь разговорной лексики французского языка. М., “Цитадель”, 1997.

⁵ Le Petit Larousse. Dictionnaire encyclopédique en couleurs. Paris, “Larousse”, 2005, 715 p.

ridan birining o'rtasidagi aloqa yo'qolib qolgan bo'lsa, *chef-d'œuvre* shoh (durдона) asar hozirgi tilda semantik jihatdan *chef* boshliq, rahbar, rahnamo, sardor so'zi bilan munosabatdosh emas.

Struktur jihatdan va kelib chiqishi bo'yicha qo'shma so'zlar orasida so'zlarning ikkita guruhi: azalgi (*un casse-croûte, un rouge-gorge*) va kitobiy (*mots recomposés* – yunon tilidan, kamdan kam lotin tilidan kelib chiqqan) uchraydi: *agriculture, télévision, afro-asiatique*.

Misol tariqasida *Mal écrits sur un carton appliqué au mur on lisait les mots: casse-croûte à toute heure* (Simenon).¹

Hozirgi fransuz tilida qo'shma so'zlarni hosil qilishning bir necha xilma-xil tiplari uchraydilar:

Ommaviy tiplar.

Otlarning hosil qilinishi:

1) *subs.+adj.*: *un coffre-fort* seyf, *un vinaigre* sirka, *un sang-froid* sovuqqonlik, vazminlik, og'irlik, sabrlilik;

2) *adj.+subs.*: *un rouge-gorge*² malinovka (chumchuqsimonlarga mansub sayroqi qush), *un bas-relief* barelef (tekis yuzaga ishlangan bo'rtma naqsh), *une plate-forme* platforma, *un bas-fond* pastlik, past joy, sayozlik, sayoz joy;

3) *verbe+subs.*: *le couvre-feu* komendantlik soati, *un tire-bouchon* shtopor (butilka tiqinini ochadigan parmasimon asbob), *un porte-avions* samaliyot tashuvchisi (samolyotlar uchishi va qo'nishi uchun mo'ljallangan harbiy kema), *un passe-temps* o'yin-kulgi, sayr-tomosh, ermak, ovunchoq.

Bu tipning jonliligi haqida neologizmlar guvohlik beradi, masalan, *le passe-muraille* so'zi taniqli fransuz adibi M.Eme tomonidan yaratilgan neologik so'z bo'lib, muallifning shaxsiy hosilasi hisoblanadi. Bu so'z birikmasi yozuvchining shu nomli hikoyasining nomi;

4) *subs.+prép.+subs.*: *un tête-à-tête* uchrashuv, yuzma-yuz, betma-bet suhbat, *un chef-d'œuvre* shoh (durдона) asar, *un pot-au-feu* sabzavotli go'sht qovurdoq.

Boshqa tiplar ham leksikalizatsiya beradilar, masalan, fe'l har xil shakllarda boshqa fe'l bilan birga qo'shiladi: *un laissez-passer* o'tish joyi (hujjat, ruhsatnoma tekshirib o'tiladigan joy), *un laisser-aller*³ beparvolik, sovuqqonlik, e'tiborsizlik, pala-partishlik, aji-bujilik, chalakam-chattilik, *un savoir-faire* biror narsa qila olish qobiliyati, bilarmonlik, mahorat, ep, hadis, havo, epchillik, ustalik, ishning havosini (hadisini) olganlik, *un va-et-vient* orqaga va oldinga yurish.

Qo'shma so'zlarga predlog ravishga yaqin bo'lgan mustaqil leksik ma'noda chiqadigan hosilalarni ham kiritish mumkin, masalan, predlog *sans*: *un sans-culotte* sankyulot, *un sans-travail* ishsiz, ishdan mahrum qilingan, ishsiz bo'lib qolgan, *un sans-logis* uy-joysiz, boshpanasiz, bevtan; oilasi, bola-chaqasi yo'q, so'qqabosh, *un sans-cœur* bag'ri tosh, qahri qattiq, berahm, shafqatsiz va h.k. Bu tip bag'oyatda faol; *avant*: *un avant-guerre* urushdan oldingi davr; *après*: *l'après-midi* tush paytidan keyingi vaqt, choshgohdan keyingi vaqt, *un après-guerre* urushdan keyingi davr.

Sifatlarni hosil qilish:

1) *adj.+adj.*: *sourd-muet* gung, gungalak, kar-soqov, *bleu-vert* ko'k-yashil;

2) *adj.+part.*: *nouveau-né* yangi (yaqinda) tug'ilgan bola;

3) *adv.+adj. (part.)*: *bien-aimé*⁴ sevikli, sevilgan, sevgi, g'oyat baxtli, *bienheureux* g'oyat baxtli, shod-xurram, mas'ud, xushvaqt, xushbaqat, baxtiyor, baxt-saodatli.

2 va 3-tiplar sermahsul emaslar.

Ravishlar so'z birikmalarini leksikalizatsiyalash yo'li bilan yasaladilar: *vis-à-vis* – yuzma-yuz, aksincha, *à la dérobée* yashirincha, yashiriqcha, bildirmay, zimdan.

Qo'shma so'zlarning kitobiy tiplari affiksatsiyalar (suffiksatsiya va prefiksatsiya) o'rtasidagi oraliq joyni egallaydilar, chunki ularni tashkil qiluvchi elementlar ommaviy so'zlarning qismlariga qaraganda yanada ko'proq mustaqil emaslar. Misol uchun, *philologie* filologiya, *aqueduc* akveduk, osma quvur so'zlarida ikkala elementlar affiksial morfemalarga yaqindir, chunki mustaqil ishlatilmaydi. Boshqa hollarda qo'shma so'zning bitta yoki ikkala elementi mustaqil qo'llanilishi mumkin: *photocopie* fotokopiya, *auto-détermination* o'z mavqeyini (o'rnini, yo'lini) belgilab olish (topish), o'z taqdirini o'zi belgilash. *Je voudrais qu'il vienne également pour une perquisition en compagnie des photographes* (Simenon).⁵

¹ Гак В.Г. Французко-русский фразеологический словарь. М., Гос. изд., 1963, 308 с.

² Le Petit Larousse. Dictionnaire encyclopédique en couleurs. Paris, "Larousse", 2005, 813 p.

³ Гак В.Г. Французко-русский фразеологический словарь. М., Гос. изд., 1963, 599 с.

⁴ Dictionnaire Flammarion de la langue française. P., "Flammarion", 1999, 123 p.

⁵ Гак В.Г. Французко-русский фразеологический словарь. М., Гос. изд., 1963, 825 с.

Hozirgi matbuotda, ko‘pincha, qo‘shma sifatlar uchraydi, ularning o unlisi orqali bog‘langan komponentlari faqat kitobiy emas, balki ommaviy so‘zlar ham bo‘lishlari mumkin, masalan, *anglo-américain* ingliz-amerika. Bu qo‘shma so‘zlarning eng faol hamda sermahsul tiplaridan biridir (*le complexe*) *militaro-industriel* harbiy-sanoat (kompleksi).

Kitobiy qo‘shma so‘zlarning formal belgisi bog‘lovchi (o, i) unlilarining mavjudligi hisoblanadi. Kitobiy qo‘shma so‘zlar so‘z birikmalaridan hosil qilinmaydilar hamda ularning leksikalizatsiyalashuvining natijasi bo‘la olmaydilar. Bu so‘zlar kitobiy kelib chiqishdagi morfemalardan yasaladilar, ko‘pincha, terminologiyada uchraydi. Kitobiy kelib chiqishdagi so‘zlarning so‘z yasash tiplari va modellari nihoyatda rang-barangdir.

**Abduraxmonova Hilola Raxmatullaevna (Termiz davlat Pedagogika instituti
“Rus tili va adabiyoti” kafedrasini o‘qituvchisi)**

O‘ZBEK VA RUS TILLARI MAQOL VA MATALLARIDA DEFINITSIYA MUAMMOSI

Annatsiya. *Tadqiqotning maqsadi – o‘zbek va rus tillarida maqollarning lingvistik va madaniy xususiyatlarini aniqlash va tasniflash bo‘yicha turli yondashuvlarni tahlil qilish. Maqolada “maqol” tushunchasi va tavsiflash muammosi (o‘zbek va rus tillarida) o‘rganilgan. Ilmiy yangilik maqollarning keng doirasini ko‘rib chiqish, ularning lingvomadaniy xususiyatlarini, konnotatsiyalari va o‘zgarishlarini aniqlash imkonini beradi. Natijada har qanday tilning maqollarini o‘rganish ushbu til madaniyati tashuvchilari dunyoqarashi tarixini o‘rganish imkonini berishi isbotlangan, chunki maqollarda har ikki til-da turli tarixiy, madaniy, diniy va hodisalar va jarayonlar o‘z aksini topganligi ko‘rsatilgan.*

Аннотация. *Цель исследования – проанализировать различные подходы к выявлению и классификации лингвокультурных особенностей пословиц узбекского и русского языков. В статье рассматривается понятие «пословица» и проблема описания (на узбекском и русском языках). Это позволяет просмотреть широкий спектр научных новостных статей, определить их лингвокультурные особенности, коннотации и изменения. В результате доказано, что изучение пословиц любого языка позволяет изучить историю мировоззрения носителей культуры этого языка, поскольку показано, что пословицы отражают различные исторические, культурные, религиозные события и процессы на обоих языках.*

Annotation. *The purpose of the study is to analyze various approaches to identifying and classifying the linguistic and cultural features of proverbs in the Uzbek and Russian languages. The article deals with the concept of “proverb” and the problem of description (in Uzbek and Russian). This allows you to view a wide range of scientific news articles, determine their linguistic and cultural features, connotations and changes. As a result, it has been proved that the study of proverbs of any language makes it possible to study the history of the worldview of the carriers of the culture of this language, since it is shown that proverbs reflect various historical, cultural, religious events and processes in both languages.*

Kalit so‘zlar: *maqol, ta‘rif, tarjima, ekvivalent, til, madaniyat, folklor, lingvistik.*

Ключевые слова: *пословица, дефиниция, перевод, эквивалент, язык, культура, фольклор, лингвистический.*

Key words: *proverb, definition, translation, equivalent, language, culture, folklore, linguistic.*

Har qanday xalqning nutqi ijtimoiy-tarixiy, hayotiy-maishiy tajribasi umumlashgan badiiy, obrazli mulohazalardan iborat, o‘z hukmiga ega bo‘lgan hikmatli so‘zlar bo‘lgan maqollar boyitib keladi. Maqol qachon va qay holatda paydo bo‘lganligi haqida aniq bir ma‘lumot yo‘q. Ular milliy til tarkibida o‘z qiymatiga ega bo‘lgan so‘zlarni boshqasi bilan almashtirib bo‘lmaydigan, qoliplashgan holda namoyon bo‘ladi.

“Maqol deb xalqning ijtimoiy-tarixiy, hayotiy-maishiy tajribasi umumlashgan badiiy, obrazli mulohazalardan iborat hikmatli so‘zlarga aytiladi. Maqol o‘zbek tilida maqol, tojiklarda zarbulmasal, ruslarda poslovitsa, arablarda (jonli so‘zlashuvda) naql, turklarda ata so‘zi atamasi bilan yuritiladi. Maqol atamasi arabcha kav-lun – gapirmoq, aytmoq so‘zidan olingan” [1].

Maqol barcha xalqlar og‘zaki ijodida keng tarqalgan janr sifatida hajm, shakl, yaratilishi maqsadiga ko‘ra mazmun jihatdan “so‘z” tushunchasini anglatadi. Masalan, rus tilida “Шило в мешке не утаишь” (bigizni qopda yashirib bo‘lmas) maqoli o‘zbek tilidagi “Oyni etak bilan yopib bo‘lmas” maqolining aynan ekvivalenti hisoblanadi. Ammo, olimlarning ilmiy, qiyosiy-tipologik kuzatishlariga asoslanadigan bo‘lsak, har bir xalqning tarixiy sharoitning o‘ziga xos ifodasi, dunyoni idrok etish, e‘tiqod, urf-odatlar,

tasavvur va ruhiy qarashlarning o'ziga xos ifodasi, lingvomadaniy milliy xususiyatlarga yo'girilganligi bilan ajralib turadi.

Maqol xalqning ko'p asrlik kuzatishlari, hayotiy tajriba va donishmandligini ma'naviy marifiy meros sifatida avloddan avlodga nutq bilan chambarchas holda yetkazib berilib kelgan. Leksik til tarkibiga o'z ifodaliligi va obrazlilik bilan eslab qolishi yengilligi bilan yozuv paydo bo'lgunga qadar kirib kelgan desak, adashmaymiz.

“Maqol – xalq og‘zaki ijodi janri, qisqa va lo‘nda, obrazli, grammatik va mantiqiy tugal ma‘noli hikmatli ibora, chuqur mazmunli gap. Nutqda keng qo‘llanuvchi muayyan, barqaror ritmik shaklga ega bo‘lib, ular xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribalari asosida yuzaga kelgai. Maqollarda avlod ajdodlarimizning hayotiy kuzatishlari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg‘ulari, ijobiy fazilatlarini mujassamlashgan. Asrlar mobaynida xalq orasida sayqallanib, ixcham va sodda poetik shaklga kelgan [2].

Maqol o'z tabiatiga ko'ra, og'zaki yoki yozma nutqda ko'chma yoki o'z ma'nosida qo'llanilishi mumkin. Ayrim maqollar esa faqat ko'chma ma'noda («Qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qimaydi», «Quruq qoshiq og'iz yirtar»), ba'zan o'z ma'nosida («Ona yurtning omon bo'lsa, rangi-ro'ying somon bo'lmas») ishlatiladi.

Tarixchi va adabiyotshunos, slavyan xalqlarining ma'naviy madaniyati tadqiqodchisi va rus folklori yig'uvchisi A.N.Afanasev “Maqollarni na buzib, na o'zgartirib bo'ladi, chunki u xalq donishmadligi, hayotiy tajribasi va shakllangan e'tiqodining qadimiy yodgorligini uzatish vositasidir”, degan edilar [3].

“O‘zbek folklorining boshqa janrlari o‘z tarixiy va ijtimoiy taraqqiyoti mobaynida boy og‘zaki ijodiy meros yaratgan bo‘lib, shular jumlasida maqol katta tarbiyaviy ahamiyatga egadirlar. Xalq folklorida milliy an‘analarga tayanadigan ta‘lim va tarbiyaga oid ilg‘or pedagogik fikrlar ilgari surilgan” [4]. “Masalan, “Qozonga yaqinlashsang, qorasi yuqar, yomonga yaqinlashsang – balosi” maqolidagi asosiy fikr yomonga yaqinlashgan odamning taqdirida noxush voqealar ko'payishidan ogohlantirishdir. Lekin, aslini olganda, maqolning birinchi qismida ham ehtiyotlik belgisi aniq ko'rinib turibdi. Ya'ni, xalq yosh va hali turmush tajribasiga ega bo'lmagan farzandga qozonga yaqinlashayotganda qora qurum tegishidan ehtiyot bo'lishni tavsiya qilmoqda. Qushimcha ravishda aytish mumkinki, har bir inson muayyan vaziyatda ish qilar va qarorga kelar ekan, ehtiyot choralari esidan chiqarmaslik lozimligi uqdirilmoqda” [5].

S.I.Ojegovning izohli lug'atida maqolga quydagicha ta'rif keltirilgan: “Maqol – xalqona qisqa va lo'nda, obrazli, ibratli xarakteristikaga ega, grammatik va mantiqiy tugal ma'noli hikmatli ibora, chuqur mazmunli aforizm”. “Matal – bu mutlaq tugal mazmunga ega bo'lmagan qiyosiy obrazli, butun gapni izohlovchi barqaror ifoda” [6].

Yuqorida keltirilgan ta'riflarga ko'ra, maqollar odob-axloq o'gitlariga asoslangan holda, yakuniy xulosa keltira olish ta'siriga ega ibora. Maqollarning xalq og'zaki janr sifatidagi alohida xususiyatlaridan uning keng mazmunli fikrni eng sara va eng qisqa chuqur ma'noli so'zlarni ohangdosh so'zlardan shaklan she'riy va nasriy misralarda yaxshilikni davo qiluvchi yoki yomonlikdan ogoh etuvchi mazmunda ifoda etiladi. Masalan, o'zbek maqoli “Cho'pon ko'p bo'lsa, qo'y harom o'ladi” ruscha talqinida “У семи нянек дитя без глазу” va “Qo'shning ko'r bo'lsa, ko'zingni qis” maqolining ruscha talqinida “С волками жить – по-волчьи выть”.

Maqollarda shaxs hayotidagi voqea-hodisa xususiy vaziyatni xalq, omma, hayot nuqtayi nazardan umumlashtirib, omma uchun vaziyatdagi mavzuga oid gapni kesib, yana muhokamaga o'rin qoldirmay hukm o'rnida ishlatiladi. Masalan, “Ishlamagan – tishlamas” o'zbek maqolining ruscha varianti: “Кто не работает, тот не есть” yoki aynan so'zma-so'z o'xshash bo'lgan maqollardan “Mushuk yo'g'ida sichqon teraga chiqar” va “Кошка из дому – мышка на стол”. Xuddi “Donoga ishora kifoya” va “Умный понимает с полуслова” maqollaridagidek ham stilistik ham konnotatsion bir-biriga yaqin bo'ladi.

Qadimdan shakllanib kelgan madaniyat kabi, o'zbek va rus tili bir-biridan tubdan farq qiladi. Albatta, ikkita xalqning maqollari o'zlarining tarixiy, madaniy va ma'rifiy muhitida shakllanib, bir fikrni boshqacha obraz va talqinlarida ifodalab beradi. Masalan, o'zbek maqollarini, shartli ravshda, 4 ta guruhga ajratishimiz mumkin.

1) o'zbek va rus tillarida bir xil ekvivalentlari mavjud maqollar. Bunga misol, qilib “Yosh kelsa – ishga, Qari kelsa – oshga” ruscha analogi “Молодой на службу, старый на совет”, “Sukut – alomati rizo” ruscha analogi “Молчание – знак согласия” maqollarini keltirsa bo'ladi. Shu kabi maqollar juda kamchillikni tashkil etadi;

2) ikkinchi guruhga vaziyatga ko'ra, mazmunan, bir xil, shaklan va maqol tarkibidagi vaziyatdagi obrazlantirish har xil bo'lgan maqollar. Misol tariqasida “Chumchuqdan qo'rqqan tariq ekmas, Chigirt-

kadan qoʻrqan – ekin” ruscha ekvivalenti “Волков бояться – в лес не ходить”, “Bir daraxtdan bogʻ boʻlmas” ruschada “Один в поле не воин” maqollari oʻrinli boʻladi;

3) oʻzbek maqollarining rus tilida ekvivalenti mavjud boʻlmagan maqollar milliy madaniyat, mentalitet va tarbiyaviy nuqtayi nazardan, ikki xil dunyoqarashga ega boʻlgan maqollar sirasiga kiradi. Bularga “Qizil koʻrsa, Xizr yoʻldan chiqar”, rus tiliga tarjimasi “Увидев золото, даже пророк Хызр может сбиться с правильного пути”, “Qulon boshiga ish tushsa, quyrugʻiga sir aytmas”, ruscha tarjimasi “Если на голову кулану свалится беда, то он даже своему хвосту не сообщит об этом”, “Haftada hayit-u kun ora odina boʻlsa”, ruscha tarjimasi “Был бы праздник каждую неделю и выходной через день”, “Oʻtniki – oʻtga, suvnik – suvga, qoldi qatiqning puli”, “Легко нажитое легко и пропадает”, “Eshonning qorni beshdir, biri hamisha boʻshdir” tarjimasi “У ишана пять желудков, и один из них всегда пуст”;

4) rus maqollarining oʻzbek tilida ekvivalenti boʻlmagan maqollar ham xalq orasida ishlatilib keldi. Bularga “Монастырщина – что барщина” oʻzbek tilidagi tarjimasi monastirda-qullikda!” Попу – кунуцу, дякону – лисицу, пономарю-горюну – серого зайка”, “Поп что клоп – людскую кровь пьет. Церковь грабит, да колокольню кроет”. Misol tariqasida ishlatilgan maqollar rus xalqi tarixidagi tuzum va diniy dunyoqarashdan kelib chiqqan atamalar bilan bogʻlikligi tufayli tarjimada muammo keltirib chiqaradi.

Oʻzbek tilidan maqol yoki matalni rus tiliga toʻgʻridan toʻgʻri talqin qilish uchun polisemantik boʻlib, turli qoʻllanish sohaslarida ular turlicha talqin qilinishini mumkinligini tushunishimiz kerak. Masalan, oʻzbek tilidagi “Egasini hurmat qilsa, itiga suyak tashlaydi” maqoli “Если меня уважаешь, то брось моей собаке кость”, “Er-u хотин – qoʻsh hoʻkiz” – “Муж и жена – два вола в упряжке”, “Shariatda sharm yoʻq” – “У шариата нет стыда”, “Shoshganda «labbay» topilmas – “Когда торопишься, не можешь даже вспомнить ответного слова – «лаббай»”. Maqollarida ruslarga nimaga itiga suyak tashashim kerak? eshon kimligi mavhum boʻlib qoladi, nima uchun er va хотин hoʻkiz boʻlish kerak, shariyat masalalari haqida tushunchaga ega boʻlish kerak.

Rus xalqining “Выпили пиво на Масленицу, а с похмелья ломало после Радуницы”, “Отдадим почтенье на Сырной в воскресенье”, “После Масленицы – Великий Пост, а за Страстную – Пасха”, “Масленица идет, блин да мед несет” kabi maqollarini, umuman, oʻzbek tiliga ekvivalent holatida tarjima qilish mushkul. Albatta, kontekstga qaraymiz, rus tiliga oid boʻlgan soʻzlarni etimologik lugʻatdan izlab, soʻzning tarixiy kelib chiqishini oʻrganganimizdan keyingina, ishlatilishining maʼnosiga tushunamiz [7].

Xulosa oʻrnida shuni aytishimiz mumkinki, maqollardagi definitsiya muammosi muayyan voqiyalik bilan bogʻliq ekanligini tushunamiz. Maqollarni tarjima qilishda oʻgirilayotgan tilda mos keluvchi ekvivalent ibora bor yoʻqligini oʻrganib, ularni stilistik yoki emotsional nisbatda qoʻllashimiz ehtimolga yaqindir. Chunki har bir xalqning oʻzigagina xos va mos noyob maqollari faqat oʻz lingvomadaniy, maʼrifiy va diniy tushunchalardan kelib chiqqan holda tushuniladi. Oʻzga millat vakillari uchun bemantiq soʻzlar jamlamasini tashkil etishi tayin. Shuning uchun tarjima jarayonida har qanday maqolning etimologiyasiga mazmunan moslashtirib, oʻzga tildagi analoglari bilan foydalanilsa, mazmun va mohiyatini yoʻqotib qoʻymaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Omonulla Madayev. Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi. Universitetlarning oʻzbek filologiyasi va jurnalistika hamda pedagogika institutlarining Til va adabiyot fakultetlari uchun oʻquv qoʻllanma, T., «Mumtoz soʻz», 2013, 69-bet.
2. Cultural Heritage of Uzbekistan. <http://ich.uz/uz/ich-of-uzbekistan/national-list/domain-1/260-proverbs-sayings>.
3. Афанасьев А.Н. Происхождение мифа. М., “Высшая школа”, 1996, с. 25.
4. G.Q.Karimova. Xalq ogʻzaki ijodi xalq pedagogikasining muhim manbai sifatida. Nizomiy nomidagi TDPU, 2021, 3 – 4-betlar.
5. S.Yuldashev, S.Azizov. Xalq ogʻzaki ijodi – soʻz sanʼati. UzDSMI FMF, “Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal Volume 3 Issue 1, March 2022.
6. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Москва, “Мир и образование”, 2016, с. 1375.
7. «Пословицы про Масленицу и блины для детей» pro-poslovcy.ru. <https://pro-poslovcy.ru> > poslovcy-pro-maslenic.

Axmadjonova Maxfuza Egamqulovna (Qo‘qon DPI “Boshlang‘ich ta‘lim” kafedrası o‘qituvchisi)
BADIY MATNNING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI

Annotatsiya. Ushbu maqolada matnni tadqiq etishda uni so‘z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o‘z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Maqolaning saviyasi shu mavzuda xorijlik va mahalliy olimlarning tadqiqot ishlari ham yoritilgani bilan belgilanadi.

Аннотация. В данной статье говорится, что при исследовании текста его следует отличать от словосочетания и предложения, текст имеет свою категорию и законы. Уровень статьи определяется тем, что освещены исследовательские работы зарубежных и отечественных ученых по данной теме.

Annotation. In this article, it is said that in the study of the text, it should be distinguished from the phrase and the sentence, and the text has its own category and laws. The level of the article is determined by the fact that the research works of foreign and local scientists on this topic are covered.

Kalit so‘zlar: til, tilshunoslik, lingvistik kompetensiya, lingvokulturologiya, matn, diskurs, subyektiv munosabat, nutq, kontekst.

Ключевые слова: язык, лингвистика, языковая компетентность, лингвокультурология, текст, дискурс, субъективная установка, речь, контекст.

Key words: language, linguistics, linguistic competence, linguoculturology, text, discourse, subjective attitude, discourse, context.

Kirish. Ma‘lumki, «Matn» atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da so‘ziga quyidagicha ta‘rif beriladi: [a.–yelka; nutqning yozuvdagi ifodasi, tekst]. 1. Yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat. 2. Bosma nashrning rasm, chizma va izohlarsiz asosiy qismi. Bu ta‘rifda matnning asosiy xususiyatlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan. Faqat axborot-kommunikatsiya vositalarining taraqqiy etishi natijasida matn so‘zi anglatadigan ma‘no yanada ortganligini ko‘rishimiz mumkin. Kompyuterda terilgan matn formati Word, RTF matn, oddiy matn, formatlangan matn, gipermatn kabilar ham iste‘molda faollashdi. Bugungi kun tilshunosligida matn tilning alohida yirik birligi (supersintaktik butunlik) va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy obyekt sifatida talqin qilinadi. Zamonamizning muhim shartlaridan biri bo‘lgan fan rivoji va ishlab chiqarishdagi ulkan o‘zgarishlar tufayli kelib chiqayotgan talablar ta‘lim sohasi oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda.

Ma‘lumki, matn zamirida muallifning predmet va hodisalarga subyektiv munosabati, ularga beradigan bahosi yotadi. Bu jihatdan badiiy matnda voqelikni ifodalashning obyektlar o‘rtasidagi o‘xshashlikni aniqlash, ularni chog‘ishtirish, birbiriga qarama-qarshi qo‘yish, turli takrorlar, aniqliklar kiritish kabi vositalari tahlili shaxsining ko‘rsatish masalasini o‘rganishda qiziqish uyg‘otadi [3.235].

Bilamizki, lingvokulturologiya – tilshunoslikning til, madaniyat, xalq madaniyatining tilda namoyon bo‘lish xususiyatlarini aks ettiruvchi, o‘rganuvchi fan. Til birliklarining lingvokulturologik tahlili tilshunoslik va madaniy hamjamiyatning o‘ziga xos xususiyatlari, milliy-madaniy xarakteristikani tavsiflaydi, kommunikativ toifa, milliy madaniyat tushunchasining ahamiyatini tushuntiradi [5.413]. Lingvokulturologiyaning asosiy vazifasi ma‘lum bir lingvokulturologik doiraning muloqot makonining madaniy kelib chiqishi, diskurs va til, shuningdek, lisoniy birlikning madaniy belgilar terminlari interpretatsiyasi, xalqning tarixiy xotirasi prizmasidan kelib chiqqan holda tavsiflashdan iborat [6.263].

Muhokama va natijalar. XX asming 90-yillarida tilshunoslik bilan madaniyatshunoslik orasida yangi fan sohasi, lingvokulturologiya (lingvomadaniyatshunoslik) paydo bo‘ldi. U tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishi sifatida tan olindi. Lingvokulturemalarga madaniyatning biror bo‘lagini aks ettiruvchi so‘zlar, frazeologik birliklar, so‘z birikmalari, gaplar, paremiyalar, murakkab sintaktik butunliklar, matnlar va hokazolar kiradi. Lingvokulturema mazmun va ifoda planiga ega, ifoda plani yuqorida ko‘rsatilgan birliklar, mazmun planini esa o‘sha birliklarning semantikasi tashkil qiladi. Demak, lingvokulturema konseptdan o‘zining mazmun va ifoda planiga ega bo‘lishi bilan farq qiladi, lingvokulturologiya uchun xalq madaniyatini lisoniy ko‘rinishda namoyon etish asosiy vazifa hisoblanadi. Uningcha, “lingvokulturema” tushunchasi qiyosiy tilshunoslik uchun foydali, “zero, til – madaniy fakt, biz meros qilib oladigan madaniyatning tarkibiy qismi va ayni paytda qurol hamdir. Xalq madaniyati til orqali verballashadi, aynan til madaniyatining tayanch, asosiy tushunchalarini harakatga keltiradi va ularni belgilar ko‘rinishida, ya‘ni so‘zlar vositasida ifoda etadi”.

Matn nazariyasi, matn lingvistikasining umumiy shakllanishi va rivojida chex (Praga lingvistik to‘garagi vakillari), nemis, fransuz, ingliz, amerika, golland, polyak va boshqa tilshunoslik maktablari va

killarining xizmatlari dunyo tilshunosligida e'tirof etilgan va doimiy ravishda ilmiy tadqiqotlarda tilga olinadi.

2. Rus tilshunosligida ham matn nazariyasi va lingvistikasi muammolari V.V.Odinov, I.R. Galperin, O.I.Maskalskaya, L.M.Loseva, Y.M.Lotman, Z.Y.Turayeva, N.D.Zarubina, E.V.Sidorov, O.L. Kamenskaya, A.I.Gorshkov, N.S.Valgina kabi ko'plab tilshunoslar tomonidan o'rganib kelinadi.

3. Til-shunoslikdagi bu yo'nalishdagi tadqiqotlarni atroflicha tahlil qilgan O.I.Maskalskaya o'tgan asrning 60–70-yillariga kelib, matnni lingvistik o'rganishga bo'lgan qiziqish benihoya ortganligini, dunyo tilshunosligida matn lingvistikasi bo'yicha misli ko'rilmagan miqdorda tadqiqotlar yuzaga kelganligini va matn lingvistikasi mustaqil tilshunoslik fani sifatida to'la e'tirof etilganligini ta'kidlar ekan, tadqiqotlardagi bu e'tirofga tamal bo'lgan asosiy qoidalarni quyidagicha guruhlarga bo'lib umumlashtiradi:

1) nutqning tugallangan fikr bildiradigan asosiy birligi gap emas, balki matndir; gap-fikr esa faqat xususiy holat, matnning alohida turidir. Matn sintaktik sathning oliy birligi hisoblanadi;

2) konkret nutqiy asarlar – matnlarning asosida matn tuzishning umumiy tamoyillari yotadi; bu tamoyillar nutq sohasiga emas, balki til sistemasiga yoki til vakolatiga daxldordir. Bu jihatlar hisobga olinasa, shulardan kelib chiqilsa, matnni faqat nutq birligigina emas, balki ayni paytda til birligi deb ham hisoblash kerak;

3) boshqa til birliklari kabi matn lisoniy belgilar sistemasining qismidir;

4) matnni alohida sathning nutqiy va lisoniy birligi sifatida har tomonlama o'rganish tilshunoslik doirasidagi maxsus fan – matn lingvistikasini yaratishni taqozo etadi.

Matnni tadqiq etishda uni so'z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o'z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Tilshunos M.X.Hakimov ilmiy matn tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsion ishida bu haqda shunday yozadi: «Matn so'zining lug'aviy ma'nosida birikish, bog'lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o'zaro qaysidir bog'lovchilar yordamida birikishini o'rganish «Matn tilshunosligi» sohasining asosiy muammolaridan biri bo'lib qoldi. Matn birliklarining o'zaro bog'lanishini ifoda etuvchi takror va uning bir necha ko'rinishi, olmosh turkumiga oid ba'zi so'zlar, gapning so'roq shakliga xos bo'lgan ko'rinishining matn hosil qilishdagi vazifalari matn tilshunosligida alohida o'rin tutadi. Mazkur ishda muallif «matn» atamasini «nutq», «kontekst» kabi boshqa lingvistik atamalardan farqlash lozimligini ta'kidlaydi. Nutq og'zaki va yozma shakllarda namoyon bo'ladi. Nutqning yozma shakli matn atamasi ifodalaydigan mazmunga muvofiq keladi. «Nutq subyektdan adresatga yo'naltiriluvchi nutqiy faoliyat hisoblanadi.¹ Matn esa faqat obyektiv informatsiyadan iborat bo'lmay, balki o'ziga mazmunni ham qamrab olgan nutqning material ko'rinishidir».² Tilshunos olim M.Arriv «Diskurs, ifoda (recit) va bular orasidagi aloqani maydonga keltiradigan butunlikka matn deyiladi» deydi. Ilmiy adabiyotlarda kontekst atamasi nutqiy vaziyat mahsuli deb ko'rsatiladi. «Kontekst – bu bir leksik yoki grammatik birlik asosida ifodalangan ma'no yoki tushunchani oydinlashtirish uchun keltirilgan, tuzilgan minimal nutq birligi. Qoida bo'yicha – bu so'z birikmasi, ba'zan gap, kamdan kam abzas yoki yaxlit matnga teng keladi».

Masalan, tuyoq so'zi hayvonga aloqador a'zo hisoblanadi: Loyi ko'pirib yotgan yo'lda ot taqalari, mol tuyoqlaridan hosil bo'lgan chuqurchalarni limmo-lim to'ldirgan sariq zardoblar jimirlab, yoniveridan sirqib yotardi (P.Tursun). Mazkur so'z insonga nisbatan qo'llanilganda salbiy ottenka birinchi planga chiqadi: Obro'ying borida tuyog'ingni shiqillatib qol. Kontekst so'zlarning semantik ma'nosi reallashadigan o'ziga xos maydon, nutqiy vaziyat hisoblanadi. Bu o'rinda S.D.Katsnelsonning quyidagi fikrini keltirib o'tish o'rinli: «Borliqning mavjud dalillari lug'atlarda berilganidek, alohida so'zlarda emas, balki nutqiy aloqalarda, tugal xabarlarida, matnlarda, ularning minimal bo'lagi bo'lgan gaplarda aks etadi... So'zlar va ular ma'nolarining ong va borliqqa munosabati gap orqali bog'langan, gapdan tashqarida ular faqat potensial birlikdir, xolos. Ularni mexanizmning detallariga qiyoslash mumkin, ularning vazifasi faqatgina butun bir mexanizm bilan aloqada tushuniladi».

Badiiy nutqlar, o'z mohiyatiga ko'ra, madaniyat shakllaridan birini ifodalaydi, madaniy axborot nuqtayi nazaridan ahamiyatli emas. Bu badiiy nutq ijtimoiymadaniy, estetik va hissiy ma'lumotlarning tashuvchisi hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, badiiy matnda mavjud bo'lgan madaniy ma'lumotlar bosqichma-bosqich xarakterga ega bo'lib, har xil turdagi matnlarda turlicha taqdim etiladi. Eng muhimlari, bu inson faoliyatining intellektual va ma'naviy sohalarini aks ettiruvchi matnlar, ularning maqsadi xususiyatlari

¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 2-жилд, Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, 587-бет.

² Ҳақимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. Филол.фан.номз...дис., Т., 1993, 7-бет.

muallif hukmlari, qarashlari va baholari bilan chambarchas bog'liq. Bunday matnlarni talqin qilish o'quvchining madaniyatshunoslik malakasini, milliy madaniy qadriyatlar va ustuvorliklarni bilishini talab qiladi. Lingvistik madaniyatdagi madaniy ma'lumotlar – ma'lum bir madaniyatga xos hodisalar: voqealiklar, taniqli shaxslar, tarixiy voqealar, shuningdek, afsonalar, tasvirlar, e'tiqodlar, urf-odatlar, urfodatlar va boshqalar.

Shuni aytish mumkinki, lingvokulturemalar tarkibi til birliklariga qaraganda ancha murakkabdir. Lingvokulturemalar o'zida lingvistik, madaniy, etnopsixologik va ekstralingvistik omillarni mujassamlashtiradi. Lingvokulturemalar tarkibi belgi-ma'no-tushuncha-predmetlardan tashkil topgan. Ular to'g'ri va ko'chma ma'nosidan farqli o'laroq, inson madaniyati va tili darakchisidir.

Begimqulova Dilobar Baxtiyor qizi (Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi;

begimkulova9092@mail.ru

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TO'LIQ REDUPLIKATSIYANING IFODALANISHI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida reduplikatsiya hodisasining tilda namoyon bo'lishi, tavsifiy va tasnifiy tamoyillari muhokama qilingan. Bundan tashqari, ingliz va o'zbek tillarida to'liq reduplikatsiyaning tarkiblanishi, ularning shakllari va ma'nolari muhokamasi borasida so'z yuritiladi.*

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются принципы описания и классификации редупликации в английском и узбекском языках. Кроме того, сравнительно анализируются композиционные характеристики, формы и семантические особенности полной редупликации в английском и узбекском языках.*

***Annotation.** This article examines description and classification principles of reduplication in English and Uzbek languages. In addition, the compositional characteristics, forms and semantic peculiarities of Total Reduplication in English and Uzbek languages are analysed comparatively.*

***Kalit so'zlar:** reduplikatsiya, reduplikativ birlik, replikatum, replikan, to'liq reduplikatsiya, qisman reduplikatsiya, onomatopoeik reduplikatsiya.*

***Ключевые слова:** редупликация, редупликативная единица, репликатум, репликан, полная редупликация, частичная редупликация, товушга тақлид редупликация.*

***Key words:** reduplication, reduplicative unit, replicatum, replican, total reduplication, partial reduplication, onomatopoeic reduplication.*

Ingliz tilida reduplikatsiya ikkita katta tur, ya'ni, to'liq reduplikatsiya (keying o'rinlarda TR) va qisman reduplikatsiya (keyingi o'rinlarda QR) kabi turlarga bo'linib tahlil etiladi.

Reduplikativ shakllar har doim ikki qismdan, ya'ni, replikatum (chap bo'lak) va replikandan (o'ng bo'lak) iborat bo'ladi. TR replikaturning to'liq takrorlanishini taqozo etadi. Masalan, *goody-goody, girly-girly, zero-zero* va h.k. QRda esa replikanda fonetik o'zgarish kuzatiladi. Misol uchun, *ping-pong, super-duper, roly-poly, zig-zag* va h.k.

TR va QRlar tilda bir biridan mustaqil ikki tur sifatida mavjud yoki biri ikkinchisini paydo qilganligi borasida ham aniq fikrlar mavjud emas. E.Moravchikning faraziga ko'ra, dunyoda faqat qisman reduplikatsiya hodisasi mavjud bo'lgan til yo'q, ammo faqat to'liq reduplikatsiya mavjud bo'lgan tillar bor. Shu bilan birga, ham to'liq, ham qisman reduplikatsiyasi mavjud bo'lgan tillar va na to'liq, na qisman reduplikatsiya mavjud bo'lgan tillar mavjud [E.Moravchik. 1978, 315.328].

TR va QR o'zaro bog'liq hodisalar degan fikrni Sh.Inkelas va Ch.Zollar ham ta'kidlaydilar. Ularning yondashuvi reduplikatsiya tadqiqoti yo'nalishiga yangicha yondashuv, yangicha nuqtayi nazar bera oldi. Mualliflarning keltirgan eng muhim nutqayi nazari shuki, unga ko'ra, reduplikativ konstruksiyalarining har qanday turi TRdan kelib chiqadi, ya'ni, reduplikatsiyaning istalgan nazariyasining zamirida TR yotadi [Sh.Inkeles va Ch.Zoll. 2005, 6–180].

Ammo, shuni ham ta'kidlash joizki, TR QRga qaraganda kamroq tadqiq etilgan, ba'zi reduplikatsiyaga oid tadqiqotlarda TR tadqiqot materiali sifatida kiritilmagan. Misol uchun, A.Spenser ham asosning ayrim qismlari ba'zan o'ng tomonda, ba'zan chap tomonda, ba'zan esa asosning ichida takrorlanishini aytadi. Olimning bergan ta'rifi ham TR, ham QRni qamrab olsada, asarida TRga oid misollar keltirilmagan [A.Spenser. 1991].

Ingliz tilida uchraydigan, biz muhokama qilib kelayotgan reduplikativlar deb ataluvchi birliklarga o'zbek tilida juft va takror so'zlar deb ataluvchi birliklar mos kelishiga guvoh bo'ldik. Ammo, bu moslikni biz to'liq deb atash fikridan yiroqmiz.

O'zbek tili tilshunosligiga oid adabiyotlarda takroriy so'zlar keng ma'noda juft so'zlar qatoriga kiritiladi. Bunga sabab juft so'zlar ham, takroriy so'zlar ham ikki komponentdan tashkil topganligi va ular yoki tenglashish yoki takrorlanish asosida juft birikmalar hosil qilayotganligidadir. Qisqacha qilib o'zbek tilidagi takror yoki takroriy so'zlar deb ataluvchi birliklar ingliz tilidagi TR deb hisoblanuvchi birliklarga o'xshash birliklar hisoblanishi aniqlandi.

TR tarkibiga kiruvchi birliklar bir-biridan o'zaro tabiatiga ko'ra farqlanadi. TRda reduplikativ birliklarni replikaturni xususiyatiga ko'ra bir qancha ko'rinishlari farqlanadi.

1. Replikatum mustaqil ma'no anglatuvchi so'z bo'lmaydi. Go'daklar nutqidagi reduplikatsiya bu ota-ona yoki kattalarning go'daklar va bolalar bilan muloqot qilish uchun nostandart tarzda ishlatadigan ma'lum birliklarning o'ziga xos shaklidir. Misol uchun, ingliz tilida *wa-wa, poo-poo, boo-boo*; o'zbek tilida *bobo, dada, tata* va h.k.

2. Replikatum mustaqil ma'noga ega bo'lgan so'z bo'lishi mumkin. Ya'ni, alohida olinganda, asos biror leksik ma'noni ifodalaydigan so'z bo'ladi. Misol uchun, *bling-bling* – yorqin, ko'zga tashlanadigan zargarlik buyumlari; *buddy-buddy, bye-bye, fifty-fifty, go-go, kissy-kissy* va h.k. [7,8,9,10,12,13].

O'zbek tilida ham reduplikatlardagi kabi takroriy so'zlarda har ikkala takrorlanuvchi bo'lak mustaqil ma'no anglatuvchi so'zdan hosil qilinishi, yoki aksincha, alohida ajratilganda hech qanday mustaqil ma'no anglatmaydigan so'z bo'lishi mumkin. Masalan, *ahyon-ahyon, goh-goh, ba'zan-ba'zan, ajab-ajab, alohida-alohida, bo'lak-bo'lak, alvon-alvon* va h.k.

3. Replikatum tabiatdagi biror bir tovushga taqlid qilish natijasida hosil qilingan so'z bo'lishi mumkin. Aslida, reduplikativ birliklarning salmoqli qismini onomatopoyek reduplikatlar tashkil qiladi. Ular fonosimvolik shakllar bo'lib, tilda mavjud konkret so'zlarga asoslanmagan bo'ladi.

Tovushga taqlid so'zlar tarkiban bir nechta guruhlariga ajratilgan: insonlar tomonidan hosil qilinadigan tovushlar (*glut-glut, ha-ha, hah-hah, ho-ho, pech-pech, tut-tut, baa-baa, gobble-gobble, hoo-hoo, meow-meow, oink-oink, quack-quack, quark-quark, quit-quit*); tabiat hodisalari tovushiga taqlid (*hish-hish, woo-woo*); jonsiz predmetlardan chiqadigan tovushlarga taqlid (*choo-choo, chuff-chuff, clang-clang, click-click, clop-clop*) va h.k. [7,8,9,10,12,13].

O'zbek tilida taqlid so'zlar jonli-jonsiz narsalarning harakati va holatiga taqlidni ifodalaydi. Shunga ko'ra, ular tovushga va holatga taqlidni bildiruvchi so'zlarga ajratilgan. Taqlid so'zlar yolg'iz va takror holatda kelishi mumkin. Biz ularning ichidan takrorlanib, reduplikativ holda kelgan birliklariga misollar keltiramiz.

Tovushga taqlid tarkiban bir nechta guruhlariga ajratilgan: kishilarning harakat-holati va xususiyatiga taqlid orqali paydo bo'lgan tovushlarga taqlid (*ar-ar, bidir-bidir, bay-bay, beh-beh, seltang-seltang, sim-sim*); hayvonlar va hasharotlar tovushiga taqlidni bildiruvchi reduplikatlar (*ku-ku, miyov-miyov, qaq-qaq, vaq-vaq, viz-viz, vov-vov, xir-xir, xur-xur*); tabiat hodisalari va tabiiy ofatlarning tovushiga taqlidni bildiruvchi reduplikatlar (*duv-duv, gumbur-gumbur, guppa-guppa, guv-guv*); jonsiz predmetlarning harakati va holati tovushiga taqlidni bildiruvchi so'zlar (*big'-big', bij-bij, bijir-bijir, bilch-bilch, bilq-bilq, biq-biq*).

Taqlid so'zlar ba'zan nutqda yangi lug'aviy ma'no qabul qilib, yangi so'z hosil qiladi. Taqlid so'zlardan hosil bo'lgan reduplikatlarga misollar keltiramiz: *paqpaq, tirtir* – bolalarning o'yinchoq to'pponcha yoki miltiq bilan o'ynaydigan o'yini, asosan, o'g'il bolalar tomonidan o'ynaladi va h.k. [11].

4. Replikatum biror tilda mavjud so'zning qisqargan ko'rinishi bo'lishi mumkin. Bunga misol qilib *barbar* – qo'pol, yovvoyi, madaniyatsiz odam (fransuzcha “barbare”, lotincha “barbarous”, grekcha “berber” so'zlaridan olingan); *cancan* – XIX asrda Fransiyada ijro etilgan tezkor raqs (fransuzcha “caquehan” so'zidan olingan deb tahmin qilinadi); *craw-craw* – qo'tir kasalligining xavfli turi (gollandcha “kraauw” qichimoq, tirnamoq so'zidan hosil qilingan); *dum-dum* – ahmoq odam (“dumb” so'zidan hosil qilingan); *gale-gale* – ko'p gapiradigan sherik, hamroh; ballada, sher (XII yoki XIII asrga tegishli bo'lgan ingliz adabiyoti sheriyati namunasi bo'lgan “The Owl and the Nightingale” (Boyqush va Bulbul) poemasidan olingan) va h.k. [7,8,9,10,12,13].

O'zbek tilida, masalan, *mish-mish* (“emish” to'liqsiz felidagi *-mish* affiksi takroridan), *girgir* – (“ilgir” so'zining ikkinchi bog'ini takroridan hosil qilingan) va *chimchim* takror so'zlarini (koreyscha “kimchi” salati nomini notog'ri talaffuz qilinishidan hosil bo'lgan) keltirishimiz mumkin [11].

5. Replikatum va replikan o'rtasida kichik farq bo'ladi, bunda replikaturni qo'shimcha bir yoki ikki bo'g'inga ortadi. Misollarni ko'rib chiqamiz, *blankety-blank, bumpety-bump, clampetty-clamp, clankety-clank, clinkety-clink, clikety-click, cloppety-clop* va h.k. [7,8,9,10,12,13].

O'zbek tilida ham ikki element o'rtasida bo'g'lovchi bo'g'inlar ortishini kuzatamiz. Bunda, asosan, *ara, -a, -(h)o* elementlari orttirilib, bu ko'p hollarda taqlid so'zlar bilan sodir bo'ladi. Bunda orttirilgan bo'g'in ma'noni kuchaytirib, davomiylikka urg'u berib keladi. Masalan, *chopa-chop, chopha-chop, gurso-gurs, hayo-hay, shaqara-shaq* va h.k.

Yana bir holatda replikatim va replikan o'rtasida infiks keladi. Misol uchun, *tick-a-tick, pink-a-pink* va h.kz.

Reduplikativlikni fonomorfologik shakllardan tashqari sintaktik birikmalarda ham ko'plab uchratish mumkin. Ular ingliz tiliga xos bo'lib, sintaktik birikuv analitik tarzda amalga oshirilib, alohida konstruksiyalarni hosil qiladi. Masalan: *back-to-back, blow-by-blow, heart-to-heart, word-for-word* va h.kz. Ammo, bunday sintaktik birikmalarni juda kam sonli olimlar reduplikatlar sifatida tadqiqotlarida qayd etganlar [M.Diyenhart. 1999.18].

Sintaktik reduplikativ konstruksiyalarni o'zbek tilida ham uchratish mumkin. Ammo, o'zbek tilida ushbu reduplikativ konstruksiyalarda takrorlanuvchi birliklar bir-biri bilan sintetik munosabatga kirishadi. Misollarni ko'rib chiqamiz, *rangba-rang, damba-dam, uyma-uy, ketma-ket, basma-bas* va h.k. [11].

6. Replikatum hech qanday mustaqil ma'no ifodalovchi so'z bo'lmaydi yoki uning etimologiyasi noma'lum yoki kelib chiqishi boshqa tillarga borib taqalغان bo'ladi. Masalan, *aye-aye, beri-be-ri, blah-blah, bonbon, cha-cha, chop-chop, chow-chow, couscous* va h.k. [7,8,9,10,12,13]. O'zbek tilida esa *agar-agar, alas-alas, elas-elas, ilas-ilas, kazo-kazo, o'qtin-o'qtin, zam-zam, taktak* va h.k. [11].

Shunday qilib, TR ikkala tilda ham tilda tarqalishi va mahsuldorligiga ko'ra, QRdan farq qiladi. Ammo qiyoslanayotgan tillarda TR va uning deyarli barcha shakliy ko'rinishlariga oid misollar topish mumkin ekanligi ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Barbaresi Merlini Lavinia. Extra-grammatical morphology. English reduplicatives. Words in Action: Diachronic and Synchronic Approaches to English Discourse. Genova, ECIG, 2008, p. 228 – 241.

2. Dienhart J.M. Stress in Reduplicative Compounds: Mish-Mash or Hocus- Pocus? American Speech, Vol. 74, 1999, p. 13 – 38.

3. Inkelas Sharon & Zoll Cheryl. Reduplication: doubling in morphology. Cambridge, Cambridge University Press, 2005, p. 254.

4. Mattiello Elisa. Extragrammatical morphology in English: abbreviations, blends, reduplicatives and related phenomena. Berlin, Walter de Gruyter. 2013, p. 340.

5. Moravcsik Edith. Reduplicative constructions. Universals of Human Language, Vol. 3, 1978, p. 297–334.

6. Spencer Andrew. Morphological theory. An introduction to word structure in generative grammar. Oxford: Blackwell, 1991, p. 512.

7. Ayto John. The Oxford Dictionary of Slang (Oxford Paperback Reference). John Ayto, Oxford University Press, 2000.

8. Longman Dictionary of Contemporary English [elektron manbaa]. 2021, URL: <http://www.global. Longmandictionaries.com>.

9. Oxford Learner's Dictionary [elektron manbaa]. 2021, URL: <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com>

10. The Free Dictionary by Farlex [elektron manbaa]. 2021, URL: <http://www.thefreedictionary.com>

11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати [elektron manba]. 2021, URL: <http://www.ziyouz.com>

12. <http://www.english-corpora.org>.

13. <http://www.oxforddictionaries.com>.

Kenjayev Avaz Latipovich (filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, SamDChTI) SHE'RIY MATN LINGVOPOETIK TAHLILI XUSUSIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada she'riy matnda shoir tomonidan qo'llanadigan badiiy til vositalari, ritmik-fonetik, leksik-frazeologik, grammatik hamda sintaktik qurilmalar va ularning lingvopoetik tahlili to'g'risida so'z yuritiladi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются ритмико-фонетические, лексико-фразеологические, грамматические и синтаксические структуры, а также художественные языковые средства используемые поэтом в стихотворении и их лингвопоэтический анализ.

Annotation. This article considers rhythmic-phonetic, lexical-phraseological, grammatical and syntactic structures, as well as literal linguistic means used by the poet in the poem and their linguapoetic analysis.

Kalit soʻzlar: sheʻriy matn, ritm, qofiya, band, badiiy til vositalari, kumush asr, shoir, rus adabiyoti, lingvopoetik tahlil.

Ключевые слова: стихотворный текст, ритм, рифма, строфа, художественные языковые средства, серебряный век, поэт, русская литература, лингвопоэтический анализ.

Key words: poetry, rhythm, rhyme, stanza, literal linguistic means, Silver Age, poet, Russian literature, linguapoetic analysis.

Sheʻriy asarda ritm, qofiya, band, turoq, ohang, badiiy til vositalari va boshqalar sheʻriy nutqning odatdagi, kundalik gap emas, balki shartli soʻz ekanligini taʻkidlab, unga poetik ruh baxsh etadilar.

Shuni qatʻiy yodda tutmoq lozimki, poetik, yaʻni, sheʻriy nutq, badiiy ijod sohasidagi barcha boshqa turkumlar kabi, tarixiy turkum (категория) hisoblanadi. Adabiyotning milliy rivojlanish davriga qadar poetik nutq nutqiy faoliyatning boshqa shakllaridan keskin farq qiluvchi, oʻziga xos sifat va belgilarga (ritmik-fonetik, leksik-frazeologik, grammatik hamda sintaktik) ega boʻlgan nutqning alohida bir turi sifatida qaralardi. Nazmiy ijodkorlik, yaʻni, sheʻriy nutq kategoriyasi tarixiy nuqtayi nazardan olib qaralganda, nisbatan kam tadqiq etilgan hodisalar sirasiga kiradi.¹

Odatda, sheʻr tahlili deyilganda oʻquvchi, kitobxon yuzida umidsizlik nishonalarini kuzatish mumkin. Sheʻriy matn bilan ishlash koʻpchilik oʻquvchi uchun nafaqat qiyin, balki uddalab boʻlmaydigandek boʻlib tuyuladi. Ammo, asarni tahlilga tortish oldidan oʻquvchi oʻzidagi qoʻrquvni yengib tizimli hamda muntazam ish tartibini yoʻlga qoʻyishi zarur boʻladi. Tadqiqotchi, shu tariqa, barcha tushunmovchiliklarni bartaraf eta olsagina, mazkur sheʻriy asar oʻzining barcha jozibasini ochib, goʻzallikni his etishga imkon tugʻdiradi va natijada qoʻrquv qiziquvchanlik, bilishga boʻlgan ishtiyoq hissi bilan almashinadi.

Sheʻrni tahlil qilish qiyin ish. Lekin haqiqiy sheʻr tahlil qilinishi kerak. Shunda u badiiy faktdan adabiyotshunoslik faktiga aylanadi va kitobxon ongida tugal qiyofaga ega boʻladi. Sheʻrni tahlil qilish, uning mazmunini soʻzlab berish emas, bunday qilib boʻlmaydi ham, chunki sheʻr ayni soʻzlarning ayni shunday joylashuvida sheʻrdir, shu holat buzilar ekan, sheʻrning poetik mazmuniga putur yetishi tayin. Nasriy asar mazmunini soʻzlab berish bilan tahlilga oʻxshash biror narsaga erishish mumkin-u, bu ham bari bir chinakam tahlil boʻlmaydi. Sheʻr mazmunini soʻzlab berish esa uning oʻzini qaytadan oʻqishga teng, chunki asl sheʻrdagi soʻzlarning joylashuv tartibini poetik maʼnoga zarar yetkazmasdan oʻzgartirish qiyin.²

Sheʻriy matn xususiyati shundan iboratki, birinchidan, boshqa adabiy turlardan farqli ravishda u sujetga ega emas, ikkinchidan, har bir misrada yashirin maʼno mujassam boʻlishi mumkin. Asar mazmunining tubigacha yetib borish uchun sheʻrni sokinlik hamda diqqat bilan oʻqish lozim.

Odatda, sheʻriy matn tahlil etishda misralarda mavjud boʻlgan har bir soʻzdan fikr, tafakkur hamda tuygʻu, idrok tomon, oʻsha soʻzlarning misralardagi grammatik shaklidan esa mazmun va maʼno tomon tamoyiliga asoslangan tizimli tahlil uslubidan foydalaniladi. Bundan shuni anglash mumkinki, sheʻrni, dastlab, lingvistik tahlildan boshlamoq lozim va shundan keyingina adabiy-badiiy tahlilga oʻtish oʻrinli boʻladi. Shu tariqa, lingvopoetik tahlil yuzaga keladi. Aynan lingvopoetik tahlil yordamida chinakamiga sheʻriy matnning, poeziyaning ruhiyatiga kirib boriladi va uning maʼnolar qatlami teran his etiladi.

Quyida sheʻriy matn lingvopoetik tahlil etishning umumiy rejasini keltirib oʻtamiz. Albatta, ushbu reja sheʻriy asarning xususiyatidan kelib chiqib, toʻlaligicha yoki qisman amalda qoʻllaniladi:

1. Sheʻrni diqqat bilan ifodali tarzda oʻqish.
2. Sheʻrning sintaktik qurilishini tahlil etish.
  - a) u nechta gapdan iborat.
  - b) bandlararo kichik mavzular va ularning oʻzaro muvofiqligi.
  - d) misralarning sintaktik xususiyatlari (gaplarda inversiyaning mavjudligi, oddiy yoki qoʻshma gap, bogʻlovchili yoki bogʻlovchisiz va h.k.).
3. Sheʻr misralar hamda bandlarga boʻlinganda, uning sintaktik qurilishining oʻzaro bogʻlanish darajasi (Bu, oʻz navbatida, sheʻrning mazmunini idrok etishga yordam beradi).
4. Matnda qoʻllanilgan tinish belgilarining qanday vazifani bajarayotganligiga eʼtibor qaratish.
5. Takroriy qurilmalarga eʼtibor qaratish.
6. Mazkur takrorlar ohang, ritm yoki oʻquvchiga emotsional taʼsir uchun xizmat qilayaptimi?
7. Sheʻrda maʼno va mazmun, emotsional vazn yaratayotgan qofiyadosh soʻzlarni tahlil etish:

¹ В.В.Виноградов. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. Из-во АН СССР, М., 1963, 162 с.

² Suvon Meli. Soʻz-u soʻz. "Adabiyot falsafasi"ga chizgilar..., Toshkent, "Sharq", 2017, 230-bet.

a) ularning o‘zaro munosabati (taqqoslash, qarama-qarshi ma‘noli, his-tuyg‘uni kuchaytirish va h.k.).

b) leksik qatlamning qaysi turiga mansub:

– yasalishiga ko‘ra (arxaizm yoki tarixiy so‘z, neologizm, o‘zlashgan so‘zlar va h.k.);

– qo‘llanishiga ko‘ra (umumqo‘llanma so‘zlar, shevaga xos so‘zlar);

d) bu so‘zlarning matndagi hissiy, ma‘noni kuchaytirish va mantiqiy ahamiyati;

e) matndagi mavjud eskirgan so‘zlar yoki neologizmlar, boshqa tildan kirib kelgan so‘zlarni topish. Ularning shu misralarda anglatayotgan ma‘nosini aniqlash. Bunda sinonimlardan, morfemik va so‘z yasalishiga oid tahlillardan foydalanish;

f) ko‘chma ma‘noda qo‘llangan so‘zlarni topish: ulardan qaysilari metaforik obrazlar yaratish uchun ishlatilgan;

g) takroriy hamda emotsional bo‘yoqdor so‘zlar o‘quvchiga qanday ta‘sir ko‘rsatishi;

h) takroriy so‘zlarning qaysi so‘z turkumiga oid ekanligini aniqlash. Mazkur she‘rda qaysi so‘z turkumiga oid so‘zlar ko‘proq ishlatilgan;

i) matndagi sinonim, antonim, omonimlarni topish va ularning vazifasini tushuntirish;

8. She‘rning muqaddimasi va xotimasini taqqoslash: leksik-grammatik va mazmunan bog‘liqligini aniqlash.

9. She‘rni emotsional mazmun jihatidan sharhlash va umumiy mazmunini bayon etish.

Namuna sifatida rus she‘riyatining Kumush asri vakili Aleksandr Aleksandrovich Blokning “Осенняя воля” she‘rining qisman lingvopoetik tahlilini keltirib o‘tamiz:

*Выхожу я в путь, открытый взорам,
Ветер гнет упругие кусты,
Битый камень лег по косягорам,
Желтой глины скудные пласты.*

*Нет, иду я в путь никем не званный,
И земля да будет мне легка!
Буду слушать голос Руси пьяной,
Отдыхать под крышей кабака.*

*Разгулялась осень в мокрых долах,
Обнажила кладбища земли,
Но густых рябин в проезжих селах
Красный цвет зареет издали.*

*Запою ли про свою удачу,
Как я молодость сгубил в хмелю...
Над печалью нив твоих заплачу,
Твой простор навеки полюблю...*

*Вот оно, мое веселье, пляшет
И звенит, звенит, в кустах пропав!
И вдали, вдали призывно машет
Твой узорный, твой цветной рукав.*

*Много нас – свободных, юных, статных
Умирает, не любя...
Приюти ты в даях необъятных!
Как и жить и плакать без тебя!*

*Кто взманил меня на путь знакомый,
Усмехнулся мне в окно тюрьмы?
Или – каменным путем влекомый
Нищий, распеваящий псалмы?*

A.A.Blokning “Осенняя воля” she‘ri bevosita Rossiyadagi revolyutsion harakatlar bilan bog‘liq. Aynan shu davrda shoir vatanparvarlik mavzusida qalam tebratgan. Rossiyada 1905-yillarda revolyutsion harakatning ilk pallalarida shoir inqilobchilarni qizg‘in qo‘llab quvvatlaydi. U inqilobni sharaflab rus xalqi faqat mana shu yo‘l bilangina o‘zi uzoq kutgan ozodlikka erishadi deb hisoblaydi. Aynan shunday kayfiyatga quyidagi misralar hamohang jaranglaydi: “*Нет, иду я в путь никем не званный, //И земля да будет мне легка! //Буду слушать голос Руси пьяной, //Отдыхать под крышей кабака*”.

A.A.Blok o‘zining yaqin do‘sti publitsist, bolalar yozuvchisi Yevgeniy Pavlovich Ivanovga 1905-yilda yozgan maktubida shunday deydi: “Men barcha gaplarni senga yoza olmayman, ammo senga ayta olmayotgan narsalarim ravshan: hammasi amalda bo‘lishini istayman, men shuni sezayapmanki yana portlash sodir bo‘ladi, xalqning sabr kosasi to‘lgan, hayot endi kutib turmaydi (bundan buyog‘iga u kutib tu-ra olmaydi, alanganing o‘zi o‘t oladi), qahrliroq bo‘lishni istayman. Eski tuzum tezda qulaydi...”¹

Dastlab, she‘rning nomlanishiga e‘tibor qarataylik—“Осенняя воля”. Sarlavha har qanday matnning asosi, yadroviy g‘oyasi hisoblanadi. Shoir bejiz *воля* hamda *осенний* so‘zlarini sarlavhaga qo‘ymadi.

¹ Александр Блок. М., «Молодая гвардия», 1969, 81 с.

O‘z o‘zidan ko‘rinib turibdiki, mazkur so‘z birikmasi qiziqarli hamda shu bilan birga g‘alatiroq yangraydi.

Воля so‘zi rus tilining milliy leksikasi hisoblanadi. Ushbu so‘z ma‘nosini svoboda so‘zining ma‘nosi bilan taqqoslaylik. S.I.Ojegovning “Толковый словарь русского языка” lug‘atida svoboda so‘zining quyidagicha izohini ko‘rishimiz mumkin: *свобода – (3.) отсутствие каких-либо ограничений, стеснений в чём-нибудь.*¹

Воля, ya‘ni, o‘zbek tiliga tarjima qilinganda erk, erkinlik inson ongu tafakkurida erksizlik, tutqun bo‘lish kabi tushunchalarga qarama-qarshi bo‘lgan tushunchadir. Erkinlik konsepti hamisha sarhad bilmas kengliklarga mengzanadi.

She‘rning matniga yuzlanib yuqoridagi fikrimizga dalillarni ko‘ramiz. Matndagi воля – erkinlik tushunchasi bilan quyidagi so‘zlar o‘rtasida bog‘liqlik borligini ko‘rish mumkin: *выхожу, путь, открытый, ветер, разгулялась, веселье, пляшет, звенит, вдали, окно тюрьмы, влекомый, пьяный, хмель, простор, свободный, дали, необъятные.*

Воля so‘zi bilan осенняя eipeteti so‘z birikmasi sifatida noodatiroq jaranglaydi. A.Blok uchun ushbu so‘zning qo‘llanilishi aslini olganda, g‘oyat muhim edi. Avvalo, sifat so‘z turkumiga oid bo‘lgan osenniy so‘zi semantik va grammatik jihatdan осень so‘zi bilan chambarchas bog‘liq. Uning asl ma‘nosi matndagi *ветер, жёлтый, осень, мокрый, обнажила, красная рябина, цветной* kabi so‘zlar bilan uyg‘unlashib ketadi.

Осень – kuz so‘zi shunchaki yil faslini anglatmaydi, balki inson umrining qarilik davrini, uniing hayoti oxirlashib borayotganligini bildiruvchi ramziy ma‘nolarga ham ega. S.I.Ojegovning “Толковый словарь русского языка” lug‘atida осень so‘zining ramziy ma‘nolariga ham izoh berib o‘tadi: “относящийся к старости, к концу жизни”. Mazkur sezimlarni² she‘rdagi *путь (жизненный путь), скудный, кладбище, земля, молодость (противопоставление старости), умирает* kabi so‘zlar yanada yorqinlashtiradi.

Lirik qahramon tabiat bilan abadiy birlashib uning bag‘riga singib ketishni istaydi:

Над печалью нив твоих заплачу,

Твой простор навеки полюблю...

Много нас – свободных, юных, статных –

Умирает, не любя...

Приюти ты в даях необъятных!

Как и жить и плакать без тебя!

Lirik qahramon avvalo tabiatga nigoh tashlaydi, uni kuzatadi va tasvirlaydi va o‘z hissiyotlariga, orzu istaklariga yuzlanadi:

“Запою ли про свою удачу, // Как я молодость сгубил в хмелю....”

She‘rda vatan tasviri *битый камень, упругие кусты, густые рябины в проезжих селах, кабак, нищий, распеваящий псалмы* kabi ko‘plab real detallar bilan boyitilgan. O‘sha davrlardagi rus xalqi haqiqiy hayot tarzining o‘ziga xos xususiyatlari o‘quvchi ko‘z oldida gavdalanadi: *бедность, кабак, тюрьма, песни, пьянство.*

She‘rni o‘qir ekanmiz lirik qahramon tutqunlikdan xalos bo‘lganligini his etish mumkin (“*окно тюрьмы*”). Ehtimol, bu shunchaki qalb erkinligining ramzi bo‘lgan badiiy to‘qima obrazdir. Uning uchun keng ozod va erkin yo‘l ochilgan. Bir qarashda, g‘amgin kuz manzarasi yaxshiliklardan darak bermaydi: *битый камень, глины скудные пласты, обнажила кладбища земли.* Ammo, lirik qahramon, shubhasiz, yaqin kunlarda inqilob yuz berishiga ishora qiluvchi qizil rangga o‘quvchi e‘tiborini tortadi: *Но густых рябин в проезжих селах // Красный цвет зареет издали.* Aynan shu holat unga umid baxsh etadi va ishonch bilan o‘zining mashaqqatli yo‘lida davom etishga chorlaydi.

Mazkur she‘rda A.Blok takroriy so‘zlardan, xitob, undovlardan, ritorik savollardan hamda inversiyalardan keng foydalanadi: *Желтой глины скудные пласты // Разгулялась осень в мокрых долах // Но густых рябин в проезжих селах // Красный цвет зареет издали // Вот оно, мое веселье, пляшет // И звенит, звенит, в кустах пропав! // И вдали, вдали призывно машет // Твой узорный, твой цветной рукав // Кто взманил меня на путь знакомый...*

¹ Ожегов С.И. Словарь русского языка (около 57000 слов). Под ред. Н.Ю.Шведовой. Москва, “Русский язык”, 1987, 749 с.

² Қ.Йўлдош, М.Йўлдош. Бадий тахлил асослари. Тошкент, «Kamalak», 2016, 85-bet.

Asarning badiiy to'qimasida yuzlarcha maqollar, maxsus ifodalar, turli gaplar, qochirmalar, so'z o'yinlari yarqiraydi. Mana bular tilni qonli, jonli, obrazli bir til qiladi. Badiiy asar tilini qonli, jonli, obrazli qiladigan vositalar badiiy til vositalari deb ataladi.¹

Упругие, скудные, битый, знакомый, каменным, необъятных kabi oddiy va lo'nda qilib berilgan sifatlashlar (эпитет) hamda *разгулялась осень, голос Руси пьяной, твой простор, приюти ты, плакать без тебя* singari jonlantirishlar (олицетворение), *кладбища земли, цветной рукав, окно тюрьмы, земля легка* she'rga o'zgacha ohang baxsh etib, uni yanada ifodalibroq qilib, lirik qahramon ruhiyatini kitobxonga ifodali tarzda yetkazishga xizmat qiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkin, she'riy matnning lingvopoetik tahlili tadqiqotchidan tilshunoslik, adabiyotshunoslik ilmi bo'yicha chuqur bilim va malakani talab etadi. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili ham bu asliyatdan qolishmaydigan ijodiy jarayondir. Shuning uchun ham har bir she'rning tahliliga jiddiy yondashmoq kerak. Barcha she'riy asarga mos keladigan tahlil uslubi mavjud emas. She'riy matnni tahlil qilishning samarali usullarini ishlab chiqish nafaqat she'riyat tadqiqotchilarining, balki filologlarning oldida turgan dolzarb vazifalaridan biridir.

Bobonazarova Diyora (Qarshi DU)

INGLIZ TILI DISKURSIDA LINGVISTIK DEVIATSIYALARNING O'RNI

Annotatsiya. *Hozirgi zamonda ingliz tiliga beriladigan e'tibor nihoyatda katta. Ingliz tili mutaxassislariga ayonki, mazkur tilda bitta so'z bir nechta lug'aviy ma'noni anglatib keladi. Muloqotda ushbu so'zlarning semantik ma'nolari kontekstda o'z ifodasini topadi. Maqolada bu kabi holatlar misollar asosida yoritilgan.*

Аннотация. *В современном обществе уделяется особое внимание изучению английского языка. Специалистам известно, что одно слово имеет несколько семантических значений в английском языке. Семантическое значение находит своё выражение в контексте. В статье на конкретных примерах рассмотрены случаи употребления многозначных слов в тексте.*

Annotation. *The modern society pays a great attention to the study of foreign languages, in particular, English language. The specialists of the field know that one word in English contains several semantic meanings. The semantic meaning approves itself in context. The present article deals with this issue, illustrating some examples on the matter.*

Kalit so'zlar: *diskurs, deviatziya, lingvistik deviatziya, agent, kognitivizm, deformatsiya, semiologik sistema.*

Ключевые слова: *дискурс, девиация, лингвистическая девиация, агент, когнитивизм, деформация, семиологическая система.*

Key words: *discourse, deviation, linguistic deviation, agent, cognitivism, deformation, semiologic system.*

Tilshunoslik olami o'zining rang-barang birliklariga, lingvistik birikmalari-yu, iboralariga boy. Ushbu tushunchalar orasida "lingvistik deviatziya" deb atalmish tushuncha ham mavjud. Lingvistik deviatziyalarning tuzilishi, ko'rinishi va spetsifikasi haqida gapirishdan avval, bu so'zning o'zi nima ma'no anglatishini bildirib o'tish muhim. Deviatziya so'zining lug'aviy ma'nosiga to'xtaladigan bo'lsak, "anomal holat, deformatsiya, nomutanosiblik" ma'nolarini anglatib keladi. Tayinki, bu holatda savol tug'ilishi mumkin – tilshunoslikda anomal holatning sodir bo'lishi yoki nomutanosib vaziyatlarning borligi qanaqa qilib tushuniladi? Tilshunoslik borasida leksikologik jihatdan so'zlarning matnda ishlatilishi va ularning kontekstual jihatdan ma'lum ma'no kasb etishi, lingvistika borasida talqin qilinishi, grammatik tamoyilarga to'laqonligicha mos tushishi – bularning barchasi nihoyatda muhim aspekt hisoblanadi.

Ammo bir narsani unutmaslik kerakki, xorijiy tillarni o'rganuvchi tilshunoslarga yaxshi ma'lum bo'lgan holatlardan biri – bu, xususan, ingliz tilida mavjud bo'lgan so'zlarning muloqot hamda kontekstda qo'llanilishi yuzasidan gapiradigan bo'lsak, ingliz tilida bitta so'z bir nechta ma'noni anglatib kelishi mumkin. Matnda ishlatilgan so'zning qaysi ma'no kasb etishi esa tilshunoslar tomonidan kontekstual jihatdan tahlil qilinadi.

N.A.Fateyevaning fikricha, lingvistik deviatziyalar metalingvistik holat bo'lib hisoblanadi [1.45]. Adabiy kommunikatsiyaning asosiy murakkab jihati shundaki, bu soha yillar davomida turli xil olimlar

¹ Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. Un-tlar va ped.in-tlarning filol.fak.stud. uchun darslik, 2-nashri, T., "O'qituvchi", 1986, 408-bet.

tomonidan o'rganilib kelmoqda. Ushbu tushunchaning lingvistik jihatdan berilgan ta'rifiga asosan, "Matn umumiy ma'noda informativlikni saqlab qolishi uchun, u doimiy ravishda noadabiy struktural sharoitda avtomatik holatdan chiqarilib turishi zarur" [2.36]. Shu nuqtayi nazardan lingvistik deviatziyalar har bir muallifning individual yondashuvi bo'yicha talqin qilinadi. Yuqorida aytilgan fikrdan kelib chiqib shuni hulosa qilish mumkinki, yagona so'z bir muallif tomonidan bir ma'noda, ikkinchi muallif tomonidan boshqa ma'noni ifodalagan holda ishlatilishi mumkin. Bu fikrimizning isbotini quyida misollar yordamida tushuntirib berishga harakat qilamiz. Struktural jihatdan bu kabi yondashuv nostandart yondashuv hisoblanadi, biroq individual talqin yuzasidan yondashganda, lingvistik deviatziyalarning ma'no ahamiyati individual mualliflikni ifodalab keladi.

Tilshunoslikda lingvistik birliklarga bo'lgan munosabatning kollektiv yondashilgan holatidagi tahlili muloqotda lingvistik birliklarning jamoaviy ko'rinishda ishlatilishi, ya'ni, jamiyatning barcha vakillari tomonidan bir xil ma'noda qo'llanilishini ifodalaydi. Rus olimi V.Z.Demyankovning fikricha, "lingvistik til" tushunchasining ma'nosi semantik agent (foydalanuvchi) tomonidan belgilanadi, umumiy-kollektiv qo'llanilishda esa bu vaziyat o'zgacha holda ishlatilishi mumkin [2.32]. Ammo tilga bo'lgan individual yondashuvda bu vaziyat individual xarakterni kasb etadi.

Jamiyat vakillari bo'lgan insonlar kundalik turmush tarzida bir-birlari bilan doimiy ravishda muloqotda bo'ladilar, zero, til jamiyat individlarining muloqot quroli hisoblanadi.

Lingvistik deviatziyalar haqida to'xtaladigan bo'lsak, ular xabar yetkazishning o'zgacha usuli hisoblanadi. R.Bartning terminologik ta'rifiga yuzlanadigan bo'lsak, deviatziyalar "ikkilamchi semiologik sistema" sifatida faoliyat yuritadi, bunda til muloqot quroli va metalingvistik til haqida fikr yurituvchi tushuncha roliga vazifa o'taydi. Lingvistik deviatziyalar tilshunoslikda, bir tomondan, konstruktiv, ikkinchi tomondan, destruktiv vazifani ham o'tab kelishi mumkin. Bunda, konstruktiv jihatdan bir ma'noda ishlatilgan so'z yangi, o'zga ma'noda ishlatila boshlanishini oladigan bo'lsak, destruktiv deganda esa bir so'zda bir ma'no mavjudligi va shu ma'no o'z ahamiyatini yo'qotishini tushunishimiz mumkin.

Lingvistik deviatziyalarning ilmiy jihatdan tahlili, ularning normalari nuqtayi nazaridan ma'lum savollarni keltirib chiqaradi. Mashhur lingvist olimasi N.D.Artyunovaning fikricha, "norma" termini ham tabiiy jihatdan, ham insoniy prinsiplarning qorishmasi sifatida e'tiborga molik [4.18]. Umumiy lingvistik jihatdan, norma bu ma'lum shkala birligi asosida ma'lum soha yoki predmetga nisbatan beriluvchi baho nazarda tutiladi. Bu borada norma deganda ma'lum stereotiplar asosida baholangan va bildirilgan fikrlar jamlanmasi asosi tashkil etadi. Normadan chetda qolish deganda, ham ijobiy, ham salbiy jihatdan shkala birligi bo'yicha tegishli ko'rsatgichga erisha olmasligi nazarda tutiladi. Rus tilshunosi S.Y.Radionovaning fikricha, norma – bu har taraflama maqbul deb hisoblanmish, har qaysi jamiyat tomonidan ma'qullangan ko'rsatkichlar jamlanmasi tushuniladi.

Daliliy manbalarning tahlili deviatziya terminining individlar tomonidan talqin qilinishining, jamiyatda ushbu terminning interpretatsiyasi, uning har bir individning psixologiyasidagi in'ikosi bu terminning to'rtta asosiy faktori asosida turlarga bo'linishiga sabab bo'ldi: 1. Jamiyatda odatiy hisoblangan axloq normalariga asosan. 2. Ma'lum reja, grafik, etika normalaridan chetda qolishga nisbatan. 3. Umumiy psixologik hamda fiziologik normalardan chetda qolish. 4. Tashqi ta'sirlar natijasida normalardan chetda qolish. Birinchi turning kelib chiqishiga nazar soladigan bo'lsak, ma'lum jamiyat a'zolari tomonidan umumtartibda qabul qilingan normalardan og'ishni tushunadigan bo'lsak, ikkinchi tur bo'yicha, asosan, hech qanday jiddiy semantik ma'no kasb etmasa-da, bu tur ham salbiy semantikaning (umumiy tartibda qabul qilingan normalardan og'ish, barcha tomonidan e'tirof etilgan rejalardan og'ish va hokazo) kelib chiqishiga sababchi bo'lishi mumkin. Uchinchi va to'rtinchi turlarining ma'nosi insoniyatning psixologik hamda fiziologik faktorlari asosida, ularga tashqi muhit ta'sirida o'zgarishlarga sabab bo'lishlari nazarda tutiladi.

Quyida misollar asosida fikr yuritamiz. Original til sohiblari bir-birlari bilan ma'lumot almashinuv jarayonlarida kamdan-kam holatlarda bir-birlarini tushunmay qolishlari mumkin, negaki ularning madaniy jihatdan aloqalari bir, kelib chiqishlari, qarashlari, bir jamiyatga xosliklari, yagona qadriyatlarining mavjudligi, kelib chiqishlarining birligi nuqtayi nazaridan, doimo suhbatdoshlar orasida tushunmovchiliklarning kelib chiqishi kamdan kam sodir bo'ladigan vaziyat hisoblanadi. Ammo til sohiblari bilan muloqotga kirishuvchi, ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rganayotgan kishilar tomonidan yetkazib berilayotgan ma'lumotning analizi va sintezi biroz qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlarda keltirilgan, autentik adabiyotlardan olingan misollardan birini tahlil qilib ko'ramiz: "You do not just wake up and become a butterfly. Growth is a process". Ushbu misolga nazar tashlaydigan bo'lsak, inson mazkur misolda kapalakka qiyoslanayapti. Ushbu misolni to'g'ridan to'g'ri o'zbek tiliga tarjima qiladigan bo'lsak,

quyidagicha tarjima kelib chiqadi: “Sen birdaniga uygʻonib, kapalakka aylanib qolmaysan. Oʻsishning oʻzi ham bir jarayon”. Biologik nuqtayi nazardan qaraydigan boʻlgan odamzod va kapalak turli xil biologik turlarga taalluqli. Mazkur misoldan koʻrinib turibdiki, odamzod bu yerda kapalakka qiyoslanyapti, negaki, kapalakning kapalak darajasigacha yetilishi ham bir qancha bosqichlardan oʻtishni talab qiladi. Kapalak biz uni koʻrishga oʻrgangan koʻrinishiga yetguncha, dastavval, pilla qurti koʻrinishida boʻladi, soʻngra yetilish darajasiga borib qoladi, undan keyin esa ochilib, kapalakka aylanadi. Yuqoridagi misolda asosiy urgʻu rivojlanish bosqichlariga qaratilgan, yaʼni, kognitologik jihatdan tahlil qiladigan boʻlsak, insonning yetuk darajagacha oqillikka yoki boʻlmasa, kamolotga erishishi uchun anchagina vaqt talab etilishi nazarda tutilmoqda.

Bu kabi misollarimiz autentik adabiyotlarda talaygina – “Sometimes you don’t realize you are actually drowning when you are trying to be everyone else’s anchor”, nihoyatda chiroyli tarzda izoh etilgan tsitata. Oʻzbek tiliga soʻzma-soʻz tarjima qiladigan boʻlsak, “Birovlarning langari boʻlaman deb, aslida, choʻkib ketayotganligingni ham payqamay qolasan” tarzidagi tarjima kelib chiqadi. Mazkur misolda keltirilgan maʼnoga kognitologik jihatdan yondashadigan boʻlsak, inson fiziologik jihatdan suvda choʻkish xususiyatiga ega, ammo odamzod hech qanaqasiga langar sifatida tasvirda gavdalana olmaydi. Misolda doimgidek, predmetlar, hayvonlar yoki vaziyatlar insonga qiyoslangani singari, bu misolda ham langar (kemalar uchun tormoz vazifasini bajaruvchi, ogʻir metall predmet, metall zanjir orqali kemaga birlashtiriladi va kema toʻxtashi uchun suvga qarata tushiriladi, ogʻir metall suvga choʻkadi hamda suv ostidagi qumga tiralishi natijasida kema toʻxtaydi) insonga qiyoslanyapti.

Diskursiv tahlil qiladigan boʻlsak, insonlarning muammolarini hal qilish yoʻlida yoki dardiga hamroh boʻlish evaziga tushkun kayfiyatga tushib qolish hech gap emasligiga shaʼma qilinyapti. Shu bois odamzod boshqa inson uchun langar vazifasida qaralganda, birovlarning dardlarini tinglovchi, muammolarga yechim izlovchi individ sifatiga qiyoslanyapti. Langar oʻzining maʼnosi sifatida ogʻir metall, suvga osonlikcha choʻkadigan xossasi borligi uchun inson goʻyoki langar singari ogʻir, yaʼni, boshqalarning muammo-kechinmalaridan ogʻirlashib, tushkunlikka tushib qolishi nazarda tutilgan holda, misolda ‘langar’ soʻzining oʻzi lingvistik devyatsiya sifatida qoʻllanilmoqda.

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, tilshunoslikda soʻzlarning tahlili nihoyatda qiziq masala hisoblanadi. Har bir tahlil alohida ilmiy sohalarning yangilanishiga sabab boʻladi, yangilangan sohalar turli bahsmunozaralarga olib keladi, bahsmunozaralar esa ilmiy yechimga, ilmiy yechimlar ilmiy yangiliklarning yaratilishiga asos boʻladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Л.Филлипс, М.В.Йоргенсен. Дискурс–анализ: теория и метод. Пер. с англ. под ред. А.А.Киселевой. Харьков, изд-во Гуманитарного центра, 2004.
2. Марианне В.Йоргенсен, Луиза Дж.Филлипс. Дискурс–анализ: теория и метод. Пер. с англ. 2-е изд., испр. изд-во Гуманитарный Центр, 2008.
3. Маттисон Д. Медиа-дискурс. Анализ медиа-текстов. Исследования медиа и культуры. 2004.
4. Скрепцова Т.Г. Когнитивная лингвистика, классические теории, новые подходы. 2018.

Mustayeva Guldora Salohiddinovna (Toshkent davlat Transport universiteti dotsenti;

e-mail: mgulyas00@gmail.com);

Miraxmedova Zilola Erkinovna (Toshkent davlat Transport universiteti assistenti;

e-mail: zilolamirakhmedova@gmail.com),

EVFEMIZATSIYA JARAYONIDA XUSHMUOMALALIKNING OʻRNI, UNING PRAGMATIK JIHATLARI

***Аннотация.** Ushbu ishda biz nafaqat evfemizmlarni shakllantirishning nazariy jihatlarini, balki ularni amalda qoʻllashni ham aniqlashga harakat qilamiz. Bilvosita tilga haddan tashqari ishonish tushunmovchilik va notoʻgʻri talqinlarga olib kelishi mumkin. Evfemizmlar muloqotga juda singib ketganda, ular maʼnolarni xiralashtirishi va aniq va samarali tushunishga toʻsqinlik qilishi mumkin. Ochiq va shaffof muloqotni taʼminlash uchun xushmuomalalik va ravshanlik oʻrtasida muvozanatni saqlash juda muhimdir.*

***Аннотация.** В данной работе мы попытаемся выявить не только теоретические аспекты образования эвфемизмов, но и их применение на практике. Чрезмерная зависимость от косвенных формулировок может привести к недоразумениям и неверному толкованию. Когда эвфемизмы прочно встраиваются в коммуникацию, они могут размывать значения и препятствовать ясному*

и эффективному пониманию. Очень важно поддерживать баланс между вежливостью и ясностью, чтобы обеспечить открытое и прозрачное общение.

Annotation. In this work we will try to identify not only the theoretical aspects of the formation of euphemisms, but also their application in practice. An over-reliance on indirect language can lead to misunderstandings and misinterpretations. When euphemisms become heavily embedded in communication, they can blur meanings and prevent clear and effective understanding. It is very important to maintain a balance between politeness and clarity to ensure open and transparent communication.

Kalit soʻzlar: evfemizatsiya, pragmatik, lingvistik birlik, kommunikativ funktsiya, xushmuomalalik, konseptual, subprefiksi, odob-axloq, ijtimoiy uygʻunlik.

Ключевые слова: эвфемизация, прагматика, языковое единство, коммуникативная функция, вежливость, концепт, субпрефикс, этикет, социальная гармония.

Key words: euphemization, pragmatic, linguistic unity, communicative function, politeness, conceptual, sub-prefix, etiquette, social harmony.

Kirish. Evfemizm odamlarning muloqotida muhim rol oʻynaydi, chunki u ijtimoiy uygʻunlikni saqlashga va yuzaga kelishi mumkin boʻlgan nizolardan qochishga yordam beradi. Muayyan vaziyatlarda odamlar nozik mavzularni muhokama qilish uchun muloyim va bilvosita tildan foydalanib, evfemizmga murojaat qilishadi. Evfemizatsiya yanada tajovuzkor yoki aniq ifodani yumshoqroq, yoki kamroq toʻgʻri-dan toʻgʻri alternativ bilan almashtirishni oʻz ichiga oladi. Uning pragmatik jihatlari nafaqat xabarni yetkazishga, balki ijtimoiy va madaniy umidlarni bajarishga ham qaratilgan

Tilning paydo boʻlishi bilan odamlar jamiyatda birgalikda ishlashlari mumkin boʻldi. Lingvistik pragmatika «lingvistik birliklarning kommunikativ funksiyasini maʼruzachi tomonidan nutq faoliyatida uning kommunikativ-semantik vazifasini amalga oshirish va qabul qiluvchining nutq hamda nutqsiz harakatlarini boshqarish uchun ongli ravishda foydalanishi kontekstida» oʻrganiladi [1]. Charlz Morris pragmatikani belgining mohiyatini tushunish uchun asos deb hisoblagan. Uning fikricha, belgi jamiyatda maʼlum bir qoʻllanilishi tufayli shunday boʻladi, shuning uchun semantika va sintaksisni faqat odamlar oʻrtasidagi muloqot vositasi sifatida koʻrib chiqish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, pragmatika maʼruzachi turli xil til birliklaridan foydalanadigan bunday aloqa holatlarini koʻrib chiqadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Yuqorida aytib oʻtilganidek, evfemizmlarning paydo boʻlishi asoslari turli xil pragmatik sabablarni oʻz ichiga olishi mumkin, garchi birinchi navbatda, evfemizatsiya jarayoni xushmuomalalik prinsipi bilan tavsiflanadi. Ushbu prinsip boʻyicha shakllangan evfemizmlar turli xil kamsitishlarni yumshatadi [2]. Aloqa jarayonida xushmuomalalik katta ahamiyatga ega boʻlganligi sababli, ushbu tushuncha aniqlanishi kerak.

Xushmuomalalikni aniqlashda bir nechta yondashuv mavjud. Keng maʼnoda, xushmuomalalik jamiyatdagi odamlarning oʻzaro munosabati usuli sifatida suhbatdoshga hurmat va ziddiyatli vaziyatlar hamda tushunmovchiliklarning oldini olish istagi sifatida tushuniladi. T.V.Larinaning qarashicha, xushmuomalalik-mojarolarsiz muloqot qilishga intilayotgan milliy oʻziga xos xulq-atvor strategiyalari tizimini oʻz ichiga olgan universal aloqa toifasi tushuniladi [3]. Shu bilan birga, xushmuomalalik tushunchasi nisbiy hisoblanadi, chunki muayyan aloqa holatlari uchun juda koʻp turli xil qoidalar va shartlar mavjud. Masalan, bir kontekstda mutlaqo ruxsat etilmagan narsa boshqasida muloyim deb tan olinishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki, xushmuomalalikni koʻrib chiqish nafaqat ibora yoki jumla doirasida, balki kengroq kontekst darajasida amalga oshirilishi kerak, buning natijasida ushbu konsepsiyaning barcha mumkin boʻlgan qirralarini oʻrganish mumkin boʻladi. Biz xushmuomalalik gʻoyasini yetkazishimiz mumkin boʻlgan lingvistik vositalar haqida gapirganda, «Barcha madaniyatlarning tillari shaxsning ijtimoiy qiyofasiga daxlsiz munosabatning ahamiyatini mustahkamlaydigan lingvistik vositalar tizimiga ega»ligini tushunamiz [4]. Avvalo, bunday vositalarga quyidagilar kiradi:

- 1) murojaatlarning erkin shakllari (ismlar, unvonlar, unvonlar va boshqalar);
- 2) tilning pronominal va feʼl tizimlari yordamida kodlangan murojaatlarning muzlatilgan shakllari;
- 3) stereotipik odob-axloq formulalari [4].

G.Altman va A.Risk ushbu muammoni leksik yondashuv doirasida oʻrganishdi va odob-axloqning leksik vositalarini uch guruhga boʻlishdi:

1) muloyim ekvivalentlar, boshqacha qilib aytganda, neytral til birliklarining muloyim sinonimlari (masalan, tired – fatigued);

2) dastlab, muloyim-neytral til birliklari, unda xushmuomalalik belgisi sifatida foydalanilganda muloyim maʼnolar paydo boʻlishi mumkin;

3) dastlab, odobsiz yoki neytral sinonimga ega bo'lmagan va faqat xushmuomalalik ma'nosini o'z ichiga olgan muloyim birliklar [5].

P.Braun va S.Levinson kabi olimlar ijobiy va salbiy xushmuomalalikni hisobga olib, tasnif sifatida harakat qilmaydigan, lekin o'z ichiga olgan inventarizatsiya deb ataladigan lingvistik vositalar haqida gapirishadi:

– so'roq konstruksiyalarini o'z ichiga olgan sintaktik vositalar, ulardan foydalanish suhbatdoshga javob tanlashga imkon beradi, «muloyim pessimizatsiya» haqida gapiradigan salbiy konstruksiyalar, shuningdek, subyektiv kayfiyat va bilvosita nutq harakatlari, ulardan foydalanish sherikga talqinni tanlash imkoniyatini beradi;

– kategoriyani kamaytirish uchun zarur bo'lgan manzil shakllaridan, urg'u funksiyasida ishlatiladigan zarralar, epistemik baholash vositalaridan (modal so'zlar, shaxsiy munosabat fe'llari) iborat leksik vositalar. Leksik darajada normativ lug'atga alohida e'tibor beriladi. Umumjahon xushmuomalalik vositalari nafaqat standart, siqilgan iboralar, *happy, very well, fine, nice, please* kabi ijobiy hissiy rangdagi so'zlardir;

a) grammatik vositalar, masalan, modal fe'llar, suhbatdoshlarni nomlashdan qochish vositasi sifatida passiv ovoz, suhbatdoshlarni nomlamaslik uchun noaniq olmoshlar;

b) fonetika darajasida o'rtacha ovoz balandligi, talaffuzning ravshanligi va xushmuomalalik belgilaridan foydalanish talab etiladi [6].

Shunga qaramay, ko'plab tilshunoslar xushmuomalalik odobli deb hisoblanadigan narsani va u yoki bu til shakli uni qay darajada ifoda etishini tushinishda yetarlicha nisbiy ekanligiga ishonishadi. Tilda «iltimos» yoki «rahmat» («thank you», «please») kabi mutlaq xushmuomalalik belgilari mavjud, ammo ularning soni kam.

Tadqiqot metodologiyasi. Evfemiya va xushmuomalalikni taqqoslab, ushbu tushunchalar sinonim emasligini ko'rishimiz mumkin, shuningdek, xushmuomalalik aloqa ishtirokchisini evfemizmdan foydalanishga majbur qiladigan sabablarga ishora qiladi. Bunday sabablarga odob-axloq qoidalari va suhbatdoshdan ma'lumotlarni yashirish istagi ham kiradi. Evfemiya ham, xushmuomalalik ham suhbatdoshga murojaat qilib, pragmatik xarakterga ega. Evfemizmlardan foydalanish, shuningdek, muloyim ifoda shakllari ziddiyatli vaziyatlarga tushib qolishni istamaslik bilan bog'liq. Keling, evfemiya va xushmuomalalik bir-biri bilan qanday munosabatda bo'lishini ko'rib chiqaylik

Nutqni evfemizatsiya qilish maqsadlarini o'rganib chiqib, L.P.Krysin evfemizmlarni ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarda qo'llashda ma'ruzachilarning asosiy maqsadi kommunikativ nizolar va muvaffaqiyatsizliklardan qochish, shuningdek, suhbatdoshda kommunikativ noqulaylik hissi paydo bo'lishining oldini olish degan xulosaga keldi [7]. Shunga qaramay, evfemizmnining konseptual tomonini hisobga olgan holda, biz ba'zi evfemizmlar diniy, tartibga soluvchi omillar, ma'lumotni begonalardan yashirish istagi va boshqalar bilan belgilanishiga e'tibor qaratdik, boshqacha qilib aytganda, xushmuomalalik prinsipi evfemizmlardan foydalanishni belgilaydigan omillardan biridir. Shuning uchun xushmuomalalik va evfemizmnini sinonim deb hisoblash mumkin emas, chunki xushmuomalalik holatida biz faqat evfemizmlarning ayrim guruhlaridan foydalanishimiz mumkin. Masalan, kichraytiruvchi qo'shimchali so'zlar, manzil shakllari (seni siz bilan almashtirish), po-prefiksi bilan sifat va qo'shimchalarning qiyosiy darajasi, subprefiksi bilan fe'l shakllari va boshqalar. E.P.Senichkina bu so'zlarni muloyimroq, yumshatuvchi sifatida ishlatishimizga qaramay, ular salbiy denotatsiyaga ega, shuning uchun biz ularni evfemizmlarga murojaat qila olmaymiz, deb hisoblaydi. Biroq E.P.Senichkina, bir vaqtning o'zida, salbiy ma'nolarning paydo bo'lishi sharoitida xushmuomalalik toifasining yuqoridagi lingvistik vositalarini evfemizmlarga bog'lash mumkinligini aytadi [8]. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, xushmuomalalik toifasining u yoki bu lingvistik vositalari, agar salbiy denotatsiyani nafaqat yumshatish, balki yaxshilash zarur bo'lsa, evfemizmnini deb hisoblash huquqiga ega.

Tahlil va natijalar. Xushmuomalalikning lingvistik vositalarini o'rganib chiqib, bilvosita nominatsiyalarga ustunlik beriladi va nominatsiyaning bilvosita belgisi evfemizmnining muhim belgilaridan biri deb aytishimiz mumkin. Bundan tashqari, biz yuqorida aytganimizdek, ma'ruzachi o'z nutqi va nutq holatini nazorat qilishi, ya'ni, xushmuomalalik, nutq odob-axloq me'yorlariga rioya qilishi sharti bilan evfemizmlardan foydalanish ehtimoli ancha yuqori bo'ladi.

G.N.Muhamedyanova tomonidan taklif qilingan evfemizmlarning «ijobiy» evfemiya va «salbiy» evfemiyaga bo'linishiga ham e'tibor qaratish lozim. Bunday farq xushmuomalalikning ijobiy va salbiy turlari tushunchalariga asoslanadi. Evfemizmnining lug'atning bu bo'linishi muloyim va mojarolarsiz muloqot tamoyillari hamkorlik tamoyillari, xushmuomalalik va teng xavfsizlik evfemizmining pragmatik mohiyati

tini aks ettirish tufayli paydo bo'ladi). G.N.Muhamedyanovanning so'zlariga ko'ra, davlatdagi jamiyat hayoti salbiy evfemiyaning anglatadi va siyosiy to'g'rilik mafkurasida paydo bo'lgan evfemizmlar evfemiya tegishli bo'ladi. Ushbu bo'linish bir qator tub farqlarga asoslanadi. Masalan, ba'zi evfemizmlarning «salbiyligi» tabiiy chegaralarining dastlabki buzilishi bilan belgilanadi. Salbiy evfemiya shaklida axloqning tashqi tomoni ko'proq darajada ifodalanadi, bu har doim ham ma'ruzachining ichki hissiyotlari va holatiga mos kelmasligi mumkin. Evfemizmlar orqali asl so'zning ijobiy ma'nosining oshishi ma'ruzachi yoki tinglovchining imidjini, ijtimoiy shaxsiyatini saqlab qolish uchun ijobiy ahamiyatini kuchaytirish bilan bog'liq bo'ladi. Evfemizmlarning paydo bo'lishining muhim sababi siyosiy to'g'rilikdir.

Xulosa. Xulosa qilishimiz mumkin, xushmuomalalik nutq xatti-harakatlarining maxsus strategiyasi sifatida tushuniladi, unda evfemiya, aniqrog'i, noziklikni saqlash uchun zarur bo'lgan individual evfemizmlar taktikalardan biri rolini o'ynaydi. Yuqoridagi ilmiy asoslardan kelib chiqib, qisqacha qilib aytganda, evfemizatsiya jarayonida xushmuomalalikning roli nozik mavzularni boshqarish va ijtimoiy uyg'unlikni saqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Evfemizmlar odamlarga his-tuyg'ularni hurmat qilish va yuzni saqlab qolish bilan birga, potensial haqoratli yoki noqulay mavzularni muhokama qilishga imkon beradi. Madaniy jihatdan sezgir va pragmatik tabiatda evfemizmlar qarama-qarshilik yoki qayg'u xavfini minimallashtirish bilan birga, ijtimoiy o'zaro ta'sirlarni boshqarishga yordam beradi. Biroq, ehtiyotkorlik bilan harakat qilish va xushmuomalalikka intilishda aniq muloqot buzilmasligini ta'minlash muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сигал К.Я. Синтаксические этюды. М., 2006, 156 с.
2. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. Учебное пособие, М., "Высшая школа", 1989, 129 с.
3. Ларина Т.В. Категория вежливости в английской и русской коммуникативных культурах. М., 2009, 131 с.
4. Watts R. Linguistic politeness and politic verbal behavior. Reconsidering claims for universality. Politeness in language. Studies in its history, theory and practice, 1992.
5. Altman G., Riska A. Towards a typology of courtesy in language. Anthropological linguistics, 1966.
6. Brown P., Levinson S. Universals in language usage. Politeness phenomena. II Questions and politeness: Strategies in social interaction II Eds. Goody E.N. Cambridge. Cambridge University Press, 1978.
7. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи. Русский язык конца XX столетия. М., 2000, 78 с.
8. Сеничкина Е.П. Эвфемизмы русского языка. М., "Высшая школа", 2006, 49 с.

Saydivaliyeva Barno Saidbaxramovna (Toshkent davlat Transport universiteti assistenti;

<https://orcid.org/0000-0001-5589-5938>)

KUNDALIK HAYOTIMIZDA ISHLATILADIGAN EVFEMIZMLARNING TAHLILI

Аннотация. *Evfemizmlar insoniy muloqotning muhim qismidir, bu bizga haqoratli yoki noqulay tilni yumshoqroq yoki ijtimoiy jihatdan maqbul atamalar bilan almashtirish orqali yumshatish yoki mas-kalash imkonini beradi. Ular bizning kundalik almashinuvlarimizda, xoh suhbatlarda, xoh yozuvlarda yo-ki ommaviy axborot vositalarida keng tarqalgan, chunki ular ijtimoiy uyg'unlikni saqlash va keraksiz ni-zolardan qochishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu maqola evfemizmlardan foydalanish, ularning mu-loqotga ta'siri va jamiyatga olib kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarini tahlil qilishga qaratilgan.*

Аннотация. *Эвфемизмы являются важной частью человеческого общения и позволяют нам смягчать или маскировать оскорбительные или неприятные выражения, заменяя их более мягкими или социально приемлемыми терминами. Они повсюду в наших повседневных взаимодействиях, будь то в разговорах, письмах или средствах массовой информации, поскольку играют решающую роль в поддержании социальной гармонии и предотвращении ненужных конфликтов. Цель этой статьи – проанализировать использование эвфемизмов, их влияние на коммуникацию и последствия, которые они могут иметь для общества.*

Annotation. *Euphemisms are an important part of human communication and allow us to tone down or mask offensive or unpleasant expressions by replacing them with softer or socially acceptable terms. They are omnipresent in our daily interactions, be it in conversation, writing or the media, as they play a crucial role in maintaining social harmony and avoiding unnecessary conflict. The aim of this article is to analyze the use of euphemisms, their impact on communication and the consequences they can have on society.*

Kalit soʻzlar: *evfemizmlar, konnotatsiya, uygʻunlik, lingvistik taktika, potensial, evfemistik funktsiya, tabuizm, maksimal, oʻrtacha, minimal.*

Ключевые слова: *эвфемизмы, коннотация, гармония, лингвистическая тактика, потенциал, эвфемистическая функция, табуизм, максимум, среднее значение, минимум.*

Key words: *euphemisms, connotation, harmony, linguistic tactics, potential, euphemistic function, tabuism, maximum, average, minimum.*

Kirish. Evfemizmlar tez-tez ishlatiladigan umumiy sohalardan biri bu oʻlim va oʻlim konseptiga oid sinonimlarni muhokama qilishdir. Kimdir vafot etganini aytish oʻrniga, odamlar, koʻpincha, «Ular ketishdi» yoki «Ular endi biz bilan emas» kabi iboralarni ishlatishadi. «Ushbu evfemizmlardan foydalanib, biz qoʻpol haqiqatlarning zarbasini yumshatishga va vaziyatning sezgirligini hurmat qilishga harakat qilamiz. Biroq ushbu lingvistik taktika odamlarga oʻlimning ogʻirligini chinakam tushunishga va ularga dosh berishga imkon beradimi yoki bu bizning qaygʻuni qayta ishlash qobiliyatimizni yashirishini baholash juda muhimdir. Evfemizmlar muntazam ravishda ishlatiladigan yana bir domen – bu ish joyi. Kimnidir boʻshatish oʻrniga, ish beruvchilar «Ularni qoʻyib yuborish» yoki «qisqartirish» kabi iboralarni tanlashi mumkin. «Ushbu evfemizmlar ishsizlik bilan bogʻliq salbiy maʼnolarni yumshatish va taʼsirlangan xodimlarga hissiy taʼsirni kamaytirish uchun ishlatiladi. Shu bilan birga, ushbu lingvistik yondashuv vaziyatning ahamiyatini pasaytirib, tugatishga olib kelgan muammolarni hal qilishni yoki ish joyini yaxshilashga intilishni qiyinlashtirishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Evfemizmlar kasalliklar, nogironlar yoki ruhiy salomatlik kabi nozik mavzular atrofidagi munozaralarda ham rol oʻynaydi. Masalan, shaxslar «nogiron» atamasini ishlatishdan koʻra, kimnidir «imkoniyati cheklangan» deb atashlari mumkin, bu ularning cheklovlaridan farqli oʻlaroq qobiliyatlarini taʼkidlashni maqsad qilgan. Ushbu lingvistik siljish inklyuzivlik va shaxslarga hurmatni targʻib qilishni maqsad qilgan, ammo u maʼlum shartlarni bevosita tan olishdan qochib, beixtiyor stigmatizatsiyani davom ettirishi mumkin. Bundan tashqari, siyosiy va diplomatik til koʻpincha munozarali yoki yoqimsiz voqealar taʼsirini yumshatish uchun evfemizmlarni oʻz ichiga oladi. Urush holatlari «harbiy aralashuvlar» yoki «tinchlikparvarlik missiyalari» deb nomlanadi, garovga yetkazilgan zarar esa «kutilmagan oqibatlar» sifatida taqdim etilishi mumkin. «Ushbu evfemizmlar jamoatchilik idrokini shakllantirish va qiyinchiliklarga duch kelganda ijobiy imidjni saqlab qolish uchun joylashtirilgan. Biroq ular zoʻravonlik va mojarolar haqiqatlarini yashirishi, jamoatchilik tushunchasiga toʻsqinlik qilishi va jamiyatni ushbu harakatlarning haqiqiy xarajatlariga potensial ravishda sezgirlashtirishi mumkin. Evfemizmlar ijtimoiy uygʻunlikni saqlash maqsadiga xizmat qilsa-da, ular baʼzi salbiy taʼsirlarga olib kelishi mumkin. Ular tushunmovchiliklarga hissa qoʻshishi mumkin, ayniqsa, tilni boshqacha talqin qiladigan turli madaniyatlar yoki guruhlar orasida. Bundan tashqari, evfemizmlarga tayanish ochiq va halol muloqotga toʻsqinlik qilishi mumkin, chunki bu shaxslarga qiyin mavzularga bevosita murojaat qilishdan qochishga imkon beradi. Ushbu qochish taraqqiyotga va muhim dialoglarning oʻtkazilishiga toʻsqinlik qilishi mumkin.

Xushmuomalalikning yumshatuvchi iboralari dunyoning barcha tillari uchun umumiydir. Evfemizmlar soʻzlarni va soʻz birikmalarini yumshatish uchun ishlatiladi. Suhbat mavzusi suhbatdoshni xafa qilishi yoki xijolat qilishi mumkinligini taklif qilganda, maʼruzachi ularga murojaat qiladi. Oʻz-oʻzini gapiradigan maʼruzachilar tomonidan nutqni ijtimoiy nazorat qilish va oʻzini oʻzi boshqarish qanchalik qiyin boʻlsa, evfemizmlar paydo boʻlishi ehtimoli shunchalik yuqori boʻladi. Ammo tillardagi evfemizmlar oʻxshash boʻlishi mumkin emas. Evfemizm turlarini farqlash uchun koʻplab yondashuvlar mavjud va ushbu maqolada E.P.Senichkina, L.P.Ratshina, M.L.Kovshovaning ishlariga asoslangan evfemizm turlariga eʼtibor qaratiladi. Umuman, evfemizm bilan uni evfemizmning quyidagi asosiy turlari deb hisoblash kerak: ixtiyoriy evfemizmlar, tarixiy evfemizmlar, eskirgan evfemizmlar, kelib chiqishi boʻyicha evfemizmlar, lingvistik (tizimli, umumiy til) evfemizmlar, vaqti-vaqti bilan evfemizmlar, nutq evfemizmlari, funktsional evfemizmlar turlari mavjud [1.2].

Evfemizm – tabuizm yonga fidelist nuqtayi nazar tufayli jamiyat tomonidan toʻgʻridan toʻgʻri nomlash qatʼiyanan man etilgan antik davrga borib taqaladi. Qadimgi davrlardan evfemizm–tabuizmdan foydalanish zamonaviy tilda soʻzlashuvchilar tomonidan yaxshi tushunilmagan yoki anglanilmagan. Koʻpincha, evfemizmning bu turi bilan almashtirilgan toʻgʻridan toʻgʻri nominatsiyalar adabiy tilda saqlanmaydi. Ixtiyoriy evfemizmlar ixtiyoriy oʻrinbosarlardir [5].

Koʻpincha, ishlatiladigan stigmatizatsiya qilingan toʻgʻridan toʻgʻri soʻzlar qabul qiluvchini noqulay his qiladi. Majburiy boʻlmagan aloqa toʻgʻridan toʻgʻri foydalanishda ham amalga oshirilishi bilan bogʻliq. Bu qatʼiy belgilangan ijtimoiy doiradagi aloqa – ixtiyoriy evfemizmlardan foydalanishni nazarda tutadi. E.P.Senichkina «Bu almashtirilgan foydalanishning asosiy qismini tashkil etadigan ixtiyoriy evfe-

mizmlar» deb yozadi [1]. Tarixiy evfemizmlarga bir vaqtlar o'rnini bosuvchi yoki almashtirish funksiyasi sifatida xizmat qilgan so'zlar yoki iboralar kiradi, ammo hozirgi vaqtda ularning «evfemizm» salohiyati tilda so'zlashuvchilar tomonidan tushunilmaydi. Ushbu evfemizmlar faqat til tarixi bilan bog'liq, ammo ularning soni kundan kunga ko'payib bormoqda, chunki evfemizm hodisasining dinamikaga moyilligi so'zning evfemistik ma'nosini yo'q qilish va uni boshqa, yangi evfemizm bilan almashtirish demakdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Evfemizmlar kelib chiqishi bo'yicha ular, E.P.Senichkinaning fikriga ko'ra, aslida, «evfemizm emas», lekin «bu til birliklarining paydo bo'lishi, shakllanishi, jumladan, evfemistik funksiyaga bog'liq» so'zlardir [1]. Bunday so'zlarga tibbiy atamalar, chet tillaridan olingan so'zlar, qisqartmalar kiradi, ular umumiy ona tili uchun ma'nosizlik, assotsiativ aloqalarni uzish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Lingvistik yoki tizimli evfemizmlarga oid nomzodlar tilning aksariyat ma'ruzachilari tomonidan evfemistik so'zlar sifatida tushuniladi. Ma'lum bir turning evfemizmlarini ko'paytirish va tushunish qiyin muammo emas. M.L.Kovshov, shuningdek, «nutq» evfemizmlarini tilga yoki uning terminologiyasida-umumiy til evfemizmlariga yaqin deb hisoblaydi, bunday evfemizmlar individual kontekstual almashtirishlar bo'lib, ularning barqarorligi va takrorlanishi tor doiradagi oilaviy yoki do'stlik aloqalari bilan cheklangan. Ushbu ikki turdagi nominatsiyalar nutq orqali hosil bo'lgan vaqti-vaqti bilan evfemizmlar bilan taqqoslanadi, ammo lug'atda tavsiflanmaydi: bunday evfemizmlar «ba'zan noyob bo'lsa, ularni nutqda ishlatish» uchun yaratiladi [2].

Tahlil va natijalar. Funksional evfemizmlar barcha evfemizmlarning eng kichik qismidir va lingvistik birliklar unga kiritiladi. Funksional evfemizmlarning leksik tabiati evfemizm degani emas, balki ma'lum kontekstlarda yoki leksik birikmalar orqali muntazam ravishda evfemistik funksiyani bajaradigan bunday birliklarga noaniq olmoshlar kiradi. E.P.Senichkina yozganidek, evfemizmlar «yumshatish» darajasi bilan ham ajralib turadi: «evfemizatsiya darajasi, kelib chiqishi bo'yicha tarixiy evfemizmlar va evfemizmlarga taalluqli emas [1]. Evfemizatsiya nutq orqali shakllangan nomzodlarga ega va ular vaqti-vaqti bilan evfemizmdir. Shuning uchun lingvistik evfemizmlar o'rtacha yoki minimal evfemizatsiya darajasiga ega bo'lgan o'rinbosar birliklardir [3]. Evfemizatsiyaning minimal darajasi uchun zamonaviy ona tilida so'zlashuvchi tomonidan amalga oshiriladigan salbiy baho yoki konnotatsiyadan foydalanish jarayonida evfemizmni egallash tavsiflanadi. Jarayon qaysi sohada amalga oshirilayotganiga qarab, erkin nomini o'zgartirish-kundalik (shaxsiy) va ijtimoiy-siyosiy (ijtimoiy) kundalik va ijtimoiy evfemizmlar yoki kundalik va ijtimoiy-siyosiy tushunchalar o'rtasida farqlanadi. Birinchisi, insonning samimiy, oilaviy sohasidagi va kundalik faoliyatidagi hayotini tasvirlaydi, ikkinchisi, maxsus nutq sharoitida yaratiladi va qo'llaniladi, bu yerda suhbatdoshlar, bir tomondan, mansabdor shaxslar oldida davlat apparati va bu davlat aholisi, boshqasi bilan yaratiladi [4].

Evfemizatsiya haqida zamonaviy tillarda davom etayotgan universal jarayonlardan biri sifatida gapirganda va yuqoridagilarga tayanib, biz quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin: ko'rib chiqilayotgan leksikonning asosiy xususiyatlaridan biri katta deb hisoblanishi mumkin evfemizmlarning turli xil turlari (eng keng qamrovli turlari lingvistik, nutq, vaqti-vaqti bilan), ko'pgina turlarda yumshatish darajasining mavjudligi (maksimal, o'rtacha, minimal), uslub omilining ahamiyati (turli xil nutq uslublarining evfemizmlari), shuningdek, evfemizmlarning inson hayotining ikkita asosiy sohasidan biriga tegishliligi – kundalik yoki ijtimoiy-siyosiy.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, evfemizmlar bizning kundalik hayotimizning keng tarqalgan elementi bo'lib, muloqotimizni shakllantiradi va ijtimoiy odob-axloq qoidalarini targ'ib qiladi. Bezovta qiluvchi haqiqatlarning zarbasini yumshatish, ish joyidagi uyg'unlikni saqlash yoki diplomatik bezakni saqlash uchun mo'ljallanganmi, evfemizmlar hayotning turli jabhalarini qanday qabul qilishimiz va tushunishimizda ulkan kuchga ega. Ular hal qiluvchi rolni bajarsalar-da, ularning potentsial oqibatlarini yodda tutish kerak. Ijtimoiy sezgirlikni saqlash va ochiq muloqotni rivojlantirish o'rtasida muvozanatni saqlash jamiyat ichida samarali va shaffof aloqani ta'minlash uchun juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сеничкина Е.П. Словарь эвфемизмов русского языка. М., “Наука”, 2008, 464 с.
2. Ковшова М.Л. Семантика и прагматика эвфемизмов: краткий тематический словарь современных русских эвфемизмов. М., “Гнозис”, 2007, 320 с.
3. Dehqonboy Nabirasi Omongul Mahamadsoli qizi. (2022). The use of political euphemisms in english and uzbek languages. International Journal of Advance Scientific Research, 2(12), p. 53–58. <https://doi.org/10.37547/ijast-02-12-08>
4. Khaydarova Gulrux Asliddin qizi&Abdusattarova Shaxlo Toshtemirovna, Axtamova Yodgora Ashrafovna. (2022). Linguocognitive analysis in uzbek and english euphemisms. American Journal of Interdisciplinary Re-

Boymuratova Nazokat Komiljonovna (UrDU mustaqil tadqiqotchisi)
ABULG‘OZI BAHODIRXONNING “SHAJARAYI TURK” VA “SHAJARAYI TAROKIMA”
ASARLARI TILI VOKALIZMI

Annotatsiya. *Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi turk” va “Shajarayi tarokima” asarlari tilida unlilar sistemasini tadqiq etish jarayonida ularni Navoiy asarlari tilining vokalizmi, shuningdek, Alisher Navoiyning turkiy til (eski o‘zbek tili)dagi unlilar haqida bergan nazariy ma‘lumotlari bilan qiyoslab bo‘rish maqsadga muvofiqdir. Chunki Alisher Navoiyning bu haqdagi ma‘lumotlarining ahamiyati shundaki, u turkiy tildagi tovushlar sistemasini ushbu tilni ona tili sifatida biluvchi xalqning zabardast ziyolisi sifatida ham, amaliy xarakterda ham, nazariy xarakterda ham puxta bilgan. Bundan tashqari, Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi turk” va “Shajarayi tarokima” asarlari tilida unlilar sistemasini eski o‘zbek tilida ijod qilgan boshqa adiblar tiliga solishtirish xonliklar davrida o‘zbek adabiy tilining fonetik sistemasida qanday o‘ziga xosliklar vujudga kelganini yaqqolroq namoyon qiladi.*

Аннотация. *В статье речь идет о том, что в процессе анализа системы гласных в языке произведений Абулгази Бахадырхана «Родословная тюрков» и «Родословная туркмен» целесообразно сравнить их с вокализмом языка произведений Навои, а также с теоретическими сведениями Навои о системе гласных в тюркском языке (староузбекском). Значение этих данных в том, что Навои, как образованный сын народа, считавшего тюркский язык родным, хорошо знал практически и теоретически систему звуков тюркского языка. Кроме этого, названные произведения Абулгази Бахадырхана, наглядно демонстрируют, как в результате сравнения системы гласных языка данных произведений с языком произведений других писателей периода ханства, возникали особенности фонетической системы узбекского литературного языка.*

Annotation. *In the process of researching the vowel system in the language of Abulghozi Bahadirkhan's works “Shajarayi Turk” and “Shajarayi Tarokima”, comparing them with the vocalism of the language of Navoi's works, as well as Alisher Navoi's theoretical information about vowels in the Turkic language (old Uzbek language) - rish is appropriate. Because the importance of Alisher Navoi's information about this is that he thoroughly understood the sound system of the Turkic language in the quality of a great intellectual of the people who know this language as their mother tongue, both in practical and theoretical nature. In addition, comparing the vowel system in the language of Abulghozi Bahadirkhan's works “Shajarayi Turk” and “Shajarayi Tarokima” with the language of other writers who created the old Uzbek language, it is more obvious what peculiarities arose in the phonetic system of the Uzbek literary language during the Khanate period. shows.*

Kalit so‘zlar: *Abulg‘ozi Bahodirxon, Shajarayi turk”, “Shajarayi tarokima”, unlilar, qiyoslash.*

Ключевые слова: *Абулгази Бахадырхан, «Родословная тюрков», «Родословная туркмен», гласные, сравнение.*

Key words: *Abulghozi Bahadirkhan, “Shajarayi Turk”, “Shajarayi tarokima”, vowels, comparison.*

Butun eski o‘zbek tilida manbalardagi unlilar sistemasi haqida ma‘lum bir to‘xtamga kelinmaganligining asosiy sabablaridan biri, arab alifbosiga asoslangan eski o‘zbek yozuvida barcha unli tovushlarni ifodalash uchun atigi uchta harf ishlatilganidir. Bundan tashqari, unlilarni ifodalash uchun ma‘lum bir me‘yoriy qoidalar ishlab chiqilmagan. Shuning uchun ham eski o‘zbek tilidagi unlilar haqida shu kungacha aniq bir ilmiy xulosa qilish mushkil. Bu borada turkologlarimizning bildirgan fikrlari va keltirgan dalillari bir-birini inkor etadi.

Masalan, professor A.K.Borovkov Alisher Navoiy asarlari tilida 8 unli fonema mavjudligini ko‘rsatadi.¹ Professor X.Doniyorov asarlarida eski o‘zbek tilida, jumladan, Alisher Navoiy asarlari tilida 11 unli bo‘lib, shulardan 9 tasi fonema xususiyatiga ega, deb ta‘kidlanadi. E.Umarov esa Alisher Navoiy asarlari tilida unli fonemalar miqdorini 9 ta ekanligini ta‘kidlagan holda, “Mukokamat ul-lug‘atayn”da aks etgan unlilar asosida hamda ushbu asarda keltirilgan nazariy ma‘lumotlarga asoslanib, 13 ta deb ko‘r-

¹ Боровков А.К. Навои – как осноположник узбекского литературного языка. Т., 1976, с. 64.

satadi.¹ Akademik Alibek Rustamov o'zining Alisher Navoiy tili muammolariga bag'ishlangan asarlarida eski o'zbek tilida 9 ta unli fonema mavjud bo'lganini yozadi.²

Abulg'oz Bahodirxonning "Shajarayi turk" va "Shajarayi tarokima" asarlari tilida unlilar sistemasini tadqiq etish jarayonida ularni Navoiy asarlari tilining vokalizmi, shuningdek, Alisher Navoiyning turkiy tildagi (eski o'zbek tilidagi) unlilar haqida bergan nazariy ma'lumotlari bilan qiyoslab borish maqsadga muvofiqdir. Chunki Alisher Navoiyning bu haqdagi ma'lumotlarining ahamiyati shundaki, u turkiy tildagi tovushlar sistemasini ushbu tilni ona tili sifatida biluvchi xalqning zabardast ziyolisi sifatida ham, amaliy xarakterda ham, nazariy xarakterda ham puxta bilgan. Bundan tashqari, Abulg'oz Bahodirxonning "Shajarayi turk" va "Shajarayi tarokima" asarlari tilida unlilar sistemasini eski o'zbek tilida ijod qilgan boshqa adiblar tiliga solishtirish xonliklar davrida o'zbek adabiy tilining fonetik sistemasida qanday o'ziga xosliklar vujudga kelganini yaqqolroq namoyon qiladi.

Alisher Navoiy asarlarida, xususan, "Muhokamat ul-lug'atayn" da eski o'zbek tilidagi unlilar haqida noyob ma'lumotlar saqlangan. Ularni yig'ib, tartibga keltirish natijasida XV asr vokalizmi haqida qimmatli ma'lumotlar olish mumkin. Jumladan, shoir *a* unlisining sifat xususiyatlari haqida quyidagilarni yozadi: "*Ul jumladin biri alif bila ho orasida munosabat va mushorakat beribdurlarki, bir lafzni oxiri alif bilan qofiya qilsa bo'lur, andoqki, aro لا lafzini sara سره va dara (qir) دره bila qofiya qilsa bo'lur*".³ Yuqoridagi misoldan shoir eski o'zbek tilida ikkita "a" unlisi mavjudligini ma'lum qiladi, nihoyat, shoir asarlarida uchrovi, jumladan, Alisher Navoiyning Tehrondagi Saltanat kutubxonasida saqlanayotgan shoir dastxatidagi so'zboshida keluvchi "alifi mamduda" (ā) – cho'ziq *a* bilan yozilgan: āg'uluq اغولوق, ātsa اتسا, ālmishtur الميشتور so'zlarini hisobga olsak, XV asrda uch xil *a* unlisi mavjud bo'lganligi ma'lum bo'ladi.

Cho'ziq ā, qisqa ä, oddiy a. XV asrda cho'ziq ā mavjud bo'lganligi Mahdixon, shuningdek, Markaziy Osiyo hududida tuzilgan forsiy farhanglar ham tasdiqlaydi. So'z o'rtasidagi cho'ziq ā ni Mahdixon kashida, ya'ni cho'zilgan atamasi orqali ko'rsatadi. Forsiy farhanglarda turkiy so'zlardagi cho'ziq *a* ikkita alif bilan ko'rsatilgan. Bulardan alif belgisi bilan ifodalangan so'zlar ma'no ajratish xususiyatiga ega bo'lgani uchun mustaqil fonema sanaladi, qolgan ikkisi: so'z boshida keluvchi – maddali alif va so'z oxirida keluvchi "hoyi havvaz" orqali ko'rsatiluvchi qisqa ä fonema variantlari hisoblanadi.

Abulg'oz Bahodirxonning "Shajarayi turk" va "Shajarayi tarokima" asarlaridan keltiriladigan quyidagi parchalar orqali xonliklar davri adabiy tilida mavjud *a* unlisi va uning fonema variantlari haqida ma'lumot olishimiz va ularni eski o'zbek tilining boshqa obidalari, xususan, Alisher Navoiy asarlari tilining vokalizmi bilan taqqoslashimiz mumkin: "*Otasidin so'ngra tamom elga podshoh bo'ldi. Ar tog'i va Kar tog'i, bu zamonda ani Ulug' tog' va Kichik tog' tey tururlar, ani yoylar erdi. Qish bo'lg'anda Qora qum va Sir suvining yoqasini qishlar erdi. Qoraxon zamonida el andog' kofir bo'lib erdilarkim, ichlarinda bir musulmon qolmay erdi*" (Sh.T.17).

Yuqorida keltirilgan parchada *a* unli qo'llangan o'rinlarni ko'zdan kechirar ekanmiz, Abulg'oz Bahodirxon asarlarida ham eski o'zbek tilining barcha etaplariga xos fonetik sistema mavjudligini ko'ramiz. Xususan, bunda Alisher Navoiy qayd etgan *a* unlining uchtasini ham uchratamiz:

1. So'z boshida maddali alif bilan ifodalanuvchi ā. Bu unli tovush eski o'zbek tilida unlilar tasnifiga ko'ra til orqa, quyi keng, lablanmagan unli tovush. Bu tovush o'zlashma so'zlarga nisbatan asl turkiy so'zlarda ko'proq uchraydi. Yuqoridagi matnda *ota* tarzida berilgan so'zdagi har ikkala unli ham aslida til orqa, quyi keng, lablanmagan unli, ya'ni ā dir. Bu so'z hozirgi kunda ham Xorazm shevalarida shu tarzda talaffuz qilinadi. Shuningdek, parchadagi quyidagi so'zlarda ham ushbu til orqa, quyi keng, lablanmagan unli ishlatilgan: **Ota, Ar tog'i, Kar tog'i, ani, Ulug' tog', Kichik tog', tururlar, ani, yoylar, bo'lg'anda, Qora qum, yoqasi, qishlar, Qoraxon, andog', qolmay.**

Shoir labangan unli haqida yozar ekan, XV asr o'zbek tilida to'rtta mustaqil lablangan fonema bo'lganligini ta'kidlab, quyidagi misollarni keltiradi: "to'rk, domdur, yana to'rk, andin daqiqroqdurki, qush o'ltutur yig'ochdur va to'rk andin daqiqroqdur – uying to'ridur va to'rk, barchadin ariqdur: to'rlug'ni yo eshikni turmak uydur".⁴ Bu misollardan ko'rinib turibdiki, Alisher Navoiy eski o'zbek

¹ Умаров Э. "Мукокамат ул-луғатайн" да акс этган унлилар. "Ўзбек тили ва адабиёти", 1994, 4-сон, 26–28-бетлар.

² Рустамов А. XV аср тили вокализми. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари", 1968, 6-сон; Т., "Фан", 1963.

³ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, Т., 1966, 114-бет.

⁴ Shu manba.

tilida bir-biridan uzun-qisqalikda farqlanuvchi to'rtta mustaqil fonema borligini ta'kidlamoqda. Ulardan birinchisi oddiy cho'ziqlikka ega o' (dom), ikkinchisi – qush o'tiradigan yog'och, birinchisidan qisqaroq bo'lgani uchun birinchi darajali qisqa o', uchinchisi uying to'ri, ikkinchisidan qisqaroq bo'lgani uchun ikkinchi darajali qisqa o', to'rtinchisi to'rlug' (eshikning to'ri) uchinchisidan qisqaroq bo'lgani uchun uchinchi darajali qisqa o'.

Abulg'ozii Bahodirxonning asarlari tilida ham lablangan unililar soni to'rtta bo'lib, ular quyidagilardir:

1. u – til orqa, yuqori tor, lablangan unli.
2. y – til oldi, yuqori tor, lablangan unli.
3. o – til orqa, o'rta keng, lablangan unli.
4. ø – til oldi, o'rta keng, lablangan unli.

Abulg'ozii asarlarida lablangan unililar haqida ma'lum bir to'xtamga kelish uchun uning asarlaridan olingan quyidagi parchalarni tahlil qilish maqsadga muvofiqdir: *Eslining Shaban otli o'g'li bor erdi, ani xon qildilar. Ul taqi otalari yurgan yo'ldin yurub, yaxshig'a yaxshi va yomang'a yoman bo'lub, yigirmi yil otasi taxtinda o'tlurub, ulug' otalarining ko'chining yerina tushub ko'chib ketdi (Sh.T.35) yoki... To'lixon Nishopurni xarob qilg'andin so'ng Hiroto ustiga yurudi. Hiroto'g'a yaqin yetgandin so'ng Zanbur otlig' navkarini elchi qilib, Hiroto'ning akobir va ashrofig'a aytib yubordikim, to o'zingiz o'lub, o'g'lon-ushoqlaringiz asir bo'lmag'ay (Sh.T.77).*

Mikromantni tahlil qilar ekanmiz, ularda quyidagishi o'rinlarda lablangan unililar ishtirok etganligini ko'ramiz: o'g'li, ul, yurgan, yo'ldin, yurub, bo'lub, o'tlurub, ulug', ko'ch, tushub, ko'chib, To'lixon, Nishopur, so'ng, yurudi, Zanbur, yubordi, o'zingiz, o'lub, o'g'lon-ushoq, bo'lmag'ay.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida nazariy jihatdan 6 ta unli bor deyilsa ham, lablangan unililarning bugungi kunda ham ma'no farqlash xususiyati mavjud. Yuqoridagi parchadaga e'tibor qaratsak, olmaq (bo'lmoq fe'lining shakli) – *ølmaq* (o'lmoq, vafot etmoq), *bolmaq* (bo'lmoq fe'li, bog'lama vazifasini ham bajaradi) – *bølmaq* (bo'lmoq, ajratmoq), *tush* (uyqudagi tush) – *tøsh* (tushmoq fe'lining o'zagi) kabi so'zlarda lablangan unililar ma'no farqlashi mumkinligini ko'ramiz. Lablangan unililarning soni va sifati xusuida akademiklar G'anijon Abdurahmonov va Alibek Rustamovlarning fikrlari juda muhimdir. Bu ikki olimning fikricha, o va ø fonemalari hozirgi o'zbek adabiy tili va singormonizmsiz o'zbek lahja va shevalarida o ning oldiga siljishi natijasida konvergentsiyaga uchrab, bir fonemaga aylangan. Ammo boshqa turkiy tillarda, shuningdek, singormonizmsiz o'zbek lahja va shevalarida o bilan ø mustaqil fonemalardir. Qadimgi turkiy tildagi u va y ning holati hozirgi o'zbek tilidagi u va y kabidir. Qadimgi turkiy tilda ham u va y mustaqil fonemalardir. Masalan, *uch* (tugash joyi) – *ych* (3 soni).¹

Eski o'zbek tilida lablangan unililar o'zlarining sifati, ya'ni, cho'ziq-qisqaligi bilan ham farqlanganini Alisher Navoiyning bu haqdagi qimmatli ma'lumotlaridan bilib olamiz. Alisher Navoiy oddiy cho'ziqlikdagi vovli erur so'zini qisqa u li, ya'ni, zammali hur حر va dur در oddiy cho'ziqlikka ega u li g'urur رور va zarur رور so'zlariga qofiya qilsa bo'ladi, deb ta'kidlaydi. Bu misol bizga ikkita tovush haqida ma'lumot bermoqda: biri oddiy u, ikkinchisi qisqa u.

Abulg'ozii asarlarida bir-biridan tilning to'g'ri yo'nalishiga ko'ra (gorizantal) farqlanuvchi i va q unililari borligini ko'ramiz. O'zbek tili tarixi bu unililar bir-biridan farqlanuvchi jihatlari uchta ham bo'lgani ma'lum. Jumladan, Alisher Navoiy XV asrdagi i unililari haqida ham qimmatli ma'lumotlar qoldirgan va bu haqda yozadi: "...va yoyi misol uch harakatdin ortuq topilmas".² Bu esa XV asr o'zbek tilida bir-biridan uzun-qisqalikda farq qilib, ma'no ajratish xususiyatiga ega uchta i unlisi bo'lganligini ko'rsatadi.

Alisher Navoiy esa bu ikkala unlini ham cho'ziq-qisqalik sifati bilan farqlaydi. Xususan, ulug' shoririmiz oddiy i ni anglatuvchi yoyli so'zni qisqa i ni ko'rsatuvchi kasrali so'zga qofiya qilsa bo'lur, deb yozadi: "...va yo bila kasra orasidag'i bu nav'dur, andoqki, اغبر ag'qr va باغير bag'qr alfozin sadir صادر va قادر alfozi bila qofiya qilsa bo'lur, ta'xir va tag'yir alfozi bila ham bo'lur".³

Abulg'ozii Bahodirxonning tarixiy asarlaridagi unililar sistemasini kuzatar ekanmiz, ularda 10 mustaqil fonema saqlanganini ko'ramiz. Unlarni XVI asr yozma yodgorliklari tili bilan qiyoslasak, "Muhokamat ul-lug'atayn"da unililar haqidagi ma'lumotlar xulosasiga ko'ra, XV asr o'zbek tilida quyidagi unli tovushlar bo'lganligini ko'ramiz:

¹ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Т., "Ўқитувчи", 1982, 8-бет.

² Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, Т., 1967, 115-бет.

³ Shu manba.

1. Maddali alif – cho‘ziq a.
2. Oddiy cho‘ziqlikka ega a.
3. Hoyi havvaz orqali ifodalaniladigan qisqa a.
4. Vov orqali ifodalaniladigan oddiy u.
5. Zamma orqali ifodalaniladigan qisqa u.
6. Oddiy cho‘ziqlikdagi u.
7. Birinchi darajali qisqa u.
8. Ikkinchi darajali qisqa o‘.
9. Uchinchi darajali qisqa o‘.
10. Yoy orqali ifodalaniladigan oddiy cho‘ziqlikka ega i.
11. Kasra orqali ifodalaniladigan qisqa i.
12. Uzun i.
13. I unlisi.

Shunga asosan, professor Ergash Umarov fikricha, eski o‘zbek tilida 13 ta unli tovush bo‘lgan. Unlilardan 9 tasi fonema xususiyatiga ega. Alisher Navoiy unlilarning bir-biridan farqini faqat uzun-qis-qalik va tor-kenglik orqali ko‘rsatgan. Xuddi shunday tasnifni shoir asarlariga tuzilgan lug‘atlarda ham ko‘rish mumkin. Bu narsa eski o‘zbek tili uchun qattiqlik yoki yumshoqlik emas, balki uzun-qisqalik va tor-kenglik asosiy xususiyat bo‘lganligini ko‘rsatadi. Agar fonema variantlarini ham e‘tiborga oladigan bo‘lsak, Abulg‘ozixon asarlaridagi unlilar miqdorini ham shu tarzda ko‘rsatish mumkin.

Olimboyeva Donaxon Abduvaliyevna (Alfraganus university assistenti)

LOTIN TILINI O‘ZLASHTIRISHDA TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI

***Annotatsiya.** Tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida lotin tilini chuqurlashtirilgan holda o‘qitish masalalari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada lotin tili darolarida zamonaviy usullarni qo‘llash masalalariga doir qarashlar mazkur yo‘nalishda chuqur o‘rganish muhim sanalgan ot so‘z turkumi misolida bayon etilgan.*

***Аннотация.** Особое значение имеет вопрос углубленного обучения латинскому языку в медицинских ВУЗах. В данной статье изложены взгляды по применению современных методов на занятиях по латинскому языку на примере части речи-имя существительное, углубленное изучение которой считается важным.*

Annotation. The issue of in-depth teaching of the Latin language in medical universities is of particular importance. This article outlines views on the use of modern methods in Latin classes using the example of the noun, a part of speech, the in-depth study of which is considered important.

***Kalit so‘zlar:** tibbiy ta’lim, lotin tili, texnologiya, ot, grammatik kategoriya, turlanish, aniqlovchi.*

***Ключевые слова:** медицинское образование, латинский язык, технология, существительное, грамматическая категория, склонение, определение.*

Key words: medical education, the Latin language, technology, noun, grammatical category, declension, determiner.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi 5847-sonli farmoni bilan O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi tasdiqlandi. Mazkur Konsepsiyada oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari – zamonaviy bilim va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish borasida strategik vazifalar belgilab berildi.

Mazkur vazifalar sohadagi mavjud muammolarni bartaraf etishga, sohani zamonaviy standartlar darajasida tashkillashtirishga qaratilgan bo‘lib, unga ko‘ra, ta’limni rivojlantirish, yoshlarni kasb-hunarga yo‘naltirish, yangi avlod kadrlarini tayyorlashga jiddiy e‘tibor qaratish talab etiladi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad o‘qitish jarayonida innovatsion ta’lim texnologiyalari va didaktik modellarni rivojlantirish hamda ulardan samarali foydalanish orqali ta’limni raqamli tizimga moslashtirishdir.

Shu nuqtayi nazardan, institutimizda tillarni, jumladan, lotin tilini o‘qitish jarayonida zamonaviy usullarni qo‘llash masalasini yanada rivojlantirish taqozo etiladi. Zero, tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida lotin tilini chuqurlashtirilgan holda o‘qitish masalalari alohida ahamiyat kasb etadi. Shunga ko‘ra, lotin tilini o‘qitilishi va uni tibbiyot xodimlariga o‘rgatilishi dolzarb masala hisoblanib, quyidagi maqolada maz-

kur yo'nalishdagi chuqur va puxta o'rganishni talab qiladigan ot so'z turkumining o'qitilishi borasida so'z yuritiladi.

Asosiy qism. Tibbiy terminologiyani o'zlashtirishda ot so'z turkumi, uning grammatik kategoriyalarini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Lotin tiliga oid darslik¹ va qo'llanmalarda² ot so'z turkumi keng yoritilgan. Mazkur fanning dasturiga muvofiq, talabalar o'tning grammatik kategoriyalari, besh xil turlanish belgilari, 1–5 turlanishdagi otlarning lug'at shakllarini o'zlashtirishlari, mashg'ulot uchun ajratilgan leksik minimumni yod olishlari, anatomik atamalar tarkibini tahlil qila olishlari, atamalarni tashkil etuvchi atama-elementlarning grammatik vazifasini aniqlay olishlari, atamalarni lotin tilidan o'zbek tiliga va o'zbek tilidan lotin tiliga tarjima qila olishlari belgilangan.

Lotin tilidagi mavjud otlar ham umuman turkiy tillardagi, xususan, o'zbek tilidagi otlarga xos barcha xususiyatlarga ega bo'lib, bulardan eng asosiysi: o'tning narsa-predmetlarni nomlash xususiyati hisoblanadi.

Shu o'rinda "Aqliy hujum" texnologiyasini qo'llash samarali natija berishini ta'kidlamoqchimiz. Chunki ot so'z turkumi talabalarga tanish, o'rta ta'limda o'zbek, rus va chet tillarni o'zlashtirish jarayonida o'rganilganligi bois ma'lum darajada tushunchalarga ega. Bu usul orqali qisqa vaqt oralig'ida guruhdagi barcha talabalarni qamrab olish va ularni faol holatga keltirish mumkin. Bunda ta'lim beruvchi tomonidan ot so'z turkumi bo'yicha talabalarga umumiy savollar beriladi. Mazkur usulning qoidasiga ko'ra, talabalar bilganlaricha o'z fikrlarini bildiradilar, boshqalarning aralashuviga, to'g'rilashlariga yo'l qo'yilmaydi, natijalar baholanmaydi. Bundan ko'zlangan maqsad talaba o'z fikrini erkin bildirishiga erishishdir. O'rta tashlangan fikrlar ta'lim beruvchi tomonidan umumlashtirilganidan so'ng, ularning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi barchaga ma'lum bo'ladi va talabalar ushbu mavzu bo'yicha o'zlarining bilim darajalarini baholay oladilar.

Shundan so'ng lotin tilida otlarning grammatik kategoriyalari, ularning uchta rodga, birlik va ko'plik shakllariga, beshta turlanishga egaligi hamda oltita kelishikning mavjudligi tushuntiriladi. Tibbiy atamalarni o'zlashtirish, so'z birikmalari va gaplarni hosil qila olish uchun zarur bo'lgan bosh kelishik hamda qaratqich kelishigi chuqur singdirilishi kerak. Chunki har bir turlanishdagi otlarning rod qo'shimchalari, bosh va qaratqich kelishigi qo'shimchalari turlichadir. Lotin tilida otlarning turlanish tipi qaratqich kelishigi birlik qo'shimchasi yordamida aniqlanishini alohida ta'kidlash lozim.

Otlarning lug'at shaklini to'g'ri o'zlashtirish fanning asosini tashkil qiladi desak, adashmagan bo'lamiz. Chunki lug'at shaklida mazkur o'tning bosh kelishikdagi holati, uning qaratqich kelishikdagi birlik qo'shimchasi, rod belgisi hamda tarjimasini berilgan:

♦ *ala, ae, f – qanot;*

♦ *digitus, i, m – barmoq;*

♦ *sternum, i, n – to'sh va h.k.*

Masalan: *Ala, ae, f – qanot* lug'at shaklidan ushbu o'tning *a* qo'shimchasiga tugagan femininumga mansub otligi va qaratqich kelishigida *ae* qo'shimchasini olishi hamda o'zbek tilidagi tarjimasini o'zlashtiriladi. Undagi qo'shimchalar va rod belgisi mazkur o'tning 1-turlanishga mansubligini ko'rsatadi.

Shuningdek, otlarning turlanishiga alohida e'tibor qaratilishi lozim. Chunki lotin tilida otlarning har bir turlanish tipi alohida qo'shimchalar orqali ifodalanadi va ularning farqlanishi keng izoh talab qiladi:

♦ *qovurg'a – costa, ae, f (I turlanish);*

♦ *asab – nervus, i, m (II turlanish);*

♦ *to'siq – septum, i, n (II turlanish);*

♦ *tirsak o'simtasi – olecranon, i, n (II turlanish);*

♦ *odam – homo, inis, m (III turlanish);*

♦ *qism – pars, partis, f (III turlanish);*

♦ *suyak – os, ossis, n (III turlanish);*

♦ *yoy – arcus, us, m (IV turlanish);*

♦ *tizza – genu, us, n (IV turlanish);*

¹ Тананушко К.А. Учебник латинского языка. Lingua Latina. Минск, Харвест, 2007; Чернявский М.Н. Латинский язык и основы медицинской терминологии. Издание третье, исправленное и дополненное. Москва, ШИКО, 2007.

² Xo'jayeva L.U. Lotin tili. Tibbiyot o'quv adabiyoti. Toshkent, O'ME davlat ilmiy nashriyoti, 2005.

◆yuza – facies, ei, f (V turlanish).¹

Shu o‘rinda lotin tilidagi otlarning negizini aniqlash uchun ularni qaratqich kelishigiga qo‘yib, qo‘shimchasini olib tashlash kerakligi misollar yordamida izohlab ketilishi lozim: *costa, costae, f=cost; homo, hominis, m=homin; nervus, nervi, m=nerv; corpus, corporis, n=corpor; facies, faciei, f=faci* kabi.

Shuningdek, otlarning gapdagi o‘rni borasida tushunchalar beriladi. Lotin tili qoidalariga muvofiq, otlar doimo sifatdan oldin kelishi va o‘zbek tilidagi joylashuv o‘rni bilan farqlanishi misollar yordamida tushuntiriladi:

- ◆uzun suyak – *os longum*;
- ◆qisqa muskul – *musculus brevis*;
- ◆sariq boylam – *ligamentum flavum*;
- ◆ko‘ndalang o‘simta – *processus transversus*;
- ◆katta teshik – *foramen magnum* kabi.²

Lotin tili grammatikasida aniqlovchilar moslashgan va moslashmagan holatda kuzatiladi va otlar gapda moslashmagan aniqlovchi vazifasida qo‘llanadi. Lotin tilida moslashmagan aniqlovchi otning qaratqich kelishik birlik yoki ko‘plik shaklidan hosil bo‘lishi, gapda aniqlanmishdan keyingi o‘rinda kelishi misollar yordamida tushuntiriladi:

- ◆*sulcus nervi – nerv egati*;
- ◆*crista tuberculi – do‘mboqchanning qirrasini*;
- ◆*ramus mandibulae – pastki jag‘ shoxchasi*.³

Talabalarga mavzu to‘liq tushuntirilib bo‘lingach, “Nima uchun” sxemali texnologiyasi orqali mavzuning asosiy o‘rinlarini mustahkamlab olish mumkin. Bunda umumiy “Nima uchun” savoli qo‘yilib, unga har bir talaba tushunganlari asosida o‘z fikrlarini bildirishadi. Bundan ko‘zlangan maqsad har bir talabaning erkin fikr bildira olishi va oxirida to‘g‘ri xulosaga erishishdir. Mazkur usul muammoning yechimi topilguncha davom etadi. Yakunida esa javoblar hamkorlikda taqqoslanib ko‘riladi, noto‘g‘ri fikrlardan tozalanib, umumiy bir fikrga kelinadi. Shu orqali mavzuning o‘zlashtirilishiga erishiladi.

Shuningdek, lotin tili darslarida leksik minimumni o‘zlashtirish muhim sanaladi va mashg‘ulotlarning asosini tashkil qiladi. Ushbu bosqichda “Kungaboqar” texnologisini qo‘llash yaxshi samara beradi. Mazkur texnologiyaning qoidasiga ko‘ra, talabalar 3 – 4 tadan iborat kichik guruhlariga ajratiladi. Har bir guruh bittadan kungaboqar chizib, o‘rtasidagi doiraga topshiriq yoziladi. Masalan, 1-turlanishdagi otlar, 2-turlanishdagi otlar yoki boshqa turlanishdagi otlarni aniqlash bo‘yicha vazifa berilishi mumkin. Shuningdek, otlarning qaysi rodga mansubligi borasida topshiriqlar berish mumkin yoki otlarning tarjimalarini topib yozish kabi topshiriqlar berilishi mumkin. Ajratilgan vaqt oralig‘ida (5–10 min.) guruhdagi talabalar birlashib, kungaboqarning barglariga mos otlarni topib yozishaveradi. Bunda topshiriqqa oid misollarni ko‘p topish va lotin tilida to‘g‘ri yozish muhim hisoblanadi. Qatnashchilarning o‘zlari natijalarni baholaydilar.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, mashg‘ulotlar davomida zamonaviy usullardan foydalanish ta‘lim beruvchi va ta‘lim oluvchilar uchun qator qulayliklar yaratadi hamda ta‘limning samarali va qiziqarli bo‘lishini ta‘minlaydi. Yuqorida keltirilgan usullar asosida lotin tilini o‘zlashtirishda muhim bo‘lgan og‘zaki va yozma ko‘nikmalarni shakllantirish bo‘yicha yuqori natijalarga erishish mumkin.

Dosanov Nuratdin Xalillayevich (Nizomiy nomidagi TDPU, filologiya fanlari nomzodi)
O‘ZBEK TILIDA IZOHLOVCHILARNING LEKSIK-SEMANTIK, SINTAKTIK
XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Izohlovchi o‘ziga xos leksik-semantik xususiyatlarga ega bo‘lib, aniqlovchining boshqa turlaridan farq qiluvchi alohida bir turidir. O‘zbek tilidagi izohlovchilar izohlanmish bilan o‘zaro semantik munosabatda bo‘lib turli xil ma‘nolarni anglatadi. Izohlovchi va izohlanmish izohlovchili birikmani tashkil qiladi. Leksemashaklning leksemaga tobelanishi bilan tuziladigan lisoniy birlikka birikma deyiladi. Leksema shakl holatida bo‘lish birikmaning, asosan, tobe a‘zosida voqe bo‘ladi, shuni hisobga olib, birikmalarning turlari shu tobe a‘zosiga ko‘ra nomlanishi izohlovchili birikmada ham voqelanadi.

¹ Xo‘jayeva L.U. Lotin tili. Tibbiyot o‘quv adabiyoti. Toshkent, O‘ME davlat ilmiy nashriyoti, 2005, 19 – 20-betlar.

² O‘sha manba. 21 – 22-betlar.

³ O‘sha manba.

Аннотация. Толкователь – это особый вид определителя, который отличается от других типов определителей своими лексико-семантическими свойствами. Аннотаторы в узбекском языке имеют разные значения в семантической взаимосвязи с интерпретируемым. Интерпретирующий и интерпретируемый составляют комбинацию интерпретирующего. Лексеязыковая единица, образуемая при подчинении формы лексеме, называется соединением. Лексема пребывания в состоянии формы происходит в основном в подчиненном члене соединения, учитывая, что типы соединений, названные в соответствии с этим подчиненным членом, также происходят в интерпретирующем соединении.

Annotation. An interpreter is a special type of determinant that differs from other types of determinants by its lexical and semantic properties. Annotators in the Uzbek language have different meanings in the semantic relationship with the interpreted one. The interpreter and the interpreted constitute a combination of the interpreter. The lexeme-linguistic unit formed when the form is subordinated to the lexeme is called compound. The lexeme stays in the state of the form occurs mainly in the subordinate member of the compound, given that the types of compounds named in accordance with this subordinate member also occur in the interpretive compound.

Kalit so‘zlar: izohlovchi, izohlanmish, prepozitiv, postpozitiv, semantika. semantik munosabat, leksemashakl, izohlovchili birikma.

Ключевые слова: интерпретирующий, интерпретируемый, предлог, постпозитивный, семантика. семантическая связь, лексеобразование, интерпретативное сочетание./инно

Key words: interpretive, interpreted, preposition, postpositive, semantics. semantic connection, lexeme formation, interpretative combination.

Predmetni boshqa bir nom berish bilan aniqlaydigan bo‘lakka izohlovchi deyiladi. Masalan, akademik Habib Abdullayev, Jo‘ra soatsoz, dutorchi qizlar kabi.

Izohlovchi predmetga boshqacha nom berish, uni boshqacha atash yo‘li bilan aniqlaydi. Izohlovchi bog‘lanib kelgan bo‘lak izohlanmish sanaladi. Izohlovchi o‘ziga xos leksik-semantik xususiyatlarga ega bo‘lib, u aniqlovchining boshqa turlaridan farq qiluvchi alohida bir turidir.

Mavjud adabiyotlarda, ilmiy ishlarda o‘zbek tilidagi izohlovchilarning leksik-semantik xususiyatlariga kam e‘tibor berilgan. Ba‘zi ishlarda izohlovchilar bildirgan ma‘nolariga ko‘ra o‘n turga bo‘linsa, ba‘zi birlarida sakkiz turga ajratiladi.

O‘zbek tilidagi izohlovchilar izohlanmish bilan o‘zaro semantik munosabatda bo‘lib turli xil ma‘nolarni anglatadi. Shu jihatdan, ular quyidagi turlarga bo‘linadi.

- a) nasl-nasabni bildiradigan izohlovchilar;
- b) kasb-hunarni bildiradigan izohlovchilar;
- d) lavozimni bildiradigan izohlovchilar.
- e) laqabni va fizik holatdagi kamchilikni bildiradigan izohlovchilar;
- f) qarindoshlik munosabatni bildiradigan izohlovchilar;
- g) jinsini bildiradigan izohlovchilar;
- h) toifa-hurmatni bildiradigan izohlovchilar;
- i) millatini bildiradigan izohlovchilar.

O‘zbek tilidagi bu izohlovchilar qo‘llanish doirasining tor yoki kengligi jihatidan bir-biridan farqlanadi. Ularning har biriga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

Nasl-nasabni bildiradigan izohlovchilar o‘zbek tilidagi juda keng qo‘llanishi jihatidan alohida ajralib turadi. Chunki tilimizda qahramonning aniq xarakteristikasi berilmaydi, faqat an‘anaga aylangan belgilarigina ko‘rsatiladi. Shunday belgilardan biri qahramonning kelib chiqishi, ya‘ni nasl-nasabidir.

Kasb-hunarni bildiradigan izohlovchilar o‘zbek tilida ko‘p uchraydi. Chunki har qanday subyekt ma‘lum bir kasb-hunar egasi hisoblanadi. O‘zbek tilidagi bunday izohlovchilar shu hunar egasini ko‘rsatuvchi atoqli yoki turdosh otdan oldin yoki keyin kelib, uning kasb-hunarini anglatadi. Ular xilma-xil kasb-hunarlarini ifodalaydi. Masalan: **Oshpaz Shukur, gulchi Nizom va duradgor Vahobjonlar yetib kelishdi.**

Lavozimni bildiradigan izohlovchilar, asosan, amal, unvonni bildiradigan so‘zlar bilan ifodalanishi jihatidan farqlanadi. Ma‘lumki, tilimiz xalqimizning turmush tarzini, shart-sharoitini aks ettirganligidan unda amal, unvonni ifodalovchi turli izohlovchilar ko‘p ishlatiladi. Masalan: **Kapitan Mansurov so‘zladi. Anjumanda direktor Xoliqov ham qatnashdi.**

Laqabni va fizik holatdagi kamchilikni bildiradigan izohlovchilar ham keng qo‘llaniladi. Sababi er-tak personajlari faqat ismning o‘zi bilangina emas, balki u biror belgi yoki laqabnin ko‘rsatadigan so‘z

bilan birga ifodalanadi. Masalan: Muqbil toshotarning keksa otasi bilan qari onasi bor ekan (O'.x.e.37). Ahmad o'ychi yana qur'a tashlabdi (O'.x.e. 87).

O'zbek tilidagi laqab va fizik holatdagi kamchilikni bildiradigan izohlovchilar semantik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan izohlovchilardir. Sabab laqab ko'proq fizik holatdagi kamchilikni ko'rsatadigan so'zlar asosida yuzaga keladi. Bunday izohlovchilar faqat yakka so'z bilan ifodalanib, izohlanmishning jismoniy kamchiligini ko'rsatadi.

Ba'zan o'zbek tilida personaj o'z nomi bilan atalmasdan biror belgi yoki laqabi bilan ataladi.

Qarindoshlik munosabatni bildiradigan izohlovchilar o'zbek tilida eng ko'p qo'llanadigan izohlovchilarning biri sanaladi. Ular ko'proq yakka so'z bilan ifodalanadi. Masalan: Kelin zerikib qolmasin deb, singlisi Zulayhoni yoniga qo'yibdi (O'.x.e.1t. 474).

Jinsini bildiradigan izohlovchilar ham yakka so'z bilan ifodalanadi. Masalan: Biz bir dona qo'g'irchoqni chiroyli qilib yasab, eshikning ikki tomoniga qo'yaylik, agar u egarni olsa o'g'il bola, qo'g'irchoqni olsa qiz bola bo'ladi (O'.x.e. 2t.129).

Toifa-hurmatni bildiradigan izohlovchilar o'zbek tilidagi izohlovchilarning o'ziga xos bir turi bo'lib, hozirgi o'zbek tilida kam uchraydi. U hamma vaqt izohlanmishdan keyin qo'llanib, toifa va hurmat ma'nosini ifodalaydi. Masalan: Kechqurun Shavkatbekka Badia parini nikohladilar (O'.x.e.1t 398).

Misolimizdagi "pari" izohlovchisi ayollarning o'ziga xos bir toifasini anglatyapti. Chunki, "pari" ijobiy ma'noda qo'llanganda, ayollikning ideal timsolini, latofat va nazokat egasini aks ettiradi.

Quyidagi misolimizda izohlovchi (oyim) hurmat ma'nosini ifodalayapti: Bu so'zlarning sizga Oq-bilak oyimni munosib ko'rib aytgan edim, – debdi (O'.x.e.2t.296).

Millatini bildiradigan izohlovchilar ham jinsni bildiradigan izohlovchilar singari kam qo'llanadi. Masalan: Shahzoda Momir bilan Somirga ham yaxshi shohona uylar berib, bir necha kun turkman shohining kelganiga ziyofatlar beribdi (O'.x.e.1t.500).

Leksemashaklning odatda leksemaga tobelanishi bilan tuziladigan lisoniy birlikka b i r i k m a deyiladi. Leksema shakl holatida bo'lish birikmaning asosan tobe a'zosida voqe bo'ladi, shuni hisobga olib birikmalarning turlari shu tobe a'zosiga ko'ra nomlanadi. Masalan: izohlovchili birikma.

Izohlovchili birikmaning har ikki a'zosi odatda predmet ma'nosini anglatadigan leksema(shakl) bilan, ba'zan-gina izohlovchi belgi ma'nosini anglatadigan leksema(shakl) bilan ifodalanadi; natijada predmet ma'lum bir tavsif olgan holda anglatiladi: *shoir Mirtemir-, Malik pakana-* kabi.

Bunday birikmaning birinchi a'zosi vazifasida birlik, bosh kelishikdagi atoqli ot leksemashakl keldi, ikkinchi a'zosi leksemaga teng bo'ladi; kelishik morfemasi birikmaga keyingi sintaktik bog'lanish natijasida qo'shiladi.

Izohlovchi odatda izohlanmishidan keyin, ba'zi tur izohlovchi esa izohlanmishidan oldin joylashadi; shunga ko'ra bunday birikmaning qolipi ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi:

1) atoqli ot leksema	birlik son shakli	bosh kelishik shakli	X	predmet, belgi ma'nosini anglatadigan leksema	birlik son shakli	-
l e k s e m a s h a k l				l e k s e m a		
i z o h l a n m i s h				i z o h l o v c h i		
i z o h l o v c h i l i				b i r i k m a		
<i>(M a l i k</i>				<i>p a k a n a)-</i>		

2) predmet, belgi ma'nosini anglatadigan leksema	birlik son shakli	bosh kelishik shakli	X	atoqli ot leksema	birlik son shakli	-
l e k s e m a s h a k l				l e k s e m a		
i z o h l o v c h i				i z o h l a n m i s h		
i z o h l o v c h i l i				b i r i k m a		
<i>(s h o i r</i>				<i>M i r t e m i r)-</i>		

Izohlovchili birikmaning birinchi a'zosi bosh kelishik shaklida bo'la turib, tobe sintaktik aloqani ta'minlaydi; demak, bosh kelishik mutlaq hokimlik ko'rsatkichi deyish to'g'ri emas.

Izohlovchili birikma a'zolari orasidagi sintaktik aloqa bitishuv aloqasi deyiladi. Bunday birikmadagi sintaktik aloqa sifatlovchili birikmadagi bitishuv aloqasidan farq qiladi: izohlovchili birikmaning birinchi a'zosi bosh kelishikda bo'ladi (Kelishikdan oldin birlik son shakli qatnashadi). Bunday a'zo ot yoki

ot hukmidagi leksema bilan ifodalangani sababli biror kelishik shaklida bo'ladi, ana shunday kelishik sifatida eng umumiy, eng keng qamrovli bosh kelishik keladi (O'.x.e.5t.244).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.G'ulomov, M.Asqarova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, "O'qituvchi", 1987.
2. M.Mirzayev, S.Usmonov, I.Rasulov. O'zbek tili. Toshkent, 1978.
3. N.Mahmudov, A.Nurmonov. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.
4. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslikm, Toshkent, "Fan va texnologiyalar", 2010.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. Toshkent, "Universitet", 2006.

Jumamuratova Ramiza Adilmuratovna (Berdaq nomidagi QDU

"Tarjima nazariyasi va amaliyoti" kafedrası dotsenti),

Almuratova Xurliman (Berdaq nomidagi QDU

Tarjima nazariyasi va amaliyoti mutaxassisligi 2-kurs talabasi)

TARJIMADA PRAGMATIK POTENSIAL VA PRAGMATIK ADAPTATSIYA MASALALARI

***Annotatsiya.** Maqolada pragmatik ma'no va uning matnlarda qo'llanilishi, semantika va pragmatikaning bir-biridan farqli jihatlari haqida so'z boradi. Matnning bunday kommunikativ ta'sir hosil qilishi, retseptorning yetkazilayotgan narsaga pragmatik munosabatda bo'lishiga olib kelishi, boshqacha qilib aytganda, ma'lumot oluvchiga pragmatik ta'sir ko'rsatishi qobiliyati pragmatik jihat yoki pragmatik potensial deb ataladi.*

***Аннотация.** В статье рассматривается прагматическое значение и его использование в текстах, а также различные аспекты семантики и прагматики. Способность текста производить такой коммуникативный эффект, приводить к прагматическому отношению рецептора к передаваемому, иными словами, к прагматическому воздействию на получателя информации, называется прагматическим аспектом или прагматическим потенциалом.*

***Annotation.** The article discusses the pragmatic meaning and its use in texts, as well as various aspects of semantics and pragmatics. The ability of a text to produce such a communicative effect, to lead to a pragmatic attitude of the receptor to the transmitted, in other words, to a pragmatic effect on the recipient of information, is called a pragmatic aspect or pragmatic potential.*

***Kalit so'zlar:** pragmatika, potensial, adaptatsiya, lisoniy manzara, retseptor.*

***Ключевые слова:** прагматика, потенциал, адаптация, лингвистическая картина мира, рецептор.*

***Key words:** pragmatics, potential, adaptation, linguistic picture of the world, receptor.*

Pragmatik ma'no – bu belgi yordamida belgi va shaxs (aniqrog'i, inson jamoasi) o'rtasidagi munosabatlar. Har bir matn kommunikativ bo'lib, manbadan retseptorga uzatiladigan ba'zi xabarlarini, retseptor tomonidan xabardan olinishi kerak bo'lgan ba'zi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Qabul qilingan ma'lumotni idrok etib, retseptor shu bilan pragmatik munosabatlar deb ataladigan matn bilan ma'lum shaxsiy munosabatlarga kiradi. Bunday munosabatlar boshqacha xarakterga ega bo'lishi mumkin. Matn retseptor uchun faqat unga shaxsan taalluqli bo'lmagan va u uchun katta qiziqish uyg'otmaydigan ba'zi faktlar va hodisalar haqida ma'lumot manbasi bo'lib xizmat qilganda, ular, asosan, intellektual xarakterga ega bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, olingan ma'lumotlar retseptorga chuqurroq ta'sir qilishi mumkin. Bu uning his-tuyg'ulariga ta'sir qilishi, ma'lum bir hissiy reaksiyaga olib kelishi, ba'zi harakatlarni talab qilishi mumkin. Matnning bunday kommunikativ ta'sir hosil qilishi, retseptorning yetkazilayotgan narsaga pragmatik munosabatda bo'lishiga olib kelishi, boshqacha qilib aytganda, ma'lumot oluvchiga pragmatik ta'sir ko'rsatishi qobiliyati pragmatik jihat yoki pragmatik potensial deb ataladi (pragmatika).¹

Matnning pragmatik salohiyati manbaning xabar mazmunini va uning lingvistik ifoda usulini tanlashi natijasidir. O'zining kommunikativ niyatiga muvofiq, manba zarur ma'noga ega bo'lgan, ham mavzumanitqiy, ham konnotativ bo'lgan ma'lumotlarni uzatish uchun til birliklarini tanlaydi va ularni nutqda ular o'rtasida zarur semantik aloqalarni o'rnatadigan tarzda tashkil qiladi. Natijada yaratilgan matn ma'lum pragmatik potensialga, uning retseptorlariga kommunikativ ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga ega bo'ladi. Matnning pragmatik salohiyati, u xabarning mazmuni va shakli bilan belgilanadigan va matn yaratuvchisidan mustaqil ravishda mavjud bo'lgan ma'noda obyektivlashtiriladi. Masalan: ingliz tilidagi bolalar

¹ Комиссаров В.Н. Прагматические аспекты перевода. Прагматика языка и перевод, Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза, М., 1982, вып. 193, с. 3 – 14.

tez aytishini ko'rib chiqsak: *Why is a book like a king? – Because it has many pages. (page so'zi ikki omonim ma'no bilan bog'liq: 1) varaq; 2) sahifa), tarjimon omonim sahifani uzbekcha omonim bilan qoplad, Боб (1. head, 2. chapter): Что общего между книгой и драконом? – У обоих несколько глав).*

Men ju'da ash edim, atti jewim mumkin edi.

Agar biz ushbu gapni semantik jihatdan ko'rib chiqsak, biz faqat konseptual ma'no, grammatika, lug'at va tug'ridan to'g'ri ma'no bilan shug'illanamiz.

Ammo, agar biz ushbu gapni pragmatikada ko'rib chiqmoqchi bo'lsak, biz, shuningdek, kontekstni va ma'ruzachi ushbu gapdan nimani nazarda tutmoqchi ekanligini ko'rib chiqamiz. Spiker, haqiqatan ham, ot yeydimi? Yoki u nihoyatda ochligini ko'rsatmoqchi bo'ladimi? Ma'ruzachi umumiy izoh berayaptimi? Yoki u bu izoh bilan ovqat so'rayaptimi? Shunda biz ushbu jumlaning ma'nosini so'zma-so'z ma'noda qabul qilib bo'lmasligini tushunamiz.

Yeng qiyin vazifa ma'lum bir retseptordan tarjima matniga kerakli javobni berishdir deyilgan Komissarov. Bu yerda tarjimon asl nusxaning uning retseptoriga ta'siriga emas, balki tarjima retseptorining individual xususiyatlariga e'tibor qaratishi kerak. Faqat insonning fe'l-atvori va ruhiy holatini juda yaxshi bilgan holda, uning ushbu xabarga hissiy yoki xulq-atvor reaksiyasi qanday bo'lishini yetarlicha ishonch bilan taxmin qilish mumkin. Qoida tariqasida, tarjimon o'ziga berilgan kommunikativ effektga yerishish vazifasini qo'ya olmaydi. Agar bunday vazifa qo'yilgan bo'lsa, uni amalga oshirish, ko'pincha, matnni pragmatik ravishda asl nusxaga teng keladigan matnni yaratish jarayoni sifatida tarjimadan tashqariga chiqadigan pragmatik moslashishni talab qiladi.

Tarjimani ikki til va madaniyat o'rtasidagi aloqani o'z ichiga olgan ijodiy jarayon sifatida ko'rib chiqayotganda, tarjimon, shuningdek, jo'natuvchi va retseptor havaskor lingvistik shaxs tillararo aloqaning to'laqonli ishtirokchisi ekanligini unutmaslik kerak, u asl tilning madaniy va lingvistik hamjamiyatining vakili bo'lishi mumkin yoki tarjima tili. Agar biz ushbu gapni semantik jihatdan ko'rib chiqsak, biz faqat konseptual ma'no, grammatika, lug'at va to'g'ridan to'g'ri ma'no bilan shug'ullanamiz.

Ammo, agar biz ushbu gapni pragmatikada ko'rib chiqmoqchi bo'lsak, biz, shuningdek, kontekstni va ma'ruzachi ushbu gapdan nimani nazarda tutmoqchi ekanligini ko'rib chiqamiz. Spiker, haqiqatan ham, ot yeydimi? Yoki u nihoyatda ochligini ko'rsatmoqchi bo'ladimi? Ma'ruzachi umumiy izoh berayaptimi? Yoki u bu izoh bilan ovqat so'rayaptimi? Shunda biz ushbu jumlaning ma'nosini so'zma-so'z ma'noda qabul qilib bo'lmasligini tushunamiz.

Eng qiyin vazifa ma'lum bir retseptordan tarjima matniga kerakli javobni berishdir deyilgan Komissarov. Bu yerda tarjimon asl nusxaning uning retseptoriga ta'siriga emas, balki tarjima retseptorining individual xususiyatlariga e'tibor qaratishi kerak. Faqat insonning fe'l-atvori va ruhiy holatini juda yaxshi bilgan holda, uning ushbu xabarga hissiy yoki xulq-atvor reaksiyasi qanday bo'lishini yetarlicha ishonch bilan taxmin qilish mumkin. Qoida tariqasida, tarjimon o'ziga berilgan kommunikativ effektga erishish vazifasini qo'ya olmaydi. Agar bunday vazifa qo'yilgan bo'lsa, uni amalga oshirish, ko'pincha, matnni pragmatik ravishda asl nusxaga teng keladigan matnni yaratish jarayoni sifatida tarjimadan tashqariga chiqadigan pragmatik moslashishni talab qiladi.

Tarjimani ikki til va madaniyat o'rtasidagi aloqani o'z ichiga olgan ijodiy jarayon sifatida ko'rib chiqayotganda, tarjimon, shuningdek, jo'natuvchi va retseptor havaskor lingvistik shaxs tillararo aloqaning to'laqonli ishtirokchisi ekanligini unutmaslik kerak, u asl tilning madaniy va lingvistik hamjamiyatining vakili bo'lishi mumkin yoki tarjima tili. Biroq tarjima retseptorining boshqa til jamoasiga, boshqa madaniyatga mansubligi, ko'pincha, ekvivalent tarjimaning pragmatik jihatdan yetarli emasligiga olib keladi. Bunday holda, tarjimon o'z matniga kerakli o'zgartirishlarni kiritib, tarjimani pragmatik moslashtirishga murojaat qilishi kerak. Tarjima amaliyotida bunday moslashuvning to'rt turi, ko'pincha, qo'llaniladi.

Pragmatik moslashuvning to'rtinchi turini "qo'shimcha tarjima super-vazifasi"ning yechimi sifatida tavsiflash mumkin. Ba'zan tarjimon tarjimadan boshqa maqsadga erishish, asl nusxani aniq takrorlash bilan bevosita bog'liq bo'lmagan o'z vazifasini hal qilish uchun foydalanishi mumkin. Bunday "super vazifani" hal qilish uchun u o'zining kasbiy faoliyatining asosiy tamoyillarini buzgan holda asl nusxasini o'zgartirishi, hatto buzishi mumkin.

Ko'pincha, tarjima amaliyotida ushbu turdagi pragmatik moslashuvning to'rt turi mavjud:

1) avvalo, tarjimon tarjimada asl tilning rasmiy xususiyatlarini takrorlashga intilganda, hatto tarjima tilining normasini yoki ishlatilishini buzsa ham, filologik tarjima deb ataladigan narsaning mavjudligini ta'kidlaymiz. "Oddiy" tarjimada qabul qilib bo'lmaydigan bunday taktikalar turli amaliy maqsadlarni ko'zlashi mumkin. Bunday tarjimalar, masalan, chet tillarini o'rganish uchun ishlatilgan. Sahifaning bir

tomonida chet tilidagi matn va unga qarshi, iloji boricha, ushbu matnning soʻzma-soʻz tarjimasi bosilgan. Asl tilning tuzilishi tarjima orqali oʻrganildi. Hozirgi vaqtda filologik tarjima, asosan, asl tilda gaplashmaydigan badiiy tarjimonlar uchun izohlarni tuzishda qoʻllaniladi;

2) ushbu turdagi pragmatik moslashuvning ikkinchi turini soddalashtirilgan yoki taxminiy tarjima deb atash mumkin, bunda maʼlum bir retseptor tarjimonga uni qiziqtirgan asl tarkib elementlarini tanlab yoki umumiy tarzda yetkazish vazifasini qoʻyadi. Bunday hollarda tarjimon adekvatlik talablariga javob bermaydigan, lekin uning “super vazifasi”ga mos keladigan qandaydir ishchi tarjimani yaratadi. Agar kerak boʻlsa, ushbu tarjima keyingi yakuniy qayta koʻrib chiqish uchun qoralama sifatida ishlatilishi mumkin.¹

Uzbek tilidan ingliz tiliga amalga oshiriladigan tarjima jarayoni, uning uziga xos xususiyatlari, unda tarjimon ahamiyat berishi lozim bulgan masalalar tarjima jarayonida asliyatning pragmatik xususiyatlari va uni tarjimada qayta tiklashning oʻziga xosliklari, ish faoliyatida tarjimonga yengillik berish mumkin boʻlgan jihatlar va u yoʻl quyishi mumkin boʻlgan xatolarning oldi olinadi.²

Xulosa qiladigan boʻlsak, tarjima jarayonidagi pragmatik potensial va pragmatik adaptatsiya masalalari juda ham aktual va ularni matnlarda tahlil qilish mukammal jarayon hisoblanadi. Shu sababli tillar orasida tarjima jarayonida tahlil qilish va ommamaga eʼtirof etish eng mukkamal vazifa sifatida tan olinadi. Bunday hollarda tarjimon adekvatlik talablariga javob bermaydigan, lekin uning “super vazifasi”ga mos keladigan qandaydir ishchi tarjimani yaratadi.

Nurumbekova Yarkinoy Anarmatovna (Guliston davlat Pedagogika instituti dotsenti

(PhD); yorkinavnurum@gmail.ru.com)

KOUCHINGDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNING TARKIBIY QISMLARI VA ASOSIY ELEMENTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada kouchingda shaxslararo munosabatlarning tarkibiy qismlari va asosiy elementlari yoritilgan boʻlib, shaxslararo munosabatlar, odamlar oʻrtasida his-tuygʻular, hukmlar va bir-biriga murojaat qilish shaklida rivojlanadigan aloqalar yigʻindisidir. Couching jarayonida shaxslararo munosabatlar muloqot jarayoniga asoslangan boʻladi. Shaxslararo munosabatlarning rivojlanish bosqichlari: tanishuv, doʻstona munosabatlar, hamrohlik bosqichlari yoritilgan. Couching pozitsiyasi elementlardan iborat: mijozni hukm qilmasdan qabul qilish qobiliyati, mijoz barcha resurslar va imkoniyatlarga ega ekanligiga ishonch hosil qilish, mijozning oʻz natijasiga erishishiga samimiy qiziqish bildirish, mijozlarning haqiqatini aks ettiruvchi mukammal oyna boʻlish, kouchingni munosabatlarda qoʻllab-quvvatlash malakalari hayotiy misollar bilan izohlangan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются компоненты и основные элементы межличностных отношений в коучинге. Межличностные отношения – это совокупность отношений, которые складываются между людьми в форме чувств, суждений и обращений друг к другу. В процессе коучинга межличностные отношения основываются на процессе общения. Раскрыты этапы развития межличностных отношений, описаны этапы возникновения дружбы и товарищества. Коучинговая позиция состоит из элементов: умения принять клиента без осуждения, убедиться, что у клиента есть все ресурсы и возможности, проявить искреннюю заинтересованность в достижении клиентом своего результата, быть идеальным «зеркалом», которое отражает реальность клиента, чтобы поддержать коучинг по навыкам взаимоотношений с объяснением примеров из реальной жизни.

Annotation. This article covers the components and main elements of interpersonal relationships in coaching. Interpersonal relationships are a set of relationships that develop between people in the form of feelings, judgments and references to each other. In the process of coaching, interpersonal relations are based on the process of communication. Stages of development of interpersonal relations: introduction. stages of friendship and companionship are covered. The coaching position consists of elements: the ability to accept the client without judgment, to make sure that the client has all the resources and opportunities, to show a sincere interest in the client's achievement of his result, to be the perfect “mirror”

¹ Комиссаров В.Н. Прагматические аспекты перевода. Прагматика языка и перевод. Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза. М., 1982, вып. 193, с. 3 – 14.

² Абдуллаева Г.Г. Синхрон tarjima – murakkab kognitiv jarayonlar majmuyi. Chet tillarni oʻqitishda kommunikativ yondashuv: til, tafakkur, madaniyat. Buxoro, BuxDU, 2016, 138 – 139-betlar.

that reflects the client's reality, to support the coaching in relational skills with real-life examples explained.

Kalit soʻzlar: *kouching, shaxs, element, munosabat, his-tuygʻular, hukmlar, aloqalar, muloqot, bosqichlar, tanishuv, doʻstona munosabatlar, hamrohlik, pozitsiyasi, mijoz, qobiliyat, resurslar, imkoniyatlar, samimiy qiziqish, bildirish, mijozlarning haqiqatini aks ettiruvchi mukammal “oyna” boʻlish, qoʻllab-quvvatlash, malakalar.*

Ключевые слова: *коучинг, человек, элемент, отношение, чувства, суждения, общение, общение, этапы, знакомство, дружба, товарищеские отношения, позиция, клиент, способности, ресурсы, возможности, искренний интерес, уведомление, являющееся идеальным «зеркалом», отражающим реальность клиентов, поддержка, навыки.*

Key words: *coaching, person, element, attitude, feelings, judgments, relationships, communication, stages, acquaintance, friendship, companionship, position, client, ability, resources, capabilities, genuine interest, communication, the perfect “mirror” that reflects the reality of clients. be, support, qualifications.*

Kirish. Kouching – mijozlar bilan muammoni yechimini topishga qaratilgan konsultatsiya yoki taʼlim jarayoni. Kouching mijozning maqsadlarini anglashida aniqlik tizimini yaratishga xizmat qiladi, shu tariqa, mijoz oʻzining asosiy maqsadi, uning uzoq muddatli maqsadlari bilan bogʻliqligi va ularga erishish yoʻllarini aniqlab olishiga yordam beradi. Shu bilan birga, kouching bu muallif pozitsiyasida turgan mijozga psixologik yordam. Kouch soʻzi – qulogʻingiz uchun juda ham ogʻir va gʻalati eshitilsada, maʼnosi – ustoz yoki kouch kabi maʼnolarni anglatadi. Siz oʻzingizga qoʻygan maqsadlarga hech qanday toʻsiqlarsiz erishishga yordam beradigan odam kouchdir.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Kouching – insonga istalgan maqsadlariga erishishda rohatlanish olib keladigan muhitni yaratishdir (suhbat va hamkorlik yordamida). Kouching bu boshqa odamning taʼlim va rivojlanish jarayonining samaradorligini oshirishga koʻmaklashadigan sanʼatdir. (Maylz Dauni (angl. Myles Downey), «Effektivnoy Kouching») Professional kouching – bu mijozlarga oʻzlarining shaxsiy va kasbiy sohalarida samarali rivojlanishlarga olib keladigan professional munosabatlardir. Kouching jarayoni mijozlarning bilishlarini chuqurlashtirishga, samaradorliklarini oshirishga va hayot tarzi sifatini yaxshilashga imkon yaratadi. Formatiga koʻra, kouchingni individual va guruhiy, shaxsiy kouching (life) va biznes kouching, alohida birinchi shaxs kouchinglari va turli yondashuvlardagi kouchinglar, masalan, kasbiy kouchinglar ajratiladi.¹

Kouching yoʻnalishlari boʻyicha: harakat kouchinglari (ularning asosida GROW, yaʼni, oʻsish modeli yotadi), natijaga yoʻnaltirilgan kouching, kognitiv harakatli kouching, NLP kouching, transpersonal kouching, integrativ kouching, madaniy kouching, antistress kouching («Excellence in Coaching») The industry Guide materiallari klassifikatsiyasi boʻyicha) turlariga ajratiladi. Soʻnggi vaqtlarda alohida yoʻnalish sifatida tizimli kouching ham mavjud. Shuningdek, kouching sinton-yondashuvda ham qoʻllaniladi. Sinton-yondashuvdagi kouching samarali, ilmiy dunyoqarashga asoslangan, ishonchli, tekshiruvdan oʻtgan natijalarga yoʻnaltirilgan.²

Mutaxassis kouch savollari va u qoʻllaydigan vositalar konsultatsiyada ham samarali qoʻllanilishi mumkin. Kouching sinton-yondashuv bilan tanish boʻlmagan va hali toʻliq tayyorlanmagan mijozlarga masofa oʻrnatish va uning afzalliklari bilan ayni ish jarayonida tanishtirish imkonini beradi. Kouching yosh mutaxassislarga individual va guruhiy ishlarni olib borishda qoʻllash uchun foydali. Chunki ularning malakalari yetarli darajada boʻlmaganligi sababli, kouching sessiyalarni samarali oʻtkazish imkonini beradi. Sinton-yondashuv doirasida kouching eng samarali vositalardan biri hisoblanadi.

Shaxslararo munosabatlar odamlar oʻrtasida his-tuygʻular, hukmlar va bir-biriga murojaat qilish shaklida rivojlanadigan aloqalar yigʻindisidir. Kouching jarayonida shaxslararo munosabatlar muloqot jarayoniga asoslangan boʻladi.

♦Shaxslararo munosabatlarning rivojlanish bosqichlari.

♦Tanishuv. Bu bosqich oʻzaro aloqaning paydo boʻlishi va shaxslar tomonidan bir-birini baholash bilan bogʻliq.

♦Doʻstona munosabatlar. Shaxslararo munosabatlarning paydo boʻlishi va asosiy ishonch darajasining shakllanishi.

♦Hamrohlik. Bu bosqichda qarashlarning yaqinlashishi kuzatiladi.

¹ Y.A.Nurumbekova. Shaxs psixologiyasi va kouching. Oʻquv qoʻllanma, Guliston, GulDU, 2023, 181–182-betlar.

Shaxslararo munosabatlar har xil turdagi ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog'liq. G.M. Andreevaning ta'kidlashicha, ijtimoiy munosabatlarning turli shakllari doirasida shaxslararo munosabatlarning mavjudligi aniq odamlarning faoliyatida, ularning muloqot va o'zaro ta'sirida shaxssiz (ijtimoiy) munosabatlarning amalga oshirilishidir.¹

Jamoatchilik bilan aloqalar rasmiy, rasmiy ravishda qat'iy, obyektiv, samarali aloqalardir. Ular barcha turdagi munosabatlarni, shu jumladan, shaxslararo munosabatlarni tartibga solishda yetakchilik qiladi. Shaxslararo munosabatlar obyektiv ravishda tajribali, turli darajada odamlar o'rtasidagi idrok etilgan munosabatlardir. Ular o'zaro aloqada bo'lgan odamlarning turli xil hissiy holatlariga asoslanadi. Ishbilarmonlik munosabatlardan farqli o'laroq, rasmiy ravishda qat'iy va erkin bo'lishi mumkin, shaxslararo munosabatlar ba'zan ularning hissiy mazmunini ta'kidlab, ekspressiv deb ataladi. Ishbilarmonlik va shaxslararo munosabatlar munosabatlari ilmiy nuqtayi nazardan yaxshi rivojlanmagan. Shaxslararo munosabatlar uchta elementni o'z ichiga oladi – kognitiv (gnostik, axborot), affektiv va xulq-atvor (amaliy, tartibga soluvchi). Kognitiv element shaxslararo munosabatlarda nimani yoqtirishi yoki yoqtirmasligini bilishni o'z ichiga oladi. Affektiv jihat odamlarning ular o'rtasidagi munosabatlarga oid turli xil hissiy tajribalarida o'z ifodasini topadi.

Hissiy komponent, odatda, yetakchi hisoblanadi. “Bular, birinchi navbatda, ijobiy va salbiy hissiy holatlar, ziddiyatli holatlar (shaxs ichidagi, shaxslararo), hissiy sezgirlik, o'zidan, sherigidan, ishdan qoniqish va boshqalar. Shaxslararo munosabatlarning hissiy mazmuni (ba'zan valentlik deb ataladi) ikki qarama-qarshi yo'nalishda o'zgaradi: konyunktiv (ijobiy, birlashtiruvchi)dan befarq (neytral) va dis'yunktiv (salbiy, ajratuvchi) va, aksincha. Shaxslararo munosabatlarning namoyon bo'lish variantlari juda katta. Konyunktiv his-tuyg'ular ijobiy his-tuyg'ular va holatlarning turli shakllarida namoyon bo'ladi, ularning namoyon bo'lishi yaqinlashish va birgalikdagi faoliyatga tayyorligini ko'rsatadi. Befarq his-tuyg'ular sherikga nisbatan neytral munosabatning namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Bu befarqlik, mas'uliyatsizlik, loqaydlik va hokazolarni o'z ichiga oladi. Disjunktiv his-tuyg'ular salbiy his-tuyg'ularning turli shakllarining namoyon bo'lishida va sherik tomonidan keyingi yaqinlashish va muloqotga tayyor emaslik sifatida qaraladigan davatda ifodalanadi.”²

Ba'zi hollarda shaxslararo munosabatlarning hissiy mazmuni ikki tomonlama (qarama-qarshilik) bo'lishi mumkin. Vakillari shaxslararo aloqalarga kirishadigan guruhlariga xos bo'lgan shakl va usullarda his-tuyg'ular va his-tuyg'ularning odatiy namoyon bo'lishi, bir tomondan, muloqotda bo'lganlarning o'zaro tushunishiga yordam berishi mumkin, ikkinchi tomondan, o'zaro ta'sirga to'sqinlik qilishi mumkin (masalan, agar muloqot qiluvchilar turli etnik, kasbiy, ijtimoiy va boshqa guruhlariga mansub bo'lsa va turli og'zaki bo'lmagan muloqot vositalaridan foydalansa. Shaxslararo munosabatlarning xulq-atvor komponenti aniq harakatlarda amalga oshiriladi.”³

Agar sheriklardan biri boshqasini yoqtirsa, xatti-harakatlar do'stona bo'lib, yordam berishga va samarali hamkorlikka qaratilgan. Agar obyekt yoqimli bo'lmasa, u holda muloqotning interaktiv tomoni qiyin bo'ladi. Ushbu xulq-atvor qutblari o'rtasida o'zaro ta'sirning ko'plab shakllari mavjud bo'lib, ularning amalga oshirilishi kommunikantlar mansub bo'lgan guruhlarining ijtimoiy-madaniy me'yorlari bilan belgilanadi.

Mijozni do'stona qabul qilish pozitsiyasi. Do'stlik shaxsiy munosabatlarning turlaridan biridir. Funktsional, ishbilarmonlik munosabatlaridan farqli o'laroq, bir kishi boshqasidan o'z maqsadlariga erishish uchun vosita sifatida foydalanadi, do'stlik o'z-o'zidan qimmatlidir, o'zi yaxshi do'stlar bir-biriga “xizmat uchun emas, balki do'stlik uchun” befarqlik bilan yordam berishadi. Qarindoshlik, oilaviy yaqinlik va sheriklikdan farqli o'laroq, a'zolari umumiy mansublik va guruh birdamligi rishtalari bilan bog'langan, do'stlik individual, erkin va o'zaro hamdardlikka asoslangan. Yuzaki do'stlikdan farqli o'laroq, do'stlik nafaqat sadoqat va o'zaro yordamni, balki ichki yaqinlik, samimiylik, ishonch, sevgini ham o'z ichiga olgan chuqur va yaqin munosabatlardir.

Kouch pozitsiyasi quyidagi elementlardan iborat:

–mijozni hukm qilmasdan qabul qilish qobiliyati;

–mijoz barcha resurslar va imkoniyatlarga ega ekanligiga ishonch hosil qiling;

¹ Anarmatovna N.Y. (2023). Коучингда суҳбат методидан фойдаланишнинг ўзига хос томонлари. “Pedagog”, 6 (2), 173 – 175-бетлар

² Коучинг в обучении. Практические методы и техники. Е.Парслоу, М. Рей. СПб., “Питер”, 2003, с. 204 (серия «Практическая психология»).

³ Вилмор Джон. Коучинг. Основные принципы и практики коучинга в лидерстве. 2019, с. 120 – 121.

- mijozning o‘z natijasiga erishishiga samimiy qiziqish bildiring;
- mijozlarning haqiqatini aks ettiruvchi mukammal “oyna” bo‘ling.¹

Kouchingni munosabatlarda qo‘llab-quvvatlash malakalari: u idrok, e‘tibor psixologiyasi, oila psixologiyasiga ixtisoslashgan. Uning fikricha, faol tinglash texnikasi yaqinlar bilan, oilada suhbatlarda katta ahamiyatga ega. Julia Gippenreiter “Faol tinglash mo‘jizalari” kitobini chiqardi, unda u tushunarli tilda va oddiy misollarda tinglash kabi mahoratning muhimligini ko‘rsatdi. Ushbu uslubdan foydalanish kouching ishtirokchisini joylashtirishi, yuzaga kelgan taranglikni bartaraf etishi yoki xotirjam, ishonchli muhit yaratishi mumkin. Asosiy tamoyillar buni odamlar tinglashdan ko‘ra ko‘proq gapirishga tayyor ekanligi bilan izohlash mumkin. Shunday qilib, siz boshqalardan yaxshi ajralib turishingiz mumkin.

Faol tinglashni empatiya bilan solishtirish mumkin, ya‘ni kouching ishtirokchisining his-tuyg‘ularini his qilish va his qilish qobiliyati. Shunday qilib, o‘zaro tushunishga erishiladi. Har qanday inson o‘zini muhim va ahamiyatli his qilishi kerak va samimiy e‘tibor unga bu tuyg‘uni beradi. Faol tinglash texnikasi o‘z arsenalida ko‘plab fokuslarga ega. Biroq, barcha holatlarda qo‘llaniladigan bir nechta asosiy prinsiplar mavjud:

◆Faol tinglash bu kouching ishtirokchisining farovonligini to‘liq tushunishga imkon beruvchi maxsus texnikadir.

◆Birinchi marta “faol tinglash” tushunchasi kundalik hayotga sovet psixologi Yuliya Gippenrayter tomonidan kiritilgan.

◆Kouching jarayonida tinglash nafaqat boshqalar bilan munosabatlarni yaxshilashga, balki k‘plab yangi va qiziqarli narsalarni o‘rganishga qodir.

Neytral pozitsiya. Suhbat davomida kouching ishtirokchisini yoki uning fikrini baholashdan qochishga harakat qilish juda muhimdir. Xolis bo‘lishga harakat qiling, raqibning shaxsiyati va qarashlarini hurmat qiling;

Tinchlik saqlang. Kouching ishtirokchisiga nisbatan xayrixoh munosabat nizolarsiz muhit va atmosferani ta‘minlash uchun mo‘ljallangan. Ko‘z bilan aloqa qilganda, xushmuomalalik va biroz qiziquvchanlik bilan ko‘zlarga qarash yaxshidir. Kouching mashg‘uloti paytida bemorni gapirishga undashga harakat qilish yaxshidir. Buning uchun siz aniqlovchi yoki yetakchi savollarni berishingiz kerak, lekin unga xalaqit bermang;

Samimiylik. Suhbatni olib borishda samimiy qiziqish nafaqat suhbat mavzusiga, balki kouching ishtirokchisining o‘ziga ham muhimdir. Agar odamni tinglashni xohlamasangiz, hatto faol tinglash texnikasi ham yordam bermaydi. Agar siz charchagan yoki bezovta bo‘lsangiz, jiddiy va muhim suhbatni boshlamasligingiz kerak. Bunday vaziyatda, agar siz diqqat bilan tinglash uchun tayyor kayfiyatda bo‘lmasangiz, hatto eng murakkab texnikalar ham vaziyatni aniqlay olmaydi.

Kouching sessiyasida yoki oddiy suhbatda rasmiy xushmuomalalik hech qachon haqiqiy qiziqishning o‘rnini bosa olmaydi. Shu bilan birga, agar odamning kayfiyati yaxshi bo‘lmasa, uni o‘z fikrlarini aytishga majburlamasligingiz kerak.²

Tuyg‘ularga emas, balki so‘zlarga ko‘proq e‘tibor berish muhimdir. Axir, kouching ishtirokchisining his-tuyg‘ulari va kayfiyatini tinglash va unga singib ketish qobiliyati empatiyaga o‘xshaydi. Shuning uchun, siz boshqa odamlarning his-tuyg‘ulari sizni egallashiga yo‘l qo‘ymaslik va aytilganlarning mohiyatini o‘tkazib yubormaslikka harakat qilishingiz kerak.

Asosiy usullar. Aloqa o‘rnatish va kouching ishtirokchisiga to‘liq qiziqishingizni ko‘rsatish qobiliyati juda muhimdir. Texnika sifatida faol tinglash ko‘plab usullarga ega. Kouching ishtirokchisiga chin dildan hamdard bo‘lish va aytilganlarning hammasini o‘zingiz orqali “o‘tkazish” kerak.

Pauzalar. Oddiy pauzalar mo‘jizalar yaratishi mumkin! Ular raqibni monologni davom ettirishga “intilishadi”, uning fikrlarini to‘plash uchun qo‘shimcha imkoniyat beradi. Shundan so‘ng, odam, dastlab, aytishni rejalashtirmagan narsani ifodalashi mumkin.

“Ko‘zlarga ko‘z”. Muloqot paytida ko‘z bilan aloqa qiling. Ko‘z bilan aloqa qilish yoki ko‘z-burun uchburchagiga e‘tibor qaratish yaxshidir. Ko‘z harakati bizga boshqa odamning so‘zlarimiz yoki imoishoralarimizga munosabati haqida xabar berishi mumkin. Shuningdek, ko‘z bilan aloqa qilish yanada ishonchli muhitni shakllantirishga yordam beradi.

Aniqlash. Ba‘zi hollarda, aytilganlarning aniqligi kouching ishtirokchisiga o‘z fikrini to‘liqroq ifodalashga yordam beradi. Ushbu uslub odamga tashqaridan aytilgan narsalarni eshitish va qo‘shimcha

¹ <https://bukhara.hh.uz/vacancies/kouch>

² <https://asaxiy.uz/product/uitmor-dzhon-kouching-osnovnye-principy-i-praktiki-kouchinga-i-liderstva>

ravishda o'z so'zlari haqida o'ylash imkonini beradi. Bundan tashqari, kundalik muloqotda bu usul keraksiz "fikrlash" va g'iybatlardan qochishga yordam beradi.

"Qayta aytib berish". Qisqa, ammo mazmunli takrorlash kouching ishtirokchisiga o'zini tashqaridan eshitishga, aytilgan narsalarni qayta baholashga va agar xohlasa, biror narsani aniqlashtirishga yoki qo'shishga imkon beradi. Shu bilan birga, tinglovchi o'z fikridagi asosiy daqiqalarni intonatsiya orqali ajratib ko'rsatishga harakat qiladi. Bu kouching ishtirokchisiga uning monologidan nimani eshitganingizni tushinishi uchun amalga oshiriladi.

"Exo". Faol tinglashning ushbu usuli kouching ishtirokchisining so'nggi iboralarini takrorlashni o'z ichiga oladi, ammo so'roq intonatsiyasi bilan. Shunday qilib, siz ma'lumotga aniqlik kiritasiz. Ushbu usul quyidagi ma'lumot xabarini olib boradi: "Men sizni to'g'ri tushundimmi?"

Harakatlar algoritmi. Faol tinglash – bu jarayon. Shuning uchun, ushbu texnikani amalga oshirish uchun siz asosiy qoidalarga amal qilishingiz kerak. Ularning yordami bilan siz eng yaxshi natijaga erishishingiz mumkin.

Siz o'rnatishingiz kerak. Ko'z bilan aloqa qilish. Bu juda muhim va kouching ishtirokchisini ozod qilish va uning to'liqligiga moslashtirishga yordam beradi. Shunday qilib, siz nafaqat odamning so'zlariga, balki unga ham qiziqish bildirasiz. Boshqa odamga diqqat bilan tinglayotganingizni ko'rsatishga harakat qiling. Begona narsalar bilan chalg'itmang yoki unga boshdan oyoqqa qaramang. Nutq paytida siz bosh chayqashingiz, aniq sa-vollar berishingiz mumkin. Biroq siz muvozanatni saqlashingiz va uni "rozilik" bilan oshirib yubormasligingiz kerak. Fikringizni boshqa odamning o'rniga tugatishga urinmang. Bu sizni bir xil to'liq uzunligiga o'rnatmaydi, lekin bu zerikarli.

Kouching jarayonida tinglash boshqa odamga o'z qadr-qimmatiga ishonishiga yordam beradi. Ushbu uslub o'zini past baholaydigan bemorlar uchun muhimdir va muayyan muammolarni bartaraf etish va ularni hal qilish yo'llarini topishga yordam beradi.

Faol tinglash texnikasiga quyidagilar kiradi.

◆Rag'batlantirish. Bu qiziqish, suhbatdoshni tinglash uchun aniq istakdan iborat. Ushbu bosqichda xayrixohlik, baholovchi fikrlarning yo'qligi muhimdir.

◆Qayta takrorlash. Bu savollarni aniqlashtirish, ma'ruzachi iboralarini takrorlashdan iborat. Suhbatning asosiy fikrlari bo'yicha og'zaki konsratsiya.

◆Ko'zgu. Bu suhbatdoshning his-tuyg'ularini tushunishdan iborat. Ushbu bosqichda siz suhbatdoshning mimikalarini yoki imo-ishoralarni o'rtacha dozalarda nusxalashingiz mumkin, shu bilan qiziqish va to'liq o'zaro tushunishni bildirasiz.

◆Umumlashtirish. Bu suhbatdosh nutqi natijalarini sarhisob qilishdan iborat. Bu aytilganlarning asosiy g'oyasi va kelishuvni tanlashga jamlanishdir.

Xulosa va takliflar. Kouching yondashuv bu terapevtik yondashuv emas. Uning kelib chiqishi inson avvaldan o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishida namoyon bo'ladi. Har bir inson o'z maqsadi, unga erishish yo'llari va natijalari uchun javobgardir. Kouchingning vazifasi shaxsni o'zini takomillashtirish va yanada yaxshi hayotga erishish uchun yordamlashishdir. Kouchingda asosiy fokus tayyor qarorlarni taqdim etishga emas, balki mustaqil tarzda javoblarni izlashga, fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga, sodir bo'layotgan jarayonlarni tahlil qilishga yo'naltirilgan.

Kouching – bu shaxsni u uchun muhim maqsadlarga erishish, rejalashtirish samaradorligini oshirish, ichki salohiyatni safarbar etish, zarur qobiliyat va ko'nikmalarni rivojlantirish, natijalarga erishish uchun ilg'or strategiyalarni o'zlashtirish uchun olib boriladigan individual mashg'ulot. Kouching shaxsga "qim-matbaho maslahat" bermaydi, balki mijozning ixtiyoriga maqsadga erishish yo'lida foydalaniladigan real metodlar va ko'nikmalar hamda tajribalarni ko'rsatadi. Ulardan foydalanish muayyan vaziyatda shaxs uchun maqbul bo'lgan kerakli yechimlarni mustaqil ravishda topishga imkon beradi.

**Исаева Шоира Махамедовна (Узбекский государственный университет
мировых языков; shoira.yuvasheva@gmail.com)
КУТАДГУ БИЛИГ – ЗЕРКАЛО ДЛЯ ПРИНЦЕВ**

Annotatsiya. "Qutadg'u bilig" o'rta asr turkiy adabiyotining eng muhim asarlaridan biridir. Bu adabiy asar Yusuf Xos Hojib tomonidan 10-asrda yozilgan bo'lib, hukmdorlar va shahzodalar uchun hikmatli nasihat va axloqiy tamoyillar to'plamidir. Ushbu ilmiy maqolada biz "Qutadga bilig"ga o'rta asr turkiy madaniyatining asosiy qadriyatlarini va ideallarini aks ettiruvchi ko'zgu sifatida qaraymiz. Maqolada asarning asosiy xususiyatlari va tuzilishi, shuningdek, uning tarixiy va madaniy konteksti ko'rib chi-

qiladi. Muallif asarda mavjud bo'lgan axloq, davlat, axloq va ijtimoiy normalar kabi mavzularni tahlil qiladi. Hokimiyatga murojaat qilish va turkiy bo'lgan hukmdorlarning roliga alohida e'tibor beriladi. Tadqiqot natijalari "Qutadg'u bilig" ijodining o'rta asrlar turkiy adabiyoti kontekstidagi ahamiyatini, uning davlat va axloq haqidagi g'oyalar rivojiga qo'shgan hissasini yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Maqola Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq tarixi, adabiyoti va madaniyati tadqiqotchilarida qiziqish uyg'otadi.

Аннотация. Кутадгу Билиг является одним из наиболее значимых произведений средневековой тюркской литературы. Данное литературное произведение было написано Юсуфом хос Хаджибом в X веке и представляет собой свод мудрых советов и нравственных принципов для правителей и принцев. В данной научной статье мы рассмотрим Кутадгу Билиг как зеркало, которое отражает основные ценности и идеалы средневековой тюркской культуры. Статья исследует основные характеристики и структуру произведения, а также его исторический и культурный контекст. Автор анализирует темы, которые присутствуют в произведении, такие как этика, правление, нравственность и социальные нормы. Особое внимание уделяется обращению к власти и роли правителей, которые имели тюркское происхождение. Результаты исследования позволяют лучше понять значимость произведения Кутадгу Билиг в контексте средневековой тюркской литературы и его вклад в развитие идей о правлении и этике. Статья представляет интерес для исследователей истории, литературы и культуры Средней Азии и Ближнего Востока.

Annotation. This scientific article explores the renowned work "Kutadghu Bilig", written in the genre of "mirror for princes". The article delves into the significance and characteristics of this medieval Turkic literary masterpiece. The study examines the genre of the mirror for princes and its contextual relevance to "Kutadghu Bilig". It analyzes the structure, themes, and historical-cultural context of the work. The primary focus lies in investigating the ethical, governance, moral, and societal norms depicted within the text. Notably, the article explores the author's portrayal of power and the role of rulers, particularly those of Turkic origin. The findings shed light on the importance of "Kutadghu Bilig" within the context of medieval Turkic literature and its contribution to the development of ideas surrounding governance and ethics. This article is of interest to scholars studying the history, literature, and culture of Central Asia and the Middle East.

Kalit so'zlar: janr, hukmdor, kuch, hukmronlik, madaniyat, o'rta asr turkiy adabiyoti, axloq me'yorlari, boshqaruv, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy me'yorlar, islom ta'siri.

Ключевые слова: жанр, правитель, власть, правление, культура, зеркало для принцев, средневековая тюркская литература, этические нормы, управление, моральные ценности, социальные нормы, исламское влияние.

Key words: genre, governor, power, governance, culture, mirror for princes, medieval Turkic literature, ethical norms, moral values, societal norms, islamic influence.

Введение. Для полного понимания значения произведения Кутадгу Билиг важно рассмотреть исторический контекст, в котором оно было создано. Произведение было написано в период Тюркского каганата, когда тюркские народы играли ведущую роль в Центральной Азии.

Кутадгу Билиг состоит из 1064 стихотворных строк, разделенных на 12 глав. Каждая глава представляет собой отдельный аспект правления и нравственности. Например, одна глава посвящена мудрости, другая – щедрости, третья – справедливости и так далее. В целом, произведение обращается к различным аспектам правления и призывает принцев к справедливости, мудрости, щедрости и другим добродетелям.

Кутадгу Билиг отражает философию и нравственные принципы тюркской культуры. В произведении подчеркивается важность справедливости, уважения к старшим, защиты слабых и бедных, а также умения примиряться с неизбежностью судьбы. Принцы считались образцом для народа и должны были следовать этим принципам, чтобы обеспечить благополучие и процветание своей страны.

Основная часть. Учитывая деликатную политическую ситуацию Караханидов во второй половине одиннадцатого века, вполне уместно, что главным литературным памятником того времени должно быть зеркало для принцев. По Р.Данкоффу, «зеркало для принцев» – название, данное в западноевропейской традиции виду литературы, являющемуся по сути универсальным жанром. В самом широком смысле его можно определить как «советы о том, как править». «Зеркало для принцев» следует отличать от других пересекающихся жанров: с одной стороны, обучение этикету, а с другой стороны – политическая философия. Он входит в широкую категорию устной и

письменной “Мудрости”. Зеркала для принцев можно найти повсюду, где существует традиция авторитарного государственного устройства. Есть примеры из древнего Ближнего Востока, Китая, Индии, исламского Ближнего Востока, древнегреческих тираний и средневековой Европы. Этот жанр особенно полезен во время кризиса государства, например, смены династии, внешней угрозы или внутреннего распада. Замечательной особенностью зеркал для принцев является их единообразие, независимо от времени и места. Распространенной формой данного жанра является прямое обращение визиря или другого советника своего правителя или самого правителя к своему наследнику. И основная тенденция в этой литературе всегда потусторонняя: заботы о потустороннем мире отходят на второй план после временных целей стабильности, процветания и престижа. Тема реальной политики присутствует с самого начала, задолго до того, как Макиавелли довел ее до логического завершения. В качестве типичного примера рассмотрим следующий отрывок из наставлений египетского фараона своему сыну, датированное вторым веком до нашей эры:

Не будьте злыми, ибо терпение хорошо; сотвори себе вечный памятник из любви к себе.... Сделайте своих магнатов великими, чтобы они могли исполнять ваши законы. ..Велик тот великий, чьи великие велики; доблестный – король, владеющий свитой. Говори правду в своем доме, чтобы вельможи на земле уважали тебя, ибо слава государя заключается в прямоте. Совершите справедливость, чтобы вы могли жить долго на земле. ...Остерегайтесь наказывать несправедливо; не убивайте, ибо это не принесет вам пользы, но наказывайте побоями и тюремным заключением, ибо так будет приведена в порядок эта земля. ...

На древнем Ближнем Востоке советы правителям охватывали множество тем:

- как организовать суд;
- отношения с другими судами и как обращаться с посланцами;
- потребность в мудрых и верных советчиках;
- контроль над вооруженными силами;
- отношения с различными классами и слоями общества;
- культивирование репутации щедрого человека;
- хорошая речь и манеры за столом;
- советы по выбору жены и организации домашнего хозяйства.

Литература жанра “зеркало для принцев” всегда подразумевает осознание непостоянства судьбы. Поэтому она включает в себя советы о том, как вести себя в подчиненном положении и о различных способах заработка на жизнь. Эти темы являются общими для более поздних зеркал как на Ближнем и Дальнем Востоке, так и на Западе.

В литературе жанра “зеркало для принцев” хотя на первый план выходят практические и временные цели, присутствуют также духовные и потусторонние мотивы. Одно из главных направлений этой литературы – пропаганда королевской идеологии, которая имеет религиозную основу. Вавилонская поговорка гласит: “Человек – тень бога, раб – тень человека; а царь подобен самому образу бога”. Образы солнца и тени являются универсальными. Государь является тенью Бога на земле и тенью своих подданных. Он также является солнцем, излучающим свет, что означает, что он создает порядок из хаоса и устанавливает власть над землей посредством справедливости. В Вавилонии Хаммурапи был выбран богами, как он сам указывает в своем Кодексе, с целью установления законодательства на земле, искоренения зла и несправедливости, защиты слабых от мощных, чтобы он являлся светом для народа с черными волосами, освещая землю и создавая благополучие для всего человечества. В Египте царское правление также сравнивается с восходом солнца, чему свидетельствуют последние слова царя Давида, записанные в книге Самуила (II, 23.3–4): «Тот, кто правит людьми, должен быть справедлив, правя в страхе Божиим; и он будет, как свет утренний, когда восходит солнце, даже утро без облаков» (6).

Некоторые древние греки, особенно Ксенофонт, были впечатлены персидской системой империи, и он написал целую книгу в IV веке до нашей эры, в которой пытался объяснить грекам успехи персидского государства при Кире. Эта книга называлась “Киропедия” или “Образование Кира”. Ранее у Геродота можно найти необычный пример зеркального жанра, связанный с описанием прихода мидян к мировому господству как прелюдии к персам под властью Кира. Геродот объясняет власть царя в рациональных и социологических терминах. Мидийский царь Дейок стал первым справедливым человеком и приобрел репутацию среди своего народа. Он начал строительство своего дворца, создал личную гвардию, установил судебный церемониал и осуществлял пра-

восудие из своей новой столицы. Он также использовал шпионов и создал базу для военных операций, что позволило ему систематически расширять своё королевство путем завоеваний.

Что касается исконно греческой школы, то одним из наиболее влиятельных политических мыслителей был Исократ, тоже живший в четвертом веке до н.э. В трактате, адресованном царю Никоклу Кипрскому, он призывал тирана действовать справедливо на разумных основаниях. Вторым политическим мыслителем был Платон, развивший идеальную концепцию справедливости как социальной гармонии. Александр Македонский пытался объединить персидские и греческие традиции и сам стал образцом для последующих правителей. Наконец, у Плутарха (первый век нашей эры) мы находим в его «Беседе к неученому принцу» то, что, возможно, является самым ранним в западной литературе отражением классической ближневосточной концепции: хороший принц – это образ Божий. Точно так же, как Бог поместил солнце и луну на небосклоне как символы Своей силы и славы, поэтому принц, наместник Божий, сияет на земле.

В одиннадцатом веке «Зеркало для принцев» возникло как самостоятельный литературный жанр в мусульманском мире сначала на арабском языке, затем на персидском. Произведение Кутадгу Билиг вписывается в это движение. Из этого во многом исходит Персидско-исламская традиция, хотя и существует попытка гармонизировать это с родным турецким. Например, при перечислении личностных качеств командующего армией, Юсуф хос Хаджиб, по мнению Р.Данкоффа, опирается на живую турецкую устную традицию. Автор опирается на традицию зеркала для принцев, а также на традицию “адаб”, которая была переведена на арабский язык.

В произведении Кутадгу Билиг, которое является исламским зеркалом для принцев, присутствуют ссылки на правителей с турецким происхождением, а также характерные обращения к власти. Рассмотрим примеры из произведения, где встречаются ссылки на правителей:

1. Хакан: Hear what the world-conquering Khaqan has said: The prince who finds a loyal servant should value him more than gold and silver. The prince who finds an honest man to serve him can live in peace and good fortune. The choicest of servants is the loyal-who can find such a one? And if such a choice and loyal one cannot be found in the world, how can humanity's promise be fulfilled? (5, 143)

*Внемли, что промолвил могучий хакан,
Себе подчинивший народы всех стран:
«Желаешь, чтоб слуги служили добром,
Обсыпать их и золотом и серебром.
И если ты преданных слуг приобрел,
Ты будешь счастливецом, не знающим зол.
Слуга, если предан и честен, – хорош,
Да много ли преданных слуг ты найдешь?
А если бы не было преданных слуг,
То где б человечность сыскали вокруг?» (4.246)*

2. Хан тюрков: And the Khan of the Turks has put it even better: Do not punish the messenger for the message; he deserves neither punishment nor death so long as he truly reports what he heard; rather a messenger, as the ambassador of peace, is inviolable, and if he transmits the message that was entrusted him, then praise and reward are his due”. (5.164)

*Мысль тюркского хана отлична была:
«Посланник правдив – не сбивайте посла!»
И ведай: бессмертен правдивый посол,
Что речь по наказу пославшего вел.
Послу быть посредником слова дано:
Его передаст он – бессмертно оно! (4.292)*

3. Буйрук тюрков. The Buyruk of the Turks spoke well when he said: Verily son and daughter are the light of one's seeing eyes. But care for son and daughter is a bottomless sea. They make a father's ruddy countenance grow pale. How can a man sleep if he has a wife and children? For the sake of son and daughter he consumes his own flesh, while they do not name the name of their father. (5, 77)

*Сказал один тюрк в достойном завете:
«Свет ока людского – один: это – дети.
Но дума о детях – что море без дна:
Заботой румянец сведешь добледна!
Кто был и женой и детьми наделен,*

*Имел ли хоть раз он покой или сон?
Отец за детей перед всеми в ответе,
И кличут отца не по имени дети!» (4.114)*

4. Бег Отыюкена. Well spoke the Beg of Ötüken in his testament when he said: O confidant of princes, hold firmly to your secrets, for if you reveal them your head will soon depart. Your mouth is like a cave, and when a secret emerges from it, it is like the cold wind of dawn: it has been let loose in the world, everyone has become aware of it, and it cannot be recovered (5.128).

*Совет Отыюкенского бека хорош:
«Кому вверишь слово, того и пристрожь!»
О ты, кому верят, будь верен обету,
Не сдержишь – глядишь, головы твоей нету!
Подобен открытой пещере твой рот,
И слово – что лучик зари: лишь блеснет,
Глядишь, а уже ярко светит повсюду,
И всем слышно слово твое – всему люду. (4.215)*

5. Бег Ягмы. Well spoke the learned prince of Yaghma who said: O prince! entrust royal affairs to one who knows how to accomplish them, who is worthy, upright, and straight-dealing. If a prince gives a task to someone unsuitable for it, then he himself is unworthy, not the other man. When God decides to raise a man in Fortune, He gives him worthy and sound agents. But when He decides to lower someone He has raised up, He gives him lackluster agents: the ignorant leads, the wicked follow, and all his affairs go down in ruin or go up in smoke (5.97).

Прекрасно сказал бек из рода Ягма,
И суть его мысли – премудрость сама:
«О бек, доверяй лишь умелому дело –
Тому, кто потрудится делом у дела!
А если связался с негодным слугой,
Ты сам и виновен – не кто-то другой.
Кто счастьем отмечен от милостей божьих,
Даны ему слуги из самых пригожих.
А вздумает бог ниспослать долю бед –
Таких даст он слуг, что затмится весь свет.
Невежды такой распалют огонь,
Что губит все дело чадаящая вонь!» (4.154)*

6. Бег Трех Станов. The Prince of the Three Camps offered these words as the ripe fruit of his wisdom: When a person expends effort on your behalf do not, like a corpse, be mindless of that effort. And always counter human deeds with your own humanity, O noble man! (5.92).

*Внемли, что сказал властелин Уч-Орду,
Я мудрое слово его приведу: *
«Когда тебе зло причинит кто-нибудь,
Не ведайся с ним ты и зла не забудь!
Раз ты человек, так и будь человеческим,
Тянись к этой сути в стремлении вечном. (4, 143)*

7. Хан Трех Станов. The Khan of the Three Camps has said that there is no fault in the messenger, so long as he does not mince his words but delivers the message whole as it was entrusted to him (5.164).

*Внемли, Уч-Ордынский властитель изрек,
Он это сказал всему люду в урок:
«Посол не собьется — тогда он пригож:
Он истину слов передаст, а не ложь!» (4.292)*

8. Бег Ыла:

*As the prince of Ili has said:
When royal glory favors a fool,
The realm suffers calamity;
When a man of intellect is prince,
There peace reigns and security. (5.98)*

*Внемли, что сказал бек из рода Ыла,
Чья речь твоей речи основой была:
«Когда неразумный правление берет,
Страдает страна, терпит муки народ.
А если властитель умен и учен,
Страна благоденствует – знай наперед!» (4.155)*

9. Вождь Ыла. Well spoke the glorious chief of the Ili who said: When a prince extends his hand to a man and fosters him, that man follows in the prince's footsteps to become a great man like him. If the prince keeps him near to himself, that man's desires are near to fulfillment; and if the prince smiles upon him, the troops set their face toward him and gather round his standard. (5, 93)

*Отлично сказал муж, оваянный славой,
Счастливым избранник судьбы величавой:
«Кто беком воспитан, вспоен и пригрет,
Главенствовать призван за беком вослед.
Кто беком приближен как избранный, тот
Свершение мечтам и желаньям найдет.
Кому бек подарит приветливый взгляд,
Тому и другие все в очи глядят!» (4.145)*

10. Иркин Ыла. As the Irkin of Ili once remarked: It is hard to please a prince, and easy to offend him. If you serve him well, you cannot be master over yourself, and if your service is unsuitable you soon fall from his esteem. Do not rely on your position then, O long-suffering servant, for in the end you are expendable. As soon as you think your master is pleased, he will shout at you and curse you; as soon as you think he is relaxed, he will flare up and glare at you. You can never know all his quirks or foresee all his reactions (5.195).

*Внемли, что сказал муж из рода Ыла,
Ему суть служенья известна была:
«Посмотришь, трудна участь бековых слуг:
Послужишь с лихвой, а оценят не вдруг.
Понравишься – жизнь твоя станет что плен,
Не нравишься – будешь все боле презрен.
О в службе усердный, не верь ей, усвой:
За службу заплатишься ты головой!
Как будто и рады, а смотришь – бранят,
Как будто одобряют, и вдруг – хмурый взгляд.
Понять, что хотят от тебя, и не ладь,
И прихоти тоже нельзя разгадать!» (4.361)*

11. Сэр Тенги Ыла. The Sir Tengī of the Ili had the following to say concerning the value of writing: all fine words must be written down, lest they be forgotten. If not for the prevalence of writing among men, how would you have learned these words of wisdom? Who would relate to us of bygone times? How could we verify oral evidence? (5.128)

*Муж рода Ыла, к этим тайнам причастный,
Сказал, что искусство письма – дар прекрасный:
«Письмо – добрых слов нестираемый след:
Записана речь – ей забвения нет.
И если бы не было письменных строк,
Кто мудрые знания ведать бы смог?
Когда б мудрецы не писали письмен,
Кто знал бы события давних времен?
И если бы людям письмом не владеть,
Кто верил бы устному слову? – ответ!» (4.216)*

12. Явгу Бёке. Hear what the Yavgu of Böke, famed for wisdom, said on this point: To walk according to one's heart's desire is to find the far place near, while to walk against one's will is to find the near place far (5.204).

*Внемли, что сказал муж и мудрый и знатный,
Он мудростью славы достиг благодатной:*

*«При сильном желанье и дальше – рядом,
Дано приближаться к желанным уладам.
По зову души к дальней цели спешащий
Приблизится быстро к удаче манящей.
А если идут не по зову души,
Даль ближе не станет, спеши, не спеши!» (4.381)*

13. Чигиль. But – as the wise Chigil used to say – you do not consult with one who seeks his own benefit, for he may only consider his own advantage, and tell you to do something that is improper or disadvantageous to yourself. And even though you must ask someone's advice in a matter, you still have to do what your heart is satisfied with (5.154).

*Услышь, что сказал преученый чигиль,
Внемли ему, неуч, гордыню осиль:
«Не спрашивай тех, чей корыстен совет,
О доблестный, будет тебе только вред.
А добрый советчик, о брат мой, лишь тот,
Кто, давши совет, себе выгод не ждет.
А тот, кто для собственной пользы глазаст,
Заведомо вредный совет тебе даст.
Что ты не замыслишь – с людьми обсуди,
Но дело, лишь сердцем одоблив, веди. (4.271)*

14. Кёк Аюк. As the knowledgeable Kök Ayuk has said: If a man has virtue his name advances, if he lacks virtue he grows old with no name. With virtue a man surpasses other men, and with many virtues he soars on high. When a man stretches forth his hand with virtue, the lofty mountains bow their heads to the ground (5.127).

*Внемли, что мудрец седовласый изрек,
Кто сути не понял – умом недалек:
«В ком доблестей много, тот славой покрыт,
Без доблестей старятся в доле обид.
Кто доблестен, тот меж людей знаменит,
Кто доблестней всех – вольной птицей взлетит!» (4.213)*

15. Тонга Альп Эр. Tonga Alp Er has said: Man's heart is flesh, it goes bad and starts to smell unless it is well preserved. No matter how incorruptible a man may be, and how deaf to slander, once the slanderer gets his ear he cannot maintain his equanimity. However intelligent and vigilant the prince may be, a false accuser, if allowed near, can still wreak havoc on the realm (5.230).

*Внемли, что сказал высших доблестей муж,
Прими сей совет и наказ, не нарушь:
«Ведь сердце – что мясо: сгниет–засмердит,
Его, о могучий, хранить надлежит.
Сколь ни был бы муж слушать ложь не охоч,
А сплетню подчас он послушать не прочь.
Но бек, даже если он очень умен,
Приблизив доносчиков, терпит урон. (4.436)*

В цитировании этих авторитетов нет определенной закономерности. Мудрость, которая приписывается определенному автору, обычно имеет такой общий характер, что ее можно приписать и другому Мудрецу, которого чаще всего цитируют. Например, мудрость, связанная с торговлей, иногда приписывается Главе Торговцев:

Hear what the chief of the merchants says, one who roamed the world with the China caravan: When a man who is used to poverty suddenly comes into wealth, he gives up his good habits and quits the path of righteousness. When a poor unfortunate suddenly finds Fortune, his character becomes corrupt and he brings calamity on the land. When a powerless man is given free reign in the realm, he vaunts both hand and tongue over the people (5.226).

*Главе всех купцов из Хытая внемли,
Его караваны весь мир обошли:
«Бедняк, что влачится, добра не нажив,
Когда богатеет – недобр и кичлив.*

*Стал нищий богатым – и зла не минуть:
Забудет он прежний свой праведный путь.
Едва к несчастливому счастье пришло,
Глядишь – стал дурным он всем людям во зло.
И если ничтожный забрал себе власть,
Он будет людей и неволить и клясть!» (4.428)*

Р. Данкофф считает, что четверостишия, поговорки и мудрые изречения были составлены самим Юсуфом хос Хаджиба, который использовал модель персидско-исламской традиции мудрости и этики.

Заключение. Произведение Кутадгу Билиг написано в жанре зеркала для принцев, представляющий собой свод мудрых советов и нравственных принципов для правителей и принцев. Это произведение имеет глубокий исторический контекст, отражает философию и моральные принципы тюркской культуры, а также оказало значительное влияние на развитие литературы и культуры в целом. Кутадгу Билиг остается важным источником для изучения и понимания средневековой тюркской культуры и ее ценностей.

Использованная литература:

1. Al-Mawardi. (1983). *Nasihah al-Muluk* [Advice for Rulers]. Kuwait, 321.
2. Al-Mawardi. (1988). *Adab al-Dunya wa al-Din* [The Etiquette of Life and Religion]. Beirut, 365.
3. Saadet Cagatay. (1970). *Kutadgu Bilig'de Ogdulmis*. Yayinlandigi Eser. Turk Kulturu Dergisi.
4. Yusuf Khas Khadzhib Balasaguni. (1983). *Blagodatnoye znaniye* [Graceful knowledge], perevod S.N. Ivanova. "Nauka", 61.
5. Yusuf Khas Hajib. *Wisdom of Royal Glory*, Translated, with an Introduction and Notes, by Robert Dankoff. (1983). Chicago and London, The University of Chicago Press, 281.
6. <https://www.biblegateway.com/passage/?search=2-D1%8F%20%D0%A6%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%2023&version=NRT>

Хакимова Дилдора Икромовна (Alfraganus University Ташкент; lucky_dilva86@mail.ru) ОСОБЕННОСТИ КЛАССИФИКАЦИИ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ВОЕННОГО ДИСКУРСА ПО НОМИНАТИВНОЙ ФУНКЦИИ

Annotatsiya. *Mazkur maqola harbiy diskursga oid frazeologik birliklarning tadqiqiga bag'ishlangan. Muallif bunday iboralarni turli harbiy obyektlarni, harakatlarni va jarayonlarni ifodalovchi vazifaga ko'ra tasniflagan. Maqolaning nazariy mazmuni harbiy diskurs doirasidagi ingliz va o'zbek frazeologik birliklarning misollari yordamida dalillangan. Frazeologik birliklarning tahlili o'tkazilgan va harbiy nutq frazeologik birliklarining pragmatik xususiyati o'rganilgan.*

Аннотация. *Настоящая статья посвящается исследованию фразеологических единиц военного дискурса. Автором проводится классификация устойчивых словосочетаний по наименованию объектов, действий и процессов в рамках военной тематики. Теоретическая часть статьи подтверждается многочисленными примерами английских и узбекских фразеологических выражений военного дискурса. Проводится анализ фразеологических единиц и исследуется прагматическая особенность фразеологизмов военного дискурса.*

Annotation. *The present article is dedicated to investigation of phraseological units of military discourse. The author classifies such fixed phrases due to naming objects, actions and processes of military theme. Theoretical content of the article is proved by examples of English and Uzbek phraseological units of military discourse. The analysis of phraseological units is carried out and the pragmatic feature of phraseological units of military discourse is investigated.*

Kalit so'zlar: *harbiy diskurs, frazeologik birlik, tasnif, obyekt, harakat, jarayon.*

Ключевые слова: *военный дискурс, фразеологическая единица, классификация, объект, действие, процесс.*

Key words: *military discourse, phraseological unit, classification, object, action, process.*

Изучение фразеологических единиц, раскрывающих национальную картину мира носителей определённого языка, приобретают всё большую актуальность в современном языкознании. К таким фразеологизмам относятся фразеологические единицы военной тематики.

Классификативность, вне сомнений, универсальное свойство языка, которому в современной лингвистической теории уделяется огромное внимание. Так, например, о классификации говорят как об обязательном свойстве «языковой картины мира», классификационный момент присутствует в самой языковой номинации, которой часто недоступен прямому наблюдению и т.д. [Расулова М.И. 2021, 158].

Классификация возникает в сознании человека, когда он сравнивает один предмет окружающего мира с другим подобным. В результате такого сравнения возникает оппозиция между семантическим значением лексем, обозначающих разные предметы и явления, а также их характеристики. Подобная классификация фразеологических единиц позволила нам выявить три группы фразеологизмов военного дискурса:

Английские и узбекские фразеологические единицы для номинации военных объектов и явлений. К военной тематике относятся следующие фразеологические обороты: *secret service* – секретная служба, разведка (и контрразведка) – *махфий хизмат*; *selective service* – воинская повинность, обязательная военная служба – *мажбурий ҳарбий хизмат*; *the senior service* – английский военно-морской флот (в отличии от армии) – нет узбекского аналога. Заметим, что вышеприведённые примеры содержат ключевой компонент *service* (служба), относящийся к военному дискурсу.

Военные объекты и явления передаются в следующих фразеологизмах: *ruse of war* – военная хитрость; *the short robe* – мундир военного; *дайди ўқ* – шальная пуля; *жангу жадал* – сражение, битва; скандал.

Ряд военных фразеологизмов образован с помощью ключевого слова *secret* (секрет, тайна): *a dead secret* – великая тайна; *in secret* – по секрету; в секретном порядке; *a secret service agent* – агент разведки. Как видно из примеров, в военных оборотах описываются разные виды тайны и секретной службы, имеющих важное значение для правильного ведения военного дела.

Ряд военных фразеологизмов содержит компонент *кўкраги* (или *кўкси*) и эти военные обороты восхваляют храбрецов: *кўкраги ерга тегмаган полвон* – борец, не знающий поражение; *кўкрагида ёли бор* – бесстрашный борец, настоящий мужчина. Данные узбекские выражения обладают национально-культурной спецификой и не имеют английских аналогов.

Многочисленны английские выражения, содержащие лексему “bullet” (пуля) ўқ: *random* (или *stray*) *bullet* – шальная пуля; *spont bullet* – пуля на излёте; *душман ўқи* – вражеская пуля.

Интересными представляются некоторые английские фразеологизмы, обозначающие названия оружия: *Scotch boot* – (уст.) орудие пытки, железный башмак, «испанский сапог»; *big boy* – (воен. жарг.) тяжёлое оружие; *brown Bess* – (ист.) кремнёвое ружьё (состоявшее на вооружении английской армии в 18 веке). Среди подобных выражений имеется историзм *Brazen bull* – медный бык (старинное орудие казни). В узбекском языке не выявлены подобные выражения, называющие виды оружия.

В английской лингвокультуре собрата по оружию номинирует выражение *brother at* (или *in*) *arms* – брат по оружию. В узбекской фразеологии эквивалентом этой фразеологии подбирается *қуролдош дўст, сафдош*.

Значение “camp” – «лагерь» может передаваться другим лексемами в составе английских военных выражений: *bird cage* – (воен. жарг.) лагерь военнопленных – *ҳарбий асирлар лагеру*; *under canvas* – в палатках, в лагере (мор.) под парусами.

К выражениям военной тематики относятся не только единицы, обозначающие военные предметы и действия, но и названия некоторых болезней: *anxiety case* – воен. мед. 1) нервное расстройство, сопровождающееся потерей дееспособности; 2) лицо, утратившее дееспособность вследствие нервного расстройства.

Поскольку названия военных должностей имеют строгую иерархию, в английском языке существует соответствующий оборот *chain of command* – военная иерархическая лестница.

Английская лексема “defence” (защита) приобрела популярность в военном дискурсе и образовала ряд соответствующих фразеологизмов: *line of defence* – линия обороны; *to conduct (organize, put up) a defence* – оборонять, защищать; *to overwhelm smb.'s defences* – прорывать оборону.

Большую долю занимают фразеологизмы с компонентом “body”: *the main body* – главные силы (войск), ядро (отряда и т.п. – *асосий ҳарбий куч*; *the body politic* – государство.

Интересными представлены некоторые английские фразеологизмы-названия дивизий: *Blood and Fire* – дивизия «Кровь и огонь», *Blue and Grey* – дивизия «Синяя и серая». Следующие названия дивизий и соединений английской армии отражают многовековую историю войн за коро-

левский престол: *Prince of Wales's Division, Queen's Own Royal West Kent Regiment. Bill Jim*– (воен. жарг.) Билл Джим (прозвище австралийских солдат). К военным прозвищам относится ФЕ *The Blacks and Tans* – «чернопегие» (английские карательные отряды, принимавшие в 1921 г. участие в подавлении ирландского движения шинфейнеров, прозванные «чернопегими» из-за их формы: чёрные фуражки и желтовато-коричневые мундиры). К данным английским ФЕ невозможно подобрать узбекские эквиваленты.

Фразеологические единицы обозначающие военные действия. Во фразеологии английского языка зарегистрированы выражения, обозначающие самые разные, порой непредсказуемые военные действия: *return to the charge* – снова перейти в атаку, возобновить атаку – *урушга ўтмоқ*; *to fight to the finish* – бороться до конца – *охуригача курашмоқ*; *to fight a battle* – дать сражение – *уруш қилмоқ*; *to carry out an invasion* – совершить вторжение – *бостириб кирмоқ*; *to repel an invasion* – отразить нашествие – *душманни қайтармоқ*.

В формировании английских фразеологизмов военного дискурса по модели V+prep+N (глагол+предлог+существительное) глагол “go” (идти) является одним из самых продуктивных: *go into billets* – располагаться на квартирах; *go into bivouac* – располагаться биваком. Не менее продуктивным в образовании фразеологизмов является глагол “strike” (ударить): *strike a blow on* – нанести удар; *strike a blow against* – противодействовать; *without striking a blow* – без борьбы, без боя.

Одним видом фразеологических единиц военной сферы употребления являются устойчивые словосочетания, образующиеся по порождающей модели переменного словосочетания. В эту группу входят обороты, обозначающие виды оружия и действия, связанные с ними: *to explode a bomb* – взрывать бомбу – *бомба портлатмоқ*; *to drop a bomb* – сбрасывать бомбу – *бомба туширмоқ*; *to fire a weapon* – стрелять из оружия – *қуролдан отмоқ*.

Образное значение военных действий и их характеристика передаются в подобных выражениях: *to join battle* – вступить в бой – *жангга кирмоқ*; *to terminate a battle* – завершить сражение – *жангни тугатмоқ*.

Действия можно подразделить на краткосрочные и долгосрочные. Военные обороты, характеризующие краткосрочное действие: *take service* – поступить на военную службу; вступить в армию, служить – узб. аналог: *ҳарбий хизматга кирмоқ*.

Рассмотрим фразеологизмы военной тематики, описывающие длительные или долгосрочные действия: *on service* – при исполнении служебных обязанностей, на службе – *ҳарбий хизмат пайтида*; *rattle the sabre* – бряцать оружием; *нишонга урмоқ* – бить в цель; *исканжага олмоқ* – (взять в тиски) прижать к стенке; поставить в безвыходное положение.

Согласно фразеологизмам, в военном деле при использовании оружия важно уметь попадать в цель: *мўлжални (мўлжалга) урмоқ* – попасть в цель.

Военная тематика напрямую связана с понятием приподнятого духа, ибо от него зависит результат военных действий: *кўнгли (тоғдек) кўтарилди* – он воспрянул духом, ободрился, воодушевился; обрадовался; у него поднялось настроение; он остался довольным.

Также важно быть сплочённым и дружным, что доказано во фразеологии: *бир жон, бир тан бўлиб...* = *бир ёқадан бош чиқариб* – все вместе.

Понятие “военная неудача” включает следующие обороты, обозначающие поражение: *кал-так емоқ* – быть побитым; получить оплеуху.

Следующие фразеологизмы обладают прагматическим значением выражения благодарности и выражают положительную оценку: *елкасига қоқмоқ* – похлопать по плечу; похвалить, поздравиться; *кифтига қоқмоқ* – хлопнуть (кого-л.) по плечу.

К сожалению, война приводит ко многим жертвам, что отражено во фразеологии:

жон талашиб ётмоқ – быть на грани смерти; лежать в агонии;

жондан кечмоқ – жертвовать собой; рисковать жизнью;

бир ўлимдан қолди – он был на волосок от смерти, на край гибели; он чуть не умер.

Положительной коннотацией обладает ФЕ *make good one's retreat* – благополучно отступить; удачно отделаться; *довруғ солмоқ* – прославляться на весь мир.

Отрицательная оценка прослеживается во фразеологизмах: *гумдон қилмоқ* – 1) убить, погубить, угробить, убрать (кого-л.); 2) упрятать; спрятать; уничтожить; *ер тишлаб қолмоқ* – лежать ничком; упасть замертво; не имея сил встать.

Несмотря на нейтральность слова *бош* (голова) в узбекском языке, ряд военных фразеологизмов с помощью этого компонента: *бош(ини) кўтара олмай қолмоқ* = *бошини кўтара олмаслик* –

не поднимать голову, уткнуться; *бош кўтариб юрмоқ* – смотреть смело в глаза всем; держать голову высоко; *бош* (или *бўйин*) *эгмоқ* – 1) склонять голову, повиноваться; 2) преклоняться; раболепствовать, подчиняться, смиряться: *бошини танасидан жудо қилмоқ*; *боши билан жавоб бермоқ*.

В военных выражениях приветствуется выносливость: *бурни ҳам қонамади* (или *қонагани йўқ*) – с ним ничего не случилось, он остался невредим; *унинг бурни ҳам қонамади* – он не почувствовал ни малейшего беспокойства.

Обороты, относящиеся к теме войны, описывают борьбу, битву: *бел олишмоқ* – бороться, схватиться (с кем-л.); мериться силами (в борьбе); 2) здороваться, обнимаясь (о мужчинах); *бир томчи қони қолгунча* – до последней капли крови (бороться).

Некоторые фразеологизмы могут иметь как военное, так и общеупотребительное значение: *миниб олмоқ* – 1) садиться верхом; 2) сесть (кому-л.) на голову; *мот қилмоқ* (или *мотга тутмоқ*) – 1) давать мат, заматовать; 2) побеждать, покорять; поражать, удивлять, изумлять.

Приведём узбекские фразеологизмы, выражающих силы соперников:

бировни соясида қолиб кетмоқ – остаться в тени, остаться незамеченным; *бас келмоқ* – быть равным; брать вверх, одолевать:

Дальнейшие наблюдения касаются военных фразеологизмов, выражающих значение «неприятель, противник»: *bear the brunt of something* – принять на себя главный удар неприятеля – *душманнинг кучли зарбасини олмоқ*; *the brunt of the battle* – главная тяжесть (удара противника), главный удар противника – *душманнинг катта зарбаси*.

Многое во фразеологизмах связано с боевой готовностью военных, способной выдержать натиск врага: *ready to the last gaiter button* – (уст.) в полной боевой готовности – *тўла-тўқис жанговар тайёрлик*; *stand buff* – оказать решительное сопротивление, выдержать – *душман қаршилигини сундирмоқ*.

Английские и узбекские фразеологические единицы военного дискурса, характеризующие процессы. В военном дискурсе особое место занимают устойчивые словосочетания, обозначающие различные процессы, имеющие прямое или косвенное отношение к военной тематике. Подобные выражения, в свою очередь, способны выражать разные оценки: положительную, отрицательную или нейтральную. Так, к примеру, следующий фразеологизм военной тематики выражает отрицательную оценку: *absence without leave* – (воен.) само-вольная отлучка – *ўзбошимчалик билан кетмоқ*, *рухсатсиз ташлаб кетмоқ*. Если расчлнить данный фразеологизм на отдельные компоненты, то сами по себе они, в принципе, не выражают какой-либо негативности (даже компонент *absence* – отсутствие). Однако в военном дискурсе, содержание которого, в первую очередь, напрямую связано с проявлением мужества и патриотизма, значение «самовольная отлучка» оставляет неблагоприятное впечатление о человеке, совершившего этот поступок.

Военные процессы описываются в семантике следующих фразеологических единиц:

a change of base – отступление, уход – *орқага чекинмоқ*;

a change of front – перемена фронта – *фронтнинг ўзгариши*;

clarion call – боевой призыв к чему-либо – *ҳарбий чақирув*;

cessation of arms – прекращение военных действий, перемирие – *ҳарбий ҳаракатлар тўхта-тилиши*.

Тема войны непосредственно связана с пролитием крови. Вот почему во фразеологии обоих исследуемых языков лексемы, обозначающие кровь, приобрели особую популярность:

bathe in blood – тонуть в крови – *қонга ботмоқ*;

blood and iron – беспощадное применение силы – *шавкатсиз куч ишлатмоқ*. Последнее выражение восходит к немецкой этимологии и произошло от «Blut und Eisen» – принцип политики Бисмарка.

Таким образом, следует отметить, что в английской фразеологии количество оборотов, обозначающих военные процессы, во много раз превышает количество узбекских оборотов. Это объясняется вовсе не скудностью узбекского языка, а не доработанностью и не за фиксированностью узбекских фразеологических единиц в соответствующих словарях.

В обоих сопоставляемых языках выявлено большое количество фразеологических единиц военной тематики. По номинации объекта высказывания они подразделены на: ФЕ, называющие военные объекты; ФЕ, обозначающие военные действия; ФЕ, номинирующие военные процессы.

Среди английских фразеологизмов военного дискурса выявлены единицы, содержащие антропонимы, чего нельзя сказать об узбекских военных выражениях, не принявших антропонимы в свой состав.

Анализ показал, что для понятия глубокого смысла фразеологизмов военной тематики обоих сопоставляемых языков требуется запас фоновых знаний, поскольку такие ФЕ связаны с историей, литературой, культурой, национальным опытом, национальным менталитетом носителей языков.

Использованная литература:

1. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. Изд-во Казанского университета, 1989, 125 с.
2. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Изд. 3-е, испр., в двух книгах. Москва, СЭ, 1967, т.1, с. 738; Т.2, 739 – 1264 с.
3. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. Москва, “Международные отношения”, 1972, 288 с.
4. Расулов И. Улуғ Ватан уруш йилларида ўзбек тили лексикаси. Тошкент, “Фан”, 1977, 149-бет.
5. Телия В.Н. Фразеологизм. Языкознание. Большой энциклопедический словарь, 2-е изд. Москва, Большая Российская энциклопедия, 1998, 685 с.
6. Potter S. Language in the Modern World. London, 2012, 221 p
7. <https://www.military1.com/army/article/403808-top-50-military-slang-words-and-phrases>

Arzimbetova Sarbinaz Abdambetovna (e-mail: Happy_girl89@inbox.ru)

CONCEPTUAL ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE ELEMENT “HEAD” IN LITERARY WORKS

***Annotatsiya.** Maqolada XXI asr yozuvchilarining Grem Simsiyoning “Rozi loyihasi” va Seleste NGning “Hech qachon aytmaganim” asarlari haqida so‘z boradi. Ularda “Bosh” elementi bo‘lgan frazeologik birliklar tahlil qilinadi. Ma’lumki, frazeologik birliklar matnda turli vazifalarni bajarishi mumkin. Ulardan biri pragmatolingvistik funksiya matnni shakllantirish imkoniyatlari bilan bog‘liq. Bu, albatta, matndagi frazeologik birliklarning o‘zaro munosabatini, ularning shakllari, qo‘llanish usullari va matndagi taqdim etish usullarini ko‘rsatadi.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются произведения таких писателей XXI века, как Грэм Симсион «Проект Розы» и Селеста НГ «Все, что я вам никогда не говорила», в которых анализируются фразеологизмы с элементом «Голова». Как мы знаем, фразеологизмы могут выполнять в тексте разные функции. Одна из них, прагматингвистическая функция, связана с потенциалом текстообразования. Это, безусловно, показывает взаимосвязь фразеологизмов в тексте, их формы, способы употребления и способы представления в тексте.*

***Annotation.** The article deals with the works of the 21st century writers like Graeme Simsion “The Rosie Project” and Celeste NG “Everything I never told you”, in which phraseological units with the element “Head” are analyzed. As we know phraseological units can perform different functions in the text. One of them, the pragmatolinguistic function is related to the text generation potential. This, of course, shows the interrelation of phraseological units in the text, their forms, methods of use, and methods of presentation in the text.*

***Kalit so‘zlar:** frazeologiya, semantik va struktura xususiyatlari, tahlil, til, yozuvchi va shoirlar.*

***Ключевые слова:** фразеологизм, семантические и структурные особенности, анализ, язык, писатели и поэты.*

***Key words:** phraseological unit, semantic and structural peculiarities, analyze, language, writers and poets.*

Comparative studies in the vocabulary of spoken language and phraseological systems are a continuously evolving area within modern language education. Despite the progress, the study of these terms remains open field, primarily focusing on understanding language norms. It’s evident that these norms vary across different languages, and their historical evolution is rapid.

The comparative study of languages, especially concerning linguistic phenomena with specific functional methods or units, holds significant value for the advancement of language theory and translation practice. This is because linguistic phenomena that convey such profound linguistic information, often overlooked in individual learning, are thoroughly examined [6.237].

Phraseological units can perform different functions in the text. One of them, the pragmalinguistic function is related to the text generation potential. This, of course, shows the interrelation of phraseological units in the text, their forms, methods of use, and methods of presentation in the text [6.237].

And one of the characters is given an emotional color, the difference of this is also related to the types of text. As Annette Zabban mentioned, the special potential of phraseological units is realized by the set of semantic and structural peculiarities of groups of phraseological units, and its reflection in clear texts.

So, we can call phraseological units as the cream of the vocabulary. Phraseologisms are skillfully used by writers and poets in the literary literature of every language. In this article, we analyzed the works of XXI century writers in the studied languages. These are examples from English literature: Graeme Simsion ‘The Rosie Project’ and Celeste NG ‘Everything I never told you’.

Although the number of phraseological units with the “head” component used in Graeme Simsion’s “The Rosie Project” was not large, the differences in their emotional meaning attracted attention:

- 1) *I had not even finished the sentence when a light went on in my **head**—not literally, of course (17 p.);*
- 2) *“I’ll borrow one of Gene’s,” I said, and **headed** to their bedroom (21 p.);*
- 3) *Messes with my **head** (51 p.);*
- 4) *He had a packed lunch from home, and we **headed** for a grassy area in the university grounds (53 p.);*
- 5) *We **headed** back to the Japanese café and were not able to have any further conversation about Rosie (54 p.);*
- 6) *As I walked to the bar, I noticed one of the members eating a flounder, with its **head** still in place (67 p.);*
- 7) *I need to clear my **head** (74 p.);*
- 8) *The metronome in my **head** is not set to the same frequency as the band (87 p.)*
- 9) *Or **egghead** (90 p.);*
- 10) *My name’s Nick and I’m the headwaiter. If there’s anything you **need**, or anything that’s a problem, just ask for me (93 p.);*
- 11) *I turned the bike around to **head** for home and crossed the road (101 p.).*

Phraseological units with “Head” component in “The Rosie Project” by Graeme Simsion

Phraseological unit	Sema
<i>a light go on in my head</i>	<i>understand, reach, to make an idea</i>
<i>messes with head</i>	<i>not understand, not waking up from sleep, being too busy</i>
<i>to eat smth with its head</i>	<i>eat with sincerity, eat with effort, eat without moving</i>
<i>to clear head</i>	<i>clear your head, stop unnecessary thoughts, come to a decision.</i>
<i>the metronome in my head</i>	<i>tune head metronome, be on the same wavelength with others, get into the wave of work, understand the work</i>
<i>Egghead</i>	<i>headless, brainless, hairless</i>

The phrase “A light bulb (or light) goes on in my head” is used to explain the unexpected understanding or understanding of something, often awareness or clarity. It is used at the time of clarifying a concept that suddenly shines in the mind of a person and is unclear in advance. This idiom is often used to describe intellectual success or practical solutions.

“Messes with my head” is an idiomatic unit and explains the idea of “restlessness, mental depression, things that cause mental restlessness”. If sometimes things cause “disorder in your head”, it can cause feelings of distrust, suspicion or mental disorder. This word is used to describe situations, events or experiences that have a special effect on the thoughts, feelings or mental state of a person, and in many cases cause shame or anxiety.

The phrase “To clear one’s head” is an idiomatic unit that means getting rid of misunderstanding, intellectual error, stress or negative thoughts. In most cases, it means finding quiet time, quiet thoughts, and engaging in activities that help restore focus.

People can use this word combination when they need to make a decision, to solve a problem, or to show their activeness in physical and intellectual activity. Remedies to help clear your head include: walking, meditation, fresh air, physical activity, or relaxation and mindfulness activities.

The phrase “The metronome in my head” is a metaphorical sequence that describes the feeling of rhythmic immediacy or tempo associated with thoughts, actions, or feelings. This person has the feeling that his mental or emotional state is stable, predictable rhythm or instant.

It is clear that the phraseological units used by the author are a linguistic tool that helps to understand the era of the work, social situation, culture, politics, and the inner world of the characters.

Celeste NG’s novel “Everything I never told you” was published in 2014. The book is an interesting drama that explores differences, race, gender roles, and the intricacies of family relationships. The action takes place in a small town in Ohio in the 1970s. Lee’s family lives in their father’s house, and their marriage is destroyed when their middle daughter, Lydia, is found dead in a lake near his father’s house.

The book is widely used for a deep understanding of identity, a delicate picture of the struggles that every member of the family faces, and the impact of material chaos on people. The novel became a best-seller, won many awards and nominations. Celeste NG’s skill and ability to capture the subtleties of human emotions will make readers think and transform into an impressive novel.

Celeste NG “Everything I never told you:”

1) *She keeps her gaze trained on the floor as she **heads for the front door**, as if Lydia’s footprints might be crushed into the hall runner (6 p.);*

2) *She peeks into the empty garage: nothing but an oil spot on the concrete and the faint, **heady smell of gasoline** (9 p.);*

3) *A pink foam package of chicken, **a head of iceberg**, a cluster of jade-colored grapes (9 p.);*

4) *Marilyn took a piece of loose-leaf from her folder and, **while her head was bent**, quiet fell over the room like snow (23 p.);*

5) *Her hair was no longer the white-blond of her childhood, but it was still light enough to catch attention when bent toward **James’s inky black head in movie theaters**, on a park bench, at the counter at the Waldorf Cafeteria (35 p.).*

“To head for the front door” is an idiomatic phrase that expresses either orientation to a place or action based on its orientation. This phrase is often used to describe the action of leaving someone’s home, institution, or other building.

For example, if someone is at home and decides to leave, they can say “I’m heading for the front door” without having to go out.

The phrase “*Heady smell of gasoline*” describes the strong and possibly overpowering smell of something. “Heady” is often used to convey a sense of power or intensity associated with strong scents or elements that have a strong impact on the senses.

Gasoline is a volatile and flammable liquid, which is usually used as a fuel for internal combustion engines in vehicles. It has a very strong characteristic smell, especially in closed or spilled places. Some people may enjoy the alluring smell of gasoline associated with cars and travel, while others may find it unpleasant in extreme situations.

This word combination is often used to describe smells that have a noticeable effect on the mind. For example, on a hot summer day, a cup of coffee with the aroma of garden flowers, a rich and pleasant smell, or a pleasant smell of spices from the kitchen while cooking food.

A heady smell in literary and literary writing can enhance the sensory experience of the reader, helping to visualize the power and allure of the depicted smell. This is a way to draw the reader’s attention and bring the image to the center of the scene.

“A head of iceberg” and “heady smell” have the same meaning and are considered phraseological synonyms. This unit can be divided into several discussions, for example, “as the actual block of ice in the ocean”, the concept of the iceberg metaphor (here hidden outside the bulk of the object) or even be related to a known object.

The phrase “While someone’s head is bent” refers to a situation where the head is bent downward. This action can have different meanings depending on the context in which it is used. Here are some meanings:

Involvement or collection of attention: *If someone indulges in some activities, it shows that he is fully engaged in some kind of business. For example, if the phrase “someone’s head is bent over a book” it indicates that the person is very interested in reading.*

Deep Thinking: *Bowing the head can mean that a person is deep in thought or thinking. This can happen when someone is thinking about a difficult issue or about something else.*

Obedience or deference: *In different cultural contexts, bowing of the head can mean deference, deference, or masculinity. This is considered a paralinguistic unit used in situations where it is appropriate to show respect to government officials.*

In conclusion, the writer skillfully demonstrates the incorporation of folk phraseology in their work, infusing it with vibrant imagery and depth that align with their penmanship expertise, aesthetic sensibilities, and the stylistic possibilities of artistic expression.

Literature:

1. Aynazarova G. Lexical-semantic and stylistic peculiarities of equivalent two-component phraseological units in the Karakalpak language. Nukus, "Karakalpakstan", 2015.
2. Allambergenova G.A. Stylistic use of phraseologisms in the works of I. Yusupov. Nukus, 2018.
3. Karlybaeva G. About the grammatical structure of phraseological units in Ajiniyaz's works. "Ilm and society" magazine, 2014, № 2, p. 37 – 39.
4. Actual problems of phraseology of the Karakalpak language. "Karakalpakstan", 2011.
5. Kдыrбаева G.K. A mythological archetype a relic of the archaic consciousness. Academic research in educational sciences. 2022, №. 1, URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mifologik-arhetip-arhaik-tafakkur-relikti> (access date: 18.08.2023).
6. Sabban A. Textbildende Potenzen von Phrasemen. Burger H., Dobrovolskij D., Kühn P., Norrick N.R. (Hg). Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. 1. Halbband. Berlin, N-Y., De Gruyter, 2007, p. 237.

Gulieva Elnara Fakhretdinovna (Samarkand state institute of foreign languages Senior teacher of the department of Lexicology and Stylistics of English; e-mail:elnara-g1979@mail.ru)
THEORETICAL BACKGROUND OF THE DEVELOPMENT OF ACADEMIC WRITING SKILLS

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yozma ko'nikmalarni rivojlantirish va akademik yozma hamda uning turlari haqida tushuncha keltirilgan. Bundan tashqari, buyuk olimlarning yozma nutq bo'yicha fikrlari, yozma nutqni oliy ta'lim yurtlariga tatbiq etish, xatlarning turlari, yozma matnning kategoriyalari va o'qish va yozma ko'nikmalarning farqlari izohlab chiqilgan.*

Аннотация. *В статье рассказывается о развитии письменных навыков и понимании академического письма, а также его виды. Кроме того, разъясняются взгляды великих ученых на письменную речь, применение письменной речи в высших учебных заведениях, типы писем, категории письменного текста и различия в навыках чтения и письма.*

Annotation. *This article describes the development of writing skills and understanding of academic writing, as well as its types. In addition, the views of great scientists on writing, the use of writing in higher education institutions, types of letters, categories of written text and differences in reading and writing skills are explained.*

Kalit so'zlar: *yo'zish, yo'zish texnikasi, yozma nutq, yo'zish usuli, grafik belgilar, xattotlik, xat.*

Ключевые слова: *письменность, техника письма, письменная речь, способ письма, графические знаки, каллиграфия, письмо.*

Key words: *writing, writing technique, written speech, writing method, graphic signs, calligraphy, letter.*

Linguists' attention has evolved in recent years from improving individual linguistic talents to utilizing language to achieve the speaker's aims. This new sector of activity, known as communicative competence building, urges language teachers to explore for task-oriented activities that would entice their pupils to use language creatively. The capacity to write has a unique position within the context of teaching a foreign language since it is via writing that a person may communicate diverse messages to any readers, even those who reside on the other side of the world. Such communication is critical in today's society, whether it takes the shape of a classic letter written on paper or a modern e-mail. Writing as a communicative activity should be cultivated throughout the language acquisition process.

In compared to spoken communication, the writing process places more demands on the text because written communication does not require instant feedback. The author must write a well-written, instructive text that explains the significance of his or her written assertion. Because they give keys for interpretation, linguistic precision, clarity of presentation, and concept structure are critical for the efficacy of a communication act.

In writing, we utilize pictorial symbols: letters or letter combinations that represent the sounds we produce when we talk. On the one hand, writing may be defined as the process of generating these symbols: making markings on some type of flat surface. However, writing is considerably more than just producing graphic symbols, just as talking is more than just making sounds. The symbols must be organized in a certain sequence to make words, and the words must be arranged in a specific order to construct a sentence.¹

As a result, writing is essential in the teaching of a foreign language. Writing, writing technique, and written speech are the three words. Writing is a wide term that has two meanings: writing method and written speech. The first step of learning to write is learning the method of writing, which involves acquiring the abilities of calligraphy, graphics, spelling, and punctuation. Writing instruction is based on a pre-existing writing technique. Writing is a technological part of speech in the educational practice, and written speech is a sophisticated creative activity in which we communicate our thoughts in writing. That is, the writing method is how we write, and the written speech is what we write. These ideas are pretty similar to one another. However, when they refer to writing as a separate sort of speech activity, they are referring to written speech.

A number of researchers were involved in the challenge of teaching foreign language writing, including: E.I.Passov, N.I.Geiz, I.A.Bredikhina, A.N.Shchukin, G.V.Rogova, P.K.Babinskaya, N.D.Galskova, E.N.Solovova, A.N.Leontev, and M.Parrot.²

The above-mentioned scientists describe “writing” in various ways, but all agree that it is a multifaceted and complicated phenomena. Consider the following definitions of writing and writing by various writers.

E.I.Passov writes that “writing is one of the main independent types of speech activity, which can be carried out at two levels: reproductive and productive”.³

Writing is defined as “a complex speech skill that allows people to communicate using a system of graphic signs” by G.V.Rogova.⁴

According to E.N.Solovova, “writing is a complex speech skill, an additional means of communication to sound speech, which is carried out using a system of graphic signs”.⁵

Writing, according to N.D.Galskova’s book,⁶ is a constructive analytical and synthetic activity linked with the continuance and fixing of a written text.

“A letter”, according to M.Parrot, “is writing a message that evokes a response from the reader, and this response must correspond to the author’s intention”.⁷

Writing, according to A.N.Shchukin, is “the ability to create your own texts of various genres (plan, theses, synopsis, abstract, summary, abstract, statement, exposition, essay) related to different spheres of communication, while using techniques of description, narration, reasoning, and evidence”.⁸

According to A.N.Leontev’s approach, “written speech is the ability to combine words in writing to express one’s thoughts in accordance with the needs of communication”.⁹

P.K.Babinskaya argues that “written speech is a type of speech activity, the purpose of which is to express thoughts in writing (writing, composition)”.¹⁰

E.N.Solovova emphasizes that “written speech is a book style of speech, the process of expressing thoughts in graphic form”.¹

---

¹ Abbot G., Wingard P. The teaching of English as an international language. Edinburgh: Nelson, 1992, 232 p.

² Лурия А.Р. Очерки психофизиологии письма. М., АН СССР, 1950, 250 с.

³ Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. М., 1977, 216 с.

⁴ Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. Пособие для учителя, М., “Просвещение”, 1988, 224 с.

⁵ Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекций. Пособие для студентов пед. вузов и учителей, М., “Просвещение”, 2002, 239 с.

⁶ Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. Учеб. пособие для студента лингв. ун-тов и фак. ин.яз. высш. пед. учеб. заведений, М., «Академия», 2009, 336 с.

⁷ Пассов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. 2-е издание, М., “Просвещение”, 1988, 223 с.

⁸ Щукин А.Н. Методика обучения речевому общению на иностранном языке. Учебное пособие для преподавателей и студентов языковых вузов, М., издательство “Икар”, 2011, 454 с.

⁹ Леонтьев А.А. Общая методика обучения иностранным языкам. М., “Русский язык”, 1991, 356 с.

¹⁰ Маслыко Е.А., Бабинская П.К., Будько А.Ф., Петрова С.И. Настольная книга преподавателя иностранного языка. Справочное пособие, Минск, 1996, 522 с.

According to I.A.Bredikhina, “written speech is the written fixation of an oral utterance to solve a certain communicative task”. Writing is a technology in the classroom, and written speech is a complicated creative activity aiming at conveying concepts in writing.²

All of the preceding definitions by G.V.Rogova and A.N.Leontev disclose rather completely the linguistic character of writing and written speech, as well as the possibilities for their application.

Writing, according to G.V.Rogova, is a creative activity in which a person captures speech in order to convey it to others. This exercise produces a verbal piece or a text intended for reading.³

Let us regard writing as a form of speaking activity and as a product based on this definition. Writing is a form of linguistic action that is dependent on the capacity to write. E.I.Passov characterizes writing ability as a complicated phenomena based on the following abilities:

- 1) “drawing (images) of writing signs (letters), i.e. calligraphy;
- 2) correct transcoding of speech sounds into adequate writing signs, i.e. spelling;
- 3) composition (for example, the construction and design of a letter as one of the categories of written text);
- 4) lexical and grammatical”.⁴

E.I.Passov attributes the talents of the first and second groups to writing technique. The third and fourth groups' skills will differ slightly in material and quality. They can be attributed to the creative effort of the writer, and hence to writing.¹⁴

Writing as a productive activity helps you to record and transmit speech. “A letter is a graphic system (graphics and spelling) of expressing thoughts in graphic form: personal and business letter, biography, resume, essay, etc”.¹³

G.V.Rogova describes the letter as having three parts:

“Motivational (motivating)”. This section has a motif. It refers to the requirement or desire to communicate in order to express information in writing. The concept of the speech emerges at this point.

“Analytical-synthetic (formative)”. The utterance is realized and constructed here, the words required for a certain text are chosen, the meaning and goal of this letter are decided, and the structure of selected sentences according to the meaning is ordered, i.e. the substance of the written utterance is made.

“Executive (resultant)”. At this, or ultimate, step, the fixation of the result of written speech is accomplished by the use of graphic means of language – written text.¹³

I. L.Kolesnikova and O.A.Dolgina distinguish between instructional and communicative written speech⁵.

The performance in writing of different linguistic and conditional speech exercises intended at acquiring productive lexical and grammatical abilities, speech skills, including communicative writing skills, is referred to as educational written speech.

Communicative written speech is a sort of expressive speech activity that focuses on verbal communication via writing. The goal of teaching such speech is to help students acquire the ability to generate various sorts or genres of written communications – texts.

Because written communication is strongly tied to listening and speaking skills and abilities, it aids and supports their growth. Many experts believe that oral communication is the foundation of written speech. “When writing, a person expresses himself in graphic symbols”.⁶ Listening and speaking are linked to writing through the creation of utterances. Before we say anything, we think, choose the appropriate language, ponder on how to appropriately and effectively compose a statement, and then we execute

---

¹ Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций: Пособие для студентов пед.вузов и учителей. М., “Просвещение”, 2002. 239 с.

² Бредихина И.А. Методика преподавания иностранных языков. Обучение основным видам речевой деятельности. Екатеринбург, Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2018, 108 с.

³ Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. Пособие для учителя, М., “Просвещение”, 1988, 224 с.

⁴ Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М., “Русский язык”, 1989, 276 с.

⁵ Колесникова И.Л., Долгина О.А. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков. СПб., Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ: Cambridge University Press, 2001, 224 с.

⁶ Беляев Б.В. Основные вопросы психологии обучения иностранным языкам. 1960, № 6, с. 49 – 58.

the collected thoughts orally - in speaking and in writing – in writing. In both circumstances, the message is understood by another individual.

Reading and writing are very strongly intertwined. They are all supported by the same graphical language system. When writing and reading, grapheme-phonemic correspondences are developed, but they are oriented in opposing directions: when reading from letters to sounds, and when writing the reverse. In other words, when we write, we use pictorial symbols to encode our thoughts, and when we read, we interpret written thoughts.

Based on the points above, we may conclude that writing is an essential part of teaching English. It aids in the absorption of lexical and grammatical data as well as the development of abilities in other forms of speech activity (speaking, listening, and reading).

Writing also aids in the solid absorption of linguistic content (both lexical and grammatical). Grammar and vocabulary are simpler to retain when a learner writes since there is a visual impression of knowledge. Some reading and speaking abilities are still developing while writing.

Writing can also serve an auxiliary purpose if kids understand the writing technique: they learn to write letters and know how to spell words.⁴ A variety of principles for writing (hand posture, ability to utilize words, etc.) can be borrowed from our original language.¹

There are several categories of written text. Different traits identify species. No classification can be imposed on the complete linguistic material since the thing itself is eternally complex and complicated.

Linguists' perspectives on the phrase “written speech” differ according on the scientific literature reviewed. T.Hedge gives the following text type categorization, which covers six categories, based on the fact that the product of written speech is a written text:

1. A personal letter is one written for oneself. It comprises notes of all forms, as well as diaries and notebooks. These written acts are often conducted in the student’s native language, although there may be compelling reasons to use English in the classroom. For example, several sorts of logging can give significant opportunity for honing writing abilities. This category contains diaries, periodicals, shopping lists, self-reminders, and recipes.

2. A letter for academic and educational reasons that involves composing notes, summaries, essays, reports, summaries, reviews, bibliographies, and so on.

3. Public writing is the practice of writing letters on behalf of the general public in organizations or institutions. Typically, this entails drafting letters of inquiry, complaints, requests, letters to the editor, and filling out numerous application forms.

4. Creative writing – poetry, tales, puzzles, and songs written for oneself or the entire review. This type of book is frequently used in primary schools at the start of foreign language instruction. Writing such letters, according to T.Hedge, helps to personal and social growth as well as the construction of self-esteem.

5. Social writing encompasses everything that builds and maintains social interactions with family and friends, such as personal letters, invitation letters, sympathy letters, letters of thanks, phone calls, and letters mailed to friends or relatives. T.Hedge feels that this type of language is highly significant, and that mastering the capacity to compose these letters is not difficult. It is sufficient to understand the appropriate forms for filling out such letters to do this.

6. Writing for an institution. Writing this style of writing will help the learner in his future career. An employee must write specialized texts for each professional task. Agendas, protocols, legal contracts, ads, academic documents, directions, business letters, articles, resumes when applying for a job, and so on are all examples of this form of writing. Such specialist literature are typically taught to students in higher education institutes.²

In his book “Teaching Writing Skills”, D.Byrne recognizes several sorts of written texts and categorizes them as “a personal level” (personal level). As a result, each student should be familiar with the following writing guidelines “on a personal level:”

- ◆notes about anything, such as a grocery list;
- ◆recordings of what we want to remember, such as a schedule or a personal journal;
- ◆messages, letters, and e-mails;

---

¹ Гальскова Н.Д., Никитенко З.Н. Теория и практика обучения иностранным языкам. Начальная школа. Методическое пособие, М., “Айрис-пресс”, 2004, 240 с

² Hedge T. Writing (Resource Books for Teachers). 2nd edition. Oxford University Press, 2005, 132 p.

- ◆forms, such as applications or surveys;
- ◆official papers, such as summaries, various contracts, and so on.¹

D. Byrne also mentions another sort of literature that is not appropriate for everyone, which is writing poetry or fiction. Furthermore, D.Byrne does not agree with the notion that at educational institutions, pupils produce essays such as “My daily routine” or “My favorite pastime”. Such writings will be useless in the long run.²

Textual products of written speech are classified according to the primary sorts of activities in which written speech is used as a functional component. According to V.Y.Lyaudis, the following sorts of activities exist:

1. Epistolary activity (correspondence) is the most prevalent sort of activity that is carried out through written speech. This exercise produces letters, notes, and postcards.
2. “Verbal creativity”, which produces literary works and, in educational settings, the writing of short tales and poetry.
3. Research and its outputs (books, journals, abstracts).
4. Mass communication, which employs written speech to communicate information to the public via the press, articles, notes, and so on.
5. Mnestic action, when the topic is the author as well as the representation of a written speech act. Written speech serves as “external memory” in this context. This practice produces journals, notebooks, notes, a daily routine, and future goals.
6. Management operations are frequently mediated through written speech. The latter is used to move program goals from the control system to the managed one. Reports, instructions, and so forth are examples of goods.³

The goal of teaching writing, according to E.N.Solovova, is “to teach students to write in a foreign language the same texts that an educated person can write in their native language”.⁵ E.N.Solovova proposes the following text type categorization based on this:

- ◆ “completing surveys;
- ◆ composing various types of letters and replies to them, both personal and formal;
- ◆ writing an autobiography/resume;
- ◆ writing applications (including for employment, enrollment, etc.);
- ◆ writing reviews;
- ◆ writing annotations;
- ◆ writing reports;
- ◆ writing essays/essays;
- ◆ writing greeting cards;
- ◆ writing notes, etc”.⁵

As a result, written text is a byproduct of written speech. Based on the categorization of sorts of texts of domestic and foreign scientists, it is feasible to infer that they are all similar in nature and that something in common can be identified among these categories. T.Hedge and V.Y.Lyaudis, for example, identify more generic categories of texts, whereas E.N.Solovova and D.Byrne distinguish more detailed text characterisation. The content of the message and its structural arrangement are more clearly shown in the varieties of written texts by E.N.Solovova.⁴

In conclusion, writing is used in two senses: writing method and written speech. At the beginning, the student must learn to write correctly, that is, master the writing method, which includes graphic, spelling, calligraphy, and punctuation abilities. As a prerequisite for writing growth in the middle and senior phases, students must consolidate and increase their possession of the aforementioned abilities.

¹ Byrne D. Teaching writing skills. Longman handbooks for language teachers. New edition, 1929, 160 p.

² Byrne D. Teaching writing skills. Longman handbooks for language teachers. New edition, 1929, 160 p.

³ Ляудис В.Я., Негурэ И.П. Психологические основы формирования письменной речи у младших школьников. М., Международная педагогическая академия, 1994, 150 с.

⁴ Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекций. Пособие для студентов пед. вузов и учителей, М., “Просвещение”, 2002, 239 с.

MUNDARIJA

FIZIKA-MATEMATIKA

Iskandarov Sarvar Baltabayevich. Katta sonlar funksiyasi usulining asimptotik analizdagi tatbiqlari. Laplas usuli.....	3
Majidova Gulnoza Nurmuxamedovna. Quyosh fotoelementining xarakteristikalarining tashqi ta'sirlarga sezgirliги.....	8
Abdikarimov Nabijon Ibadullaevich, Aqmonova Laylo Qurbonboy qizi, Begjanov Amirbek Shixnazarovich. Yassi kanalda reologik murakkab suyuqliklarning tebranma oqimidagi gidrodinamik qarshilikni matematik model-lashtirish.....	12
Абдуллаев Рустамбай Зайирович. Связь между изоморфизмами коммутативных и некоммутирующих <i>log</i> -алгебр.....	17
Балтаева Умида Исмаиловна, Бабажанова Юлдуз Икромбоевна. Аналог задачи Бицадзе для нагружен-ного уравнения параболо-гиперболического типа.....	21
O'ktamova Muniraxon Komiljon qizi. The Action of Microwave and Magnetic Fields Calculation of the Total Current Generated in a Tunnel Diode Under.....	25

TILSHUNOSLIK

Qudratov Laziz Farxodovich. Matnning makro va mikro vaziyatlari xususida.....	30
Abdurazzoqov Boburjon Sobirjon o'g'li. Frazologik-emotsional konseptlar.....	33
Shadiyeva Shahnoza Sulaymanovna. Modallikning tabiati va modal ma'nolarning tipologiyasi tahlili.....	36
Jurayev Nurbek Djumanazarovich. O'zbek tilidagi "til" komponentli iboralar hamda ularning maqollar bilan sinonimiyasi.....	39
Radjabov Nasir Nasimovich. O'zbek tilida undoshlarning fonetik va grafemik xususiyatlari.....	42

ADABIYOTSHUNOSLIK

Qalandarova Dilafuz. Kiromiy Munis vasfida.....	47
Jumayeva Nilufar. Uilyam Folkner ijodining taraqqiyot tadriji.....	50
Jepbarova Sayat Kurbanmiratovna. Shoir Ahmad Mammedov she'rlarining o'zbekcha tarjimasini haqida.....	53
Чернова Татьяна Алексеевна. Национальный образ восточного мира в современной русскоязычной прозе.....	56

PEDAGOGIKA

Narbaeva Raziya Davletbaevna. Kredit texnologiyasi sharoitida "Golomorf funksiyasining akslantirishlar" mavzu-sini o'qitishga innovatsion yondashuvlar samaradorligi.....	60
Jumaniyozova Muhabbat Xusinovna. Zamonaviy ta'lim: "4 K" modeli va uning boshlang'ich sinf ona tili darsla-rida shakllantirilishi.....	63
Abdurasulova Shoira Kushakovna. Kredit-modul tizimida bo'lg'usi o'qituvchilarning muloqot kompetensiyala-rini rivojlantirish pedagogik muammo sifatida.....	66
Abdullayev Alibek Qodiraliyevich. Informatika o'qituvchilarini tayyorlashda shaxsga yo'naltirilgan ta'limni joriy etish samaradorligi.....	69
Egamberganova Dilnoza Davronbekovna. Abulhasan Movardiyning "Dunyo va din odobi" asarining pedagogik tahlili.....	72
Jumayeva Gulnora Tursunpulatovna. O'qituvchilarning kasbiy madaniyatini rivojlantirish dolzarb muammo sifa-tida.....	74
Dadaboyeva Fayyoza Xikmatulloevna. Kommunikativ kompetensiya tushunchasining nazariy asoslari xusu-sida.....	76
Qodirova Buzulayho Turg'unovna. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarda mehnat faoliyati shaxsiy amaliy kompetensiyasini rivojlantirish.....	78
Xolov Olimjon Chorshamiyevich. Fuqarolik tarbiyasini shakllantirishda xalq maqollarining pedagogik imkon-i-yati.....	80
Abdusamatov Alisher Sobirovich. O'qitish jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida o'zaro noverbal semio-tikaning yuzaga kelish holatlari.....	82
Novshadbekova Dilmura Zafarjon qizi. Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarining "tarbiya" fanini o'qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirishning nazariy asoslari.....	85
Ismailov Murodulla Xaxramonovich. Bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarida sanogen refleksiyaning rivojlantirishning psixologik aspektlari.....	88

Musayeva Dilrabo Muxammadjon qizi. Kasb-hunar maktablarida ommaviy jismoniy tarbiya va sport tadbirlarini tashkil qilish masalasi.....	93
Xalmuratova Shaxnoza Bekmurzaevna. Faoliyatli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyor- garligini rivojlantirishning o'ziga xos asoslari.....	95
Raximova Moxinora Xoshimjanovna. O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari.....	97
Ismoilova Surmaxon Amonovna. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining lug'at boyligini oshirish usullari.....	99
Ismatova Yulduz Nu'mon qizi. Kredit-modul o'quv tizimida mustaqil ta'lim turlari va uni baholash.....	102
Pulatova Dilrabo Dilshodovna. Koreys tilini o'qitishga lingvomadaniy yondashuv.....	104
Turakulov Ibroxim Ravshanovich. Talaba-qizlarning jismoniy rivojlanishini monitoring qilish uslubi.....	107
Mambetkarimov Bayniyaz Meyrmanovich. Oliy ta'lim muassasalari talabalariga dasturlash tillarini o'rgatishda o'yin texnologiyalarini qo'llash.....	110
Madaminov Uktam Ataxanovich. Oliy ta'lim muassasalarida fanlarni o'qitish pedagogik muammo sifatida.....	117
Ochilov Yakub Saydulloyevich. Imom Abu Homid G'azzoliy ilmiy merosi vositasida talaba-yoshlarni ma'naviy- axloqiy tarbiyalashning psixologik-pedagogik xususiyatlari.....	120
Umarxo'jayeva Xilola Sirojiddinovna. Effective and Modern Methods to Develop Listening Skills of Non-Philo- logical Students.....	122
Kipchakova Sanobar Bahriddinovna. Anticipating Learners' Characteristics and Their Difficulties in Teaching Foreign Languages.....	124
Sekerova Aygul Shadiyarovna. Use of App Innovation and Gamification to Increase Extravert and Introvert Students' Engagement in Learning Environment.....	127
Kuchkarova Makhina. Juvenile Literature and its Impact on the Youth.....	129
Ayturaev Majid Mavlaxanovich. New Ways Teaching English in Academic Lyceums.....	132

ILMIY AXBOROT

Maxmudov Raufjon Baxodirovich, Eshmurodov Madamin Jumabayevich. Munis va Ogahiy tarixiy asarlaridagi harbiy leksikaga oid ayrim terminlarning etimologik tahlili.....	135
Yigitaliyeva Shoxsanam Isog'ali qizi. O'zbek tilida "yaxshilik" tushunchasini lingvistik konseptuallashtirish....	138
Otaqulov Nodirjon Baxromaliyevich. Fransuz tili leksikasining o'ziga xos xususiyatlari.....	140
Abduraxmonova Hilola Raxmatullaevna. O'zbek va rus tillari maqol va matallarida definitsiya muammosi.....	145
Axmadjonova Maxfuza Egamqulovna. Badiiy matnning lingvokulturologik tadqiqi.....	148
Begimqulova Dilobar Baxtiyor qizi. Ingliz va o'zbek tillarida to'liq reduplikatsiyaning ifodalanishi.....	150
Kenjayev Avaz Latipovich. She'riy matn lingvopoetik tahlili xususida.....	152
Bobonazarova Diyora. Ingliz tili diskursida lingvistik deviatziyalarning o'rni.....	156
Mustayeva Guldora Salohiddinovna, Miraxmedova Zilola Erkinovna. Evfemizatsiya jarayonida xushmuomala- likning o'rni, uning pragmatik jihatlari.....	158
Saydivaliyeva Barno Saidbaxramovna. Kundalik hayotimizda ishlatiladigan evfemizmlarning tahlili.....	161
Boymuratova Nazokat Komiljonovna. Abulg'oz Bahodirxonning "Shajarayi turk" va "Shajarayi tarokima" asar- lari tili vokalizmi.....	164
Olimboyeva Donaxon Abduvaliyevna. Lotin tilini o'zlashtirishda ta'lim texnologiyalarining ahamiyati.....	167
Dosanov Nuratdin Xalillayevich. O'zbek tilida izohlovchilarning leksik-semantik, sintaktik xususiyatlari.....	169
Jumamuratova Ramiza Adilmuratovna, Almuratova Xurliman. Tarjimada pragmatik potensial va pragmatik adaptatsiya masalalari.....	172
Nurumbekova Yarkinoy Anarmatovna. Kouchingda shaxslararo munosabatlarning tarkibiy qismlari va asosiy elementlari.....	174
Исаева Шоира Махамедовна. Кутадгу билиг – зеркало для принцев.....	178
Хакимова Дилдора Икромовна. Особенности классификации английских и узбекских фразеологических единиц военного дискурса по номинативной функции.....	185
Arzimbetova Sarbinaz Abdambetovna. Conceptual Analysis of Phraseological Units with the Element "Head" in Literary Works.....	189
Gulieva Elnara Fakhretdinovna. Theoretical Background of the Development of Academic Writing Skills.....	192

MUALLIFLARGA ESLATMA

1. Maqola Times New Roman shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig‘i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o‘ngda 1,5 sm. bo‘lishi kerak.
2. Maqolada muallif(lar)ning ism-familiya va otasining ismi to‘liq yozilishi, muallif lavozimi, ilmiy unvoni va darjasi, telefon raqami, e-maili sarlavhadan oldin ko‘rsatilgan bo‘lishi lozim.
3. Har bir maqolada o‘zbek, rus va ingliz tillarida muallifning ism-familiyasi otasining ismi, maqolaning sarlavhasi, annotatsiya va kalit so‘zlar bo‘lishi shart.
4. Maqola tahrir hay‘ati a‘zosi tavsiyasi (taqrizi) va ekspertlar xulosasi bilan qabul qilinadi. Taqriz hamda ekspert xulosasi elektron shaklda ham qabul qilinadi. Bunda taqriz va ekspert xulosasi faqat kompyuterda rangli skanyer qilingan bo‘lishi kerak.
5. Har bir maqolada muammoning qo‘yilishi, materialning nazariy-metodologik va uslubiy jihatdan puxtaligi, manbalarning ishonchligi, muammo, xulosa, taklif va tavsiyalarning asosligiga e‘tibor berilishi kerak.
6. Maqolada foydalanilgan asosiy adabiyotlar ro‘yxati keltirilishi lozim.
7. Maqolalar hajmi kamida 0,25 bosma tabaqdan (40000 belgi, probellar bilan bir bosma tabaq hisoblanadi) iborat bo‘lishi kerak.
8. Tahririyatga kelgan fayllar mualliflarga qaytarilmaydi.
9. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.
- 10. O‘zbek tilidagi maqolalar faqat lotin yozuviga asoslangan alifbosada qabul qilinadi.**
11. Mualliflar jurnalda e‘lon qilinadigan maqolalari uchun Urganch davlat universitetining rivojlantirish jamg‘armasining quyidagi hisob raqamiga pul o‘tkazishlari mumkin.

Manzili: H. Olimjon ko‘chasi, 14-uy.

Telefon (62) 224-66-01; e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz

Sh/hr: 400110860334017094100079001

INN: 201651846 OKONX: 92110

Moliya vazirligi g‘aznachiligi

h/r: 2340 2000 3001 0000 1010

Bank: Markaziy bank Toshkent shahar Bosh boshqarmasi XKKM

INN: 201122919 MFO: 00014

To‘lov maqsadi – “Ilm sarchashmalari” jurnaliga maqola uchun

(To‘lovi haqidagi kavitatsiya jo‘natilishi shart)

Jurnalning 1 sahifasi 45.000 so‘m.

1 ta jurnal 45.000 so‘m.

Izoh: Maqolalarning chiqish muddati jo‘natilgan paytidan 3 oy ichida.

HURMATLI JURNALXONLAR!

“Ilm sarchashmalari” jurnaliga 2024-yil uchun obuna davom etmoqda.

Siz “O‘zbekiston pochta” ochiq aksiyadorlik jamiyatining viloyat filiallari, “Matbuot tarqatuvchi” sho‘ba korxonasi, bundan tashqari, “Ilm sarchashmalari” jurnali tahririyati orqali jurnalimizga obuna bo‘lishingiz mumkin.

Jurnal har oyda bir marta nashr qilinadi. Jurnalning nashr indeksi 1072.

Agar ko‘rsatilgan hisob raqamiga jurnal obunasi uchun pul o‘tkazsangiz:

● jurnalning bir yillik obuna bahosi – 600 000 so‘m;

● 6 oyga – 300 000 so‘m;

● 3 oyga – 150 000 so‘m.

Bunda tahririyat obunachilarga jurnalning har sonini shu belgilangan narxda yetkazib berishni o‘z zimmasiga olmaydi.

Obuna bo‘yicha murojaat uchun telefonlar: +998919154555; +99899-348-13-35;

(0362) 224-66-01; e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz, ilmsarchashmalari@mail.ru

“ILM SARCHASHMALARI”

Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Турумова Тамара,**
Aybek Kalandarov
Ushbu songa mas’ul **Uchqun Qutliyev**

Terishga berildi: 20.11.2023
Bosishga ruxsat etildi: 30.11.2023.
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturası.
Adadi 250. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №. 51
Hisob-nashriyot tabag‘i 25
Shartli bosma tabag‘i 23
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

UrDU matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (0362)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>